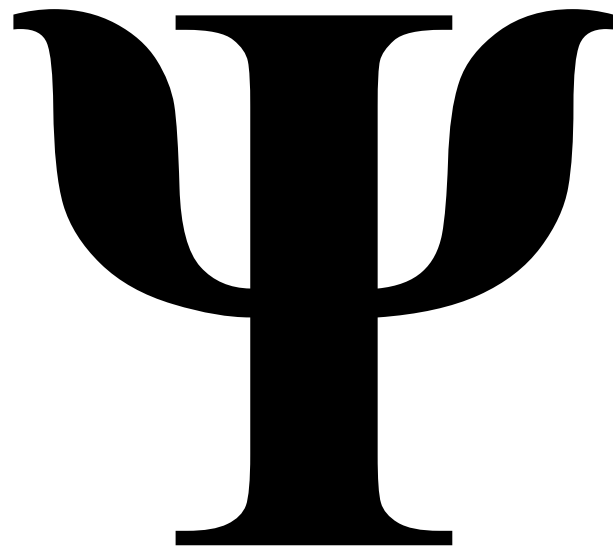

B. Basarow

**Sosial
psihologiýa**

Türkmenistanyň Bilim ministrligi
Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti

Sosial psihologiýa

Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin
okuw gollanmasy

Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi

AŞGABAT – 2010

Ýazan: B. Basarow – psihologiýa ylymlarynyň doktory, professor

Syn ýazanlar: B. Paşalakow – psihologiýa ylymlarynyň kandidaty, dosent

A. Gylyjow - psihologiýa ylymlarynyň kandidaty, dosent

**Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin
okuw gollanmasy**

**Türkmenistanyň Bilim ministrliги
tarapyndan hödürlenildi**

Adamyň topara goşulmaklygy bilen onuň iş-durmuşynyň guralyş we dolandyrylyşyndaky psihologik özgermeleriň jemgyýetiň dürli ulgamyndaky kanunalaýyk hereketlenşini yzarlaýan sosial psihologiýa ylmynyň nazaryýet we jemgyýet–amalyýet jähtli meseleleriniň beýany eliňizdäki gollanmanyň mazmunyny düzýär.

Okyjy bu kitapda köpçüligiň haýsy wagtda adama ruhy daýanç-goldaw, haýsy ýagdaýlarda bolsa onuň işjeňligini çäklendirýän şerte öwrülişiniň, adama topar üsti bilen ruhy-paýhas täsir etmegiň usullarynyň jemgyýetiň ylym-bilim, medeniýet-syýasat, durmuş-ykdysadyýet, tehniki-tilsimat ulgamlarynda sosial psihologik gullugyň hyzmat-wezipeleriniň guralyşynyň psihologik esaslary bilen tanşyp biler.

Gollanma sosial psihologiýanyň meseleleri bilen öz iş-hünäri boýunça iş salyşýanlara, şeýle hem giň okyjylar köpçüligine niýetlenendir.

1-nji bap

Sosial psihologiýanyň ylmy düşüňjeler ulgamyndaky orny.

Meselä çemeleşmek.

Sosial psihologiýa. Sözleriň atlandyrylyşdaky bire-biri bilen utgaşmasy seredilýän dersiniň ylmy düşüňjeler ulgamynda aýratyn orun eýeleýändigini aňladýar. Psihologiýa we sosiologiýa ylymlarynyň çatragynda dörap, sosial psihologiýa aýratyn mazmuna eýedir. Şol bir wagtyň özünde “dörediji” predmetler-sosiologiýa we psihologiýa ony öz düzüm bölegi hökmünde düzümine goşýarlar. Bu ylmy pudagyň şeýle araçäre ýagdaýy birnäçe sebäpler arkaly döredilip, olaryň esasyalarynyň biri jemgyýetçilik durmuşda diňe iki ylmyň – psihologiýanyň we sosiologiýanyň bilelikdäki tagallasy bilen öwrenilip bilýän hadysalaryny bolmagydyr. Bir tarapdan, islendik jemgyýetçilik hadysasynyň adamlaryň işi arkaly ýüze çykýanlygy, adamlaryň bolsa aň we erk arkaly hereket edýanligi sebäpli hususy “psihologik” nukdaýa eýedir. Başga bir tarapdan, adamlaryň bilelikdäki işi ýagdaýynda aragatnaşyk we özara täsir ýaly düýpgöte öz-boluşly baglanyşyklar ýüze çykyp, olary psihologik bilimle-riň çäginde daşda seljermek mümkin däldir. Sosial psihologiýa-nyň goşalaýyn ýagdaýynyň başga bir sebäbi bir wagtyň özünde sosiologik we psihologik bilimleriň jümmüşinde kemala gelen bu dersini döreýiş taryhy bilen baglanyşyklydyr. Bu jähitden sosial psihologiýa sözünü doly manysynda bu iki ylmyň “çatrygynda” ýüze çykýar. Bularyň hemmesi sosial psihologiýanyň predmetini kesgitlemekde we onuň meselelerini anyklamakda degişli kynçylyklary döredýär. Şol bir wagtyň özünde jemgyýetçilik ösüşiň amalyýetiniň islegleri şeýle araçäk meseleleri sosial psihologiýa dersiniň gutarnykly anyklanmagyna garaşmazdan, günibirin çözmekligini talapedýär jemgiýetiň häzirki ösüş döwründe sosial psihologik derňöwlere bolan talaplar jemgiýetçilik durmuşyň ähli pudaklaryndan gelip gowşup, şonuň bilen baglanyşykda jemgiýetçilik hadysalaryň aňly dolandyrmak islegi-de artýar. Şeýle talaplar senaga önümçiliginden, terbiýäniň dürli ugurlaryndan, köpçülikleýin habar berşi ulgamyndan demografiki syýasatdan, jemgyýete garşy özüne alyp barşa göreşden, sportdan, hyzmat ediş ulgamyndan we beýlekilerden gelýär. Umuman, amaly talaplar sosial psihologiýada nazaryet bilimleriniň ösüşünden agdyklyk gelýär.

Bu zatlaryň hemmesi häzirki döwürde sosial psihologiýanyň güýçli depginde ösmegine ýardam edýär. Şeýle ösüşe zerurlyk ýene-de iki ýagdaý arkaly güýçlenýär. Birinjiden, biziň ýurdumyzda sosial psihologiýanyň özbaşdak ylm hökmünde ösüşiniň taryhynda uzak wagtlaýyn arakesme bolup, sosial psihologik derňewleriň täze güýçli janlanma etaply 50-nji ýyllaryň ahýrynda, 60-nji ýyllaryň başlarynda başlandy. Ikinjiden, sosial we syýasy problemalara, aňyýete ýakynlygy sebäpli onuň ösüşinde dürli dünýägaraýşyň bolmagy tebigydyr. Sosial psihologiýa Günbatarda özboluşly dünýägaraýyş esasynda ösüp, biziň garaşsyzlymyzyň öňki döwrümiziň sosial psihologiýasy oňa çapraz bolsa häsiýetli we derňew usulýeti esasynda gurulandy.

Şeýlelikde, sosial psihologiýa başga ylymlara garanda has möhüm zat – bir wagtyň özünde iki meseläni çözmek bolup durýar: amaly derňewleriň netijesinde

praktika zerur bolan teklipleri, çözlüşleri işläp düzmek we ylmy düşüňjeleriň bütewi ulgamy hökmünde öz dersini anyklamak, ýörite taglymatlar we ýörite derňew usulyýetini döretmek arkaly öz hususy ymara-tynyň üstüni ýetirmek.

Bu meselelere seretmeklige girişmek bilen, bir bada has takyk kesgitlemelere geçmezden sosial psihologiýanyň kömegi bilen çözülyan meseleleriň toplumyny anyklamak zerurdyr. Özüniň araçäk häsiýetine garamazdan sosial psihologiýa psihologiýanyň bir bölümi bolup durýar, bu ýerde başga nukdaý nazarynda, ýagny bu dersi sosiologiýa goşýanlarynda bardygyny aýtmalydyrys. Şunuň bilen baglanyşyklykda, bu dersiň meseleleriniň kesgitlemek psihologik meselelerden hut sosial psihologiýanyň garaýşyna degişli meseleleri ýüze çykarmaklygy aňladýar.

Sosial psohologiýa ylym hökmünde adamlaryň özüni alyp barşynyň we işiniň hem bu toparlaryň psohologik häsiýetnamalaryny öwrenýär.

Özüniň dersiniň şeýle düşünilmekligini sosial psihologiýanyň gelşine düşünmek üçin onuň taryhynda ýüze çykan çekişmeleriň mazmunyny seljermek ödän möhümdir.

Sosial psohologiýanyň dersi dogrusynda 20-nji ýyllardaky çekişmeler.

Öňki Sowet psohologiýanyň taryhynda şeýle çekişmeleriň iki tapgyryny görkezmek mümkin: 20-nji ýyllar we 50-

nji ýyllaryň ahyry, 60-nji ýyllaryň başy. Bu etaplar diňe bir taryhy gyzyklanma doretmän, sosial psihologiýanyň ylmy bilimleriň arasyndaky ornuny çuň düşümmäge we onuň predmetiniň has takyk kesgitlemesini dö-retmäge mümkinçilik berýär.

70-nji ýyllarda, sosial psihologiýanyň predmeti dogrusynda çekişmeler iki ýagdaý arkaly ugrukdyryldy. Bir tarapdan hut du-rmuşyň özi guralýan täze jemgyýet döwründe sosial psihologik problemalary öňe sürdi. Ikinji bir tarapdan şol ýyllaryň aňyýet göreşi sosial psihologik ylmyň ulgamyna hem aralaşdy. Mälim bolşy ýaly ýiti aňyýet göreşi ol ýyllarda materialistikwe idea-listik psihologiýanyň arasynda bolup, ol ýyllarda bütin psiholo-giýa ylmy özüniň filosofiki, usulyýet esasyňyň ykbaly üçin G.I.Çelpanowyň pikiri aýratyn ähmiýetli bolup, ol idealistik ga-raýyşdan ugur alyp, psihologiýany iki bölege: sosial we hususy psihologiýa bölmekligi teklipe etdi. Sosial psihologiýa, onuň pikiriçe, marksizmiň çäginde ösdürilip, hususy psihologiýa bolsa empiriki ylym bolup galyp, hiç birhili dünýägaraýşa bagly bolmaly däl. Şeýle nukdaý resmi tarapdan sosial psihologiýasynyň ylym hökmünde hukugyny ykrar edýände bolsa, bu ykrar etmeklik ohy psihologiýanyň beýleki böleginiň marksistik filiso-fik esasynda aýyrmaklygyň hasabyna bolýardy.

G.I.Çelpanowyň nazaryýet tutuş psihologiýanyň filosofiki esasyňy üýtgedip gurmak, ony marksistik düşüňjeler sistemasyna goşmak pikiriniň kabul eden psihologlar tarapyn ret edildi. Çelpanow bilen ylalaşmazlyk dürli görnüşde bolup, olaryň bi-rinde, eger-de marksistik filosofiýa nukdaýdan düşündirilse ähli psihologiýa sosial bolýar, şonuň üçin-de ýe-de bir sosial psihologiýany döretmek zerurlygy ýok, oňa derek bütewi psihologiýa indiwiidiň we kollektiwiň psihologiýasyna bölünmeli di-ýen pikir öňe sürülýär. Bu nukdaý W.A. Artýomo-wyň işlerinde şöhlenme tapdy. Başga bir çemeleşigiň şol ýyllarda meşhur bo-lan

reaktologiýanyň nukdaýyndan öňe sürüldi. Bu ýerde hem Çelpanowyşsyna, psihologiýanyň bütewiligini saklamak piki-rini öňe sürüp, ýöne öz bütewigi kollektiwdäki adamyň özüni alyp barşyna reaktologik metody ýaýratmagyň hasabyna gazan-mak teklipe edilýardi. Bu nukdaýa kollektiw toparyň agzalalary-nyň gyjyndyryja birmeňzeş jogap hereketi hökmünde düşünilip, sosial psihologiýanyň wezipesi bolsa bu kollektiwleýin hereketiň çaltlygyny, güýjüni we dinamikasyny ölçemeklige syrykdyrylýardy. Reaktologiýanyň usulyýeti K.N.Kornilow tarapyndan ösdürilip, sosial psihologiýa reaktologik çemeleşiş hem oňa de-gişli bolup durýardy.

Çelpanowyň nukdaý nazaryny ret etmegiň özboluşly ugry belli psiholog P.P.Blonskiý tarapyndan teklipe edildi. Onuň piki-riçe “sosiallyk” beýleki adamlar bilen arabaglanşygy göz önün-de tutýan aýratyn iş hökmünde seredilmegi hadysa bolup durýar. Şeýle manyda seredilýan sosiallyga haýwanlaryň “iş-de” mysal bolup bilýär. Şonuň üçin-de Blonskiniň teklibi psihologiýany biologiki ylym hökmünde sosial problemalaryň hataryna goş-maklygy göz önünde tutýardy. Bu garaýyşda sosial psihologiýa bilen islendik beýleki psihologiýanyň arasynda gapma-garşylyk goýulmaýar. Ýöne gapma-garşylygyň şeýle ýeňlip geçilmegi bu ýerde psihologiýany biologlaşdyrmagyň hasabyna gazanylýardy

- 1.Seret:W.A.Artýomow . Wwedeniýe w sosialnuýu psihologiýu.M.1927.
- 2.Seret:Kornilow K.N.Uçebnik psihologii, izlozennyý ş točki zreniýa dialektiçeskogo materializma.M-L.1929.

Çelpanowyň garaýşyna ýene-de bir garşy pikir ajaýyp so-wet fiziolog W.M.Behterewden gelýärdi. Belli bolşy ýaly Beh-terew refleksologiýa atly aýratyn bir ylmy esaslandyrmak teklibi bilen çykyş edipdi. Bu ylmyň belli bir pudagyny ol sosial psiho-logik meseleleri çözmekde ulanmagy maslahat berýärdi. Bu pu-dagy Behterew “kollektiwleýin refleksologiýa” atlandyryp, onuň dersini bolsa kollektiwleriň özüni alyp barşy, şahsyýetiň kollektiwdäki özüni alyp barşy, sosial birleşmeleriň döreýiş şertleri , olaryň işiniň aýratynlyklary, olaryň agzalalarynyň özara gatna-şyklary bolmalydy. Behterewiň pikirçe kollektiwleýin reflek-sologiýanyň şeýle düşünilmegi subýektiv häsiýetdäki sosial psihologiýany ýeňip geçmekligi aňladýardy. Şeýle ýeňip geçmekligi ol kollektiwleriň meseleleriniň daşky täsirleriniň, onuň agzalalarynyň hereket , muskul reaksiýalary bilen utgaşeklykda seredilýänliginden getirip gykaryýardy. Sosial psihologik çemeleşiş reflek-sologiýanyň adamlaryň kollektiwlere birleşmek mehanizmleri we sosiologiýanyň kollektiwleriň aýratynlyklary we olaryň jemgyýetiň ýaşayş şertleri we synpy göreşi bilen gatnaşyklary düzgünleri birleşdirmegiň hasabyna gazanylmalydy. Ahyr netijede kollektiwleýin refleksologiýanyň dersi şeýle kesgitlenýärdi: “öz sostawyna girýan indiwidleriň özara aragatnaşygy netijesinde bütewilik hökmünde özüniň ýygyny işini ýüze çykaryan üýşmeleňleriň we ýygynydlaryň döreýişini, ösüşini we işini öwrenmek”.

Bu garaýşda kollektive bütewilik hökmünde düşünilýän , onda diňe adamlaryň özara gatnaşyklary esasynda mümkin bolýan täze häsiýetleriň, sypatlaryň ýüze gykýanlygy ykrar edýän peýdaly pikir bolsa-da , onuň umumy usulyýet esasy örän ýabygarlydy. Turuwbaşdaky niýetiň tersine, agzalýan täze häsiýetleriň we

sypatlaryň ösüşi edil indiwidleriň häsiýetleriniň ösüş kanunlary jähtinde düşündirilýärdi. Bu refleksologiýanyň içinden eriş-argaç bolup geçýän mehaniki garaýşa sosial kanunlary mehaniki kanunlara syrykdymak, gol bermekdi.

Mehaniki garaýşa mundan başgada kollektiwleýin refleksologiýada adamyň gurluşynda biologik we sosial hadysalary birleşdirmekde ýüze gykýardy: şahsyýet göräýmäge jemgyýetiň önümi hasaplanysa-da, takyk seredilende onuň düşündirilişi biologik aýratynlyklaryň, sosial instinktleriň esasynda berilýädi. Üstesine-de şahsyýetiň sosial baglanyşyklary seljirilende olaryň düşündiriliş mehanizmi hökmünde organiki däl dünýäniň kanunlary (bütindünýä dartyлма kanuny, energiýanyň saklanma we beýlekiler ulanylýardy. Awtoryň esasy taglymaty şeýle syrykdymalary tankytlaýardy. Şonuň üçin-de sosial psihologiýanyň ösüşi üçin aýry-aýry peýdalý tapyndylara seretmezden tututlaýyn Behterewiň refleksologik nazaryýeti sosial psihologiýada ykrar edilen ugra öwrülip bilmedi.

Sosial psihologiýany üýtgedip gurmak dogrusynda düýpli teklipler şol döwürde aňyýete düşünmek barada giden çekişmeler bilen baglanyşykda boldy. Meselem M.A.Reýsner marksistik sosial psihologiýany taryhy materializmi birnäçe psihologik we fiziologik taglymatlar bilen gös-göni baglanyşdyrmak arkaly gurmaklygy teklipl etdi. Bu nukdaýdan, psihologiýanyň şertli refleksler hakyndaky taglymat esasynda guralýanlygy üçin sosial psihologiýanyň çäginde şertli refleksleri nastroyka, şertsiz refleksleri bolsa önümçilik gatnaşyklaryň ulgamy bilen baglanyşdyrmak ýerlikli hasaplanýardy. Netijede sosial psihologiýa sosial gyjyndyryjylaryň dürli görnüşlerini we tipleri hakyndaky ylym hasaplanýar. Şeýlelikde köp sanly psihologlaryň subýektiv meýilllerine garamazdan marksistik sosial psihologiýany döretmek wezipesi 20-nji ýyllarda başa barmady. Çelpanowyň garaýşyna üzül-kesil gaýtawyl berlen-de bolsa sosial psihologiýanyň esasy usulyýet-meseleleri çözülmän galdy. Idealistik çemeleşişe garşy durmaklyga çalşyp adamlar köplenç pozitiwistik filosofiýanyň toruna düşýärdiler. Munuň aýdyň görnüşleriniň biri-de, ýokarda agzalan mehanizimdi.

Mundan başgada sosial psihologiýanyň dersini kesgitlemekde hem gutarnyklylyk bolman, bu ýerde sosial psihologiýanyň nämäni öwrenýänligine iki sany başga-başga düşüniş gatyşdyrylýardy. Bir tarapdan, sosial psihologiýa psihiki hadysalaryň sosial döreýşi-determinasiýasy dogrusyndaky taglymat bilen gatyşdyrylsa, başga bir tarapdan, bu ylmyň dersi hökmünde adamlaryň bilelikdäki işi arkaly döredilýän, ilkinji nobatda kollektiw bilen baglanyşykly aýratyn hadysalary öwrenmek göz önünde tutulýardy. Birinji nukdaýdan ugur alýanlar tutuş psihologiýany marksistik, materialistik esasyda üýtgedip gurmaklygyny maksady, ähli psihologiýany sosial psihologiýa öwürmek diýip düşünýärdiler. Bu ýagdaýda hiç hili aýratyn sosial psihologiýa zerur bolmaýar. Şeýle çözüş Çelpanowyň nazaryýetini tankytlamak akymy bilen ugurdaş bolýardy. Sosial psihologiýanyň wezipesini şahsyýetiň kollektiwdäki özüni alyp barşyny we hut kollektiwiniň özüni alyp barşyny derňemekde görýänler entek psihologiýa ylmynyň Ahli gazananlaryny özleşdirip bilmänligi sebäpli meseläniň takyk çözüşini bilmeýärdiler.

Bu çylşyrymly göreşiň netijesi sosial psihologiýanyň dersini psihikanyň sosial gelip çykyşyny derňemeklige syrykdymak mazmunda düşünýän nukdaýyň kabul edilmegi bilen tamamlandy. Şeýle düşünilişde sosial psihologiýanyň özbaşdaklyk

statusy göz önünde tutulmansoň ony aýratyn ders hökmünde seretmek, ösdürmek synanyşygy uzak wagtlaýyn togtadyldy.

Goýlan wezipe dogrusynda aýdylanda bolsa ol üstünlikli çözüldi.Ýone bu çözüş sosial psihologiýany döretmek wezipesi esasynda däl-de,umuman psihologiýa ylmyny materialistik nukdaýda guramak jähtinde amala aşyryldy.Şol bir wagtyň özünde sosial psihologiýanyň Günbatarda marksistik däl ugurda ösmegi birnäçe psihologlara diňe onuň “burzuaz” warianty bilen gatyşdyryp, dereginde marksistik psihologiýany döretmek mümkinçiligini şübhä almaga esas berdi. “Sosial psihologiýa” adalgasy reaksiýon dersiniň sinonimi , buržuaz dünýägaraýşynyň häsiýeti hökmünde seredilip başlandy.

Sosial psihologiýanyň ösüşindäki uzak wagtlaýyn “arakesmä” hut şu manyda düşünmelidir. Ýone bu adalga sözüň çäkli manysynda ulanylmalydyr. Hakykatdan-da biziň ýurdumyzda sosial psihologiýanyň özbaşdak ösüşi babatynda şeýle arakesme bolsa-da, bu dersiniň aýry-áýryugurlary boýunça ýorite atlandyrylmazdan derňew işleriniň alnyp barlandygyny inkär etmek bolmaz .Bu derňewler jemgyýetçilik amalyýetiniň islegleri arkaly ugrukdyrylyp, esasan pedagogikanyň çäklerinde alyp barylady.Meselem, kollektiwi öwrenmekligiň meseleleri pedagogika ylmynda jemlenip, A.S.Makarenkonyň işleri pedagogikanyň çäginde has göwrümlü, sosial psihologik meseleler bilen utgaşýardy.Şonuň ýalyda sosial psihologiýanyň birnäçe meseleleri marksistik filosofiýanyň çäginde, synplaryň we toparlaryň jemgyýetçilik psihologiýanyň meseleleri bilen baglanşyklykda öwrenildi.Bu ýerde sosial psihologik düşünjelerde marksistik garaýşyň kemala gelmekligi hiç bir kynçylyksyz amala aşyryldy.

Sosial psihologik pikiriniň ylmyň çäginde ösüşi dogrusynda aýratyn durup geçmek zerurdyr. Bu babatda L.S.Wygotskiniň işleri aýgtyly rol oýnady.Wygotskiniň işlerinde sosial psihologiýanyň ösüşine gös-göni täsiri bolan iki toplum meseleleri nygtamalydyr.

Birinji tarapdan , bu Wygotskiniň ýokary psihiki herekeyler hakyndaky işleri bolup, onda psihikanyň sosial gelip çykyşyny ýüze ykarmaklyk meselesi köp derejede aýdýnlaşdyryldy.Başgaça,20-nji ýyllaryň çekişmeleriniň dili bilen aýdanynda “ähli psihologiýany sosial psihologiýa öwürdi”. Wygotskiý ýokary psihiki hereketleriniň / erkli ýa-da ornaşdyрма, işjeň üns , aralaşdyrylan pikirlenme , erkli hereket/ mazmunyna organizmiň çäginde daşa çykmazdan, olaryň kökünü durmuşyň jemgyýetçilik şertlerinden agtarmazdan , diňe beýniniň hereketleriniň çäginde düşüniş bolmajagyny subut etdi.Jemgyýetçilik tejribäni özleşdirmek diňe bir psihiki durmuşyň mazmunyny özgertmän , psihiki hadysalaryň täze görnüşlerini döredýär;soňkular bolsa adamy haýwanlardan tapawutlandyryan ýokary psihiki hereketler görnüşine eýe bolýar.Şeýlelikde jemgyýetçilik – taryhy işiň takyk görnüşleri psihiki hadysalaryň kemala gelşine ylmy düşünmeklikde aýgtylaýjy bolýar;jemgyýetçilik taryhy gatnaşyklar ulgamyna goşulyp, beýniniň işiniň tebigy kanunlary täze häsiýetlere eýe bolýar.Ýokary psihiki hereketleriniň taryhy gelip çykyşy taglymatyndan başlap, Wygotskiý soňra ähli psihiki hadysalary hut ösüş tutumynyň medeni-taryhy gelip çykyşy dogrusyndaky pikiri ösdürýar.Wygotskiniňiki sany belli çaklamasy /adamyň psihiki hereketleriniň aralaşdyrylan häsiýeti we içki psihiki hadysalaryň ilki başda iki adamyň arasynda amala aşyrylýan ýagny “interpsihiki” işden gelip çykyşy dogrusyndaky /

oňa psihiki ösüşin eşasy mahaniźmi işin jengyýetçilik-taryhy görnüşlerini özleşdirmekdir diýen netijä gelmäge mümkinçilik berýar. Umumy psihologiýanyň meselelerini şeýle düşündirmek hususy sosial psihologik meseleleri çözmeklige düýpli ylmy esas döretdi.

Başga bir tarapdan, Wygotskiniň işlerinde sosial psihologik meseleler olara gös-göni dahyllylykda çözülýär. Meselem, onuň sosial psihologiýanyň dersi dogrusynda hususy pikiri mälimdir. Bu garaýyş “halklaryň psihologiýasy” taglymaty öňe süren W. Wundtyň sosial psihologiýanyň dersine düşünişini tankytlamak esasynda döreýär. Sosial psihologiýa ýa-da Wundtyň atlandyryşyça “halklaryň psihologiýasy” Özüniň dersi hökmünde dil rowaýatlar, adatlar, sungat, din ýaly hadysalalara seredip, olary Wygotskiý “aňyýetiň toplумы”, “kristallar” diýip atlandyrylýar. Onuň pikiriçe psihologiýanyň wezipesi bu “kristallary” dälde hut “erginiň özüni öwrenmekden ybaratdyr. Emma “ergini” Behterewyň teklipe edişi ýaly, ýagny kollektiwleýin psihikany individual psihikadan getirip çykaryp öwrenmek mümkin däl. Wygotskiý sosial psihologiýanyň dersi, ýygindy şahsyýetiň psihikasyny öwrenmekdir diýen garaýyş bilen hem ylalaşylmaýar. Aýratyn adamyň psihikasy-da sosial häsiýetde bolup, şonuň üçin sosial psihologiýanyň dersi bolup durýar. Bu manyda sosial psihologiýa kollektiwleýin psihologiýadan tapawutlanýar: sosial psihologiýanyň dersi aýratyn adamyň psihikasyny öwrenmek kollektiwleýin psihologiýanyňky bolsa kollektiw şertlerde ýüze çykýan şahsy psihologiýadyr. /meselem: goşun, buthana/. Göräýmäge bu garaýyş biziň sosial psihologiýa häzirki döwürde düşünişimizden düýpli tapawutlanýan ýaly. Hakykatda tapawut bu ýerde adalgadadyr. Wygotskiý “umumy” we “sosial” psihologiýany deňeşdirmän /adatça edilişi ýaly/, “sosial” we “kollektiwleýin” psihologiýany deňeşdirýar. “Sosial” psihologiýa onuň üçin psihikanyň medeni – taryhy gelip çykyşyny ykrar eden umumy psihologiýa bolup durýar. /20-nji ýyl-laryň adalgasynda bu “tutuşlygyna sosial bolan” umumy psihologiýa/. “Kollektiwleýin psihologiýa” adalgaň bilen Wygotskiý sosial psihologiýa düşünilişiniň ikinji jähtini göz önünde tutýar. Bu jähti 20-nji ýyllaryň köp psihologlary ýüze çykaryp bilmän, ýa-da aňsyr salarda oňa ylmy derňew usulyýetini tapyp bilmediler.

Şonuň üçin Wygotskiniň 20-njy ýyllardaky we soň-soňlar 30-njy ýyllardaky taglymatlary psihologiýanyň hut öz jümmüşinde döräp, geljekde sosial psihologiýanyň dersini has takyk kesgitlemeklige ýardam eden zerur şertleriň biri boldy.

Sosial psihologiýanyň dersi 50-nji ýyllaryň aýagynda, dogrusynda häzirki zaman 60-njy ýyllaryň başynda garaýyşlary. Başynda sosial psihologiýanyň dersi dogrusyndaky çekişmeleleriň ikinji etapy başlandy. Bu meseläniň gozgalmagyna iki ýagdaý itergi berdi.

Birinji sebäp-amalyýetiň kem-kemden ýaýbaňlanýan talaplaryna laýyklykda jemgyýetçilik hadysalaryny aňly dolandyrmak we edara etmek meselesiniň ähmiýeti bilen baglanyşykly boldy. Ýurtda esasy ykdysady, durmuşy we syýasy meseleleriň çözülmegi jemgyýetçilik durmuşyň dürli ugurlarynyň psihologik tarapyny çuňňur seljermek mümkinçilik berdi. Jemgyýetçilik aňynyň obýektiv hadysalarynyň ösüşine işjeň täsirini derňemek häzirki döwürde, psihologik, “adam” faktorynyň roluny barha artýan döwründe has ähmiýetlidir.

Jegyyetiń we şahsyýetiń özara täsiriniń takyk mehanizmleri bu şertlerde dińe bir sosiologik jähtde däl-de, eýsem sosial psihologik derejede derńelmelidir.

Ikinjeń, bu meseleleri durmuş örboýna galdyran wagty hut psihologiýa ylmynyń öz mazmunynda hem düýpli üýtgeşmeler boldy. Psihologiýa bu döwre çenli düýpli nazaryýet işleri we geńeşleýin ýaýran tejribe derńewleri bolan ösen derseöwrüldi. Hünärmenleriń kâr we usulyýet şähtden derejesi ösdi. Şeýlelikde sosial psihologiýa ýkbaly, onuń predmeti, wezipeleri, ugullary we ylymlar ulgymyndaky orny baradaky meseläni täzaden gozgamaga zerur obýekt we subýektiw şertler döredi. Bu meseleleri täze şertlerde we derejelerde seretmäge hem zerurlyk hem-de mümkinçilik ýüze çykdy.

Çekişme 1259-nji ýylda A.G.Kowalýowyń “Westnik LGU” zurnalynda çap edilen makalasyndan başlanyp, sońra psihologlaryń 2-nji Bütinsoýuz gurultaýynda dowam etdirildi. Esasan çekişme iki mesele barada bolup, olaryń biri sosial psihologiýanyń dersine düşünmek we oña degişli wezipeleri anyklamak, ikinjisi sosial psihologiýanyń psihologiýa we sosiologiýa bilen barlanyşygy dogrusyndadyr. Garaýyşlaryń köpligine garamazdan olary birnäçe esse çemeleşmeleriń töwereginde jemlemek mümkin. Sosial psihologiýanyń predmeti dogrusynda üç hili çemeleşiş emele geldi. Olaryń birinjisi sosiologlaryń arasynda has rowaç bolup, ol sosial psihologiýa “psihikanyń köpçülikleýin hadysalary” hakyndaky ylym diýen düşünjäni goldady. Bu çemeleşişin çäginde dürli alymlar ýokarky kesgitlemä dogry gelýän dürli hadysalary öňe sürdiler; kähallatlarda esasy üns synplaryń ýa-da beýleki sosial birleşmeleriń psihologiýany öwrenmeklige berilse, beýleki ýagdaýda toparlaryń jemgiýetçilik psihologiýasynyń däp-dessyr, ahlah, edep we ş.m. aýry-aýry düzüjilerine berildi. Başga bir ýagdaýda jemgyýetçilik pikirini kemala getirmäge, özboluşly köpçülikleýin hadysa bolan ön, moda ýaly zatlary aýratyn ähmiýet berildi. Galybersede hut şu çemeleşişin çäginde hemmeler biragyzdan kollektiwleri öwrenmek zerurlygyny-da ykrar etdiler. Sosiologlaryń köpüsi sosial psihologiýanyń dersini jemgiýetçilik psihologiýany öwrenmek diýip hasapladylar degişlilikde aýry-aýry sosial toparlara, ilkinji nobatda synplara mahsus bolan jemgyýetçilik ańynyń derejesi “jemgyýetçilik psihologiýasy” düşünjesi, bu jemgyýetçilik psihologiýany öwrenýän ylym bolan “sosial psihologiýa” düşünjeleri tapawutlandyryldy.

Ikinji bir çemeleşiş sosial psihologiýanyń esasy dersini şahsyýeti öwrenmek hasaplaýardy. Bu garaýyşyń çägindeki tapawutlyk alymlaryń şahsyýeti haýsý şähde derńemeli diýen meselede döryärdi. Bir tarapdan, şahsyýetiń psihologik sypatlaryna, aýratynliklaryna, onuń kollektiwdeki ýagdaýyna, tipologiýasyna üns berilse, ikinji bir tarapdan aýratyn şahsyýetiń kollektiwdeki ýagdaýyna, ornuna, şahsyýetara gatnaşyklaryna, ähli aragatnaşyk ulgamyna ähmiýet beril-ýärdi. Sońsońlar bu garaýyş nukdaýdan “şahsyýet psihologiýanyń” psihologik bilimler ulgamyndaky orny barada mesele çekişmeli bold ol umumy psihologiýanyń bölümini, sosial psihologiýanyń ugurdaşymy ýa-da düýbinden özbaşdak derńew ulgamyny. Köplenç bu garaýyş psihologiýa has laýyk görüp, sosial psihologiýany psihologiýanyń mazmunynda ösdürmäge bolan ýeketäk mümkinçilik hasaplandy.

Çekişmäniń gidişinde meselä üçünji bir çemeleşiş ýüze çykdy. Sözüń belli bir manysynda onuń kömegi bilen ýokarky iki garaýyş birleşdirmeklige synanyşyk sdildi. Sosial psihologiýa bu ýerde bir wagtyń özünde köpçülikleýin psihiki hadysalary we şahsyýetiń topardaky ýagdaýy öwrenýän ylym diýip yglan edildi.

Bu ýagdaýda sosial psihologiýanyň örysini çenden giňelýärdi we dürli ugurlarda gozgalýan meseleleri onuň dersine goşulýardy. Bu garaýşyň çäginde öwrenilýän meseleleri möçberi B.F.Parygin tarapyndan tekliplenen üçin has giňişleýin açyk görkezýär. Onuň pikirine sosial psihologiýa:

1. şhsyýetiň sosial psihologiýasynyň, 2. toparlaryň we aragatnaşygynyň sosial psihologiýasyny, 3. sosial gatnaşyklary, 4. ruhy işiň görnüşlerini öwrenýär.

W.N.Mýasişewiň pikirine sosial psihologiýa: 1. özara täsir netijesinde topara adamyň psihiki işiniň üýtgemegini,

2. Toparlaryň aýratynlygyny, 3. jemgiýet hadysalarynyň psihiki tarapyny öwrenýär. Käbir bölekleriň gabat gelmezlikleri nazara almasaň, tekliplenen ünlüleriň esasy pikirini birdir: sosial psihologiýanyň dersi çenden giň bolup, onuň dersini kesgitlemäge iki tarapdan-şahsyýet we köpçülikleýin psihiki hadysalar tarapdan çemeleşmek mümkin. Şeýle düşüniş amaliýete ýaýbaňlanyp ugran real derňewlere, jemgiýetiň amaliýet talaplaryna has laýyk bolanlygy üçin soňa baka duruşan häsiýete eýe boldy. Kitabyň başyndaky beren işçi kesgitlemämizde şeýle çemeleşiş, has takygy W.N. Mýasişewiň garaýşyna golaý jähitde getirilipdi. Yöne sosial psihologiýanyň meşgul bolýan meseleleri dogrusynda ylalaşyga gelmek entek onuň psihologiýa we sosiologiýa bilen baglanyşygyna düşünmekde ylalaşmak diýilýän däldi. Şonuň üçin sosial psihologiýanyň “araçägi” hakyndaky çekişme özbaşdak ýaýbaňlandy. Bu ýerde dört garaýşy ýüze çykarmak mümkin: 1. sosial psihologiýa sosiologiýanyň bölegi; 2. sosial psihologiýa psihologiýanyň bölegi; 3.-4. sosial psihologiýa psihologiýanyň we sosiologiýanyň “çatrygyndaky” ylmy bolup, öz gezeginde “çatryk” iki hili düşünilýär: a. sosial psihologiýa psihologiýanyň we sosiologiýanyň belli bir bölegini özüne birleşdirýär; b. ol sosiologiýa we psihologiýa deňişli bolmadyk “hiç kimlik” bölegi özüne birleşdirýär.

8. Parygin B.D. Osnovy sosialno-psihologičeskiý teorii. M. 1971.

9. Seret: Mýasişew W.N. Ličnost i newrozy. M. 1960.

Eger-de amerikan sosial psihologlary Makdewidiň we Harrariniň teklibinden peýdalansak sosial psihologiýanyň ylmylar ulgamyndaky orny dogrusyndaky mesele amerikan psihologik edebiýatynda biziňkiden pes bolmadyk işjeňlikde gozgalýar, onda görkezilen garaýyşlaryň ählisini iki çemeleşme syrykdirmek bolar: ders içindeki we ders arasyndaky çemeleşiş. Başgaça aýdanynda sosial psihologiýanyň ornuny ony “dörediji” dersleriň biriniň içinden, ýa-da olaryň araçäginden gözlemek mümkin. Ders içindeki çemeleşiş biziň çekişmämiziň I we 2 orunlaryna seret we predmetara çemeleşiş 3 we 4 orunlara seret iki hili çözüşe eýe bolup biler. Düşüpli tapawutlylygyna garamazdan ähli tekliplenen çemeleşmeler bir meseläniň önünde saklanýarlar: haýsy “araçäk” sosial psihologiýany psihologiýadan we sosiologiýadan aýyrýar. Sebäbi niredede “ýerleşdirilişine” garamazdan sosial psihologiýa bu iki ders bilen araçäkleşýär. Eger ol psihologiýanyň bölegi bolsa onda psihologiýanyň içinde onuň derňewleriniň çägi niredede? Sosiologiýa şeýle garaýyşda sosial psihologiýanyň çäginde daşda galýan ýaly bolsada ol hökmany ýagdaýda onuň bilen araçäkleşýär. Hut şeýle pikir ýöretmän sosial psihologiýanyň sosiologiýanyň içindeki ýagdaýyna deňişlilikde amala aşyrmak mümkin. Yöne dersara çemeleşişde hem biz “araçäk” hakyndaky

meselä dolanmaly bolýarys: “araçäkke” diýmek näme, psihologiýa we sosiologiýa haýsy bölek bilen sepleşýär? Ya-da “özbaşdak ders” diýmek nämäni aňladýar? Ol psihologiýanyň we sosiologiýanyň haýsydyr bir bölegini bölüp alýarmy ýa-da düýpgöter özbaşdak ugurlary birleşdirämi?

Bu “sepgitleri” iki tarapdan seretmäge synanyaly. Sosiologia barada adylanda onuň bilimleri ulgamyndaky häzirki zaman gurluşy adatça üç sany derejäni ýüze çykarmak arkaly häsiýetlendirilýär: umumy sosiologik taglymat (mesele esasy), ýörite sosiologik taglymatlar (meselem, şahsyýet taglymaty), takyk sosiologik derňewler. Diýmek, nazariýet düşüňjeler ulgamynda iki dereje bolup, olaryň her biri hökmany ýagdaýda sosial psihologiýanyň meseleleri bilen baglahyşýar. Umumy taglymat derejesinde meselem, jemgiýetçilik barlygy bilen jemgiýetçilik aňynyň arabaglanyşygy, şeýle hem jemgiýetçilik aňynyň gurluşy we görnüşleri derňelýär. Bu meseläniň bir ugrunda jemgiýetçilik aňynyň ösüşünün, onuň in ýokary ösün derejesi bolan aňyýet- ideologia bilen bir hatarda onuň ösüş üçin pes derejesi – jemgiýetçilik psihologiýasy seljerilýär. Hut soňky hadysa sosial psihologiýa aýratyn gyzyklanma döretýär. Diýmek araçäkleriň biri şu ýerden geçýär. Ýörite psihologik taglymatlar çygrynda hem sosial psihologik çemeleşiji talap edýän meseleleri tapmak mümkin. Meselem, köpçülikleýin aragatnaşygyň sosiologiýasy, jemgiýetçilik pikiri, şahsyýetiň sosiologiýasy we ş.m. Hut şu ýerde “araçägi ýüze çykarmak has kyn bolýar. Ymyman aýdanynda dersi boýunça tapawutlandyrmasy kyn bolan derňöwleriň özboluşly jähtini, şol bir meseläniň hususy serediliş nukdaýyny ýüze çykarmak arkaly seljerip bolar.

Umumy psihologiýa we sosial psihologiýanyň aralygyndaky “serhet” meselesi hasda çylşyrymly. Eger-de sosial psihologiýany adamyň psihikasynyň sosial döreýşini öwrwnýän ylym diýilen nazariýetden sowulsak, onda sosial psihologiýanyň hususy meselesi umumy psihologiýanyň şahsyýet psihologiýasy diýen şahasyna has golaý bolýar. Şahsyýetiň umumy psihologiýadan tapawutlykda onuň, hut sosial psihologiýany mazmunynda meselesini goýmaklygyny esasy aýratynlygy-da onuň turuw başdan jemgiýet tarapyndan “berilen” häsiýetde - seredilmegidir. Belli psiholog A.H/Leontewiň belleýşi ýaly adatça indiwidleriň işi iki görnüşde amala aşyrylyp bilinýär: açyk kollektiwleýin şertlerde ýa-da daşky zatlar dünýäsi bilen ýüzbe-ýüz häsiýetde. Ýöne “haýsy görnüşde amala aşyrylsada, haýsy gurluşa eýe bolsa-da, adamyň işine jemgiýetçilik gatnaşyklaryndan, jemgiýetiň durmuşundan üzne seretmek bolmaz.

Bu nukdaýda umumy psihologiýada şahsyýetiň islegleriniň, meýil motiwlriniň we ş.m.gurluşy öwrenilýär. Şeýlede bolsa sosial psihologiýanyň paýyna meseleleriň özboluşly topary galýar. Umumy psihologiýada aslynda derňelmeýän meseleleri almanymyzda hem toparlarda şahsiýetara gatnaşyklarynyň ösüş dinamikasy, toparlarda adamlaryň bilelikdäki işiniň tebigaty we aragatnaşygyň hem-de ozara täsiriň olarda ýaýbaňlanýan görnüşleri, şahsiýete degişlilikde sosial psihologiýanyň hut öz garaýşy we öz “serhedi” bar: dürli real sosial toparlarda takyk şahsiýetiň nähili hereket edýänligini anyklamak-bu sosial psihologiýanyň meselesidir. Sosial psihologiýa diňe şahsyýetiň meýilleri, islegleri nähili kemala gelýär diýen soraga jogap bermek bilen çäklenmän, eýsem näme üçin hut şeýle meýilleri, islegler, gönükdirilmeler bu şahsiýetde döräp, olaryň döreýşinde şahsiýetiň topary nähili orun eýeleýär diýen sowallarda jogap bermelidir.

Şeýlelikde sosial psihologiýanyň hususy höwesleri örän giňişleýin bolup, bu onuň wezipeleriniň psihologiýanyň we sosiologiýanyň takyk keşbini anyklamaga goşmaça delil bermese-de derňew çygryny kesgitlemäge ýardam edýär. Keşp hakynda aýdylanda bolsa ol barada çekişmeler günbatar sosial psihologiýasynda hem dowam edip, ýone ol ýerde mesele özboluşly usulyet we nazariýet nukdaýdan çözülýär. Bu çekişmeleriň esasy ugruny fransuz alymlary Pento we Grawits düşündirýärler. Sosial psihologiýa döremezden ozal şahsyýetiň we jemgyýetiň meseleleriniň iki ugry bardy: psihologiýa adamyň tebigatyny öwrense, sosialologiýa jemgyýetiň tebigatyny öwrenýärdi we seljerýärdi. Soňra özbaşdak ylym-sosial psihologiýa döräp ol adamyň jemgyýete gatnaşygyny öwrenýär.

Sosial psihologiýanyň dersine we ylymlar ulgamyndaky ornuna düşünmek köp derejede psihologiýanyň we sosiologiýanyň dersine düşünmeklige bagly bolýar.

Sosial psihologiýanyň
jemgyýetdäki wezipeleri.

Sosial psihologiýanyň dersi dog-
Rusyndaky şeýle giňişleýin çekiş-

me sepgitde döreýän ähli ylymlara häsiýetlidir.

Şeýle çekişmeleriň netijesi hemişe takyk kesgitlemä getiemeýär. Ýone şeýle çekişmeler inňän ähmiýetli bolup, birinjiden, şol bir ylmyň çözüň wezipelerini aýdyňlaşdyryp, ikinjiden, çözülmelik meseleleri aç-açan görkezip, olaryň çözüliş ugrunda hususy mümkinçiliklerini we serişdelerini aňlamaga ýardam edýär.

Sosial psihologiýanyň dersi dogrusyndaky gürrüni gutarnykly hasaplamak bolmasada, onuň gidişinde gazanylan ylalaşyklyk derňewleri geçirmäge mümkinçilik berýär. Ylalaşyklygyň alamaty hökmünde sosial psihologiýanyň häzirki zamanda iki ugry hereket edýär: olaryň biri köp derejede “sosiologik”, ikinjisi bolsa “psihologik” meseleler bilen baglanşyklydyr. Meselem, A.B.Ş-da sosial psihologiýa resmi ýagdaýda “iki derejede” işleýär: Onuň bölümçesi Amerikan sosiologik we ämerikan psihologik assosiasiýasynyň içinde bolup, okuw kitaplarynyň giriş sözbaşylarynda adatça awtoryň bilimi boýunça sosiolog ýa-da psihologdygy görkezilýär. Elbetde şeýle iki dürlilik birnäçe oňaýsyzlyklar döredýär. Bu ýagdaý ylmyň belli bir ösüş etapynda ýerlikli bolup, esasy zat ylmyň dersi hakyndaky çekişme meseläniň gutarnykly çözülmegine ýardam etmegidir.

Sosial psihologiýanyň problemalarynyň pajygalylygy diňe bir onuň ylymlaryň ulgamyndaky ornunyň näbelliliginde däldir. Sosial psihologik bilimiň möhüm we dyýüpli aýratynlygy onuň jemgiýetiň sosial we syýasy meselelerine goşulýanlygydyr psihologiýanyň beýleki ugurlaryna garanda. Elbetde, bu ýagdaý sosial psihologiýanyň uly sosial toparlaryň, köpçülikleýin hereketleriň psihologik häsiýetnamalaryna we ş.m. aýratyn degişlidir. Emma sosial psihologiýa adaty bolan kiçi toparlar hem meselesi-de sosiallaşmak şertleri ýa-da şahsyýetiň sosial gönükdirilmeleri dogrusyndaky derňewler arkaly jemgiýetiň belli bir görnüşine degişli takyk wezipeleriň çözülişi bilen baglanyşýar. Taglymat jähitden sosial psihologik bilimler belli bir aňyýet ideologik nukdaýyň täsirinde bolýar. Şeýlelikde synpy we ähliadamzat mazmunlarynyň utgaşma meselesi döreýär. Bu ýerde psihologlar üçin keminden iki mesele ýüze çykýar.

Olaryň biri, daşary ýurt sosial psihologiýasyny seljermek, onuň nazariýet esaslarynyň mazmunyna, şeýle hem usullaryna we derňewleriniň netijesine garaşýyňy beýan etmekdir. Köp sanly günbatarly psihologlaryň işlerinden görnüşi ýaly bu ugurda geçirilen amalyýete gönükdirilen derňewler ,olaryň gös-göni gündelik durmuşy talaplary esasynda ýüze çykanlygyna şaýatlyk edýär. Degişlilikde bu derňewleriň ugurlary öz döwründe dörän amaly talaplaryň usulyýeti esasynda seljerilmelidir.

Ikinjiden, sosial psihologiýada amaly derňewler meselesini düýpli işlemek wezipesi. Jemgyýetçilik ulgamynyň dürli ugurlarynda geçirilýan derňewler ony geçirýänden diýokary hünärmen ussatlygyny däl-de, eýsem ýokary raýatlyk jogapkärçiligini-de talap edýär. Amaly teklipler sosial psihologiýanyň gös-göni jemgyýetçilik durmuşa “goşulýan” ulgamydyr. Diýmek sosial psiholog üçin diňe bir hünärmen etikasy ähmiýetli bolman, onuň öz sosial ornuny kesgitlemekligi hem uly jogapkärçiligi hem uly jogapkärçilik talap edýär. Fransuz S. Moskowisiniň belleýşi ýaly sosial psihologiýa üçin ýumuşy jemgyýetiň hut özi goýup, ol onuň üçin meseleleri kesgitleýär. Bu sosial psihologdan jemgyýetiň goýýan meselelerine çuňňur düşüňip, olary hüşgär kabul edip, özüniň bu meseleleriň çözlüşine haysy ugurda ýardam edip biljekdigini aňlamaklygy talap edýär. Sosial psihologiýada “akademizm” we “ hünärmenlik” öz gezeginde “sosial duýgurlyk” bilen utgaşyp, bu dersiniň aňyýet wezipelerine düşüňmeklik bilen utaşmalydyr.

Häzirki zaman jemgyýetinde sosial psihologik bilimleriniň köp sanly ulanylýan ugurlary bardyr.

Döwletiň milli däbinde ösýän sosial psihologiýanyň özboluşlylygy diňe bir onuň aňyýet gönükdirilmegi, nazaryýeti we usulyýetinde däl. Mesele şeýle däbiň jemgyýetiň täze görnüşinde täze meseleleri döredýänligindedir. Elbetde , adaty sosial psihologiýada açylan hadysalar milli özboluşly jemgyýetde öz ähmiýetini, kanunyny saklaýar: şahsyýetara gatnaşyklary, aragatnaşyk hadysalary, liderçilik, jebislik- bu hadysalar jemgyýetiň islendik gurluşynda öz güýjüni saklaýar.

Emma şunuň bilen bir hatarda iki ýagdaýy göz önünde tutmalydyr. Birinjiden, bu ýerde adaty sosial psihologiýada açylan hadysalar kähalatlarda düýbünden başga mazmuny eýe bolýar. Görnüş taýdan hadysalar şonlugyna galýar: adamlar bir-birleri bilen sözleşýär, aragatnaşyk saklaýar, olarda belli bir sosial gönükdirilmeler kemala gelyar we ş.m. , ýone olaryň özara täsiriniň dürli görnüşleriniň mazmuny, belli bir jemgyýetçilik hadysalaryna sosial gönükdirilmeleriň döreýänligini-bularyň hemmesi takyk jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň häsiýeti bilen kesgitlenýar. Diýmek ähli adaty meseleleriň seljerimini täze öwüşgin alýar. Sosial psihologik meseleleri mazmun taýdan seretmeklik usulyýet düzgünü şol bir wagtyň özünde jemgyýetçilik islegleri arkaly döredilýar.

Ikinjiden, täze sosial ýagdaý täze meseleleri döredýär. Milli öwüşginli sosial psihologiýasynda adaty gollanmalarda bolmadyk meseleleriň ýüze çykmagy degişli hadysalaryň esasan bu milliligiň çäginde bolýandygy bilem düşündirilýär. Şeýle hadysalara milletiň ruhy-ahlak ýorelgeleri, ruhy-medeni gymmatlyklarynyň özboluşlylygy, medeni-syýasy gönükdirilmeleriň aýratynlyklary we beýlekiler degişlidir. Sosial psihologiýanyň meselelerini jemgyýetiň hut özüniň öňe

sürýanligi pikiri degişli meseleleri ýüze çykarmagyň sosial psihologiýň borjuna öwrülýädigipikiri bilen doldurylmalydyr.

Umumy nazaryýet meseleleri bilen bir hatarda jemgyýet sosial psihologiýanyň önünde takyk amaly meseleleri–de goýar. Amaly derňewler nazary meseleleriň çözülmegine garaşyp durmazdan, olar jemgyýetçilik durmuşyň ähli ugurlarynda öňe sürülýär.

Amaly derňewleriň birnäçe möhüm ugurlary soňky döwürde jemgyýeti üýtgedip gurmak bilen baglanyşyklykda goýulýar. Halk hojalygynyň ähli ugurlarynda, ilkinji nobatda senagat önümçiliginde dolandyrylyşy üýtgetmek, zähmet toparlarynyň kämilleşdirmek, onda ýakymly psihologik ýagdaýy üpjün etmek, demokratiýany, aç-açanlygy mundan beýläk-de ösdürmek, jemgyýetde durgunlyk hadysalary eňip geçmek we beýlekiler özüniň çözüşine garaşýan meselelerdir.

Elimizdäki kursuň düzümi bu amaly bilimleriniň meselelerini-de öz içine almalydyr. Tutuşlygyna bu kurs sosial psihologiýanyň ähli esasy meselelerini yzygiderli beýan etmekligi göz önünde tutup, mowzuglaryň yzygiderlliligi seljerişini birnäçe düýpli usulyýet düzgünlerine laýyk bolmalydyr. Bütin kurs baş uly bölümden durýar: 1-giriş – sosial psihologiýanyň dersiniň häsiýetnamasy , esasy pikirleriň ösüş taryhy, usulyýet düzgünleri beýan edilýar; 2- adamlaryň aragatnaşygynyň we özara täsiriniň kanunlary –şahsyýetara gatnaşyklary we jemgyýetçilik gatnaşyklaryň arasyndaky arabaglanyşyk görkezilip, aragatnaşyk olary ýüze çykyşy hökmünde seredilýar, aragatnaşygyň gurluşy we wezipeleri, şeýle hem mehanizmleri beýan edilýar;3- sosial psihologiýada toparlar meselesi – toparlaryň görnüşleri , /uly we kiçi toparlar/, hakyky sosial toparlarynda aragatnaşygyň aýratynlyklary, hem-de toparlaryň içki hereketiniň meseleleri, olaryň ösüşi , şol sanda kollektiwiň aýratynlyklary seredilýar;4-sosial psihologişahsyýet meselesi aragatnaşygyň weözara täsiriň dürli sosial toparlarda özboluşly ýüze çykýan umumy mehanizmleriniň nähili usulda şahsyýeti belli sosial mazmunda döredýändigini we başga tarapdan , jemgyýetçilik gatnaşyklaryň mundan beýläk ösüşinde şahsyýetiň işjeňliginiň nähili görnüşleriniň ýüze çykýandygy görkezilýar;5- amaly derňewleriň esasy ugurlary – amaly derňewleriň özboluşlygy, amaly teklipleri taýarlamakda sosial psihologiýanyň real mümkinçilikleri we amaly derňewleriň has ösen ugurlarynyň häsiýetnamasy beýan edilýar.

2-nji bab.

SOSIAL PSIHOLOGIK PIKIRLERIN KEMALA GELŞINIŇ TARYHY.

Sosial psihologiýanyň taryhyny öwrenmek diňe bir

Sosial psihologik pikirini derňemeginiň şertleri.

psihologik bilimini ýokarlandyrmak üçin ähmiýetli bolman eýsem bu ylmyň mazmunyna, meselelerine, galyberse onuň dersine çuňňur düşünmäge mümkinçilik berýär. Ylym hökmünde sosial psihologiýanyň taryhy nemes psihologlary G.Gibş we M.Forwerginiň “sosial-psihologik pikirlenme” diýip atlandyran hadysasynyň onuň taryhynda has “ýaşdyr”. Bilelikdäki işiň häsiýetini we ondan döreýän aragatnaşygyň görnüşlerini anlamaklyga bolan isleg, edil adamlaryň bilelikdäki işi ýaly gadymydyr. Ilki durmuş jemgiýetiniň taryhynyň görkezisine görä adamlar öz ilki döreýiş döwürlerinden sosial psihologik hadysalar bilen ýüzme-ýüz bolup, olary mümkingadar ulanmaga çalyşypdyrlar. Meselem, gadymy dürli ulgamlarynda märekäniň indiwide täsirini döredýän, adamlaryň psihologik kabul edijilige ýykgylygy ýaly köpçülikleýin keýpiň formalary ulanylypdyr. Däp-dessurlar, tabu/gadagan etmek/ ýaly hadysalar nesilden-nesle geçirilip, adamyň aragatnaşygynyň ahlak dolandyryjysy bolup hyzmat edipdir. Diňleýjiler toparyna täsir etmekligiň käbir syrlary gadymy oratorlara mälim bolupdyr. Şeýle özboluşly görnlerde “sosial psihologik pikirlenme” müň ýyllyklardan gaýdýan bolsa, ylmy ders hökmünde sosial psihologiýanyň taryhy has ýaş bilim pudagy hökmünde tanalýar.

Sosial psihologiýanyň ylmy taryhyny döretmegiň kynçylygy bu dersiň köp çeşmelerden kemala gelip, haýsy döwürde ol ýada beýleki ylmyň içinden sosial psihologik elementleriň bölünip aýrylanlygyny kesgitlemekligiň çylşyrymlygy bilen düşündirilýär. Üstesine-de sosial psihologiýanyň özbaşdak ylym hökmünde ýüze çykyp ugran döwründe onuň ösüşinde materialistik we idealistik mazmunly iki gapma –garşylykly ugur döreýär. Diýmek sosial psihologiýanyň taryhy bu iki ugrunda ösüşini, şeýle hem olaryň häzirki görnüşleriniň dpli usulyýet we nazaryýet tapawutlyklaryny göz önünde tutmaly bolýar.

Islendik ylmy pudagyň döreýişinde bolşy ýaly sosial psihologiýanyň ýüze çykyşynda iki dürli sosial we sap nazaryýet sebäpler aýgytlaýjy rol oýnady. Eger-de sosial sebäplere sosial psihologiýanyň gös-göni döreýişine ýanaşyklykda seretmek zerur bolsa, onda nazaryýet sebäpleri seljermegi iki bölege bölmeli bolýar. Birinji bölek sosial psihologik pikirleriň bilimleriň başga pudaklarynda kemala gelip, onuň ösüşinde diňe özbaşdaklyk döwrüni taýarlandygyna degişli bolýar. B.D.Paryginiň aýdyşyna görä bu ýerde sosial psihologiýanyň “atababalarynyň” işleri derňelip, bu işler sosial psihologik taglymatlaryň ilkinji “nusgalaryny” döretmäge synaşyk eden “başlaýjylaryň” işlerinden tapawutlydyr.

Sosial psihologiýanyň şertlerini döretmek beýleki ylmy ugurlaryň döreýişine meňzeşdir. Onuň ilkinji pikirleri ilki filosofiýanyň çäginde kemala gelip, kem – kemden özbaşdak bilimler ulgamyna öwrendir. Şeýle özbaşdaklyk tutuşlygyna

bolman, onuň esasyny düzýän psihologiýa we sosiologiýanyň özbaşdak ylma öwrülişiniň üsti bilen amala aşyrylandyr.

Köp alymlar sosial psihologik bilimleriň elementleriniň filosofik taglymatlaryň mazmunynda barlygyny belleýärler. Meselem amerikan alymy O.Klaýnbert sosial psihologiýanyň köp meseleleriniň hut mesele hökmünde gadymy filosofiki ulgamlarda dörandigini aýdýar. G.Olport bu adresi has takyk görkezýar: onuň pikirçe bu meseleleriň gözbaşy latondadyr. Hakykatdan-da filosofiki bilimleriň ähli ösüş zamanlarynda onuň mazmunynda sosial psihologik pikirleriň esasyalarynyň işlenenedigine göz ýetirmek bolýar. Gadymy filosofiýada bu diňe bir Platonyň däl, Aristoteliň filosofiýasynda-da duş gelyär. Täze döwrüň filosofiýasynda Gobbsyň, Lokkyň, Gelwesiniň, Russonyň, Gegeliň atlanlaryndan sowlup geçip bolmaz. Görnüşi ýaly sosial psihologik pikirler idealistik we materialistik filosofiki ulgamlarynda ýe çykýar. Umuman bu pikirler has umumy psihologik has umumy psihologik taglymatlary düşündirmek bilen baglanyşykly bolup, olarda “sap” sosial psihologik jähti bolup aýyrmak iňňan çylşyrymlydyr. Başga bir tarapdan, bupikirleri dür däneleri ýaly dürli pikir ýöretmeleriň arasyndan agtarmaly bolýanlygy sebäpleri olaryň ýonekeý sanawyny getirip oturmazdan okyja psihologiýanyň taryhynyň filosofiýanyň çäklerinde ösüşini hertaraplaýyn derňeýän çeşmäni salgy berýaris.

Sosial psihologiýanyň
ylmyň özbaşdak pudagyna
öwrülmegi.

Sosial psihologiýanyň ösüniň
ikinci döwründe, ýagny onuň
ylmyň özbaşdak pudagyna öw-
rülüşiňe seretmek has gyzyk-

lydyr. Munuň üçin esasan üç zada üns bermeli

bolýar: ylmyň dürli araçäk ugurlarynda ýüze çykýan sosial psihologik meseleleri çözmeklik dogrusynda “talaplar”; sosial psihologik meseleleriň ony “dörediji” iki ylmyň-psihologiýanyň we sosiologiýanyň içinden bölünmegine taýarlyk tutumlary; ilkinji özbaşdak sosial psihologik bilimleriň häsiýetnamasy.

Gürrüni edilýän döwür XIX asyryň ortasyna degişli. Bu döwre çenli köp ylmylaryň, şol sanda jemgyýetçilik durmuşynyň dürli hadysalaryna gös-göni ähmiýeti bolan ylmylaryň ösüşinde düýpli öňe gidişlik duýulýardy. Dil öwrenişi has uly ösüşe eýe bolupdy. Onuň zerurlygy şol wagtky kapitalistik Ýewropadaky bolup geçýan hadysalar arkaly döredilipdi: bu döwür kapitalizmiň gülläp ösýän, ýurtlaryň arasynda ykdysady aragatnaşyklaryň köpelyän wagty bolup, ol ilatyň işjeň göç-gonmagy, göçleri bilen utgaşýardy. Dil üsti bilen sözleýiş we halklaryň psihologiýasynyň dürli düzüjileri bilen baglanyşygy meselesi esasy meseleleriň birine öwrüldi. Dil öwreniş ylmy bu meseleleri diňe öz güýji bilen çözmäge ukypsyzdy. Edil şonuň ýaly-da şol wagta çenli antropologiýada, etnografiýada we arheologiýada köp sanly maglumatlar toplanylyp, olary düşündirmekte sosial psihologiýanyň kömegine mätäç bolýardylar. Inlis antropology E.Teýlor özüniň ilki durmuş medeniýeti hakyndaky işlerini tamamlasa, amerikan etnografy we arheology L.Morgan indeýleriň durmuşyny öwrenýar, fransuz sosiology we etnografy Lewi-brýul ilki durmuş adamsynyň pikirlenmesiniň aýratynlyklaryny döredýar. Bu derňewleriň ählisinde belli bir etniki toparlaryň psihologik häsiýetnamasyny, medeniýetiň önümleriniň döp-dessur we rituallar bilen baglanyşygyny we ş.m. göz önünde tutmaly bolýardy. Kriminologiýanyň

üstünlükleri-de değışli kynçylyklar bilen utgaşýar: kapitalistik jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ösmegi düzgüni bozýan özüni alyp barşyň täze görnüşlerini döredip, olaryň sebäbini düşündirmekde sosial gatnaşyklar bilen bir hatarda özüni alyp barşyň psihologik häsiýetnamalaryny hasaba almaly bolýar. Şeýle ýagdaýa esaslanyp amerikan sosial psihology T.Şi-butany sosial psihologiýanyň garaşsyzlyk almaklygynyň sebäbini düli ylymlaryň hünärmenleriniň öz meselelerini özüleriniň çözüp bilmezmiklerinden getirip çykarýar. Bu pikir ýöretme değışme häsiýetde bolsa-da şol döwürde beyleki derslere garaşly bolmadyk täze bir ders tarapyndan öwrenilmeli meseleleriň döränligini anyklaýar. Şeýle mesele sosial psihologiýany “dörediji” psihologiýa we sosiologiýa has-da ýerboýna galdy.

Psihologiýanyň XIX asyryň ortalarynda bizi gyzyklandyryýan jähtde ösüşi onuň aglaba indiwiidiň psihologiýasy hökmünde ösmegidir. Onuň diňe aýry-aýry ugurlarynda, ilkinji nobatda patopsihologiýada adamlaryň özara täsirleriniň özboluşly görnüşleri hakyndaky taglymatlaryň sudury görýärdi. Bu ugurda aýratyn goldaw psihiatriýa amalyýetiniň ösüşi, has takygy yrmaklygynyň özboluşly görnüşini hökmünde gipnozyň ulanyp başlamaklygy boldy. Indiwiidiň özüni alyp barşynyň psihiki dolandyrylyşynyň beýleki bir adamyň adara ediji täsirine baglylygy, ýagny, hut sosial psihologiýanyň dersine değışli mesele aýan edildi. Şu günki günde umumy psihologiýa diýip atlandyrylýan pudakda bolsa ol döwürde assasiiazimmiň pikirleri agalyk edip, birtaraplaýyn häsiýeti aýan bolandan soň ony ýeňip geçmeklige synanyşyk edilip ugrady. Assosianizmi ýeňip geçmekligiň ilkinji görnüşleri idealistik filisofiýadan ugur alýan psihologlar tarapyndan amala aşyrylýardy. Bu ugurda has aýdýn şahs G.Gerbarty. Beýan ediji psihologiýadan düşündiriji psihologiýa geçmeklige synanyşyk edip /bu ýagdaý pedagogiki amaliýetiň zerurlyklary esasynda döräpdir/, Gerbart psihologiýanyň ilkinji hadysasynyň göz önüne getirme hasaplanylýardy. Onuň pikirçe bu nukdaýdan düşündiriş nusgalaryny gurmak mümkin çaklanýardy. Bu psihiki hadysalaryň döreýşiniň täze görnüşlerini anyklamaklyga synanyşyk bolup, ýöne özüniň düzgünlerini birtaraplaýyn bolansoň, şowsuzlyga uçrady. Şonuň üçin psihologiýany adamyň özüni alyp barşyny düşündirmekligiň täze çemeleşişlerini tapmak dograsynda üýtgedip gurmak maksatnamasy bu döwürde diňe döräp ugraýar. Umuman aýdanynda bolsa sosial psihologik meseleleri bolan höwes onçakly aýgytly bolmaýar. Dogrusy bu tutumlar bilen bir hatarda psihologiýanyň “sütün” böleginde psihologiýanyň dürli gapdal şahalary döräp ugraýar. Bu ýerde öňki aýdyşymyz ýaly ilkinji nobatda patopsihologiýanyň adyny tutup, şol sanda pedagogik ylymlaryň dli görüşlerini görkezmek bolýar. Şeýle gapdal şahalarda gelekkeki sosial psihologiýanyň sudury ilkinji gezek döreýär. Onuň döreýşi psihologiýa ylmynyň XIX asyryň ortasynda ösüşiniň şa ýolunda döremän, ýöne aýratyn gapdal şaha hökmünde bolýar.

Sosial psihologik bilime höwes sosiologiýanyň çäginde düýbünden başgaça kemala geldi. Sosiologiýanyň özi ylym hökmünde diňe XIX asyryň ortalarynda bölünýär / onuň esaslandyryjysy fransuz filosow – pozitiwist Ogýust Kont hasaplanylýar/.

4.Seret: Ýaroşewskiý M.G. Istoriýa psihologii. II bap.

Özüniň dörap ygranyndan başlap sosiologiýa burzuaz dnýägaraýyş ulgamynda birnäçe sosial hawysalary bilimleriniň beýleki görnüşlerinden alynan kanunlar arkaly düşündirmäge synanyşyk edip ugrady. Sosiologiýa üçin reduksionizimiň /bilimleriniň bir urundaky kanunyny beýlekä syrykdyrmagyň /taryhy ilkinji görnüşi biologik reduksionizmi bolup, ol organiki diýip atlandyrylýan bilimler ugrunda /G.Spenser we beýl./ has aýdyň ýüze çykýar. Emma biologiki reduksionizmiň şowsuzlygy sosial hadysalaryň düşündiriş nusgaly hökmünde psihologiýanyň kanunlaryna ýlenmäge mejburlyk dörettdi. Sosial hadysalaryň özenini psihologiýadan agtarmak, daşky taýdan has oňaýlydy: biologik reduksionizimden tapawutlykda bu ýerde jemgiýetçilik dmuşyň özboluşlygy göz önünde tutulýan häsiýetde bolýardy. Her bir jemgiýetçilik hadysada psihologik taýdan döredilenligi bilen gatyşdyryldy. Ilki bada bu indiividual psihiki reduksiýa /syrykdyrylma / bolup, oňa mysal hökmünde fransuz sosiologik G.Tardyň taglymatyny görkezmek bolar. Onuň pikiriçe in ýönekeý sosial hawysa beýni içi psihologiýasynyň owreniş dersini düzýän bir beýniniň çäginde bolman, eýsem aňara, paýhasara psihologiýanyň dersini düzýän birnäçe akylýň sepleşmeginde bolýar. Sosiallegyň umumy nusgasy iki indiuidiň özara gatnaşygy hökmünde göz önüne getirilip, bu tutumda olaryň biri beýlekä öýkünýär.

Haçanda şeýle düşündiriş nusgalary özüniň netijesizligini görkezenden soň sosiologlar psihologik reduksionizmiň has çylşyrymly grnüşleriniň teklipl ugradylar. Sosiallygyň kanunlaryny indi kollektivleýin psihikanyň kanunlaryna syrykdyryp başladylar. Sosiologik bilimiň içinde sosiologiýanyň psihologik ugry diýen aýratyn pudak gutarnykly kemala gelýär.

ABŞ-da bu ugruň esaslandyryjysy L.Yord hasaplanylssa-da onuň esasy düşünjeleri F.Giddingsiň işlerinde has aýdyň ýüze çykýar. Onuň pikiriçe ilkinji sosial hadysa indiuidi aňy, “halkyň ruhy “ däl-de “urugyň aňy “ diýip atlandyrylýan hadysadyr. Bu ýerde sosial hadysa sosial pähimdir diýen pikir gelip çykýar. Ol “jemgiýetiň psihologiýasynyň ” ýa-da başgaça aýdanynda sosiologiýanyň dersi bolýar. Görnüşi ýaly syrykdyrmak nazariýeti logiki toýnuga ýetirilýär.

Sosiologiýada psihologik ugruň rowaçlygy jemgiýetçilik gatnaşyklaryna psihologikleşdirmegiň bu gatnaşyklary idealistik nukdaýdan esaslandyrmak bilen gabat gelýänligi arkaly düşündirilýär. Hut şeýle garaýyş şol döwrüň burzuaz sosiologiýasyna häsiýetlidi. Bu ýagdaý soň-soňlir sosial psihologik bilimleriniň özboluşlygy dogrusyndaky meseläni has çylşyrymlaşdyrdy. Gbataryň däbinde sosiologiýada psihologik ugur bilen sosial psihologiýany gatnaşdyrmak örän ýeňil bolupdy. Şonuň üçin sosial hadysalaryň psihologik häsiýetnamasyna degişli aýry – gyzykly tapyndylaryna garamazdan sosiologiýada psihologik ugur sosial psihologiýanyň ylym hökmünde kemala gelmedine kóp päsgelçilik dörettdi. Ýöne daşky tarapdan mesele şeýle häsiýetde bolsa-da sosiologiýanyň öz içinde sosial psihologik bilimlere uly gyzyklanma döredidi.

Şeýlelikde psihologiýanyň we sosiologiýanyň ösüşinde bir-birlerine gönükdirilen hereket ýüze çykyp, ol tiz wagtda ylym hökmünde sosial psihologiýanyň dersi bolup durýan meselelerini aýdyňlaşdyrylmagy bilen gutarmalydy.

Sosial psihologik
bilimlerin ilkinji
taryhy görnüşleri.

Ylymlaryň şeýle bir-birine
ymtylyşy XIX asyryň ortalarynda
özboluşlary seplesip, ilkinji hususy
sosial psihologik düşüňjeleri
döretti. Budüşüňjeleriniň
häsiýetnamasyna geçmezden

öňürti ilkinji taglymatlaryň döran döwründäki umumy ylmyň ösüş ýagdaýyna seredip geçmek zerurdyr. Bu bilimler belli bir derňew amaliýetine daýanyp bilmänligi sebäpli şol döwrüň sosial filosofiýasyna mahsus bolan uniwersal ensiklopediki ülnülerini ulgamyna meňzeýärdi. Bu taglymatlar filosofiki düşüňjeleriniň şähtinde döredilip, esasan nazariýet pikirler görnüşde bolanlygy üçin sosial psihologiýa bu ýagdaýda beýan etmek häsiýetdäki ders bolup galýardy.

Sosial psihologik taglymatlaryň köp sanly ilkinji görnüşlerinden adatça üç sanly esaslaryny görkezýärler: halklaryň psihologiýasy, köpçüligiň psihologiýasy we sosial özüni alyp barşyň instinktlari taglymaty. Nemes psihologlary G.Gibş we M.Forwerg bu ilkinji sosial psihologik ulgamlary kadalaşdyrmaga mkinçilik berýän düzgüni tekliptdiler. Bu düzgün şahsiýň we jemgiýetiň özara gatnaşygyny seljermeklige daýanýar. Bu meseläniň adagça iki çözlüşü mümkindir: şahsiýetiň ýa-da jemgiýetiň ähmiýetini kesgitleýji hasaplamak. Birinji usulda çözlüşe mysal edip köpçüligiň psihologiýasyny we sosial özüni alyp barşyň instinktlari taglymatyny, ikinji çözlüşe bolsa halklaryň psihologiýasyny görkezmek bolar. Bu çözlüşleriň ikisi-de sosial psihologiýanyň ösüş taryhynyň soňky döwürlerinde öz dowamyny tapýanlygy üçin bu ugurlaryň nähili kemala gelendigine seretmek zerurdyr.

Halklaryň psihologiýasy sosial psihologik taglymatlaryň ilkinji görnüşleriniň biri hökmünde XIX asyryň ortalarynda Germaniýada döreyär.Ýokary görkezilen düzgüniň nukdaýyndan halklaryň psihologiýasy şahsiýetiň we jemgiýetiň utgaşmak meselesiniň “kollektiwleýin” çözgüdini tekliptdidi: bu ýerde “indiwiiduallykdan ýokarda durýan janyň” bardygy ykrar edilip, ol bolsa halky /milleti/ düzyň “indiwiiduallykda ýokarda durýan bütewilige “ tabyndyr. Şol döwürde Ýewropada amala aşyrylýan milletiň döreyiş tutumy Germaniýada böleklere bölünen feodal ýerlerini birleşdirmek zerurlygy bilen baglanyşyklykda özboluşly häsiýetde geçýärdi. Bu özboluşly şol döwürdäki nemes jemgiýeti öwrenişindäki birnäçe nazariýet taglymatlarynda öz şöhlelenmesini tapdy. Ol halklaryň psihologiýasyna hem öz täsirini ýetirdi. Onuň teoretiki çeşmeleri hökmünde Gegeliň “halk ruhy “ diýen filosofik taglymaty we Gerbartyň idealistik psihologiýasy ýatýar. Soňky M.G.Ýarosewskiniň aýdyşyna görä “Leýbiniň monadologiýasy bilen iňlis assosionizminiň seplesigidir“.Halklaryň psihologiýasy bu iki çemeleşiji birikdirmekçi boldy.

Halklaryň psihologiýasynyň gös-göni döredijileri hökmünde filosof M.Lasarus /1824-1903/ we dilçi G.Şteýntal /1823-1903/ bolupdur. 1859 ýylda “Halkara psihologiýasy we dil öwreniň ” žunaly esaslandyrylyp, onda “ Halklaryň psihologiýasy dogrusynda giriş pikir ýöretmeleri” atly makala çap edilýär. Bu makala taryhyň esasy güýji-halk ýa-da “bütewiligiň ruhy “ bolup, ol sungatda, dinde, dilde, rowayatlarda, däplerde we beýlekilerde ýüze çykýar. Indiwiidual añ bolsa diňe onuň özüniň,psihiki baglanyşygyň belli bir halkasydyr. Bu nazariýet laýyklykda sosial psihologiýanyň wezipesi – “halkyň ruhynyň mazmunyna

psihologik taýdan akyl ýetirmek, halkyň ruhy işiniň geçiş kanunlaryny açmakdan “ ybaratdyr.

5.Ýaroşewskiý M.G.Istoriýa psihologii.S.235.

Soň-soňlar halklaryň psihologiýasynyň düşüňjeleri W.Wundtyň / 1832 – 1920 / işlerinde ösdürildi. Wundt ilkinji gezek bu baradaky öz pikirlerini 1863 ýylda “ Adamyň we haýwanyň janlary hakynda leksiýalarynda “ beýan edýär. Bu pikir has çuňňur 1900 ýylda çykan “Halklaryň psihologiýasy “ diýen on tomlugyň birinji tomunda ösdürildi. Eýýäm Geýdelbergde okalan “ Leksiýalarda “ Wundt psihologiýa iki bölümden – fiziologik psihologiýadan we halklaryň psihologiýasyndan dürmalydyr diýen pikiri aýdýar. Her bölüme degişlilikde Wundt düýpli işler ýazyp, ikinji bölüm “ Halklaryň psihologiýasynda “ beýan edilýär.Wundtyň pikiriçe fiziologik psihologiýa tejribe häsiýetli sapak bolup, emma tejribäni ýokary psihiki hadysalar bolan sözleýişi we pikirilenmäni derňemekde ulanyp bolmaýar.Şonuň üçin-de hut şu “pursatdan” halklaryň psihologiýasy başlanyp, onda medeniýetiň önümleri bolan dili, rowaýatlary, däpleri, sungaty dermek usuly ulanylmalydyr.

Wundt “bitewiligi ryhy “ diýen netakyk düşüňjäni ulanman, halklaryň psihologiýasyna has anyk häsiýet bermek bilen dili, rowaýatlary we däpleri amaly öwrenmekligiň maksatnamasyny-da teklipl edýär. Halklaryň psihologiýasy onuň işinde kanunlary açmakda daknyşyk etmeýän beýan ediji ders häsiýetinde bolýar. Russiýada halklaryň psihologiýasy belli lingwist A.A.Potebniniň işlerinde ösdürilýär. Lasarusyň, Şteýntalyň, Wundtyň we Potebniniň çemeşişlerindäki tapawuda garamazdan taglymatlaryň esasy pikiri umumydyr. Başgaça aýdanynda, psihologiýa indiividual aňda däl-de, halkyň aňynda bolýan hadysalar bilen iş salşyp, olary öwrenmek üçin ýörite bölüm, psihologiýanyň adaty usullaryndan tapawutly usullar ulanmaly bolýar. Halklaryň psihologiýasynyň esasy açyk idealistik häsiýetde bolsa-da bu taglymat indiividual aňdan toparyň psihologiýasyny häsiýwtlendirýän hadysa bolup, ol belli bir derejede indiividual aňy kesgitleýär diýen möhüm meseläni goýdy.

Köpçüligiň psihologiýasy ilkinji sosial psihologik taglymatlary başga bir görnüşi bolup, ol şahsiýetiň we jemgiýetiň özara gatnaşyk maselesiniň çözlüşini “indiiduallyk” nukdaýda berýär.Bu taglymat XIX asyryň ikinji ýarymynda Fransiýada döredi. Onuň esasy G.Tardyň öýkünmeklik taglymatynda tutuldy. Onuň pikiriçe sosial özüni alyp barşyň öýkünmeden başga düşündirilişi ýokdur.Resmi,intelliktual häsiýetde guralan akademiki psihologiýa ony düýgy – affektiw elementleri nazara almazdan düşündirmekçi bilýanlygy üçin şowsuzlyga sezebar bolýar. Öýkünme taglymaty bolsa sosial özüni alýp baryşda irrational-aňlanlymaýan hadysalary göz önünde tutunlygy sebäpli has netijelidir. Tardyň bu iki pikiri – sosial özüň alup baryşda irrational elementleriň we öýkünmäniň ähmiýeti – köpçüligiň psihologiýasyny döredijiler tarapyndan bada-bat özleşdirildi. Bular italiýaly ýurist S.Sigele / 1868 – 1913 / we fransuz sosiology G.Lebon / 1841 – 1931 / . Sigele esasan jenaýatçylyk işleri derňäp, onuň mazmunynda affektiw elementleriň ähmiýeti bilen gyzyklanýar.Lebon sosiolog hökmünde esasy ünsi jemgyýet köpçüligini we saýlama-elitany bir-birine garşy goýmak meselesine

berýär. 1895 ýylda onuň “Halklaryň we köpçüligiň psihologiýasy” diýen esasy işi çap edilip, onda öz taglymatynyň esasy mazmunyny beýan edýär.

Lebonyň pikirçe adamlaryň islendik üýşmeleňi “köpçülik” bolup, onuň esasy häsiýeti syn etmeklige ukybynyň ýoklugydyr. Adamyň köpçülikde özüni alyp barşy özbaşdaklygy ýitirmek / bu ýüzinugra, instinktiw hereketleriň agdyklyk etmegine getirýär / , düýgynyň pähimde agdyklyk etmegi / bu täsirlenmä ýykgyň etmeklige getirýär / , pähimiňi düýpgöter ýitirmek / , bu logikadan ýüz öwürmeklige getirýär / , şahsy jogapkärçiligiňi ýitirmek / bu meýilleriňe edara etmegiň ýitmegine getirýär/ ýaly tipiki häsiýetleri özünde jemleýär. Köpçülik öz mazmuny boýunça tertip düzgüne salynmadyk hadysa bolup, adamyň köpçülik özüni alyp barşynyň bu oňaysyzlygyny aradan aýyrmak üçin “serdar” mätälik döreýär. Soňkynyň wezipesini “elita” ýerine ýetirip bilýär. Bu pikir jemlemeler köpçüligiň özüni alyp barşyny aýry-aýry pursatlaryny synlamaklygyň, onda-da dowul tapmak ýagdaýyndaky häsiýetlerini göz önünde tutup edilendir. Başga hiç hili amaly tassyknamalar getirilmänden soň dowul tapmak köpçüligiň, märekäniň hereketiniň ýeketäk görnüşi bolup, galýar. Soň-soňlar bu baradaky syn etmeler köpçülikleýin hereketleriň islendik beýleki görnüşlerine hem ýaýradylýar. Köpçüň psihologiýasynda synpy öwüşgin has ýiti ýüze çykyp ugraýar. XIX asyryň aýagynda, işçileriň köpçülikleýin çykyşlarynyň güýçlenmegi onuň önüni almaklyga genükdilen dürli çärelere esaslandyрма tapmak zerurlygyny döretdi. XIX asyryň ahyry XX asyryň başy göýä “mähelläniň zamany” adam bu döwürde öz indiiduallygyny ýitirip, instenktlere tabyn bolýanlygy zerarly ýellik bilen dürli aňsyz hereketleriň täsirine düşýär. Köpçüligiň psihologiýasy bu pikirleriň ruhunda bolup, hut Lebonyň özi soa sosial rewolýusiýalary göýä köpçüligiň aňsyz hereketiniň ýüze çykyşynyň mysaly hökmünde häsiýetlendirýär.

Köpçüligiň psihologiýasynyň hususy nazaryýet ähmiýeti dogrusynda aýdylanda bolsa, bir tarapdan, şahsyýet bilen jemgyýetiň özara gatnaşygy dogrusyndaky möhüm mesele goýulyp, ikinji tarapdan, onuň çözüşi hiç bir tarapdan esaslandyrylman galýar. Dersli ýagdaýda bu ýerde indiuidiň jemgyýetden üstemdigini ykrar edilip, emma jemgyýet “mähellä” syrykdyrylýar. Jemgyýet mähelle manysynda hem köpçüligiň özüni alyp barşynyň ýeketäk nusgasynda, ýagny dowul tapmaklygyň mysalynda ýazylýanlygy üçin örän dar many eýe bolýar. Şonuň üçin köpçüligiň psihologiýasy ylym hökmünde sosial psihologiýanyň gelejekki ykbalyna täsiri örän çäkli boldy.

Sosial psihologik ilkinjileriniň hatarynda duran üçünji bir taglymat iňlis psihology W. Makdugall / 1871 – 1938/ tarapyndan işlenen sosial özüni alyp barşyň instinktlere taglymatydyr. Awtor 1920 ýylda ABŞ-a göçüp, soňra şol ýerde hem işleýär. Makdugallyň “Sosial psihologiýa girişi” işi 1908 ýylda çykyp, şu ýyl hem sosial psihologlaryň özbaşdak ösüşiniň gutarnykly ykrar edilen ýyly hasaplanylýar / hut şol ýylda ABŞ-da sosiolog E. Ross “Sosial psihologiýa” kitabyňy çap edip, bir ýylda psiholog we sosiolog şol bir dersde ilkinji ulgamlaryň kursy neşir edýär. Bu ýyly sosial psihologiýany ösüşindäki täze eýýam diýip diňe şertli ýagdaýda aýtmak bolar, çünki baryp 1897 ýyldaky DJ. Bolduiniň “Sosial psihologiýa boýunça derwler” işini hem ilkinji ulgamlaryň gollanma hasaplamak bolar. Bolduin şol wagtyň özünde / Tardyň täsiri astynda / nesle geçijiligiň tebigi we sosial görnüşleri baradaky taglymatyny ösdüripdi. Nesle geçijiligiň sosial görnüşi

öýkünmeklik esasynda guralýar. Jemgiýede “yrylmak çalyşygy” bolup, ol hem adamlaryň özara gatnaşygyny dolandyryr.

Makdugallyň taglymatynyň esasy tezisi sosial özüni alyp barşyň sebäbi hökmünde dogabitdi instinktlere ykrar edýär. Bu ideýa Makdugall tarapyndan kabul edilen, haýwanlara we adam mahsus bolan maksada ymtlyş diýen has umumy düzgüniň amala aşyrylmagydyr. Hut bu düzgün Makdugallyň taglymatynda has ähmiýetlidir. Bihewiorizm taglymatynyň tersine ol öz döreden psihologiýasyny “maksatly” ýa-da “gormiki” /grekçeden “gorme” –ymtlyş, höwes, meýil / psihologiýa diýip atlandyrypdyr. Gorme sosial özüni alyp barşy düşündirýän intuitiw häsiýetli hereketlendiriji güýç hökmünde düşünilýär. Makdugallyň adalgasynda görme “instinkt / has soňlar “meýil” manyda / hökmünde amala aşyrylýar.

Her bir adamda instinktlere düzümi onda belli bir psihofiziologik ymtlyşyň- nerf energiýasyny boşatmak üçin nesil ti bilen geçýär kanallaryň bardygyny netijesinde döreýär. Instinktlere affektiw /reseptiw/, merkezi / emosional/ we affektiw /hereket/ böleklerden durýar. Şeýlelikde aňyň çäginde bolup geçýän ähli zatlar aňlanylmaýan başlangyja tabynlykda bolýar. Instinktlere içki ýüze çykyşy emosiýalardyr. Instinktlere bilen emosiýanyň özara baglanyşygy üznüksiz we kesgitli häsiýetde bolýar. Makdugall instinktlere we emosiýalaryň özara baglanyşygynyň ýedi jübtini görkezýär: göreş instinkti we oňa laýyk gazap, gorky; gaçmak instinkti we özüni goramak duýgusy; nesli dowam etmek instinkti we gabanjaňlyk, aýal çekinjeňligi; zat edinmek instinkti we eýeçilik duýgusy; gurluşyk instinkti we gurmak duýgusy; süri instinkti we degişlilik duýgusy. Ähli sosial edaralar hem instinktlere getirilip çykarylýar: maşgala, söwda, sosial gurluşlar, ilkinji nobatda uruş. Hut şu soňky pikiri üçin Makdugally Darwiniň çemeleşişini amala aşyryjy hökmünde kabul etmeli bolunýardy. Ýöne bu çemeleşiş gös-göni jemgiýet hadysalaryna geçirilen wagtda öz ähli ylmy ähmiýetini ýitirýärdi.

Özüniň uly meşhurlygyna garamazdan Makdugallyň pikirleri ylmyň taryhynda iňňän otrisatel rol oynady. Ol sosial özüni alyp barşy göýä öz – özünden döreýän maksada ymtlyşdan getirip çykarmaklyk aňlanylmaýan, köre-kör meýilleriň diňe bir indiwidiň däl, eýsem bütün adamzadyň hereketlendiriji güýji bolup durýar diýen pikiri ýöretmäni kanunlaşdýrdy. Şonuň üçin edil umumy psihologiýadaky ýaly sosial psihologiýanyň kemala gelşinde instinktlere taglymatynyň pikirlerini ýeňip geçmek möhüm öwrülişik döretdi.

Eýsem sosial psihologiýa bu ilkinji taglymatlar döredilenden soňra nähili nazaryýet tutumy bilen galdy? Birinji nobatda oňyn ähmiýetli zat hökmünde görkezilmeli zat-hakykatdan-da örän möhüm meseleleri goýulmagydyr: indiwidiň aňy bilen sosial toparyň özara gatnaşygy, sosial özüni alyp barşyň hereketlendiriji güýçleri we ş.m. Ýene-de bir möhüm zat goýlan meseleleriň ilki başdan iki taraplaýyn- psihologiýa we sosiologiýa nukdaýdan çözülişini tapmaklyga synanyşyk edilmegidir. Birinji çemeleşişde meseläniň çözülişi indiwidiň nukdaýyndan berlip, onuň psihikasynyň toparyň psihologiýasyna geçişi onçakly takyk işlenilmändi. Ikinji çemeleşişde resmi ýagdaýda “ jemgyýetden indiwide geçmeklik” bolup, ýöne “ jemgyýetiň ” özi psihologiýa siňip gidip, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ruhylaşdyrylmagyna getirdi. Bu ýagdaý, eger-de çemeleşiş esasy usulyýet taýdan nädogry bolsa “psihologik” ýa-da “sosiologik” çemeleşişler

meseläniň takyk çözlüşini berip bilmeýänligini subut edýärdi. Galyberse-de ilkinji sosial psihologiktaglymatlaryň gowşaklygy olaryň belli bir derňew amaliýetine daýanman, ýöne filosofik pikir ýöretmeleriň çäginde sosial psihologiýa hakyndaky oýlanmalarda çäklenendigi bilen düşündirilýär. Şeýle bolsa esasy wezipe amala aşyryldy,-social psihologiýanyň özbaşdak ylym hökmündäki ady jemgiýetçilik aňyna ornaşdyryldy. Indi ol özüniň hususy tejribe üpjünçiligine mätäçdi. Bu wagta çenli psihologiýa tejribe usulyna ulanmakda belli bir tejribe toplanpdy. Sosial psihologiýanyň mundan beýleki ösüşi diňe tejribe esasynda amala aşmalydy. Bu döwrüň häsiýetnamasyna geçmezden öňürti sosial psihologiýanyň nazaryýet esaslarynyň ösüşinde düýbünden täze däbiň döreýşi barada aýtmalydyr.

Gürrüň marksizmiň içinde sosial psihologik bilime şertleriň döreýşi hakynda bolýar.

Marksizm ulgamynda
Sosial psihologik
bilimlere şertleriň
döreýşi.

XIX asyryň ortasynda
marksistik dünýägaraýyş döräp,
ol ulgamy jemgiýeti öwreniş,
jemgiýetçiligiň ösüşiniň

buržuaz taglymatlary bilen çekişmä goşuldy.

Sosiologiýada marksizm bilen çekişme aýk häsiýetde bolup, sosial psihologiýada ýagdaý başgaçarak boldy. Çekeşme köp dereje psihologiýa gönükdirilenligi sebäpli sosial psihologiýada onuň dartgynlygy onçakly güýçli bolmasa-da marksizmiň sosial psihologiýa bilen “duşuşygy” gutulgysyzdyr. 1913 ýylda Ž.Bolduin Marksýň “Kapitalyny” individual we jemgiýetçilik aňynyň gatnaşygy meselesine, bolan garaýyşda düýpli özgeriş döreden işleriň hatarynda tutýar. Emma bu özgeriş resmi sosial psihologiýanyň marksizmi kabul etmekligine getirmedi. Marksizmiň usulyýet düzgünlerini kabul etmezlik sosial psihologik taglymatlarynda dli grnüşlerde ýüze çykdy. Meselem, Lebon marksizme göýä ol jemgiýetiň ösüşiniň hereketlendiriji güýjüni iýmite bolan islegden getirip çykaryar diýen pikiri yönkeýärdi. Härmen psihologiýany-da marksizmiň pikirini kabul etmeýänligi üçin sosial psihologik bilimiň ösüşinde iki özbaşdak ugur döredi. Olaryň biri bu ylmy buržuaz dünýägaraýyşynyň umumy ulgamy jähitden ýöretse, beýlekisi marksizmiň içinde sosial psihologik bilimleriň düzgünlerini döredýän ugurdyr.

Marksizmiň bu ugrunyň sosial psihologik bilimleriň ulgamynda ösüşiniň birnäçe özboluşlylyklar bardyr. Sosial psihologiýanyň belli bir derejede jemgiýetçilik ylmy häsiýetde bolýanlygy onuň jemgiýetçilik hadysalarynyň mazmuny, adamyň we jemgiýetiň tebigatyna düşünmek dogrusyndaky marksizmiň düýpli nazaryýet düzgünlelerini gös-göni kabul edýändigini aňladýardy. Bu ýerde marksistik ugur bu düzgünleriň nähili derejede takyk sosial psihologik hadysalaryň öwrenilişine goşulýanlygy kesgitlemek häsiýetde yzarlanyp bilner. Başga nazaryýet sosial psihologiýa tebigy ylymlar ýaly marksuzmiň umumy filosofik dglerini kabul edip, olary öz obýeklerini özboluşly seljermekde ulanýar. Marksistik ugruň bu ýerde ösüşini yzarlamak diýmek, sosial psihologiýanyň ähli usulyýet goruny derňemek, marksizmiň teklipe edýän ylmy düşüňjeler jemlemek düzgünleriniň derňew amalyýetine ornaşdyrylyşyny anyklamak diýmekdir.

Marksistik taglymatyň we marksistik usulyň özleşdirilmekliginiň dürli wagt döwürlerinde düli derejede amala aşyrylmaklygy marksistik sosial psihologiýanyň

taryhy ösiniň aýratynlygy bolup durýar. Mälim bolşy ýaly sosial psihologik düşüňjeleriň möhüm nazaryýet esaslary eýýäm K. Marksýň, F. Engelsiň, W. I. Leniniň, şeýle hem marksistler bolan G. W. Plehanowyň, A. Gramşiniň, A. Bebeliň, A. Labriolanyň we beýlekileriň işlerinde esaslandyrylypdy. Bu işlerde diňe sosial psihologiýanyň özeni düzgünleri hökmünde jemgiýetçilik ösüşiň umumy nazaryýeti berilmän, eýsem, umumyrak häsiýetde bolsa-da onuň takyk maseleleri hem goýulypdy. 6. Seret: Andeewa G. M. Razwitie marksistskiý traditsii w sisteme sosialno-psihologičeskogo znaniya. / Westnik MGU, seriýa Psihologiya, 1967 N3. Sosial psihologik hadysalaryň marksizm ulgamynda seljerilişi taryha materialistik häsiýetde düşünilmek esasan amala aşyryldy. Sosial durmuş jemgiýetiň maddy şertleri bilen esaslandyrylan hadysa hökmünde seredilýärdi. Şeýle çemeleşiş adaty sosial psihologiýanyň sosial şertleriň psihikanyň ösüşine edýän täsirini düşündiriş taglymatyndan düýpgöter tapawutlanýardy. Belli bolşy ýaly sosiologik jänitden sosiallygyň indiuid we jemgiýete garanda ilkinjidiği hakyndaky tekliپ E. Dýurgeýmiň taglymatyndan gelip çykýady. Emma “sosialistik” şeýle has “güýçli” görnüşde hem iňňän birtaraplaýyn düşünilip, ol jemgiýetçilik durmuşyň maddy şertleriniň ilkinjiligi hakyndaky pikir bilen baglanyşdyrylmaýardy. M. G. Ýaroşewskiniň belleýşi ýaly bu “maddalygy bolmady sosiallykdy”. Şonuň üçin sosial psihologik pikirleriň hut taryha materialistik häsiýetde düşünmekligiň esasynda ösmegi marksizmde özboluşly täzelik bolup, ol bada-bat jemgiýetiň ähli gatnaşyklar ulgamynda jemgiýetçilik hadysalaryň psihologik tarapyny anyklamaga mümkinçilik berdi. Şeýle psihologik tarapyň ykrar edilmegi bu nazaryýetde aýgytlaýjydy. G. W. Plehanow “Marks üçin taryhy meselesi şol bir wagtyň özünde psihologik problema bolup durýar.”-diýip belläpdi. Bu psihologik tarapyň ykrar edilmegi adamlaryň maddy durmuşynyň has çuňňur gurluşlar arkaly döredilýänliginiň nygtalmaň bilen utgaşdyryldy.

7. Plehanow G. W. Izbr. filos. proizw.: W 5t. M., 1956. S. 170-171.

Hut şeýle esaslarda sosial psihologik hadysalaryň degişli kanunlary açyldy. Esasy üns synplaryň we beýleki sosial toparlaryň psihologiýasynyň jemgiýetçilik aňyndaky ornuny anyklamaga berildi. Jemgiýetçilik psihologiýasy jemgiýetçilik aňynyň bir derejesi aýete ideologik seredeňde pes dereje / hasaplanyp, jemgiýetçilik ösüşde uly oruk eýeleýändigini nygtaldy. Şeýle esasta kapitalistik jemgiýetiň dürli synplarynyň jemgiýetçilik keýpi, aldanmalary, azaşmalary ýaly adamlaryň köpçülikleýin meýilleriniň gurluşy öwrenildi. Köpçülikleýin aňda uly taryhy özgerişler döwründe aňyýetiň we gündelik aňyň özara täsiri ýaly häsiýetnamalara uly üns berilýär. Görnüşi ýaly bu marksizmde esasan rewolýusion göreşiň taglymatyny degişli, rewolusion proletariatyň şol döwürde çözüýän meselesine ähmiýete bolan meseleler ösdürilýär.

Bu meseleleriň goýulmasy marksizmiň umumy sosial taglymatynyň umumy mazmunynda bolup, sosial psihologiýanyň aýratyn ylym ders hasiýetdäki ýörite meseleleri däl. Ýöne sosial hadysalaryň psihologik tarapynyň seljerilişiniň umumy sosiologik jähtde seredilmegi sosial psihologiýa belli-bir usulyýet talaby tekliپ edýär. Günbazar sosial psihologiýasynyň sosial psihologik bilimleri “sosial

mazmuna” goşmak dogrusyndaky aladalaryndan kän özal klassiki marksistik işlerde bu meseleleriň sosial şahitde seredilişiniň maksatnamasy berilýär.

Hut şeýle çözlüşler sosial psihologiýanyň şahsyýet, onuň kiçi daşky gurşawynyň kemala gelşini öwrenmek / bu soň-soňlar kiçi toparlaryň meselesine öwrüldi /, aragatnaşygyň usullaryny, sosial psihologik täsiriň mehanizleri anyklamak ýaly meselelere degişlilikde hem berildi. Bu ugurlarda hem ýörite sosial psihologik taglymatlar ýa-da takyk derňew usullary döredilmän, sosial psihologik bilimleriň filosofiki esaslary, şunuň bilen baglanyşyklyda sosial psihologik derwiň umumy usulyýeti guraldy. Gürriň edilýän taryhy döwde meseläniň beýleki bölegini-filosofiki maksatnama arkaly ugrukdyrylan takyk ylmyň derňew usulyny özleşdirmek entek elýeterli däldi. Sosial psihologiýada marksistik döp diňe döredilen bilimleriň filosofiki esaslaryny şol döwre çenli başga däbiň nukdaýyndan ösdilen derňew amalyýeti bilen birleşdirilen ýagdaýda kemala gelip biljekdi.

Şu günki günde sosial psihologiýanyň marksistik däbini ylmy düşüňjeleriň belli bir ulgamy hökmünde häsiýetlendirmek mümkin. Marksistik döp öz “hukugynda “ marksistik däl döp bilen “deňleşdi”. Olaryň ikisi-de özläriniň diňe bir hususy filosofiki esasyňa daýanman, eýsem belli bir derňew amalyýetine daýanyp, belli bir derejede ylmy usulyýetiň ykrar edilen däbine eýedir. Bu döpleriň her biri jemgiýetiň dli

görnüşleri bilen baglanyşykly bolýanlygy üçin / ýöne marksistik däbiň käbir ugurlary kapitalistik döwletlerde hem duşýar /, olar ylmyň tapawutly sosial wezipelerini ,jemgiýetiň degişli talaplaryna tabyn edýärler.

Sosial psihologiýanyň
döwri.

Belli bir döwre çenli bu
döwür diňe Günbatar däl sosial
psihologiýasynyň çäginde amala
aşyrylýardy XX asyryň başy,

áýratynam birinji jahan urşynda soňraký döwür

sosial psihologiýanyň tejribe ylma öwrülýän döwri hasaplanýar. Ýewropada W.Mýodäniň we ABŞ-da F.Olportyň sosial psihologiýanyň tejribe derse öwmek baradaky talapy bu ugurda resmi maksatnama boldy. Sosial psihologiýanyň tejribe görnüşiniň ösüşi ABŞ-da has rowaç bolup, bu ösüş ykdysadiýetde kapitalistik reformalaryň amaly derňewleriň depginini güýçlendirmek talaby arkaly ugrukdyrylýardy. Şeýle amalyýet şol döwürde başlanan ykdysady krizis şertlerinde hasda ähmiýetli boldy. Köne sosial psihologiýanyň täze wezipeleriň önünde nalajedeýinligi has-da aýan boldy.

Nazariýet jähitde köne däbi eňip geçmek, öňki sosial psihologiýanyň gowşaklygyny köp derejede özünde jemleýändigigi üçin Makdugallyň taglymatyny tankytlamak görnüşine eýe boludy. Psihologiýanyň ösüşinde bu döwürde üç sany esasy çemeleşiş ýüze çykdy: psihoanaliz, bihewiorizm we geştaltizm. Sosial psihologiýa bu çemeleşişlerde döredilen pikirlere daýanyp başlady. Esasy üns bihewioristik çemeleşişe berlip, ony tejribe dersini döretmegiň nusgasy hökmünde kabul etdiler.

Derňewleriň obýekti hökmünde kiçi toparlar üns merkezine geçýär. Muňa belli bir derejede tejribe usullary bilen gyzyklanmaklyk itergi berdi: bu usullary diňe kiçi toparlarda ulanyp bolýardy. Esasy ünse tejribe usullarynyň ösdürilişine

berilýärdi. Emma şol döwrüň takyk şertlerinde bu ugruň ABŞ-da ösüşi sosial psihologiýanyň bir taraplaýyn ösüşine getirip: bu ders diňe bir taglymat bilen gyzyklanmasyny bes etmek bilen çäklenmän, eýsem nazary sosial psihologiýanyň hakykylygyna şübhe döretdi. Birnäçe amerikan alymlarynyň şaýatlyk etmegine görä ol ýa-da beýleki awtoryň taglymat bilen gyzyklanmasy onuň ylmy derejesiniň çäkligini dogrusynda pikiri, olara ketbeha garamaklygy döredýärdi. Edil şol wagtlarda amerikan sosiologiýasynda hem tejribe derňewi ylmy işi guramagyňna zaryýet ugruna garşy goýmak güýçlendi. Derňewi ylmy düşüňjeleri guramagyň esasy görnüşi hasaplamak pikiri belli bir çäklerde dogry hem bolsa ol soňabaka nazaryýet derňewleri gysyp çykarmak ýaly bimany netijelere getirdi. Bu ýerde nazary derňewler”pikir oýnatma”bilen gatyşdyrylýardy. Şonuň üçin sosial psihologiýanyň tejribe ösüş döwri özüniň amerikan wariýantynda / sebäbi bu wariant günbatarda aýgytlaýjydy / çalt ýiti gapma-garşylyklara uçrap ugrady.

Bir tarapdan, hut şu döwrüň çäginde sosial psihologiýa ylmy ders hökmde gerim alyp, köp sanly usullar döredilip, kiçi toparlary derňemek ugrunda köp işler geçirilip, olaryň netijeleri klassiki işler hökmde soň-soňlar ähli okuw kitaplaryna girdi.

Hut şu döwde amaly derňewleri geçirmekde uly tejribe toplandy. Başga bir tarapdan, kiçi toparlar bilen çenden aşa gyzyklanmak olary tiz wagtdan sosial psihologiýanyň özboluşly “çişine” öwdi. Köpçülikleýin hadysalaryň psihologik tarapyny derňemek bilen baglanyşykly meseleleri seljerişiniň çäginde daşda goýdy. Ikinji sosial psihologik taglymatlardaky bu hadysalaryň seljermesiniň tankydy bilen bir wagtda bu meseleleriň özi-de g tertibinden aýryldy. Bu gapma-garşylyklar sosial psihologiýa gymmat düşdi. Tejribe ugruň esasy ähmiýeti jemgiýetiň anyk meseleleri dogrusynda etibar düşüňjeler almak bolsa-da, ýöne bu ugruň hakykatda laboratoriyä şertlerde geçirilişi alynýan netijelerde sosiallykdan nyşan-da goýanokdy. Bu zatlaryň netijesinde häzirki zaman günbatar sosial psihologiýada tankydy meýil güýçlenip başlady. Şeýle krizisiň görkezijisi hökmünde teoretiki bilimlere höwes janlanyp ugrady.

Tejribe derňewleriň 30-nji ýyllarda gülläp ösen döwründe-de nazaryýet işler ýitip gitdi diýmek bolmaz. Olar meşhur däl bolsalar-da, az sanly ugurlarda dowam edýärdi. Häzirki döwürde olara höwes ýokarlanýar. Bu işler esasan dört ugruň bihewiorizmiň, psihoanaliziň, kognitiw taglymatlaryň interaksionizmiň töwereginde jemlenýär. Dört üçüsi esasy psihologik görnüşi bolup, dördünjisi – interaksionizm-sosiologik çeşmeden gelip çykýar.

Bihewiorizm-sosial psihologiýada häzirki wagtda bu umumy psihologik akymyň neobihewiorizm bilen baglanyşykly görnüşini ulanýar. Mälim bolşy ýaly bu ugurda iki akym bolup, olaryň biri K. Hallyň /aralyk üýgeýjileri pikiri girizýän we B. Skinneriň /klassyky bihewiorizm has adaty görnüşlerini saklaýan / atlary bilen baglanyşyklydyr. Hallyň çemeleşişiniň çäklerinde sosial psihologiýada birnäçe taglymatlar döredilip, olaryň arasynda ilkinji nobatda N. Milleriň we D. Dollaryň frustrasiýa lapykeçlik-agressiýa (howp salyjylyk) taglymatlaryny agzamalydyr. Mundan başgada bu çemeleşişiniň çäginde diadalaýyn (iki adamyň) özara täsiriň köp sanly nusgalara işlenilip, olaryň arasynda J. Tibonyň we G. Kelliniň işleri has mälimdir. Bu işleriň esasy häsiýeti onda oýunlaryň matematiki taglymaty dogrusyndaky düşüňjeleriň ulanylmagydyr. Sosial psihologik heobiheorizmde aýratyn aýratyn agzalmaly pikirleriň biri-de

D.Homansyň işlerinde ösdilýän sosial alyş-çalşyň taglymatydyr. Ady tutulan taglymatlarda bihewioristik pikirleriň ähli tutumy bolup, bu ýerde merkezi düşünje berkitmekdir /klassyky we operant dörediliş ugurlarynda /. Neobiheowizm sosial psihologiýada hem hakyky ylmyň derňewiň ülgülini döretmäge , oňat laboratoriya tejribesine, ölçeg tehnikasy daýanmaga çalysýar. Bihewiorizme edilýän esasy bellik –köp derňew işleriniň bu ugurda haýwanlarda geçirenligi bolup, ony-da bu ugruň wekilleri ýeňip geçmäge ymtylýarlar / meselem, A. Bandura köp işlerini adamlarda geçirýär/.

Ýöne bu derňewleriň esasy ugry bihewiorizmiň aýgytly düzgünlerini saklaýar / meselem , toparyň hadysalarynyň seljermesiniň deň çetleşdirilýänligini aýtmanynda hem topar örän dar manyda diada hökmünde garalýar /. Şonuň üçin bu akymyň çäginde “sosial mazmun” az duýulup, sosial psihologiýanyň “sosiallygy ” kemelýär.

Psihoanaliz – sosial psihologiýada bihewiorizm ýaly giňden ýaýramady. Ýöne bu ýerde hem ýörite sosial psihologik taglymatlary döretmeklige birnäçe synanyşyk edildi. Adamça şeýle işler hökmünde freýdizmi, onuň içinde bolsa E. Frommyň we J. Salliwininiň işlerini agzaýarlar. Mundan başgada klassyky freýdizmiň pikirleriniň sosial psihologiýanyň çygryna çekýän nazaryýetler bardyr. Muňa mysal edip ähli toparlaýyn hadysalaryň taglymatlaryny – W. Baýonyň, W. Bennisiň we G. Şepardyň , W. Şutsyň taglymatlaryny görkezmek bolýar. Bihewiorizmden tapawutlykda bu ýerde iki indiwidiň diada häsiýetli özara täsiriniň çäklerinden daşa çykylyp, köp adamly toparyň birnäçe hadysalary seredilýär. Hut şu akymyň çäginde T-topar / ýagny türgenleşik topary / diýlip atlandyrylýan toparlaryň amalyýeti kemala gelip, onda adamlaryň bir-birlerine täsiriniň sosial psihologik mehanizmlere ulanylýar. Psihoanalizmiň hut özüne häsiýetli bolan çäklilik sosial psihologiýada hem toparyň meseleleriniň ylmy çözlüşini kynlaşdyrýar.

Kognitiwizm – öz başlangyjyny K. Lewiniň meýdan taglymatyndan alyp gaýdýar. Bu ugruň esasy düzgüni sosial özüniň alyp barşy akyl ýetiriş, indiwidiň kognitiw hadysalarynyň nukdaýyndan seretmekdir. Sosial psihologiýanyň bu ugurda kognitiw laýyklyk atlandyrylýan taglymatlar aýratyn orna eýe bolup, ol indiwidiň özüni alyp barşynyň esasy meýillendiriji şert hökmünde inuň kognitiw gurluşynyň deňagramlylygyny döretmeklige bolan islegini seredilýär. Bu taglymatlara F. Haýderiň deňagramlaşdyrylan gurluş taglymaty, L. Festingeriň kognitiw çaprazlygy dissonansy taglymaty we Ç. Osgud bilen P. Tannenbaумыň laýyklyk kongruýenlik taglymaty degişlidir. Munda başgada belli amerikan alymlary D. Kratçerild we S. Aş kognitiwizmiň umumy çäklerinde işleýärler.

Bu taglymatlary ählisinde şahsyýetiň sosial özüni alyp barşyny düşündirmeklige synanyşyk edildi. Emma sosial özüni alyp barşyň düşündirilişini diňe adamyň aňynda dünýäniň gapma-garşylyksyz şekilini döretmek islegden getirip çykarmak pikiri bu taglymatlary usulyýet taýdan örän dar çäklere salýar. Indiwidiň ýetmeklige çalyşýan sowa-abstrakt “laýyklygy” real dünýä bilen baglanyşykly däl.

Şeýlede bolsa kognitiwiýentik ugur häzirki döwürde giň gerim alýar. Şeýle gerim onuň bihewiorizmden tapawutlykda sosial psihologiýany “ynsanperwerleşdirmeklige” ýygryn etmek, adamyň sosial özüni alyp barşyny düşündirmekde “mentalistik”(aňlanylan) hadysalara aýratyn üns bermek ýaly

başlangyjyň hasabyna gazanylýar. Bu orun yzygiderli amala aşyrylmansoň kognitivistik çemeleşiş uly gapma-garşylyklara uçrap, “ynsanperwerlik” diňe beýannama bolup, adamyň meselesi jemgiýet işjeňligini görkezýän adamyň meselesi hökmünde öz çözüdini almaýar.

Interaksionizm – ýeketäk sosiologik taglymatda gaýdan sosial psihologiýanyň ugry bolup, öz gözbaşyny G.Midiň simwoliki interaksionizm nazaryýetinden alýar. Emma häzirki zaman sosial psihologiýasy ol diňe bir G.Midiň pikirlerini özünde jemlemän / onuň pikirleri çikagaly G.Blumer we M.Kun tarapyndan ösdürilýär/, eýsem rollaryň taglymatyny /T.Sarbin/ we referent toparlaryň taglymatyny / G.Haýmen,R.Meriton / öz içine alyp. Soňky ýyllarda interaksionizmiň ruhynda E.Gofmanyň sosial dramaturgiýa diýip atlandyrylýan nazaryýeti hem ösýär. Interaksionizmde beýleki nazaryýet ugurlardan tapawutlykda adamyň özüni alyp barşynyň sosial döredilişini subut etmeklige aýratyn üns berilýäl. Onuň üçin esasy düşünje hökmünde “özara täsir” /bu ýerde ugruň esasy atlandyrylyşy gelip çykýar./düşünjesi girizilip, onuň tutumynda şahsyýetiň kemala gelşi amala aşyrylýar, diýen pikir öňe sürülýär. Ýöne bu ugurda özüni alyp barşyň sosial döredijilerini seljermek köplenç “özara täsiri” agzamak bilen çäklenýär. Hakyky sosial sebäpleriň giň görnüşleri bu seljermäniň çäginde daşda galyp, indiwiid sosial gatnaşyklar ulgamyna, jemgyýetiň sosial gurluşyna goşulmaýar. Şonuň üçin interaksionizmiň ýokary “ sosiologik “ häsiýeti köp derejede ýüzleý bolup, sosial psihologik bilimleriniň düýpli usulyýet meselesini bu ýerde hem doly çözülmeyär.

Ýokarda getirilen dört nazaryýet ugruň çeşmeleri dürli-dürli bolsa-da, olaryň aratapawudy onçakly düýpli däl. Şu günki amerikan sosial psihologiýasyna nazaryýet köpdürliligi mahsus bolup, ol tejribe derňewleriniň amalyýetinde has aýdyň ýüze çykýar. Şol bir derňewde köplenç dürli nazaryýet ugurlary sepleşýärler. Başga bir tarapdan köpsanly tejribe derňewleriniň öňküleri ýaly taglymaty inkär edýänligi günbatar sosial psihologiýasynyň özboluşly krizisi başdan geçirýänligine şaýätlik edýär.

Häzirki zaman Günbatar sosial psihologiýasynyň möhüm aýratynlyklarynyň biri-de amerikan däbinde kemala gelen, pozitiwizm filosofiýasy esasynda ösen sosial psihologiýanyň “keşbine“ tankydy meýilleriň ösmegidir. Bu meýiller hut amerikan we kanadaly alymlarynyň, şeýle hem Günbatar Ewropanyň köp sanly ýurtlarynda ösýär.

3-nji Bap

SOSIAL PSIHOLOGIÝA DERÑEWIŇ USULYÝET MESELELERI.

Häzirki zaman ylmynda
usulyýet meseleleriniň
ähmiýetiniň ösmegi.

Derñewiň usulyýeti
meselesi ähli ylymlar üçin
ähmiýetli bolup, onuň

wajyplygy häzirki döwürde, ylmy-tehniki rewolýusiýa bilen baglanyşyklykda ylmyň çözmedi meselelerini iňňän çylşyrymlaşýan döwründe has-da ýokarlanýar. Mundan başgada jemgyýetde ylmy guramagyň täze görnüşleri ýüze çykyp, uly derñew toparlary deredilýär. Bu toparlaryň içinde alymlar derñewiň bütewi uguruny, kabul edilýän usullaryň bütewi ulgamyny döretmeli bolýarlar. Matematikanyň we kibernetikanyň ösmegi bilen dürli ugurlarda “eriş-argaç “ ulanylýan dersara usullar atlandyrylýan usullar aýratyn görnüşi ýüze çykýar. Bu zatlaryň hemmesi derñew alyp barýandan ýokary derejede öz akyl ýetiriş hereketlerine gözegçilik etmegini, derñew amalyýetinde ulanylýan serişdelerini seljermegini talap edýär. Häzirki zaman ylmynyň usulyýeti meseleleri bilen güýçli gyzyklanýanlygyna filosofiýanyň içinde ylmy derñewiň ligikasy we usulyýeti diýen ýörite şahanyň döremegi şaýatlyk edýär. Bu döwrde usulyýet meselelerini seljermesi bilen diňe bir filosoflar meşgul bolman, eýsem takyk ylymlaryň wekilleri-de meşgul bolýarlar. Usulyýet öz-özünü aňlaýşyň – refleksiýanyň aýratyn bir görnüşi – ylmyň içindäki usulyýet refleksiýasy ýüze çykýar.

Bu aýdylanlar sosial psihologiýa hem mahsus bolup, bu ders degişlilikde aýratyn meseleler ýüze çykýar: birinjiden, bu ylmyň çendan ýaşlygy, onuň gelip çykyşynyň we keşbiniň

I. Metodologiýa i metody sosialnoý psihologii./ Otw.red.
E.W.Şorohowa.M.1977,s.3.

Çylşyrymlylygyň derñew içinde birbada iki ylmyň – psihologiýanyň we sosiologiýanyň usulyýeti düzgünlerini ulanmak zerurlygyny döredýär. Bu sosial psihologiýadan özboluşly ýumuş-jemgyýetçiliközüşiniň kanunlaryny bir-biri bilen baglanyşdyrmagy talap edýär: Ýagdaý ütesinede sosial psihologiýanyň öz hususy düşüňjeler ulgamynyň ýoklugy bilen çylşyrymlaşyp, ony iki dürli adalgalary ulanmaga mejbur edýär. Sosial psihologiýanyň “ýaşlygy”, derñew üpçünjiliginiň çäkliligi toplanan tejribäniň ujypsyzlygyny döredip, heňize çenli doly aýan bolmadyk usulyýet meselelerini örboýuna galdyrýar.

Ylmy derñew usulyýeti Sosial psihologiýadaky düşüňjedi.
usulyýet meseleler dogrusynda

anyk gürrüň gemezden ozal
usulyýet düşüňjesiniň mazmuny bilen
tanyşmak zerurdyr. Häzirki zaman ylmynda “usulyýet“ adalgasy bilen ylmy emeleşiş üç sany dürli derejesi aňladylýar.

1. Umumy usulyýet – derñew alyp baryjy tarapynda kabul edilen umumy filosofiki çemeleşiş, akyl ýetirişini umumy usuly. Umumy usulyýet birnäçe

giňişleýin düzgünleri döredip, olar derňewde aňlanylýan ýa-da aňlanylmadyk ýagdaýda ulanylýar. Meselem, sosial psiholog jemgyýetçik barlygyň we jemgyýetçilik aňynyň, jemgyýetiň we şahsyýetiň özara gatnaşygy we ş.m. meselelerine öz düşünişini beýan etmeli bolýar.

2 Bölekleýin (ýa-da ýörite) usulyýet – bilim – düşüňjeleriň şol bir ugrunda ulanylýan usulyýet düzgünleriň toplумы. Bölekleýin usulyýet bu filosofiki düzgünleriniň derňewiň özboluşly obýektine laýyklykda ulanylyşdyr. Ol akyl ýetirişiň özboluşly, bilimleriň has dar ulgamyna uýgunlaşdyrylan usulydyr. Sosial psihologiýada onuň iki çeşmeden gelip çykyşyna laýyklykda ýörite usulyýet özüniň düzgünleriniň özboluşly uýgunlaşdyrylan ýagdaýynda döreýär. Sözüň has giň manysynda filosofiki iş düzgünü işi adamyň ýaşaýşynyň guralyşynyň usulyny aňladyp, ol öz gezeginde has umumy düzgün bolan şählenme düzgüniniň amala aşyrylmagy bolýar; bu ýagdaýda aň şahsyýetiň işjeňligini göz önünde tutýan şöhlenmäniň iň ýokary görnüşi hökmünde seredilýär. Sosiologiýada iş adamzat jemgyýetiniň ýaşaýş usuly, adamlaryň işiniň üsti bilen ýüze ykýan sosial kanunlarynyň amala aşyrylyşy bolup durýar. İş indiwidleriň hem-de tutuş jemgyýetiň ýaşaýş şertlerini döredýär we özgertýär. Hut işiň üsti bilen şahsyýet jemgyýetilik gatnaşyklaryň ulgamyna goşulýar. Psihologiýada iş adamyň işjeňliginiň özboluşly görnüşi hökmünde seredilip, onda adam subýekt – obýekt gatnaşyk ýagdaýynda bolup, obýekte belli bir gatnaşyk edip ony özleşdirýär. İş tutumynda adam maddy dünýäni özgerdip, öz höwesini amala aşyrýar. Bu tutumda adam bir topar isleglerini kanagatlandyryp, şol bir wagtyň özünde täze islegler döreýär. Şeýle iş öz akymynda adam ösdürýän tutum hökmünde ýüze ykýar.

Sosial iş psihologiýa özüniň ýörite usulyýetiniň düzgünü häsiýetde iş düzgünini kabul edip, ony özüniň esasy dersi bolen – topara uýgunlaşdyrýar. Şonuň üin sosial psihologiýada iş düzgüniniň manysy şu aşakdaky mazmunda ulanylýar: işi öz tutumynda düýpgöter aýratyn baglanyşyklar, (meselem kommunikativ) döreýän adamlaryň bilelikdäki sosial işi hökmünde düşüňmek; b/. işiň subýekti hökmünde diňe bir indiuidi däi-de, topary we jwmgyýeti göz önünde tutmak; başgaça aýdanynda işiň jemleýji subýekti hakyndaky pikiri girizmek; w/. Topar işiň subýekti hökmde düşüňilende işiň subýektiniň ähli häsiýetlerini – islegleri, meýilleri, toparyň maksadyny we ş.m. öwrenmeklige mümkinçilik açylýar; g/. islendik derňewi diňe tejribe beýan edilişe, indiuidual işiň yönekeý häsiýetnamasyna syrykdyrmak bolmaz; indiuidual işiň belli bir “sosial mazmunda” - jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ulgamynda seredilmelidir. Şeýlelikde iş düzgünü sosial psihologik derňewiň özboluşly talabyna öwrülip, derňewiň ugruny kesgitleýär. Bu onuň ýörite usulyýet wezipesidir.

3. Usulyýet takyk usullaryň toplумы hökmünde. Bu köplenç rus dilindäki “metodika” adalgasy bilen manydaş bolup, birnäçe dillerde, meselem, iňlis dilinde bu termin yok bolup, usulyýet diýlip usula- metodika düşüňilýär. /Bu ýagdaý diňe bir diliň aýratynlygy bilen döredilmän, usulyýet meseleleri has yokary derejede seretmekden yüz öwürýän pozitiwistik filosofiyanyň ylmy garaýşy bilen kesgitlenýär /. Sosial psihologik derňewlerde ulanylýan takyk usullar umumy usulyýet pikir jemlemelerinden doly garaşsyz dälidir.

Usulyýet derňewleriň esasy maksady sosial psihologiýada ähli usulyýet meseleleri olaryň diňe üçünji derejede –usula syrykdyrmazlykdyr. Islendik amaly ýa-da tejribe usullar ulanylanda olar umumy we ýörite usulyýetdik üzňe seredilip

bilinmez. Beýle diýildigi islendik takyk usul – anketa, test, sosiometriýa – elmydama belli bir “ usulyýet açarda “, ýagny derňewiň has ylmy sowallaryny çözmek şertiň ulanylýar. Başga bir tarapdan filosofiki düzgünler her bir ylmy derňewinde gös - göni ulanylman ýörite usulyýet düzgünleriniň üsti bilen amala aşyrylýar. Indi häsirkir zaman ylmyň logikasynda we usulyýetinde “ylmy derňew” diýlip nämä düşüňülýändigini anykmalalyň. XX asyryň sosial psihologiýasynyň XIX asyryňkydan özüniň nazaryýete” däi-de, derňewe daýanýanlygy bilen tapawutlanýandygy hakyndaky pikiri ýada salalyň. Derňewiň yzy gelmeýän nazaryýete garşy goýulmagy haçanda derňewiň taglymata garşy goýulmagy bilen çalşyrylmaýan ýagdaýynda ýerlikde bolýar. Şonuň üçin häzirkir zaman ylmy derňewiniň häsiýetleri ýüze çykarylanda şeýle sowallary goýmak maksada laýykdyr. Adatça ylmy derňewiň esasy sypatlary hökmünde aşakdakylar görkezilýär:

Ol hemme anyk obýektler, başgaça aýdanyňda tejribe maglumatlaryň ylma elýeter serişdeler bilen toplam bolýan göze görnüp duran toplum bilen iş salyşýar; 2/.Onda tejribe / hadysalary ýüze çykarmak, ölçeg usullaryny döretmek / ,logiki / bir düzgüni beýlekiden getirip çykarmak, olaryň arasyndaky baglanyşyklary ýüze çykarmak / we taglymat / sebäpleri agtarmak, düzgünleri ýüze çykarmak, çaklamalary ýa-da kanunlary kesgitlemek / akyl ýetiriş ýumuşlar tapawutlandyrylýan häsiýetde çözülýär; 3/.oňa ýüze çykarlan hadysalar bilen çaklamalary tapawutladymak mahsusdyr; 4/ onuň maksady diňe bir hadysalaryň we tutmalaryň düşündirişini bermek däl-de, eýsem olaryň gelejegini önünden kesgitlemek bolup durýar. Bu tapawutlandyryjy häsiýetleri jemleseň, olary üç götnüşde aňlatmak mümkin: endigan toplanan maglumatlary almak, olary düzgünlere birikdirmek, bu düzgünleri önünde görüjülikde barlamak we ulanmak.

Sosial psihologiýada derňewiň häsiýetleri sosial luşlygy.

Bu ýerde agzalan ylmy ylmy derňewiň özbo-

psihologiýada belli bir özboluşlyga eýedir. Ylmyň

logikasynda we usuly - ýetinde göz önünde tutulýan ylmy derňewiň nusgasy adatça takyk dersleriň, ilkinji nobatda fizikanyň mysalynda guralýar.Şol sebäpli beýleki ylmlara mahsus bolan ylmy dersleriň häsiýetleri ýitirilýär.Meselem, sosial psihologiýa degişlilikde görkezilen sypatlaryň her biriniň özboluşlygynyň ýörite nygtamaly bolur.

Bu ýerde birinji döreýän masele – tejribe maglumatlaryň, gazanylmalaryň meselesidir. Sosial psihologiýada maglumatlar indiwiidleriň topardaky açyk özüni alup barşy, ýa-da bu indiwiidleriň aňynyň käbir häsiýetnamalary, ýa-da toparyň özüniň psihologik häsiýetnamasy bolup biler. Bu iki maglumatlary derňew goşmalymy ýa-da dälmi diýen sowal boýunça sosial psihologiýada güýçli çekişme gidip, ol dürli nazaryýet ugurlarynda dürli – dürli çözülýär. Meselem, bihewiorizmde maglumat hökmünde açyk özüni alyp barşyň hadysalary kabul edilýär; kognitiwizm, tersine, diňe indiwiidiň akyl ýetiriş dünýäsine üns berýär: keşpler-obrazlar, gymmatlyklar, gönikdirilmeler we beýl. Ylmy sosial psihologiýada maglumatlaryň iki görnüşide kabul edilýär. Ýöne bu ýagdaý olary toplamagyň usullaryna belli bir talaplar goýýar. Sosial psihologiýa islendik

maglumatyň çeşmesi adam bolup, ýöne usullary bir hatary onuň özüni alyp barşyna ýaramly bolup, beýlekisi onuň akyl ýetiriş hadysalaryny hasaba alýýar. Maglumatlaryň ikisiniň-de deň hukukly hasaplanylmagy derňewde köp sanly usullary ulanmak zerurlygyny ykrar etmegi talap edýär.

Maglumatlar meselesiniň başga bir tarapy hem başdyr:

Olaryň meçberri nä derejede bolmaly? Sosial psihologik derňewde maglumatlaryň näçe möçberiniň gatnaşýanlygyna baglylykda olar iki tipara bölünýärler: a/ korrelýasion maglumatlary – toplanan hadysalaryň uly toplumyna esaslanýan bolup, olaryň arasynda dürli baglahyşyklar ýüze çykarylýar, we b/ tejribe maglumatlar ondaderňew alyp baryjy maglumatlaryň çäkli möçberi bilen iş salyşyp, işiň esasy manysy täze üýtgeýjileri girizip, olara gözegçilik etmekden ybaratdyr. Bu ýerde hem derňewçiniň nazaryýet orny has ähmiýetli bolup: haýsy obýektler onuň pikiriçe sosial psihologiýada umumy “ýerlikli” / meselem, obýektleriň sanyna ol uly toparlary goşýarmy ýa-da ýok?/ bolýar.

Ylmy derňewiň ikinji bir häsiýeti – maglumatlary düzgünlere birleşdirmek, çaklamalary we taglymatlary gurmakdy. Bu sypat hem sosial psihologiýada özboluşlydyr. Taglymat özüniň ylmy logikasynda we usulyýetinde düşünilýän manysynda sosial psihologiýada düýbünden ýokdyr. Ähli gumanitar ylmlarda bolşy ýaly sosial psihologik ýada hem taglymatlar deduktiv häsiýetde däl; başgaça aýdanyňda olar biriniň mazmunyndan beýlekisini getirip çykaryp bolýa düşüňjeleriň arasyndaky kadaly guralan baglanyşyk görnüşde bolmaýar. Matematikanyň we logikanyň taglymatlarynda bolşy ýaly sosial psihologiýanyň taglymatlarynda takyk düzgünlilik ýokdyr. Bu ýagdaýlarda derňewde aýgytly roly çaklamalar oýnaýar. Çaklama sosial psihologiýada düşünje-nazaryýet mysalynda bolýar. Şonuň üçin bu derňewde esasy zat çaklamany kesgitlemekdir. Derňewleriň köpüsiniň gowşaklygy olarda çaklamalaryň ýoklugy ýa-da nädogry goýlanlygy bilen düşündirilýär.

Başga bir tarapdan sosial psihologiýada taglymaty döretmeklik näçe çylşyrymly bolsa-da meselä düşünmeklik belli bir nazaryýet jemlemelerine esaslanmazdan amala aşyrylyp bilinmez. Şonuň üçin hatda iň oňat çaklama hem taglymatyň derňew amalyýetine ornaşdyrylanlygynyň kepilnamasy däl: çaklamanyň barlagy we onuň tassyklanmasynyň esasynda alnan jemlemeler entek maglumatlaryň “guralyşynyň ilkinji görnüşidir. Indiki ädim-jemlemeleriň has ýokary, taglymat derejesine geçmekdir. Elbetde, meseläniň çözüşi üçin indiwidiň topardaky sosial özüni alyp barşynyň we işiniň, toparyň dinamikasynyň mehanizmi ýaly ähli meseleleriň düşündirýän umumy taglymat döretmek has amaly bolardy. Ýöne entek sosial psihologik hakykatyň diňe käbir taraplary dogrusynda taglymat döretmek / günbatar edebiýatynda bular orta derejedäki nazaryýet diýip atlandyrylýar / has oňaýlydyr. Şeýle taglymatlara mysal edip toparyň jebislilik taglymatyny, toparlaýyn netijä gelmek taglymatyny we ş.m.görkezmek bolar. Edil ýörite usulyýetiň döretmegiň zerurlygy ýaly derwaýys mesele ýörite taglymatlary döretmek hem derwaýysdyr. Şeýle taglymatlar bolmasa toplanan tajribe maglumatlalar material sosial psihologiýanyň esasy wezipesi bolan sosial özüni alyp barşyň gelejek keşbini döretmek, sosial hadysalary dolandyrmagy kämilleşdirmeligi amala aşyryp bilmeýär.

Ylmy logikasyň we usulyýetiniň talabyna laýyklykda ylmy derňewiň üçinji sypaty – çaklamalaryň hökmany barlanylmagy we onuň esasynda

esaslandyrylan gelejegi kesgitlemegi guramakdyr. Çaklamalaryň barlanmagy ylmy derňewiň hökmany düzümi bolup, onsuz derňew öz manysyny ýitirýär. Şol bir wagtyň özünde gelip çykyşynyň goşalygy sebäpli sosial psihologiýa çaklamalary barlamakda uly kynçylyklara sezewar bolýar.

Tejribede dersi hökmünde sosial psihologiýa çaklamalaryň islendik tejribe ylmy üçin döredilen barlag kadalaryna tabyn bolýar. Bu babatda çaklamalaryň birnäçe tajribe barlag nusgasy bardyr. Emma şol bir wagtyň özünde ynsanperwer dersiň sypatlaryny özünde jemleýändigigi üçin bu meselede kynçylyklara sezewar bolýar. Çaklamalary barlamak we olaryň etibarlygy dogrusynda neopozitiwizm filosofiýasynda könenen gelýän çekişme bardyr. Pozitiwizm etibarlygyň diňe bir görnüşini – ylmyň pikir ýöretmelerini gös-göni duýgy organlary bilen kabul edip bolýan tejribe bilen deňeşdirmek görnüşini ukar edýärdi. Eger-de şeýle deňeşdirme mümkin bolmasa, onda barlanýan pikir ýöretmeler dogrusynda hakyky ýa-da, hakyky däl diýmek bolmaýar. Ol bu ýagdaýda pikir ýöretme bolman “howaýy pikirlenme “ bolýar. Eger-de şeýle düzgüne talapgär eýerilse / ýagny “berk” etibarlyk pikirine / ylmy islendik umumy pikir ýöretmesi seredilmäge mynasyp däl. Bu ýerde pozitiwistik nukdaýly derňewçileriň kabul edýän iki sany netijesi gelip çykýar: 1 / ylmy diňe tejribe usulyny ulanyp bilýän / sebäbi diňe şeýle ýagdaýda pikir ýöretmäni tejribe bilen deňeşdirip bolýar / we 2 / ylmy nazaryýet bilimler bilen iş salşyp bilmez / sebäbi islendik nazaryýet bilimiň etibarlygyny barlap bolanok /. Neopozitiwizmiň filosofiýasynda bu talaplaryň öňe sürülmegi islendik tejribe däl ylmyň ösmegine böwet bolup, islendik nazaryýet bilime çäklendirme göýdy. Bu garaýyş öz wagtynda tankytlandy. Ýöne tajribeçileriň arasynda henize çenli tejribe däl ylmlara, derňewlere göwniýetmezçilik dowam edýär. Sosial psihologiýanyň içinde iki başlangyjyň bolmagy onuň tejribe üsti bilen derňäp bolmaýan meselelerine degişlilikde şeýle garaýyşyň döremegine esas berýär. Emma sosial psihologiýada uly toparlaryň psihologik häsiýetnamasy, köpçülikleýin hadysalaryň öwrenilişi ýaly ugurlary düýpgöter başga usullar talap edip, olara degişlilikde pozitiwizmiň talap edişi ýaly etibarlyk gazanmak mümkin däl. Ýöne bu ýagdaý agzalan meseleleri ylmy derňewiň çäginde daşa çykarmaga esas bermeýär. Bu ýerde çaklamalary barlamagyň başga usullaryny işläp düzmeli bolýar. Özüniň bu bölümünde sosial psihologiýa bir ýagdaýda jüze çykýan hadysa beýleki bir ýagdaýda jüze çykmaýar /. Başga bir mysal. Maglumatlar durnukly bolup, jüne esaslandyrylan bolmaýar / meselem ähli sowal geçiriş süýşürle bolup, şol bir hadysa uzak wagtyň dowamynda gaýtalansa-da ol esaslandyrylan bolmaýar /.

Köp alymlary sosial psihologiýada maglumatyň ähtibarlygyny barlamak usullarynyň kämil dældigini belleýärler. R.Pento we M.Grawits bu usullar diňe taýarlykly hünärmentleriň elinde işleýär diýip bölleýär. Taýarlygy pes hünärmenleriň elinde barlag “ nädogry netijeleri görkezip, sarp edilen zähmeti ödemän, nädogry pikir jemlemelerine getirýär “ .

Ylmyň beýleki pudaklarynda jünekeý hasaplanýan kynçylyklar sosial psihologiýada maglumatyň çeşmesiniň özboluşlylygy zerarly derňew tutumynda has dartgynly häsiýetde bolýar. Eýsem şeýle çeşme bolup durýan adamyň nähili özboluşlyklary bar ? Maglumatyň çeşmesi bolmazyndan öňürti adam sowala, derňewçiniň talapyna düşünmeli bolýar. Ýöne adamlarda düşünmeklik ukyby dürli-dürli bolýar. Eýsem şu ýerde derňewçä birnäçe düýdansyzlyklar garaşýar.

Maglumatyň çeşmesine öwrülmezden ozal adam ol maglumaty özleşdirmeli bolýar; ýöne sowal – jogap üçin toplanan adamlar ilki bilen olaryň maglumatyny özleşdiren, ýa-da özleşdirmedikleri anyklanmazdan toplanýar. Ýene-de bir mesele adamyň ýadynyň häsiýeti bilen baglanyşyklykda ýüze çykýar. Eger-de adam sowala düşüniپ maglumaty özleşdiren bolsa ol ýene-de maglumatyň dolulygy üçin ähli zerur zatlary ýada salmaly bolýar. Ýöne ýadyň hili indiuidual aýratynlyga barly bolup derňewe çekilen adamlary birmeňzeş ýatgeşlikde gazanyp bolmaýar. Ene-de bir mesele – adam maglumaty aýtmaklyga öz razylygyny bermeli bolýar. Onuň razylygy instruksiya, derňewiň şertleri arkaly döredilýän-de bolsa, bularyň hiç biri synag edilýäni derňewçi bilen hyzmatdaşlykda bolmaga hamişe kepil bolup bilmeýär.

Şonuň üçin maglumatlaryň ähtibarlygy bilen bir hatarda sosial psihologiýada wekilçilik reprezentatiwlik meselem ýüze çykýar.

Bu meseläniň goýulmagy sosial psihologiýanyň goşalaýyn häsiýeti bilen baglanyşyklydyr: eger bu ders diňe tejribe häsiýetde bolan bilsa mesele hiç bir kynçylyksyz çözlerdi, sebäbi wekilçilik reprezentatiwlik tejribede takyk kesgitlenýä we barlanýar. Ýöne baglanyşyk korrelyasion derňewde sosial psiholog düýpgöter täze mesele bilen yüzbe-ýüz bolup, bu ýagdaý köpçülikleýin hadysalar öwrenilende has-da ýerboýuna galýar. Bu mesele – nusga seçmek meselesidir. Onuň çözlüş şerti sosiologiýadaka meňzeş bosada “ psihologik ugrukmaly “ sosial psiholog üçin belli bir derejede özboluşlydyr.

Elbetde, nusga seçip almaklygyň kadalary sosial psihologiýyş statistikada ýazlyşy ýalydy. Sosial psihologiýada derňew alyp baryjy nusga seçmekligiň tetänleýin, tipiki / ýa-da derejeleşdirilen / , kwota boýunça seçgi we beýleki görnüşlerinden peýdalanýar. Ýöne bu görnüşleriň haýsysyny haýsy wagtda ulanmak döredijilikli çözülmelidir. Meselem, baş toplumy ilki klaslara bölüp, soňra olarda tötänleýin seçgi geçirmelimi diýen ýumüşy her gezekde obýektiň aýratynlygyna laýyklykda çözmeli bolýar.

Baş toplumyň içinde klaslara bölmek, derňew obýektini mazmun taýdan häsiýetlendirmek nukdaýda gelip çykýar. Meselem, adamlar köpçüliginiň özüni alyp barşy we işi öwrenilende özüni alyp barşyň ýüze çykarylan tipleriniň haýsy häsiýetler parametrleri boýunça öwreniljekdigini takyk kesgitlemek örän möhümdir.

Representatiwlik meselesi özüniň sosial psihologik tejribedäki özboluşlylygynda has gyzyklydyr. Oňa seretmäge geçmezden sosial psihologik derňewlerde ulanylýan usullary umumy häsiýetnamasy bilen tanyşmak möhümdir.

5. Pento R., Ggarawits M. Metody sosialnyh nauk. M., 1972. s. 461.

Sosial psihologik derňewiň usullarynyň umumy häsiýetnamasy.

Usullaryň ähli toplumy iki uly topara bölünip, olara maglumat toplamak usullary we olary hasaplamak usullary degişlidir. Sosial psihologik derňewiň

usullarynyň başgada kän görnüşlere bölünüşini bardyr:

1 /Tejribe-empiriki derewleriň usullary, 2/ nusgalamak –modelirmek usullary, 3/ dolandyryş-terbiýe usullary. Birinji topara şu bapda gürrüni ediljek

usullar girýär. Ikinji we üçünji topar barada aýdylanda bolsa olaryň sosial psihologiýada aýratyn bir özboluşlygy ýokdur. Hasaplaýyş usullary adatyça özbaşdak bölege bölünmeýär. A.L. Swensiskiniň adalatly belleýşi ýaly bu usullaryň köpüsi hut sosial psihologiýada hiç hili özboluşlyk döretmän, umumy ylmy usullary ulanýar. Bu pikir bilen ylalaşyp, şol bir wagtyň özünde sosial psihologiýanyň usullary hakyndaky düşüňjäniň doly bolmaklygy üçin usullaryň bu toparyny-da ýatlap çişmek zerurdyr. Usullaryň birinji toparyna syn etme, dokumenyleri işlemek /kontent – seljermesi /, dürli sowallar / anketalar, sowalnama/, testleriň dürli görnüşleri /şol sanda has ýaýran sosiometriýa testi/, tejribe laboratoriýa we tebigy görnüşleri /. Şertli ýagdaýda bu ýerde şkalalaryň dürli görnüşlerini guramaklygy-da görkezmek bolýar /sebäbi şkalany derňew usuly hem-de hasaplaýyş serişdesi hökmünde seretmek mümkin /.

Umumy kursyň başynda bu usullaryň her birini häsiýetlendirmeklige uly bir zerurlyk ýoklugy sebäpli olary sosial psihologiýanyň deňişli meselelerine seredilende seljermek has ýerliklidir. Bu ýerde her bir usulyň umumy häsiýetnamasyny, olary ulanmakda ýuze çykýan kynçylyklary görkezmek zerurdyr.

Syn etme sosial psihologiýanyň “köne” usullarynyň biri bolup, ol kämil däl usul hökmünde tejribä garşy goýulýar. Şeýlede bolsa sosial psihologiýada şu günki güne çenli syn etme usulyň ähli mümkinçilikleri dolu ulanylmaýar. Açyk özüni alyp baryş, indiwidleriň hereketleri dogrusynda maglumat toplananda bu usul möhüm rol oýnaýar. Syn etme usuly ulanylanda ýuze çykýan esasy mesele

ol ýa-da beýleki häsiýetnamalar toplumy alnanda nähili ýol bilen olaryň ýazgysyny beýleki bir syn edijä düşnükli bolar ýaly, başga bir çaklamanyň nukdaýyndan düşündiriş berip bolar ýaly edip belläp almaly. Ýönekeýje aýdanynda bu mesele –nädir synlamaly, synlanan zady nädir bellemeli diýmekdir. Syn etmäniň maglumatlaryny kadalaşdyrmagyň ýagny ilki başdan birnäçe klaslary –meselem, şahsyýetleriň toparaky özara täsiri we yzysüre bu özara täsiriň sanyny, çaltlylygyny we ş.m., ýuze çykarmagyň birnäçe usullary bardyr. Aşakda şeýle synanyşyklaryň R. Beýls tarapyndan amala aşyrylan bir görnüşini bilen tanyşarys. Synlanýan hadysalaryň klaslaryny ýuze çykarmak, bu syn etmäniň birligi bolup, ol psihologiýanyň beýleki bölümlerinde has wajyp meseleleriň biridir. Sosial psihologiýada bu meseler her bir takyk ýagdaý üçin derňewiň dersine laýyklykda aýratyn çözülip bilner. Başga bir wajyp mesele –syn etmäniň birligini belläp almaga ýeterlik bolan wagt aralygyny kesgitlemekdir. Bu birlikleri belläp almaklygyň olary kodlaşdyrmaklygyň köp sanly usullary bar hem bolsa bu mesele gutarnykly çözülen däl. Görnüşini ýaly syn etme usuly şeýle bir ýönekeý usul bolman, ol sosial psihologik derňewde üstünlikli ulanylyp bilner.

Dokumentleri öwrenmek örän möhüm usullaryň biri bolup, onuň üsti bilen adamyň işiniň önümleri seljerilýär. Kähalatlarda bu usuly “obyektiv” usul hökmünde “subyektiv” usul bolan sowal usulyna garşy goýýarlar. Şeýle garşy goýmaklyk esassyz bolup, bu dokumentlerde hem maglumatyň çeşmesi adam bolup durýanlygy bilen düşündirilýär. Elbetde dokumentiň “subyektivlik” derejesi onuň resmi ýa-da resmi dälidigini baglylykda üýtgeşme-de, bu häsiýet onda belli bir derejede saklanýar. Bu ýerde döreýän ýene-de bir mesele-dokumente seljerme berýäniň ýene-de öz indiuidual aýratynlykly adam bolup

durýanlygy bilen baglanyşyklydyr. Dokumentleri öwrenmekde tekste düşünmek ukyby rol oýnaýar. Düşünmeklik meselesi psihologiýanyň aýratyn meseleleriniň biri bolup, ol bu ýerde usulyny ulanmak tutumyna goşulyp, üns bermeli zatlaryň birine öwrülýär. “Subýektiwligiň” bu täze görnüşini ýeňip geçmek üçin “kontekt-seljerme”atlandyrylýan /sözme-söz/ “mazmuny-seljermesi”/ aýratyn usul ulanylýar. Bu aýratyn , belli bir derejede resmileşdirmek dokumenti seljermek usuly bolup, onda tekstde ýörite “birlikler” ýüze çykarylýar we olaryň ulanylyşynyň çaltlygy sanalýar.Kontekt-seljerme haçanda dewñewçi maglumatyň uly massiwi bilen iş salyşanda , köp sanly tekstleri işlemeli bolan ýagdaýynda ulanylyp bilner. Sosial psihologiýada bu usul adatça köpçülikleýin habar beriş ugrunda ulanylýar. Elbetde, kontekt- analiz usuly ulanylanda hem köp kynçylyklar öz güýjünde galýar. Meselem, tekstiň birliklerini ýüze çykarmak derñewçiniň nazaryýet ornuna , onuň bilim derejesine , döredijilik mümkinçiliklerine bagly bolup galýar.Beýleki usullaryň ulanylyşyndaky ýaly bu ýerde üstünlik ýa-da şowsuzlyk derñewçiniň sungatyna baglydyr.

Sorag- sowallar –sosial psihologiýada –giňden ýaýran ,şol bir wagtyň özünde örän köp tankytlanýan usuldyr.Tankydyň esasy manysy psihikasy öwrenilýan adamyň gös-göni jogaplary esasynda alynýan maglumat ynanmak bolarmy diýen şübhe de jemlenýar.Şeýle pikir ýöretme düşünmezlik ýa-da sowal geçirmekden başy çykmazlygyň esasynda döreýär.Sowallaryň arasynda sosial psihologiýada has giňden ulanylýany interwýu bilen anketadyr.Bu usullar ulanylanda esasy usulyýet meseleler sowalnamany düzmekde ýüze çykýar. Bu ýerde ilkinji talaplaryň biri-sowalnamany guramaklygyň paýhasy logikasydyr. Başgaça aýdanynda , sowalnama diñe çaklama laýyk gelýän maglumaty berip, şol bir wagtyň özünde bu maglumat ýokary ähtibarlykda bolmaly.Her bir sowaly guramaklygyň , olary belli bir yzygiderlikde ýerleşdirmekligiň , aýratyn taraplara birleşdirmekmekligiň we ş.m.köp sanly usullary bardyr. Psikologik edebiýatda sowalnamany nädogry guranda ýe çykýan ýalňyşlyklar giňişleýin ýazylandyr.Bularyň hemmesi sowalnamada gös-göni “mañlaý” jogaplary talap edýän soraglaryň ,onuň mazmunynyň haçanda awtor belli bir niýetli sowalnama siňdiren ýagdaýynda düşnükli bolmagyny , bu niýetiň sowalnamada däl-de , derñewçiniň döreden deñew maksatnamalarynda ,çaklamasynda bolmagyny gazanmaga gönükdirilendir.Sowalnamanyň guralyşy örän çylşyrymly iş bolup, ol howlukmaç edilmeli däl. Howlukmaçlyk, ýalňyşlyk diñe usulyň körsowatlygyna getirýär.

Aýratyn uly meseleleriň biri interwýu geçirmek bolup, bu ýerde interwýu geçirýän bilen respondentiniň / jogap beriji / özara täsiriniň hut özi sosial psikologik hadysa bolup durýar. Interwýu tutumynda bir adam beýleki bir adama täsir edişiniň , adamlaryň biri-birini kabul edişiniň, olaryň aragatnaşyk kadalarynyň sosial psihologiýada belli bolan ähli usullary, kanunlary ýüze çykýar. Bu häsiýetnamalaryň her biri maglumatyň hilini täsir edip, ýokarda görkezilen “subýektiwligiň” ýene-de bir görnüşini emele getirýär. Bu meseleleriň hemmesi sosial psihologiýada mälum bolup, olaryň her birine degişlilikde önüni alyş serişdesi döredilendir. Esasy wezipe bu usullary jogapkärçilikli özleşdirmekde. Sowal – sorag usulyna ylmy däl nukdaýdan gelip çykýan iň “ýeñil” usul hökmünde garaýyş, hakykatda onuň sosial psikologik derñewiniň iň bir kyn usulydygyna düşünmezlik bilen baglaryşyklydyr.

Testler sosial psihologiýanyň özboluşly usuly bolman, ol psihologiýanyň dli ugurlarynda giňden ulanylýar. Testler hakykatda sosial psihologiýada gürrüň edilende adatyça şahsiýet testlerini göz önünde tutýarlar. Ýöne bu testler hem şahsiýetiň umumy psihologiýada öwrenilişinde ulanylyp, sosial psihologiýada hem şol bir usulda ulanylýar. Testleriň umumy psihologiýada ulanylyşynda kabul edilen usulyýet kadalarynyň ählisi sosial psihologiýada hem öz güýjini saklaýar. Mälim bolşy ýaly test – bu aýratyn synag bolup, onda synag edilýän ýörite taýýarlanan ýumuşlary ýerine ýetirip, ýa-da sowallara jogap berip, bu sowallar anketanyň we interwýuň soraglaryndan tapawutlanýar. Soraglar testde gös-göni däl-de aralaşdyrylan, gyýak häsiýetde bolýar. Alnan maglumatlar ýörite “açaryň” kömegi bilen, synag edilýäniň beren jogaplaryny belli bir şertler, meselem, şahsyýetiň häsiýetnamasy bilen baglanyşdyrmak arkaly işlenilýär, hasaplanýar. Şeýle şahsyýet testleriň köpüsi patopsihologiýada döredilip, olar kliniki synaglar bilen utgaşyklykda ulanylýar. Belli bir çäklerde test şahsyýetiň patologiyasy barada möhüm maglumat berýär. Adatyça şahsyýet testleriniň köpçiligi hökmünde olaryň şahsyýetiň diňe bir tarapy dogrusynda maglumat berýändigini görkezýärler. Bu köpçilik Kettelanyň testi, MMRI test ýaly çylşyrymly testlerde ýeňilip geçilýär. Ýöne bu testleriň potologiýa däl-de norma ýagdaýynda ulanylyşy / sosial psihologiýa normal bilen iş salyşýar / köp usulyýet düzedişlerini talap edýär. Bu ýerde döreýän esasy mesele – teklipl edilýän sowallaryň şahsyýet üçin nä derejede ähmiýetli bolup durýanlygydyr. Sosial psihologiýada bu ugurda döreýän ýene-de bir mesele – şahsyýetiň test arkaly ölçenen dli häsiýetnemeleryny nä derejede onuň topardaky işi bilen baglanyşdyryp bolar? Bu ýerde has ýaýran ýalňyşlyklaryň biri – ol ýa-da beýleki toparda şahsiýetleriň köpçülikleýin test arkaly öwrenmek, toparyň we oňa girýän şahsiýetleriň ähli meselelerini aýdyňlaşdyrýar .-diýen pikir ýöretmesidir. Sosial psihologiýada testler derňewiň kömekçi serişdesi bolup hyzmat edýär. Olaryň kömegi bilen alnan maglumatlar hökmany ýagdaýda beýleki usullaryň berýän maglumaty bilen deňeşdirmelidir. Galybersede testleriň ulanylyşy sosial psihologiýada örän çäkli bolup, ol onuň diňe bir şahasynda – şahsiýetiň meselesinde ulanylýar. Toparyň anyklaýşyna niýetlenen testler kän däl. Mysal hökmünde giňişleýin ýaran sosiometrik testi görkezmek bolar.

/ Bu hakynda kiçi toparlar bölümünde gürrüň ediler /.

Tejribe – sosial psihologiýanyň esasy usullarynyň biridir. Tejribe usulynyň mümkinçiligi we çäkliligi baradaky çekişme usulyýet meseleleriniň arasynda häzirki döwürde iň bir dartgynly meseleleriň biridir. Sosial psihologiýada tejribäniň tebigy we laboratoriýa görnüşleri bardyr. Bularyň ikisine degişlilikde birnäçe umumy düzgünler bolup, olar tejribeçi tarapyndan erkinlikde garaşsyz üýtgeýjileri girizmek, olara we garaşly üýtgeýjilere gözegçilik etmekden we ş.m. ybaratdyr. Şeýle umumy talaplara ölçegleriň netijesini belli bir etalin bilen dereşdirer ýaly kontrol we tejribe tipar döretmek hem degişlidir. Bu umumy talaplar bilen bir hatarda laboratoriýa we tebigy tejribeler öz hususy düzgünleri bilen tapawutlanýarlar. Sosial psihologiýada has çekişmeli meseleleriň biri laboratoriýa tejribesini ulanmak mümkinçiligi hakyndaky meseledir.

Sosial psihologik derñewiň
Usullaryny ulanmagyň
çekişmeli meseleleri.

Häzirki zaman edebiýatynda
bu babatda iki mesele öňe
sürülýär: tejribede-de alnan
maglumatlaryň

gurşaw esaslandyrylanlygy- walidliligi, ýa-da bu maglumatlary “hakyky durmuşa” geçirmek mümkinçiligi; syn edilýänleriň ýörite saýlanyp alynýanlygy sebäpli bu maglumatlary hakyky durmuşa ulanmaklygyň birtaraplylygy meselesi. Has möhüm usulyýet mesele hökmünde bu ýerde laboratoriýa tejribesi jemgyýetçilik gatnaşyklaryny, sosial psihologik derñewiň möhüm konteksti bolan “sosiallygy” ýoga çykarmaýarmy diýen sorag ýüze çykýar.

9.Seret:Žukow Ýu.M., Gregortewskaýa I.A.Eksperiment w sosialnoý psihologii. Problemy i perspektivy // Metodologiya i metody sosialnoý psihologii.M.,1977.

Goýlan meseleleriň birinjisi dogrusynda dürli garaýyşlar ýe çykýar.Köp awtorlar laboratoriýa tejribesiniň bu çäkliligi bilen ylalaşyp, ondan umumy gurşaw esaslandyrylmany talap edmeli däl. Hasaplaýarlar, onyň netijelerini hakyky durmuşa geçirmezden, tejribede taglymatyň aýry-aýry taraplaryny barlap, hakyky ýagdaýlaryň seljermesinde bu taglymatyň mazmuny esasynda düşündiriş bermeli diýip nygtaýarlar. Awtoplaryň başga bir topary, meselem, D.Kempbell, sosial psihologiýada “kwazi-tejribe” diýip atlandyrylýan tejribäniň aýratyn klasyny ulanmaklygy teklipe edýär. Bu pikir, ýöretmeler hakykata golaý bolsalar-da, ýüze çykýan meseleleri doly çözmeyärler, sebäbi taglymaty barlamak hem hakyky durmuşa golaý ýagdaýlarda amala aşyrmaly bolýar.

Laboratoriýa tejribesinde başga bir çäklilik wekilçilik - epezentatiwlik meselesiniň özboluşly çözlüşi bilen baglanyşyklydyr. Adatça tejribe üçin wekilçilik-reprezentatiwligi berjaý etmek hökmany hasaplanmaýar; başgaça aýdanynda netijäniň ulanyp boljak obýektleriniň klasy takyk hasaplanmaýar. Emma sosial psihologiýada bu mesele aýratyn hasiýetde bolýar. Laboratoriýa şertlerinde synag edilýänleriň toparyny jemlemek, bu adamlary uzak wagtlap hakyky durmuşdan “goparmak” diýmekdir. Bu şert has çylşyrymly bolansoň tejribeçiler has ýeňil ýola saýlaýarlar: has golaý, elýeter synag edilýänleri saýlap alýarlar.Köplenç olar eksperimente gatnaşmaga razycylyk beren psihologik fakultetiň studentleri bolýar. Hut şu ýagdaýyň özi tankydy bellikleriň esasy obýekti bolup durýar. / ABŞ-da “ikinci kurslylaryň sosial psihologiýasy” diýen göwniýetmezçilikli adalga hem bar /. Munuň esasy sebäbi sosial psihologiýada synag edilýänleriň ýaş, hünär keşbiniň ähmiýetiniň uly bolup, bu zatlary hasaba almazlygyň alynýan maglumatlary düýpli birtaraplygyna getirýändigini bilen düşündirilýär. Mundan başgada synag edilýäniň tejribä gatnaşmaklyga dewitalaplygy-da maglumatlaryň özboluşly üýtgemegine täsir edýär.

Laboratoriýa tejribesine garanda tebigy tejribe ýokarda agzalan taraplara degişlilikde birnäçe artykmaçlyga eýe bolsa-da, ol özüniň “saplygy” we takyklygy boýunça laboratoriýa görnüşinden pes bolýar.Eger-de sosial psihologiýanyň hakyky sosial toparlary, olarda hakyky şahsyýetleriň işini öwrenmek talabyndan ugur alynsa, tebigy tejribe sosial psihologik derñewiň uly gelejegi bolan usulyna öwrülýär.Emma bu usulda derñewiň takyklygy bilen maglumatlaryň hil seljeminiň arasynda gapma-garşylyk bolup, bu mesele öz çözügüne garaşýar.

Görkezilen usullarynyň ählisiniň hut sosial psihologik derňewe mahsus bolan özboluşlygy bardyr. Derňewiň islendik görnüşinde maglumatyň çeşmesi adam bolup durýanlygy üçin derňewçi bilen derňelýäniň özara täsiri diýip atlandyrylýan aýratyn ululyk, üýtgeýji ýüze çykýar. Bu özara täsir interwýu

10. Seret: Kempbell D. Modeli eksperimentow w sosialniý psihologii i prikladnyh issledowaniyah. / Per.s angl.M., 1980.

Usulynda has aýdyň bolup, hakykatda bolsa usullaryň ählisine-de mahsusdyr. Bu ýagdaý sosial psihologiýada has ir mälim bolsada, onuň gutarnykly çözlüşi heniz ýok.

Usulyýet meseleleriň birnäçesi usullaryň ikinji toparynyň – maglumatlary hasaplamak, jemlemekligiň häsiýetnamasyna degişlilikde ýüze çykýar. Bu topara statistikanyň ähli usullary / korrelýasiýa seljermesi, faktor seljermesi / we jemlemäniň logiki we nazaryýet usullary / tipologiýany gurmak, düşündiriş bermekligiň dürli usullary we ş.m. / degişlidir. Bu ýerde özboluşly gapma-garşylyk döreýär. Derňew alyp barýan maglumatlary düşündürmekde haýsy derejede diňe bir logikanyň däl-de, mazmunly nazaryýetiň hem usulyny goşup bilýär? Şeýle zatlaryň goşulmagy derňewiň obýektivligini peseltmeýärmi, oňa gymmatlyklar meselesiniň ýönkemeýärmi? Eger-de tebigy, takyk ylymlara degişlilikde gymmatlyklar meselesi ýörite mesele hökmünde ýüze çykman, adam hakyndaky ylymlarda, sosial psihologiýada bu mesele örboýna galýar.

Häzirki zaman ylmy edebiýatynda gymmatlyklar meselesi dogrusyndaky çekişme ylmy bilimleriň “ylmy--siýentik” we “ynsanperwer” atlandyrylýan iki nusgasyny teswirlemekligiň we olaryň bir-birine gatnaşygyny kesgitlemek arkaly çözülýär. Ylmy --siýentik nusgasy neopozitiwizm filosofiýasynda döredilýär. Şeýle nusgany döretmegiň esasynda ähli ylymlary has takyk we ösen tebigy ylymlara, ilkinji nobatda, fizika meňzetmeklik pikiri ýatýar. Ylmy maglumatlaryň takyk esasynda daýanyp, derňewiň ehtibar usullaryny, operasional düşünjeleri / ulanyp, çaklamalary tassyklamagyň kämil usullaryny özünde jemleýän bolmaly. Ylmy derňewiň tutumyna we onuň netijesini düşündürmeklige hiç bir hili gymmatlylyk pikir ýoretmeleri goşulmaly däl. Şeýle goşulyş bilimiň hilini peselip, subýektiw pikir jemlemelerini döredýär. Alymyň jemgyýetdäki orny-da ylmyň şeýle nusgasyna laýyklykda kesgitlenipdir. Bu orun hiç bir meýilsiz syn ediji, ýöne öwrenýän dünýäsiniň wakalaryna gatyşmaýan hökmünde göz önüne getirilýär. Alym takyk teklipleri döredýän, ýöne düýpli meseleleri çözmekden derňewiň netijesiniň nirä günükdirilýändigini bilen gyzyklanmadan çetleşdirilen inžiner, tehnik hasaplanýar.

Bu garaýşyň döreýsiniň entek irki döwürlerinde oňa garşy nukdaýlar ýüze çykýar. Bu garşy çykmalar adam, jemgyýet, aýry-aýry jemgyýetçilik hadysalaryny öwrenýän ylymlara degişlilikde has-da dartgynly bolýär. Şeýle garaýyş neokantian filosofiýasynda ýüze çykyp, onda “tebigat hakyndaky ylym” we “medeniýet hakyndaky ylymlaryň” tapawudy mowzuga aýgytlaýjy bolýär. Bu mesele takyk psihologiýa has golaýlykda W.Dilteý tarapyndan goýlup, ol öz döreden “düşünýän psihologiýasynda” düşünmek düzgünini pozitiwistleriň öňe

sürýän düşündirmek düzgüni bilen deň derejede goýýar. Şeýleleikde çekişmäniň uly taryhy bolup, häzirki döwürde bu ilikinji ugur bilen birleşdirip, köp derejede frankfurt mekdebiniň filosofiki pikirleri tarapyndan goldanyldy. Ssiýentik ugra garşy çykyp, ynsan-perwer döp adam hakyndaky ylymlar öz ylmy mazmunyna gymmatlyk pikir ýöretmelerini goşmalydyr diýen mowzugy öňe sürýärler. Sosial psihologiýa hem bu talap bilen alym özüniň derňewiniň maksadyny aňlap, jemgyýetiň belli bir gymmatlyklaryndan ugur alýar, olary kabul edýär ýa-da ýüz öwürýär; soňra onuň kabul eden gymmatlyklary onuň tekliplerini ulanmaklygyň ugurlaryny aň

II. BÖLÜM. ADAMLARYŇ ARAGATNAŞYGynyň WE ÖZARA TÄSIRINIŇ KANUNLARY.

4-nji bap. Jemgyýetçilik gatnaşyklary we şahsyýetara gatnaşyklary.

Jemgyýetara we şahsyýetara gatnaşyklaryň baglanyşyklaryny derňemegiň usulyýet meselesi.

Belleýşimiz ýaly, sosial paýhasnama adamyň özüni alyp barşynyň we işiniň adamlaryň hakyky sosial toparlara goşulmaklygy bilen, döreýän kanun-

laryny öwrenýän ylym bolýanlygy sebäpli, onuň iş salyşýan ilkinji tejribe hadysalarynyň biri adamlaryň aragatnasygy we özara täsiridir. Bu hadysalar haýsy kanunlar esasynda amala aşyrylýar, näme bilen döredilýär, nähili gurluşdan durýar, galyberse-de olar adamçylyk gatnaşyklarynyň çylşyrymly ulgamynda nähili orun tutýar ?

Sosial paýhasnamanyň önünde durýan esasy wezipe indiwiiduallygyň sosial hakykata goşulyşynyň takyk mehanizmini açyp gözkezmekdir. Hut şu mehanizmiň esasynda sosial şertleriň şahsyýetiň işine edýän täsiriniň netijesinde göz ýetirmek bolýar. Bu "netije" ilki bilen "sosial дәl" özüni alyp baryş bolup, soňra oňa "sosiallyk" goşulýan manyda düşünilmeli дәldir. Ilki özbaşdak şahsyýetiň, soňra onuň sosial baglanyşyklara goşulyşyny öwrenmek bolmaz. Şahsyýetiň özi, bir tarapdan, bu sosial baglanyşyklaryň önümi bolup, başga bir tarapdan, olaryň işjeň döredijisidir. Şahsyýetiň we sosial baglanyşyklaryň ulgamynyň (makrogurluş – jemgyýetiň we mikrogurluş-golaý, daşky gurşawyň) özara täsiri iki özbaşdak mazmunyň täsiri дәldir.

Olar özara baglanyşykly bolup, şahsyýeti derňemek, hemişe jemgyýeti derňemegiň bir tarapydyr.

Diýmek, şahsyýeti turuwbaşdan jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň umumy ulgamynda, belli bir, "sosial kontekste" seretmeli bolýar. Bu "kontekst" – şahsyýetiň daşky dünýä bilen hakyky gatnaşyklary arkaly döredilýär. Gatnaşyklar meselesi paýhasnamada uly usulyýet ähmiýete eýe bolup, ol belli bir derejede W.N.Mýasişewiň¹ işlerinde derňelendir. Gatnaşyklary öwrenmek tebigatyň obýektleriniň daşky gurşaw bilen baglanyşyklykda öwrenmek ýaly umumy usulyýet düzgüniň amala aşyrylmaklygyny aňladýar. Adam üçin bu baglanyşyk gatnaşyk bolup, çünki ol bu baglanyşykda subýekt, dörediji hökmünde ýüze çykýar. Şonuň üçin Mýasişewiň aýdyşy ýaly, onuň dünýä bilen baglanyşyklykdaky orny takyk obýektlere bölünendir. Daşky dünýä bilen baglanyşyk haýwanlara hem mahsus bolup, ýöne Marksýň aýdyşy ýaly "haýwan hiç bir zada gatnaşykda bolmaýar, hiç bir zada gatnaşyk döretmeýär".²

---

1. Seret: Mýasişew W.N. Liçnost i newrozy. L., 1960

2. Marks K., Engels F. Soç.t. 3. 29-sah.

Bir ýerde gatnaşyk bar bolsa, ol diňe adamyň gatnaşygy hökmünde ýüze çykyp, ol subýektiň işjeňligi esasynda gönükdirilendir.

Ýöne adamyň dünýä bilen gatnaşygynyň mazmuny, derejesi dürli-dürlidir: her bir indiuid gatnaşygynyň goşulyp, şol bir wagtyň özünde tutuş toparlar hem özara gatnaşykda bolýarlar. Diýmek, adam köp dürli gatnaşyklaryň iki esasy görnüşini tapawutlandyrmalydyr. Bular jemgyýetçilik gatnaşyklary we Mýasişewiň atlandyryşy ýaly şahsyýetiň "paýhasy" gatnaşyklarydyr.

Jemgyýetçilik gatnaşyklaryň gurluşy sosiologiýa tarapyndan öwrenilýär. Sosiologik taglymatda jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň belli bir bir-birlerine tabynlyk gurluşy ýüze çykarylandyr. Bu gurluşyň esasynda maddy gatnaşyklar bolup, onuň üstünde sosial gatnaşyklar / sözüň dar manysynda, umumy sosiologiýada bu düşüňjäniň iki-giň jemgyýetçilik gatnaşyklary manysy we dar – sosial toparlaryň özara gatnaşygy manysy bardyr /, syýasy, aňyýet gatnaşyklar durýar. Bularyň hemmesi jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ulgamydyr. Olaryň özboluşlylygy – bu ulgamda ýöne indiuid bilen "duşuşman", ýa-da bir-birine "gatnaşman", onda indiuidler belli bir jemgyýetçilik toparlaryň / synplaryň, zähmetiň paýlaşylýan ulgamynda döreýän hünär toparlarynyň, şeýle hem syýasy durmuş ulgamynda dörän toparlaryň –syýasy partiýalaryň we ş.m. / wekili hökmünde ýüze çykýarlar. Marks jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň mazmunyny häsiýetlendirip ýörite belläpdi: "Bu-bir indiuidiň beýlekä gatnaşygy bolman, işçiniň kapitaliste, fermeriň ýer eýesine bolan gatnaşygydyr".³ Şeýle gatnaşyklar sulhuň alyp – almazlygyň esasynda däl-de, her kimin jemgyýetiň ulgamynda eýeleýän ornuna baglylykda guralýar. Şonuň üçin bu gatnaşyklar obýektiv döräp, olar sosial toparlaryň ýa-da bu toparlaryň wekilleri hökmünde ýüze çykýan indiuidleriň arasyndaky gatnaşykdyr. Bu jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň şahsy däl häsiýetligini aňladýar. Olaryň mazmuny takyk şahsyýetleriň özara täsirinde däl-de, takyk orunlaryň özara täsirindedir.

Sosial orun rol – bu adalga indiuidiň jemgyýetçilik ulgamynda eýeleýän ornuny aňladýar. Has takygy orun munuň özi "şol bir orny eýeleýän adamdan garaşylýan özüni alyp barşyň kada taýdan ykrar edilen nusgasy, wezipesidir." ⁴ Bu garaşylma sosial ornuň umumy keşbini kesgitläp, takyk indiuidiň aňyna we özüni alyp barşyna bagly däldir; bu garaşylmalaryň subýekti indiuid däl-de, jemgyýetdir. Bu ýerde ýene-de bir bellemeli zat - hukuk we borçlaryň göz önünde tutulmagy / "garaşma" adalgasynyň mazmuny / esasy däl däl-de, sosial ornuň şahsyýetiň sosial işiniň belli bir görnüşleri bilen baglanyşygy has düýpli bolup durýar. ⁵ Şonuň üçin sosial orna "sosial işiň jemgyýete zerur görnüşi we şahsyýetiň özüni alyp barşynyň usuly"⁶ - diýip aýtmak bolar.

---

3. Marks K., Engels F. Soç. T. 4. 125 sah.

4. Kon I. S. Sosiologiýa liçnosti. M., 1967, 12-42 sah.

5. Seret: Bulýewa L.P. Sosialnaýa sreda i soznamiýe liçnosti. M., 1967

6. Şol ýerde, 46-55 sah.

Mundan başgada sosial orny hemişe belli bir jemgyýetçilik bahalandyrylyşy özünde jemleýär: jemgyýet käbir sosial orunlary makullap ýa-da makullaman biler / meselem, "jenaýatçy" diýen sosial orun makullanmaýar. / Kähalatlarda şeýle makullanmak ýa-da makullanmazlyk dürli sosial toparlarda tapawutlandyrylyp, ol ýa-da beýleki jemgyýetçilik toparynyň sosial tejribesine laýyklykda bu baha dürli mazmunda bolup biler. Makullanýan ýa-da ret edilýän takyk adam bolman, sosial işiň belli bir görnüşi bolýar. Şeýlelikde orun arkaly biz adamy belli bir sosial topara goşýarys.

Hakykatda her bir indiuid bir däl-de, birnäçe sosial orunlary ýerine ýetirýär: ol buhgalter, çagalaryň atasy, arkadaşlar agzasy, futbol ýygyny komandanyň oýunçysy we ş.m. bolup biler. Orunlaryň birnäçesi adam doglanda oňa berilýär. / Meselem, aýal ýa-da erkek bolmak /, beýlekileri durmuşda gazanylýar. Ýöne sosial roly ony takyk ýerine ýetirijiniň işini we özüni alyp barşyny detallaýyn kesgitlemeýär: bu indiuidiň orny özleşdirişine, kabul edip özüne ornaşdyryşyna bagly bolýar. Ornaşdyrylyş tutumy orny alyp baryjynyň birnäçe indiuidual paýhasy aýratynlyklary bilen kesgitlenýär. Şonuň üçin jemgyýetçilik gatnaşyklary öz mazmuny boýunça orunly, şahsy däl gatnaşyklar bolsa-da, özüniň takyk ýüze çykyşynda belli bir "şahsyýet öwüşginini" alýar. Seljerişň käbir jähtinde, meselem, sosiologiýada we syýasy ykdysadyýetde bu "şahsyýet öwüşginini" kän bir hasaba alynmasa-da ol anyk hadysadyr. Şonuň üçin bilimleriň ýörite bölümlerinde, meselem, sosial psihologiýada ol giňişleýin derňemelidir.

Marks jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň mazmunyny häsiýetlendirip, onda adamlaryň indiuid hökmünde däl-de synpyň agzasy hökmünde hereket edýändigini nygtap şeýle belläpdi: "Muny rantýe, kapitalist we ş.m. şahsyýet bolmaklygyny bes edýär diýen manyda däl-de, olaryň şahsyýeti konkret synpy gatnaşyklary arkaly döredilýär we kesgitlenýär diýen manyda düşünmelidir."⁷ Şahsy däl jemgyýetçilik gatnaşyklaryň ulgamynda şahsyýet bolmak bilen adamlar hökmany ýagdaýda özara täsir, aragatnaşyga goşulyp, bu tutumda olaryň indiuidual häsiýetnamalary ýüze çykýar. Şonuň üçin her bir sosial orun absolýut ýagdaýda özüni alyp barşyň ülnusi bilen döredilmän, ol özüni ýerine ýetiriji üçin belli "mümkinçilikleriň giňişligini galdyrýar. Muny şertli ýagdaýda " orny ýerine ýetirişniň usuly" – diýip atlandyrmak bolar. Hut şu "giňişlik" şahsy däl jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ikinji hataryny-şahsyýetara / ýa-da Mýasişewiň aýdyşy ýaly psihologik / gatnaşyklary diýmäge mümkinçilik berýär.

Şahsyýetara gatnaşyklaryň orny we mazmuny

Şahsyýetiň gatnaşyklarynyň adamyň iş – durmuşyndaky ornuny anyklamak örän möhümdir.

Sosial paýhasy edebiýatda şahsyýetara gatnaşyklaryň orny, ilkinji nobatda jemgyýetçilik gatnaşyklary ulgamyna deňişlilikdäki orny barada dürli pikirler aýdylýar.

Kähalatlarda olary jemgyýetçilik gatnaşyklary bilen bir hatarda, olaryň özeni, ýa-da tersine, iň ýokarky gatlagy hökmünde seredýärler.⁸ Başga bir ýagdaýda aňda jemgyýetçilik, gatnaşyklarynyň şöhlelenmesi hökmünde we ş.m.⁹ garaýarlar. Şahsyýetara gatnaşyklary eger-de jemgyýetçilik gatnaşyklary bilen "bir hatarda" goýulman, her bir jemgyýetçilik gatnaşygynyň içinde döreýän gatnaşyklaryň aýratyn bir hatary hökmünde seredilse, onuň mazmunyny obýektiw açmak bolar. Aýdyň keşpde muny aýratyn tekizlik bilen kesilen jemgyýetçilik gatnaşyklaryň ulgamy hökmünde göz önüne getirmek bolar: ykdysady, sosial, syýasy we beýleki jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň "kesiminde" göze ilýänler şahsyýetara gatnaşyklary bolup durýar. Şeýle nukdaýda şahsyýetara gatnaşyklarynyň göýä şahsyýete täsir edýän sosial bütewiligi "aralaşdyrýan" häsiýetde ýüze çykýanlygy düşnükli bolýar. Bu gatnaşyklaryň iki hataryda bilelikde berlip, ikinji hatardaky gatnaşyklara çuňňur düşünmäge päsgel berýär.

K. Marks "Kapitalda" şeýle belleýär: "Eger-de haryt eýesi A. uly mekir bolup haryt eýesi B-ni aldan bolsa – 40 funt sterling durýan çakyr üçin bahasy 50 funt sterling bugdaý alan bolsa, alyşykda bolan gymmatlyk ýekeje atomlyk köpelmände bolsa, A bilen B –niň arasyndan paýlanyşyk düýpli üýtgeýär. Şonuň üçin Marks diňe öz tebigaty boýunça şahsy däl obýektiw jemgyýetçilik gatnaşyklaryny derňemegiň ýeterlik däldigini üznüksiz nygtapdy." Biz adamlary indiividual däl-de, diňe personofisirlenen düşünje – kategoriýa hökmünde hökmünde seredip kyn ýagdaýa düşdük."

Jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň dürli görnüşleriniň içinde şahsyýetara gatnaşyklarynyň bolmagy bu şahsy däl gatnaşyklary takyk şahsyýetleriň işinde, olaryň aragatnaşygyna we özara täsirinde "amala aşyrmakdyr". Şol bir wagtyň özünde gatnaşyklaryň şeýle "amala aşyrylyşynda" gatnaşyklar şol sanda jemgyýetçilik gatnaşyklary / gaýtadan döredilýär. Başgaça aýdanymyzda, jemgyýetçilik gatnaşyklaryny obýektiw jisiminde "indiwidleriň aňly erkinden we aýratyn maksadyndan," gelip çykýan pursatlar bardyr. Sosial we psihologik hadysalar hut şu ýerde gös-göni çaknyşýarlar. Şonuň ucin bu meseläniň goýluşy sosial paýhasnama üçin iňňän ähmiýetlidir.

Sosial paýhasnama üçin gatnaşyklaryň teklipe edilen gurluşynyň möhüm netijesi bardyr. Bu gatnaşyklar her bir şahsyýetara gatnaşygyna goşulýany üçin ýeketäk anyk gatnaşyk bolup durýar. Hakykatda şahsyýetara gatnaşygynyň mazmunyny ahyr netijede jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ol ýa-da beýleki görnüşi düzýän bolsa-da / ýagny belli bir sosial iş / , emma olaryň mazmuny, manysy köp derejede näbelli bolup galýar. Şahsyýetara, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň tutumynda adamlar pikir alyşyp, bu gatnaşyklary aňlaýan-da bolsalar, bu aňlamaklyk köplenç adamlaryň özläriniň şahsyýetara goşulandygyny aňlamakdan aňry geçmeýär.

---

8. Seret : Marks K., Engels F. Soç. T. 23. 173 sah.

Jemgyýetçilik gatnasyklarynyň aýry- aýry pursatlary oňa goşulanlar tarapyndan diňe şahsyýetara gatnaşyklara ýaly kabul edilýär: kimdir- biri "betpäl kabitlist", "mekir söwdagär" we ş.m. kabul edilýär. Adaty aňň, ýagny, jemgyýetçilik paýhasnamasynyň derejesinde, ýörite nazaryýet seljermesi tutumy hut şeýle geçýär. Şonuň üçin özüni alyp barşyň meýilleri bolmasa, aňlamaklyk tutumy hut şeýle geçýär. Şonuň üçin özüni alyp barşyň meýilleri köplenç gatnaşyklaryň şu ýüzleý ýagdaýy bilen düşündirilip, bu ýagdaýyň esasynda duran obýektiv gatnaşyklar aýan bolman galýar. Bu zatlaryň üstesine-de, şahsyýetara gatnaşyklary jemgyýetçilik gatnasyklarynyň ýeke-täk hakykylygy bolup durýar. Olarsyz "sap" jemgyýetçilik gatnaşyklary ýokdur. Şonuň üçin her bir toparlaýyn hereketlerde onuň gatnaşyjylary iki häsiýetde bolýarlar: şahsy däl, sosial orunrollaryň ýerine yetirijisi we gaýtalanmaz adam şahsyýetleri. Bu adamyň jemgyýetçilik gatnaşyklar ulgamyndaky ýagdaýyny däl-de, diňe toparlaýyn baglanyşykdaky ornuny aňlatmak üçin "şahsyýetara orny" diýen düşünjani girizmäge esas berýär; bu orun adamyň görkezilýän ulgamdaky obýektiv orny esasynda däl-de, şahsyýetiň indiividual paýhasy aýratynlyklary esasynda ýüze çykýar. Şeýle şahsyýetara orunlaryň mysalyny gündelik durmuşdan görmek bolýar: toparda aýry-aýry adamlara "sada ýigit", "özümiziňki", "gara keçeli" we ş.m. diýýärler. Sosial orunlaryň ýerine ýetiriliş usulynda şahsyýetiň sypatlaryny ýüze çykarmak toparyň beýleki agzalarynda jogap hereketini döredip, toparda şahsyýetara gatnasyklarynyň giden bir ulgamyny emele getirýär.

Şahsyýetara gatnasyklaryň häsiýeti jemgyýetçilik gatnasyklaryň häsiýetinde düýpgöter tapawutlanýar: olaryň möhüm aýratynlygy – duýgy-emosional esasydyr. Şonuň üçin şahsyýetara gatnasyklary toparyň paýhasy "howasynyň – klimatynyň" şerti hökmünde seretmek bolar. Şahsyýetara gatnasyklarynyň emosional tarapy adamlaryň bir-birlerine döreýän duýgulary esasynda döreýär. Duýgularyň "toplumy" çäksizdir. Ýöne olaryň ählisini iki uly topara goşmak mümkin:

I. Konýuktiw duýgular – adamlary ýakynlaşdyrýan, birleşdirýän duýgular. Gatnaşygyň şeýle görnüşinde beýleki tarap ýakymly, höwes bildirilýän obýekt hökmünde kabul edilip, subýektde oňa aragatnaşyga bolan höwes döremeýär. Duýgularyň ikisiniň hem depgini dürli-dürli bolup biler. Olaryň ösüş derejesi toparyň işi üçin uly ähmiýetlidir. Ýöne diňe şeýle şahsyýetara gatnasyklaryň seljermesi toparyň häsiýetnamasy üçin ýeterlik däl. Adamlaryň arasyndaky gatnaşyklar hiç wagt emosional galtaşmalaryň esasynda döremeýär. Işin hut özi gatnasyklaryň başga bir hataryny döredip, olary aralaşdyrýar. Şonuň üçin topardaky iki hatar gatnasyklary bir wagtda seljermek sosiologiýa üçin inňän kyn wezipe bolup durýar. Bu şahsyýetara gatnaşyklar we iş bilen aralaşdyrylan gatnaşyklardyr. Şahsyýetara gatnasyklarynyň öwrenilişine degişlilikde usulu serişdeleriň bir topary döredilendir. Şeýle serişdeleriň esaslarynyň biri sosial psihologiýa giňden belli bolan, amerikan alymy J. Moreno tarapyndan teklip edilen sosiometriýa usulydyr.

Usulyň mazmuny toparyň agzalarynyň arasynda "köňül döndürmekligiň" we "köňül bermekligiň" ulgamyny ýüze çykarmakdan ybaratdyr. Başgaça aýdanynda, belli bir şert boýunça toparyň her bir agzasynyň onuň ähli beýleki agzalaryny "saýlamak" esasynda emosional gatnasyklaryň ulgamy

aýdyňlaşdyrylýar. Şeýle "saýlawlaryň" netijesi aýratyn bir tablisa-sosiometrik matrisa ýerleşdirilip ýa-da diagramma – sosiogramma görnüşinde beýan edilip, soňra indiividual, toparlaýyn diýen ýaly dürli "sosiometrik indeksler" hasaplanylýar. Sosiometriýanyň maglumatlarynyň kömegi bilen toparyň her bir agzasynyň şahsyýetara gatnaşyklar ulgamyndaky ornuny kesgitlemek mümkin. Usulyň geçirilişini doly ýazmak bu ýerde artykmaç bolansoň, okyja degişli edebiýatlary salgy berýaris. Jemläp aýdylanda, sosiometriýa topardaky şahsyýetara gatnaşyklarynyň "suratyny" almak, topardaky oňyn ýa-da oňyn däl emosional gatnaşyklarynyň ösüş derejesini bilmek üçin giňden ulanylýar.

**Şahsyýetara we jemgyýetçilik
gatnaşyklar ulgamynda
aragatnaşyk.**

Şahsyýetara gatnaşyklaryň seljermesini jemgyýetçilik gatnaşyklaryndan aýyrman, olaryň içinde emele gelýän hadysa hökmünde bermek, adamyň daşky dünýä bilen bolan

baglanyşyklaryň çylşyrymly ulgamynda aragatnaşygyň orny baradaky meseläni göwnējaý goýmaga mümkinçilik berýär. Adamyň gatnaşyklarynyň ikisi-de jemgyýetçilik we şahsyýetara gatnaşyklary hut aragatnaşykda amala aşyrylýar. Şeýlelikde aragatnaşygyň köki adamlaryň maddy iş durmuşyndadyr. Aragatnaşyk adamyň gatnaşyklarynyň ähli ulgamynyň amala aşyrylyşydyr. Bu ýerde adamyň hakyky aragatnaşygynda diňe bir şahsyýetara gatnaşyklarynyň diňe onuň emosional begenjiniň ýa-da gynanjynyň ýüze çykman, eýsem aragatnaşyga jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň-da goşulýanlygyny nygtamak zerurdyr. Adamyň köp sanly gatnaşyklary diňe şahsyýetara baglanyşygyna syrykdyrylmaýar. Adamyň şahsyýetara gatnaşyklarynyň çäginde daşdaky, giň sosial ulgamyndaky orny özara täsir edýän indiuidleriň garaşmalary bilen kesgitlenýär. Bu ulgamda hem onuň baglanyşyklarynyň gurluşy anyklanmalydyr. Ýöne bu tutum hem ýene-de aragatnaşygyň üsti bilen amala aşyrylýar.

-
9. Seret: Wolokow I.P., O sosiometričeskiý metodika w sosialno-psihologičeskih issledowaniýah. L., 1970. Kolominskiý Ýa.L. Problema ličnyh wzaimootnošenii w detskom kollektiwe. Minsk, 1979; Dobrenko W.I. Razdel "Sosiometriýa" // Leksii po metodike konkretnyh sosialnyh issledowaniý. M., 1972.

Aragatnaşyksyz adamzat jemgyýetini göz önüne getirmek mümkin däl. Aragatnaşyk jemgyýetde indiuidleri birleşdirýän usul bolup, şol bir wagtyň özünde indiuidleriň hut özleriniň serişdesi bolup durýar. Aragatnaşygyň bir wagtyň özünde jemgyýetçilik gatnaşygynyň hem-de şahsyýetara gatnaşyklarynyň hakykaty bolup duranlygy hem şundan gelip çykýar. Hut şuna esaslanyp Sent-Ekzýuperi aragatnaşygyň poetiki obrazyny adama bar bolan ýeke-täk baýlyk diýip şekillendirdi.

Gatnaşyklaryň her bir hatary aragatnaşygyň özboluşly görnüşlerinde amala aşyrylýar. Aragatnaşyk şahsyýetrara gatnaşyklarynyň amala aşyrylyş tutumy hökmünde sosial paýhasnamada has giňişleýin öwrenilendir. Kähalatlarda aragatnaşygy şahsyýetara gatnaşygy bilen gatyşdyrýarlar. Bu iki hadysa baglanyşykly bolsa-da olary gatyşdyrmak bolmaz. Aragatnaşyk şahsyýetara gatnaşyklaryň ulgamynda hem adamlaryň bilelikdäki işi arkaly döredilýär. Şonuň üçin ol şahsyýetara gatnaşyklaryň dürli görnüşlerinde, bir adamyň beýlekä oňyn we oňyn däl gatnaşygy bolan ýagdaýynda hem amala aşyrylýar. Aragatnaşyk şahsyýetara gatnaşygynyň gurluş usulyna belli bir derejede baglydyr. Ýöne aragatnaşyk şahsyýetara gatnaşyk has dartgynly bolan ýagdaýynda hem özboluşly görnüşlerde amala aşyrylýar. Bu ýagdaý aragatnaşygyň has ýokary derejesine jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň amala aşyrylyşyna-da häsiýetlidir. Bu ýagdaýda hem toparlar ýa-da indiwidler sosial toparlaryň wekili hökmünde aragatnaşykda bolýarmy, parhy ýok, aragatnaşyk hat-da toparlar gapma-garşylyk bolanlarynda hem amala aşyrylmalydyr.

Eýsem, şahsy däl gatnaşyklaryň ulgamynda öz tebigaty boýunça şahsyýetleriň gatnaşyklaryny talap edýän tutum nähili amala aşyrylyp bilinýär? Belli bir sosial toparyň / mes. synpyň / wekili hökmünde adam beýleki sosial toparyň wekili bilen /mes. beýleki synpyň wekili / aragatnaşyga girýän we bir wagtyň özünde şahsy däl we şahsy gatnaşyklary amala aşyrýar. Daýhan harydy bazarda satyp, oňa derek bir mukdarda pul alyp; pul bu ýerde, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň belli bir ulgamynda aragatnaşyk serişdesi bolup durýar. Şol bir wagtyň özünde daýhan alyjy bilen söwdalaşyp, onuň bilen "şahsy" aragatnaşyga goşulýar. Bu aragatnaşygyň serişdesi adamyň sözleşşi bolup durýar. Aragatnaşygyň bu gös-göni görnüşi-kommunikasiýa daşdan göräýmäge özakymlaýyn ýaly bolup görünse-de, onuň arkasynda jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ulgamy durup, ol haryt önümçiliginiň gatnaşyklary arkaly döredilýär. Sosial paýhasy seljermesinde bu "ikinci tarapy" ünsden düşürmek mümkinçiligi bolsa-da, ol hakyky durmuşda hemişe bardyr. Ol köp derejede sosiologiýanyň dersi bolýan-da bolsa sosial paýhasy derňewde hem göz önünde tutulmalydyr. Marks özüniň irki işlerinde "Verker" adalgasyny baglanyşyk, söz üsti bilen aragatnaşyk / häzirki "kommunikasiýa" termininiň manysynda / manysynda ulanyp, has ir döwürde bu düşüňjaniň iki mazmunyny tapawutlandyrýar. Aragatnaşygyň bu iki tarapyň derňewini dürli dersler amala aşyrmak mümkinçiligi bar hem bolsa, olaryň her biriniň seljermesinde onuň doly mazmuny göz önünde tutulmalydyr. Meselem, aragatnaşyk filogeneze seredilende, ol etologiýanyň we sosiologiýanyň dersine has golaýlaşyp, onuň ikinji tarapy derňelende sosial paýhasnama birinji orna geçýär. Ýöne bu taraplaryň ikisi-de bir-birlerinde üznälikde seredilip bilinmez.

Aragatnaşygyň gurluşy.

Aragatnaşygyň çylşyrymlylygyny göz önünde tutup, onuň her bir düzüjisini seljermek üçin onuň gurluşyny anyklamak zerurdyr. Edil wezipelerinde bolşy ýaly, aragatnaşygyň kesgitlemeklige her dürli nukdaýdan çemeleşmek mümkin. Aragatnaşygyň gurluşynda kommunikatiw-maglumat alyşmak, interaktiw hereket alyşmak we persepsiw-bir-birini kabul etmek düzüjiler ýüze çykarmak mümkin. Aragatnaşygyň

kommunikatiw tarapy, ýa-da sözüň dar manysynda kommunikasiýa aragatnaşyk saklanýan indiwidleriň özara maglumat alyşmagyny göz önünde tutýar. Interaktiw tarapy aragatnaşyk saklaýan indiwidleriň özara täsirini, ýagny diňe bir bilim, pikir alyşmaklygy däl-de, eýsem hereketleriň alyşylmagyny göz önünde tutýar. Aragatnaşygyň perseptiw tarapyny aragatnaşyk saklaýanlaryň bir-birini kabul etmeklerini we onuň esasynda özara düşünişmekligi gazanmaklygy aňladýar. Bu adalgalar şertlidir. Elbetde, hakyky durmuşda bu taraplar özbaşdak ýagdaýda bolman, bir-biri bilen baglanyşykda bolup, olar diňe seljerme maksady bilen bölünýär. Aragatnaşygyň görkezilen bölünişi kiçi toparlarda, ýagny adamlaryň bir-birleri bilen gös-göni ýüzbe-ýüz şertinde ýüze çykýar. Adamlaryň bir-birlerine olaryň bilelikdäki köpçülikleýin hereket şertlerindäki edýän täsiriniň serişdeleri we mehanizmi baradaky meselä aýratyn seretmek zerurdyr. Şeýle mehanizmlere sosial paýhasnamada adatça paýhasy ýokançlanmak, yrylmak / ýa-da suggestiýa / we öýkünme hadysalary degişlidir. Olaryň her bir gös-göni galtaşma ýagdaýynda döräp bilýän bolsa-da, olar adamlar köpçüligindäki aragatnaşyk ýagdaýynda aýratyn ähmiýete eýe bolýar.

5-nji bap. ARAGATNAŞYK MAGLUMAT ALYŞMAK **HÖKMÜNDE.**

(Aragatnaşygyň kommunikiw tarapy)

Kommunikatiw tutumda maglumat alyşmaklygyň özboluşlygy.

Kommunikasiýa barada sözüň dar manysynda aýdylanda ilkinji nobatda adamlaryň bilelikdäki iş tutumynda özara dürli pikirler, düşüňjeler, höwesler, keýpler, duýgylar, gönükdirilmeler alyşýandygy göz önünde tutulýar. Bularyň hemmesini maglumat hökmünde kabul edip, kommunikasiýany maglumat alyşmaklyk hadysasy manyda düşünmek bolar. Bu pikirden ugur alyp, birnäçe sosial paýhasy ulgamlarda edilişi ýaly adamyň ähli kommunikiw tutumynyň maglumat taglymatynyň adalgasynda aňlatmak maksatnamasyna geçmek mümkin. Emma beýle çemeleşiş usulyýet taýdan birtaraplaýyn bolup, onda kommunikasiýanyň hut adama mahsus häsiýetnamasy ünsden düşürilýär. Sebäbi kommunikasiýa diňe maglumat alyşmaklyga syrykdyrylmaýar. Bu çemeleşişde maglumatyň diňe bir ugrunyň – kommunikator (maglumat berýän) resipiýenite (maglumaty kabul ediji) gönükdirilýändiginiň nazara alynýandygyny hasaba almanyňda-da “yza dolanýan” baglanyşyk” düşüňjesiniň girizilmegi meseläni doly çözmeýär / , bu ýerde düýpli ýetmezçilik bardyr. Maglumat taglymaty nukdaýyndan adamyň kommunikasiýasy seljerilende işiň diňe görnüş tarapy göz önünde tutulýar. Bu taglymat nukdaýyndan maglumatyň nähili geçirilýändigini göz önünde tutulyp, adam aragatnaşygy şertlerinde maglumatyň diňe bir geçirilmän, eýsem kemala gelýänligi, anyklanýandygy, ösýändigini ünsden düşürilýär.

Şonuň üçin maglumat taglymatynyň käbir düzgünlerini aragatnaşygyň maglumat tarapyny öwrenmekde ulanmak mümkinçiligini inkär etmän, kommunikasiýada hut maglumat alyşmaklygyň özboluşlygyny we beýleki ähli aýratynlyklary göz önünde tutulmalydyr.

Birinjiden, aragatnaşyga maglumatyň haýsy-da bolsa bir geçiriji ulgamdan ugradylyp, beýleki ulgam arkaly kabul edilişi hökmünde düşünilmeli däl. Sebäbi iki sany hasaplaýjy maşynyň arasyndaky “maglumatyň hereketinden” tapawutlylykda bu ýerde biz her biri işjeň subýekt bolup durýan iki sany indiwidiň gatnaşygy bilen iş salyşýarys. Olaryň özara maglumat alyşmaklygy bilelikdäki işi guramaklygy talap edýär. Başgaça aýdanyňda, kommunikiw tutumyň her bir gatnaşyjysy öz garşydaşynyň işjeňligine bil baglaýar, oňa ýöne bir obýekt hökmünde garamaýar. Beýleki gatnaşyjy hem subýekt hökmünde hereket edýänligi üçin maglumaty oňa ugradyp, oňa ugrukmaly, ýagny, onuň meýillerini, maksatlaryny, gönükdirilmelerini seljermeli bolýar. Ýöne bu ýagdaýda ugradylan maglumat jogap hökmünde beýleki garşydaşdan täze maglumaty döredýändigini göz önünde tutmalydyr. Şonuň üçin kommunikiw tutumda diňe bir “maglumatyň hereketi” bolman, keminden maglumatyň işjeň çalyşygy bolýar. Çehoslawakiýaly alym Ýa.Ýanoušekiň pikiriçe adamyň maglumat çalyşygynda özboluşlylyk, bu

tutumda her bir gatnaşygy üçin maglumatyň ähmiýetiniň bolmagydyr. Maglumatyň şeýle ähmiýete eýe bolmaklygy, A. Leontýewiň belleýşi ýaly, adamlaryň aragatnaşykda diňe bir mazmun “alyşman”, olaryň umumy many döretmeklige ymtylýanlygy bilen düşündirilýär.¹ Bu haçanda maglumat diňe bir kabul edilmän, eýsem düşünilip, aňlanylan ýagdaýynda mümkin bolýar. Şonuň üçin her bir kommunikiw tutumda iş, aragatnaşyk we akyl ýetiriş hakyky birlikde berlendir.

Ikinjiden, adamlaryň arasynda maglumat alyşmaklygyň kibernetiki gurulşlardan tapawudy gatnaşyjylaryň belgiler ulgamy arkaly bir-birlerine täsir edip bilmegindedir. Başgaça aýdanynda şeýle maglumat alyşmaklyk hökmany ýagdaýda garşydaşyň özüni alyp barşyna täsir etmeklik bilen utgaşýar-belgi kommunikiw tutuma gatnaşyjylaryň paýhasy ýagdaýyny üýtgedýär. / A. Leontýew hut şu manyda “belgi aragatnaşykda guralyň zähmatde bolşy ýaly häsiýetdedir” diýip belleýär /. Bu ýerde döreyän kommunikiw täsir gatnaşyjylaryň biriniň beýlekiniň özüni alyp barşyny üýtgetmek üçin edýän paýhasy täsiridir. Kommunikasiýanyň netijeliligi hut şeýle täsiriň barlygy ýa-da ýoklugy bilen kesgitlenýär. Bu kommunikasiýa gatnaşýanlaryň arasynda dörän gatnaşyklaryň hiliniň üýtgemegini aňladýar. “Sap” maglumat tutumlarynda beýle zatlar bolmaýar.

Üçünjiden, kommunikiw täsir maglumat alyşmaklygyň netijesi hökmünde haçanda maglumaty ugradýan /kommunikator/ we ony kabul edýän adam /resepiýent/ kodifikasiýanyň we dekodifikasiýanyň bir bütewi ýa-da meňzeş ulgamynyň gollanýan wagtynda mümkin bolýar. Gündelik durmuşda bu düzgün “hemme bir dilde geplemelidir” diýip aňladylýar. Bu ýagdaý kommunikiw tutumda resipiýent bilen kommunikatorýň üznüksiz orunlaryny çalyşýanlygy sebäpli has-da möhümdir. Olaryň arasynda maglumat çalşygy belginiň subýektiwara ýagdaýynda, ýagny ,belgileriň ,easasanam olaryň aňladýan manysynyň kommunikiw tutumyň ähli gatnaşyjylaryna düşnükli bolan ýagdaýynda mümkindir. Diňe manylaryň bütewi ulgamynyň kabul edilmegi garşydaşlaryň bir-birlerine düşünmegini üpjün edýär. Bu ýagdaýy beýan etmek üçin sosial paýhasnama lingwistikadan “tezarus” adalgasyny alýar. Bu adalga toparyň ähli agzalary tarapyndan kabul edilen manylaryň umumy ulgamyny aňladýar. Ýöne şol bir sözleriň manysyny bilip, adamlar başga-başga düşünmekligi mümkin. Şeýle dürli-dürliligiň sosial, syýasy, ýaş aýratynlygy sebäpleriniň bolmaklygy mümkin. Öz wagtynda L. S. Wygotskiý “pikir hiç wagt sözüň doly manysyna laýyk däl”² diýip belläpdi. Şonuň üçin aragatnaşyk saklaýanlarda sesli sözleýişde diňe bir leksiki we sintaksiki ulgamlary birmeňzeş bolman, eýsem olarda aragatnaşygyň ýagdaýyna birmeňzeş düşünmeklik bolmalydyr. Bu haçanda kommunikasiýa işiň umumy ulgamyna goşulýan ýagdaýynda mümkin bolýar.

---

1. Seret: Leontew A. N. Problemy razwitiya psihiki M., 1972, 291 sah.

2. Wygotskiy L. S. Izbrannyye psihologicheskiye issledowaniya M., 1956. 379 sah.

Bu ýagdaýy Ş. Miller durmuşyň mysalynda şeýle düşündirýär. Biziň üçin sözleşiş düşündirilişi bilen onuň düşünilişiniň arasyndaky tapawudy aýdyňlaşdyrmak has möhümdir, çünki düşünmeklige takyk sözleşiş bilen baglanyşykly bolan lingwistik tekstden ýokarda durýan haýsydyr bir zat ýardam edýär. Gapyda aýalyny garşylan adamsy aýalynyň : “Men şu gün birnäçe elektrik lampoçkalaryny satyn aldym”-diýenlerine diňe sözme-söz bilen düşünmeklige çäklenmeli däl. Ol kuhnýa baryp köýen lampoçkanyda çalşyrmagy-da aňlamalydyr.”

Galybersede, dördünjiden, adamyň kommunikasiýa şertlerinde düýpgöter özboluşly kommunikiw päsgeçilikler döräp bilýär. Bu päsgeçilikler haýsy-da bolsa bir kommunikasiýa kanalynyň ýabygorly taraplary ýa-da kodirlemegiň we dekodirlemegiň nogsanlyklary bilen balanyşykly däl. Olar sosial ýa-da paýhasy häsiýetli bolýar. Birinjiden, şeýle päsgeçilikler gatnaşyjylaryň dürli “dilde” gepleýändigini zerarly däl-de, garşydaşlaryň arasyndaky düýpli tapawutlyklar esasynda aragatnaşyk ýagdaýyna birmeňzeş düşünmezligi sebäpli döräp bilýär. Bular sosial, syýasy, dini, hünär tapawutlyklary bolup diňe bir meňzeş düşüňjeleriň dürli aňlanylmagyny döretmän, eýsem dürli dünýägaraýşy, dünýädüşünilişi emele getirýär. Şeýle päsgeçilikler kommunikasiýa goşulýan garşydaşlaryň dürli sosial toparlara degişliligi ýaly obyektiw sebäpler arkaly döredilip, olaryň ýüze çykyşynda kommunikasiýanyň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň has giň ulgamyna goşulýanlygy aýan duýulýar. Kommunikasiýa bu ýagdaýda özüniň diňe aragatnaşygyň bir tarapy bolup durýanlygy häsiýetnamasyny ýüze çykarýar. Kommunikasiýa tutumynyň şeýle päsgeçilikler bar bolan ýagdaýynda hem amala aşyrylýanlygy tebigydyr, çünki hat-da harby duşmanlar hem gepleşik geçirýärler. Ýöne olar mynasybetli kommunikiw işiň ähli ýagdaýy has çylşyrymlaşýar.

Başga bir tarapdan, kommunikasiýadaky päsgeçilikler “sap” paýhasy häsiýetde hem bolup bilýär: olar aragatnaşyk edýänleriň individual paýhasy aýratynlygy / meselem, olaryň biriniň has ýygra bolmaklygy, beýlekisiniň dymma bolmaklygy, olaryň birinde “sözleşe meýilli däl” diýip atlandyrylýan sypatlaryň bolýanlygy /, ýa-da olaryň arasynda aýratyn paýhasy gatnaşyklaryň döremegi / birek-birege ýigrenç, ynamsyzlyk we ş.m. / netijesinde döräp bilýär. Bu ýagdaýda aragatnaşyk bilen gatnaşygyň arasyndaky baglanyşyk has aýdyňlaşýar / bu kibernetiki ulgamlarda ýokdur /. Bularyň hemmesi aragatnaşygy öwretmek / meselem, sosial paýhasy türgünleşik ýagdaýynda / meselesini düýpgöter başgaça goýmaklyga mümkinçilik berýär.

Adamyň kommunikasiýasynyň agzalyp geçilen taraplary bu tutumy diňe maglumat taglymatyň adalgalarynda beýan etmekligiň ýeterlik dældigini subut edýär. Bu taglymatyň kommunikasiýanyň tutumyny ýazmak üçin ulanylýan adalgalary ýokarda görkezilen düzedişleri göz önünde tutmak arkaly gaýtadan işlenilmelidir. Emma beýle diýildiği kommunikiw tutumlaryň görnüşleri döredilende maglumat taglymatyň käbir adalgalaryny ulanmak mümkinçiligini inkär etmeýär / Meselem, “signallaryň gönükdirilmegi” adalgasy /. “Signallaryň

gönükdirilmegi” adalgasy kommunikasiýa taglymatynda birnäçe aýratynlyklary ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär: a/ aksial kommunikatiw tutum / latynçadan ahio – ok/, haçanda signallar maglumatyň ýeke-täk kabul edijisine, ýagny aýry-aýry adamlara gönükdirilendäki aragatnaşyk; b/ retial kommunikatiw tutum / latynçadan retio – tor/, haçanda signallar köp sanly ähtimal salgylara gönükdirilendäki aragatnaşyk.³ Ylmy – tehnikî ösüşiň şertlerinde köpçülikleýin aragatnaşyk serişdeleriniň iňňän ýokary ösmegi bilen baglanyşyklykda retial kommunikatiw tutumlarynyň derňewi aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Bu ýagdaýda signallaryň topara gönükdirilmegi adamlara özleriniň topara degişlidigini aňlamaga mejbur edýänligi sebäpli retial kommunikasiýa şertinde diňe bir maglumatyň geçirilmekligi bolman, eýsem kommunikatiw tutuma gatnaşyjylaryň sosial ugrukmasy bolup geçýär. Kommunikasiýanyň garşydaşda belli bir ugrukma döredip bilmek ukyby ýene-de bir gezek bu tutumy diňe maglumat taglymatyň adalgalarynda beýan edip bolmajaklygyny subut edýär. B.F.Porşnewiň pikiriçe maglumatyň jemgyýetde ýaýramagy “ynanjaň” we “ynamsyzlygyň” “özboluşly” “süzgüjiniň” üsti bilen amala aşyrylýar. Bu süzgüjiň täsiri netijesinde aňrybaş hakyky maglumat inkär edilip, nädogry maglumatyň kabul edilmegi mümkindir. Paýhasy jähtden haýsy şertlerde maglumatyň ol ýa-da beýleki kanalyň bökdelmegini anyklamak has möhümdir. Tersine maglumatyň kabul edilmegini, süzgüjiň gowşamagyny üpjün edýän serişdeler hem bardyr. Bu serişdeleriň toplumu fissinasiýa diýip atlandyrylýar. Fissinasiýa hökmünde esasy maglumatyň gapdalyndan hereket edýän, maglumaty “ugradýan” oňa goşmaça “ýerlik” döredýän serişdeler hyzmat edýär; şeýle “fonuň” ýüzünde ynamsyzlyk süzgüjiniň kem-käs aýrylýanlygy üçin esasy maglumat has täsirli bolýar. Fissinasiýa mysal hökmünde sözleşiň saz bilen, giňişlik ýa-da reňk bilen utgaşdyrylyşyny görkezme bolar.

Kommunikatordan çykýan maglumat meýil dörediji we takyklaýjy häsiýetde bolup bilýär. Meýil dörediji maglumat buýrukda, maslahatda, haýyşda aňladylýar. Ol haýsy-da bolsa bir hereketi ugrukdyrmaklyga niýetlenýär. Ugrukdyrmak öz gezeginde dürli hili bolup biler. Ilkinji nobatda ol işjeňleşdiriji, ýagny belli ugur boýunça herekete meýillendirmek häsiýetde bolýar. Bu başga bir ýagdaýda interdiksiýa, ýagny käbir gadagan edilen hereketlerden saklanmaga meýillendirýän häsiýetde bolup bilýär. Galyberse-de bu sazlaşyklygy bozmak-destabilizasiýa, ýa-da özüni alyp barşyň ýa-da işiň özbaşdak görnüşleriniň bozulmagy, sazlaşyksyzlygy häsiýetde bolýar.

Takyklaýjy maglumat habar beriji häsiýetde bolup, ol dürli bilim beriş ulgamlarda ulanylyp, özüni alyp barşy gös-göni üýtgetmekligi göz önünde tutmaýar. Ýöne bu ýerde hem adamyň kommunikasiýasynyň umumy düzgünleri hereket edýär. Berilýän habar dürli häsiýetde bolup bilýär. Obýektiwlik derejesi “biperwaý” beýan ediş äheňinden tä habar tekstine ynandyryş elementlerini goşmaklyga çenli bolup bilýär.

3.Seret: Brudnyý A.A.K teorii kommunikatiwnogo wozdeýstwiya // Teoretiçeskiýe i metodologiçeskiýe problemy sosialnoý psihologii.M.,1977, 39 sah.

Habaryň görnüşleri kommunikator-maglumaty berýän adam tarapyndan kesgitlenýär.

Kommunikasiýanyň serişdeleri Sözleş. Islendik maglumat belgiler ulgamlarynyň üsti bilen amala aşyrylýar. Kommunikatiw tutumda ulanylýan birnäçe belgiler ulgamy bolup, olar degişlilikde kommunikiw tutumlaryň görnüşlerini gurmak mümkin. Has giňişleýin häsiýetde dil üsti / belgiler ulgamy hökmünde sözleş ulanylýan / we dil üsti däl (sözleşden aýry belgi ulgamy ulanylýan) kommunikasiýa tapawutlandyrylýar. Ikinji görnüş öz gözeginde birnäçe görnüşlere bölünýär. Dil üsti däl kommunikasiýa dogrusynda baý material toplanyp, şu günki günde onuň dört görnüşini görkezmek mümkin: kinesika, paralingwistika, proksemika, göz üsti (wizual) aragatnaşyk. Olaryň her biri özüniň hususy belgiler ulgamyny ulanýanlygy üçin, hakykatda kommunikiw tutumyň baş görnüşini ýüze çykýar. Olaryň her birine aýry-aýrylykda seredeliň .

Dil üsti kommunikasiýa – ýokarda görkezilişi ýaly belgiler ulgamy hökmünde adamyň sözleşini ulanýan / fonetika belgileriň ulgamy / aragatnaşyk bolup, onuň leksiki we sintaktiki düzgünleri bardyr. Sözleş kommunikasiýanyň iň bir toplumlaýyn serişdesi bolup, onda berilýän maglumatyň manysy köp derejede ýitirilmän saklanýar. Ýöne şeýle häsiýeti üpjün etmek üçin kommunikiw tutuma gatnaşýanlarda dörän ýagdaýyň birmeňzeş düşünilishi bolmalydyr.

Sözleşiniň üsti bilen maglumatyň kodlaşdyrylmagy we dekodlaşdyrylmagy amala aşyrylýar: habar beriji geplän wagtynda kodlaşdyryp, kabul ediji diňlände bu maglumaty dekodlaşdyrýar. Dil üsti kommunikasiýasynyň ýagdaýynyň psihologik düzüjilerini aňlatmak üçin “geplemek” we “diňlemek” adalgalary girizilendir.

Berilýän habaryň manysynyň geçirilişiniň we kabul edilişiniň nukdaýyndan H-M-K (habar beriji-maglumat-kabul ediji) shemasy asimmetrik häsiýetdedir. Habar beriji üçin maglumatyň manysy kodlaşdyrylan tutumyň / aýdylyşyň / önünden gelyär. Sebäbi ol ilki belli bir niýeti göz önünden tutup, ony soňra belgiler ulgamyna geçirýär. “Diňleýän” üçin habaryň manysy dekodlaşdyrmak bilen bir wagtda aňlanylýar. Bu ýagdaýda bilelikdäki işiň ýagdaýynyň ähmiýeti has aýdyň ýüze çykýar. Onuň aňlanylyşy dekodlaşdyrmak tutumynyň hut özüne siňdirilendir. Berilýän habaryň manysyny bu ýagdaýsyz aňlamak mümkin däl.

Habar beriji üçin diňleýäniň aýdylýan habaryň manysyna takyk düşünenligi diňe haçahda “ habar beriji orunlar” çalyşan wagtynda / “gepleýäni” we diňleýjini “ aňlatmak üçin ulanylýan şertli adalga /, ýagny haçanda kabul ediji habar berijä öwrülip, özüniň kabul eden maglumatynyň manysyny nähili aňlandygyny aýdanda aýan bolýar. Dialog ýa-da dialog sözleşini “gürüňiň” özboluşly görnüşini hökmünde habar beriji orunlaryň yzygiderli çalyşmaklygy bilen utgaşyp, onuň tutumynda sözleşiniň manysy aýdyňlaşdyrylýar. Başgaça aýdanynda “maglumatyň baýlaşmagy, ösüşi” amala aşyrylýar.

Habar berijiniň we kabul edijiniň özara orunlary çalyşýan ýagdaýyndaky hereketleriniň sazlaşyklygy köp derejede olaryň işiň umumy ýerligine-kontekstine goşulmalaryna bagly bolýar. Bu baglanyşyklygy ýüze çykarýan köp sanly tejribe derňewleri geçirilendir. Bularyň arasynda ulanylýan belgileriň birmeňzeş manysyny ulanmaklygyň derejesini kesgitlemeklige bagyşlanan derňewler hem bardyr. Dialog şertinde dil üsti kommunikasiýanyň netijeliligi garşydaşlaryň maglumatyň mowzuk gönükdirilmesini we onuň iki taraplaýyn häsiýetini üpjün edip bilijiligi bilen kesgitlenýär.

Umuman, sözleşiş, kommunikasiýa tutumynda belgi ulgamy hökmünde ulanmaklygyň häsiýetnamasy tutuş kommunikasiýa hakyndaky aýdylýan ähli sypatlary özünde jemleýär. Beýle diýildigi sözleşiş üsti bilen diňe bir “maglumat hereket” etmän, kommunikasiýa gatnaşyjylar aýratyn usul arkaly bir-birlerine täsir edýär, bir-birlerini ugrukdyrýar, ynandyrýar, ýagny özüni alyp barşyň belli bir üýtgemekligini gazanmaga çalyşýarlar. Aragatnaşykda garşydaşa ugrukdyrmaklygyň iki hili maksady bolup biler. A.A.Leontýew olary şahsy-sözleşiş ugrukdyrmasy /ŞSU/ we sosial-sözleşiş ugrukdyrmasy / SSU / diýip atlandyrýar. Bular habaryň salgysynyň dürli-dürliligini görkezmän, esasan kommunikasiýanyň mowzugyny, şöhlelendirýär.

Sosial paýhasnamada sözleşiş üsti bilen täsir etmekligiň netijeliligini ýokarlandyrmagyň şertlerini we usullaryny anyklamaklyga bagyşlanan köp sanly tejribe derňewler bardyr. Muňa gönükdirilen çäreleriň toplumu “ynandyryjy kommunikasiýa” diýip atlandyrylyp, onuň esasynda tejribe ritorika-sözleşiş üsti bilen ynandyrmak ussatlygy amala aşyrylýar. Sözleşiş kommunikasiýasynyň tutumyna goşulýan ähli üýtgeýjileri göz önünde tutmak üçin K.Howland “ynandyryjy kommunikasiýanyň matrisasyny” teklipl edýär. Bu sözleşiş kommunikativ tutumynyň özboluşly nusgasy bolup, onda bu tutumyň ähli aýry-ayry bölümleri aňladylandyr. Şeýle nusgalaryň gurmaklygyň esasy maksady sözleşiş täsiriniň netijeliligi ýokarlandyrylanda tutumyň her bir düzüjisini nazara tutmakdan ybaratdyr. Muny öz wagtynda amerikan alymy G. Lassuell tarapyndan köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň-gazetiň ynandyryjy täsirini öwrenmek in teklipl edilen ýönekeý nusgasynda görkezmek bolýar. Kommunikativ tutumyň nusgasy Lassuelliň pikiriçe baş elementi özünde jemleýär:

1.Kim? / habar berýär /	- Kommunikator
2.Näme? / berilýär /	-Habar / tekst /
3.Nähili? / nämäniň üsti bilen amala aşyrylýar /	-Kanal
4.Kime? /Habar görnükderilen /	-Auditoriýa
5.Nähili netijelilik bilen?	- Pes, orta, ýokary netijelilik

Bu nusganyň her bir düzüjisi dogrusynda köp sanly derňewler geçirilendir. Meselem, kommunikatoryň sözleşişiniň netijeliligini ýokarlandyrmaklyga ýardam edýän häsiýetnamasy hertaraplaýyn beýan edilip, kommunikasiýa wagtynda onuň orunlarynyň görnüşleri anyklanandyr. Şeýle orunlar üç hili bolup, bilýär: açyk – kommunikator aç-açan özüniň beýan edilýän

nukdaýyň tarapdarydygyny aýdyp, ony tassyklaýan dürli mysallara baha berýär; goşulmazlyk – kommunikator özüniň bitarapdygyny aýgytly nygtaýar, gapma-garşylykly garaýyşlary deňeşdirýär, olaryň haýsy-da bolsa birine goşuljakdygyny inkär etmese-de, pikirini açyk aýtmaýar; ýapyk-kommunikator öz garaýyşy barada dymýar, hat-da kähalatlarda ony gizlemek üçin ýörite çärelerе ýüzlenýär. Elbetde, bu orunlaryň her biri habar beriş täsiriniň maksady, wezipesi bilen döredilýär, ýöne olaryň her biri täsiriň netijeliligini ýokarlandyrmagyň belli bir mümkinçiliklerini özünde jemleýär. Edil şunuň ýaly-da habaryň tekstiniň täsirini ýokarlandyrmagyň usullary hertaraplaýyn derňelendir. Hut şu ugurda tekstiň dürli bölekleriniň arasynda degişli ülüşleri döredýän kontent-analiz usulçasy ulanylýar. Auditoriýany öwrenmek dogrusyndaky işler aýratyn ähmiýete eýedir. Bu ugurda geçirilen derňewler-logiki we möçber taýdan esaslandyrylan maglumat gös-göni auditoriýanyň özüni alyp barşyny üýtgedýär-diýen XIX asyra mahsus bolan garaýyşyň nädogrydygyny subut etdi. Bu derňewler / Klapneriň tejribeleri / bu tutumda hiç-hili gös-gönüligiň ýokdugyny görkezip, hakykatda maglumatyň we auditoriýanyň gönükdirilmesiniň özara täsiriniň aýgytlaýjy şert bolup duranlygyny anyklady. Bu ýagdaý gönükdirilmeleriň maglumatynyň kabul edilişindäki ähmiýeti dogrusyndaky birnäçe derňewleriň döremegine sebäp boldy.

Ýokarda görkezilen derňewleriň her bir ugry amala ähmiýete eýe bolup, bu ähmiýet köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň netijeliligini ýokarlandyrmakda has-da saldamlydyr. Bu barada aşakda giňişleýin durlup geçiler.

Seredilen nusga kommunikasiýa tutumynda täsiriň usulyna we serişdelerine akyl ýetirmekde belli bir ähmiýete eýedir. Emma bu nusga diňe kommunikasiýanyň tutumynyň düzüm gurluşyny göz önünde tutýar. Ýöne bu tutumda has çylşyrymly hadysa-aragatnaşyk bolup, onuň mazmunyny anyklamak hem möhümdir. Bu mazmun kommunikasiýa tutumynda adamlaryň bir-birine özara täsir etmeginden ybaratdyr. Özara täsir tutumyny doly beýan etmek üçin diňe kommunikativ hereketiň gurluşyny bilmek ýeterlik bolman, aragatnaşyga goşulýanlaryň meýillerini, olaryň maksadyny, gönükdirilmelerini we.ş.m. seljermek zerurdyr. Munuň üçin dil üsti aragatnaşyga goşulýan sözden başga-da belgiler ulgamyna ýüzlenmelidir. Sözleýiş aragatnaşygyň uniwersal serişdesi bolsa-da ol diňe iş ulgamyna goşulan ýagdaýynda belli bir ähmiýete eýe bolýar. Şeýle goşulmaklyk bolsa, beýleki, dil üsti däl belgiler ulgamyny ulanmak bilen utgaşýar. Mälim bolşy ýaly sözleýiş diňe bir özüni alyp barşyň daşky aňladyjy hereketleri bilen utgaşman, onuň semantika / hereketleriň manysy / bilen üsti doldurylýar. Diýmek, kommunikativ tutumda dil üsti däl serişdeler ünsden düşürilse, onuň seljermesi doly bolmaýar.

Dil üsti däl kommunikasiýa.

Bularyň içinden ilkinji nobatda optiki-kinetiki belgiler ulgamyny görkezmek zerurdyr. Bu belgilere eliň hereketlendirmek, ýüzüň muskullarynyň, tutuş göwräniň muskullarynyň gymmyldylaryny görkezmek bolar.

Tutuşlygyna bu optiki-kinetiki ulgam bedeniň dürli bölekleriniň / eliň,ýüzüň, göwräniň / umumy hereket düzüminiň belli bir derejede aýyl-saýyl kabul edilýän häsiýeti hökmünde ýüze çykýar. Bedeniň dürli bölekleriniň bu umumy hereketi adamyň emosiýa-duýgysyny şöhlelendirýänligi üçin belgileriň optiki-kinetiki ulgamynyň kommunikasiýa goşulmagy aragatnaşyga aýratyn öwüşgin berýär.Bu öwüşginler şol bir yşaratlar dürli milli medeniýetde ulanylanda dürli manyda bolýar. / Rus adamy bilen bolgar sözleşende birinjiniň ylalaşyk hökmünde baş atması ikinji tarapyndan ylalaşmazlyk, başyny ýaýkamasyny bolsa, tersine makullamak hökmünde düşüňänligi hemmä mälimdir. / Belgileriň optiki-kinetiki ulgamynyň kommunikasiýadaky ähmiýeti şeýle ýokary bolansoň häzirki döwründe bu meseläni ýörite derňeýän ugur-kinesika ýüze çykýar.

Belgileriň paralingwistik we ekstralingwistik ulgamy-da dil üsti kommunikasiýa “goşant” bolup durýar. Paralingwistik ulgam bu ses-wokal ulgamy, ýagny sesiň hili, onuň diapazony, tonallygy bolup durýar. Ekstralingwistik ulgam bu sözleýşe dyngy,ýa-da beýleki goşuntgylary meselem, arçynmak,agy, gülki we ş.m. goşmak, şeýle hem hut sözleýşiň öz depginidir. Bu goşantlaryň ählisi ýokarda görkezilen fissinasiýa–güýçlendiriji wezipesini ýerine ýetirýärler: many-semantiki ähmiýetli maglumata goşmaça söz goşulmalary bilen däl-de “söz gapdaly” usullar arkaly ýokarlandyrýar.

Kommunikatiw tutumyň guralyşynyň giňişlikde we wagt häsiýetnamasy-da aýratyn belgi ulgamy bolup, kommunikatiw ýagdaýyň özboluşly düzüjisiniň mazmunyny özünde jemleýär. Meselem, garşydaşlaryň ýüzme-ýüz ýerlendirilmegi olaryň arasynda baglanyşygyň döremegine ýardam edip,gepleýäne ünsiligi häsiýetlendirýär.Şol bir wagtyň özünde adamyň ýeňsesinden çagyrmak ýakymsyz kabul edilýär.Aragatnaşygy guramakda giňişligiň dürli görnüşleriniň artykmaçlygy iki garşydaşy hem-de köpçülikleýin auditoriýa degişlilikde tejribe esasda subut edilendir.

Edil şonuň ýaly-da aragatnaşygyň wagt häsiýetnamasy dogrusynda dürli medeniýetdäki döredilen birnäçe kadalar hem semantiki ähmiýetli maglumata goşmaça häsiýetde bolýar. Diplomatik gepleşikleriň başlanyşyna öz wagtynda gelmeklik söhbetdeşiňe sarpa goýmaklygy aňladyp, tersine, gijä galmaklyk sylamazlygy aňladýar.Birnäçe ýörite ugurlarda / ilkinji nobatda diplomatiýada / gijä galmaklyga “göz ýummaklyk özüniň degişli mazmunlary bilen giňişleýin işlenip düzüldir.

Proksemika aragatnaşygyň giňişlik we wagt guralyşynyň kadalary bilen ýörite iş salyşýan ugur hökmünde, häzirki wagtda uly tejribe materiala daýanýar. Proksemikany esaslandyryjy E.Holl ony “giňişlik paýhasnamasy” diýip atlandyryp, haýwanlarda aragatnaşygyň giňişlikde guralyşynyň ilkinji görnüşlerini derňedi. Adamyň kommunikasiýasyna degişlilikde onuň giňişlikde guralyşyny öwrenmek netijesinde aragatnaşygyň içginliginiň bahalandylyşynyň usulçasy tekliپ edildi. Bu derňewleriň uly amaly ähmiýeti bolup, olar dürli çekişme toparlarynyň işleriniň netijeliligi seljerilende has peýdalydyr. Meselem, tejribeleriň birnäçesinde iki sany çekişme guraýan toparyň agzalarynyň “oňatlylyk”

nukdaýdan oñaýly ýerleşdirilişiniň nusgasy görkezilýär. Ýöne ýeke proksemikanyň serişdeleri çekişmäni geçirmegini netijeliligini üpjün edip bilmez; olaryň mazmuny, geçişi, gönükdirilmegi adamyň işiniň has ýokary mazmunlary arkaly üpjün edilýär / sosial degişlilik, orunlary, çekişmä gatnaşýanlaryň maksady we beýlekiler /.

Aragatnaşygyň giňişlik jähtini oñaýly guramak diňe başga şertler miýesser bolan ýagdaýynda ähmiýetli bolsa-da onuň derňewi bilen meşgullanmak zerurdyr.

Bu ugurdaky birnäçe derňewler kommunikativ ýagdaýlaryň giňişlik we wagt häsiýetnamalarynyň özboluşly toplumyny öwrenmek bilen baglanyşyklydyr. Bu toplumlar “hronotoplar” diýip atlandyrylýar. “Nähoşlaryň otagy”, “wagonadaky ýoldaş” we ş.m. hronotoplary toplumlar ýazylandyr. Aragatnaşygyň ýagdaýynyň özboluşlylygy bu ýerde garaşylmadyk täsirleri döreýär. Meselem, “wagonada ýola ugurdaşyň ömründe görmedik adamysyna bolan göwnüaçyklygy, ilgezikligi köp derejede düşnüksizdir. Şeýle hronotoplaryň derňewi entek başlangyç döwürlerde bolup, olaryň çuňlaşdyrylmagy kommunikativ täsiriň düzüjilerini anyklamaga mümkinçilik berer.

Indiki özboluşly belgi ulgamy – göz üsti wizual aragatnaşykda bolýan “gözleriň çaknyşmagydyr.” Bu ugurdaky derňewler soňky ýyllarda ýaýbaňlanyp, olar keşbiň kabul edilişi – gözüň hereketleriniň umumy paýhasy derňewler yzy bilen baglanyşyklydyr. Göräýmäge göz galtaşmasy diňe içgin aragatnaşyga dahylsyz belgi ulgamy ýalydyr. Hakykatdanda bu meseläniň ilkinji derňewlerinde “göz galtaşmasy” inçe içgin aragatnaşygy öwrenmek bilen baglanyşyklydy. Inlis alymy M. Aragaýl hat-da “içginligiň formulasyny “ işläp düzüp, başga şertler bilen bir hatarda içginligiň aragatnaşyk aralygyna baglylygyny anyklady. Ýöne häzirki wagtda şeýle derňewleriň örüsi has giňedi: göz hereketleri bilen aňladylýan belgiler aragatnaşygyň has giň ulgamyna ýaradylýar. Meselem, çaga üçin göz üsti aragatnaşygyň ähmiýeti dogrusyndaky derňewler ýola goýuldy. Çaganyň öz ünsüni ilkinji nobatda adamyň ýüzünde saklaýandygy anyklandy. Ulular bilen geçirilen derňewlerde olaryň ilkinji nobatda gorizontaly ýerleşen iki töwerege / gözüň keşbi / ünsüni gönükdirýänligi subut edildi. Medisina amalyýetinde göz önünde tutmanymyzda hem bu hadysa kemalyýetçiniň işinde, umuman ýolbaşçylyk bilen baglanyşykly ugurlarda uly ähmiýete eýedir. Ähli dil üsti däl serişdeler ýaly göz galtaşmasy dil üsti kommunikasiýa möhüm goşant bolup durýar.

Ýüzüň, ýüz muskullarynyň häsiýetleriniň ýazgysyny almak üçin has tygşytly usul teklipe edilendir. Umuman edebiýatda ýüzüň aňlatmalarynyň 29 960 gowrak ýazgysy bardyr. Olary kadalaşdyrmak üçin Ekman tarapyndan girizilen / atlandyrylýan usulça teklipe edilendir. Bu ýede hem şol bir düzgün ulanylýar: ýüz gorizontaly kesimler arkaly üç zolaga bölünýär / göz we maňlaý, burun we burun töweregi, agyz we eňek asty zolag /. Soňra mimiki serişdeleriň kömegi bilen köplenç aňladylýan alty sany esasy emosiýa-duýgy ýüze çykarylýar:

Şatlyk, gahar, geň galmak, halamazlyk, gorky, gaýgy. Emosiýalary “zolaklar” boýunça berkitmek mimiki hereketleri belli bir takyklykda bellemäge mümkinçilik berýär. Bu usulça medisina / patopsihologik / amalyýetde giňden

ýaýrap, häzirki wagtda ony “normal” aragatnaşyk ulgamynda ulanmaklyga synanyşyk edilýär. Bu ýerde hem kodlaşdyrmak meselesi doly çözülen däldir.

Şeýlelikde dil üsti däl kommunikasiýanyň ähli ulgamynyň seljerilişi onuň kommunikativ tutumda uly kömekçi / kähallatlarda özbaşdak / ähmiýete eýedigini görkezýär. Dil üsti hereketi güýçlendirmek ýa-da gowşatmak ukyby bilen bir hatarda dil üsti däl kommunikasiýanyň ähli ulgamy kommunikativ tutumyň şeýle bir düýpli häsiýeti bolan oňa gatnaşyjylaryň niýetini ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Olaryň ylmy öwrenilişi üçin entek köp meseleleri, şol sanda usulyýet meseleleri çözmelidir. Kommunikasiýanyň dil üsti ulgamy bilen birlikde bu ulgamlar adamlara olaryň bilelikdäki işinde zerur bolan maglumat alyşmaklygy üpjün edýär.

Alnan 12 topary Beýls bir tarapdan, özara täsiriň ähli mümkingadar görnüşlerini hasaba almaga zerur iň kiçi möçber, başga bir tarapdan, tejribäni guramaga amatly uly möçber hökmünde galdyryr.

Birnäçe tankydy belliklere garamazdan Beýlsiň ülnüsi iňňän giň gerim aldy. Bu nusga iň ýönekeý tankydy bellik hut 12 sany häsiýetnamanyň we ala-böle dört düşüňjäniň onda ýerleşýänligine hiç hili pähim esaslandyrylmanyň ýoklugydyr. Şeýlelikde bu ýerden näme üçin interaksiýanyň ähli mümkingadar görnüşleri hut şu on iki häsiýetnama bilen çäklenýär diýen tebigy sowal ýüze çykýar. Oňa ikinji bir tankydy bellik teklipe edilen özara täsiriň görnüşleriň belli bir esasyň ýoklugydyr: sanawda indiwidleriň sap kommunikativ häsiýetleri (maglumat alyşmak takygy-öz pikirini aýtmak), şeýle hem olaryň “hereketlerde” ýüze çykyşy (meselem, haýsyda bolsa bir hereketi ýerine ýetirenlerinde beýlekini iteklemek we ş.m) ýokdyr. Bu nusga aýratyn ähmiýet bermekden saklaýan ýene-de bir esasy zat onda umumy toparlaýyn işiň mazmuny häsiýetnamanyň ýoklugy, täsiriň diňe resmi pursatlarynyň göz önünde tutulanlygydyr.

Bu ýerde biz iňňän ýiti usulyýet mesele bilen yüzbe-yüz bolýarys. Bu mesele – sosial paýhasy derňewiň usulçasy işiň mazmun tarapyny ölçäp bilermi diýen mesele bolup, onuň entek sosial paýhasnamada takyk çözüşi ýokdur. Adaty çemeleşişlerde muňa inkär ediji jogap berýärler. Üstesine-de, şeýle mümkinçiligiň ýoklugy sosial paýhasnamanyň özboluşlylygy hökmünde garalyp, bu dersniň kesgitlemesine özara täsiriň diňe görnüşlerini öwrenmek degişli hasaplanylýar. Başgaça aýdanynda sosial paýhasnama “nähili öwrenmeli” diýen soraga jogap berip, “Nämäni?” diýen sowaldan çetde durmagy ykrar edilýär. Sosial ýerlikden – kontekstden aýrylmak bu ýerde aç-açandyr. Şeýle nazaryýet ýörelgäniň esasynda guralan usullar gutulgysyz özara täsiriň diňe resmi-görnüş jähtine ýüzlenmeli bolýarlar.

Başga usullaryň ýokdugynda olar gürrüňsiz ulanylanda-da, bu usullaryň diňe özara täsiriň görnüşini dogrusynda maglumat berýändigini unutmaly däldir.

Tejribede özara täsiriň mazmunyny “tutmaklygyň” kynçylygy günbataryň sosial paýhasnamasynda seljerişi ýönekeýleşdirip özara täsiriň diňe diadallarda, ýagny iki adamyň özara täsirini öwrenmeklik däbini döretdi. “Diada özara täsiri” taglymatynyň çäginde geçirilýän şeýle derňewler näçe içkin

öwrenilse-de diňe görnüşi derňemekligiň çäklidiginiň ýene-de bir subutnamasydyr.”Diada özara täsir” öwrenilende / bu amerikan sosial paýhasçylary J.Tibo we G.Kelli tarapyndan yzygider öwrenilendir / onuň matematiki taglymatynda belli bolan “bendiniň iki çykalgasy dilemmasy” ulanylýar.Tejribede birnäçe diada berilýär; gabawda bolan we sözleşmek mümkinçiliginde mahrum edilen iki bendi. Matrisa düzülip, onda sorag edilendäki olaryň mümkingadar çykalgalary bellenilýär: bu ýerde sorag wagtynda biri jogap berende beýlekisiniň özüni nähili alyp barjakdygy mälim däl. Eger-de olaryň özlerini alyp baryşynyň iň ahyrky iki mümkingadarlygyny “boýun almak” we “almazlyk” nazara alynsa, onda olaryň her birinde bu iki çykalga bolýar. Emma olaryň herisiniň çykalgalaryň haýsysyny saýlaýşyna baglylykda netije başga-başga bolar. Olaryň dürli çykalga saýlawlarynyň utgaşmasyndan dört hili ýagdaý döreýär: ikisi-de boýun alýar, birinji boýun alyp, ikinji almaýar, ikinji boýun alyp, birinji almaýar, ikisi-de boýun almaýar. Matrisa bu dört mümkin bolan ýagdaýy belleýär.Şunuň bilen bu çykalgalaryň dürli utgaşmalarynda her bir “oýunçynyň” gazanjak utuşy hasaplanýar. Bu utuş her bir oýun ýagdaýynyň nusgasynyň netijesi bolup durýar. Bu ýagdaýda oýunlar taglymatynyň aýry-aýry düzgünleriniň ulanmagy özara täsire gatnaşyjylaryň özüni alyp barşyny diňe bir takyk beýan etmän, eýsem onuň çaklamasyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Ýöne şol bir wagtyň özünde bu usuly adamyň özara täsiriniň hakyky ýagdaýlarynda ulanmaga birnäçe çäklilikler ýüze çykýar. Birinjiden, mälim bolşy ýaly, oýunlar taglymatynda oýnuň iki görnüşi-nol jemli we nol däl jemli görnüşleri seredilýär. Birinji ýagdaýda adamyň utuşy ikinjiniň utulyşyna deň bolýar.Munuň özi hat-da iki adam gatnaşýan hakyky özara täsirde hem örän seýrek bolýar. Nol däl jemli oýunlar barada aýdylanda bolsa olaryň mysaly adamlaryň hakyky özara täsirlerinde iňňän köp bolup, onuň gurluşy has çylşyrymly we resmileşdirilşi, ülnä salynyş derejesi has pesdir. Şonuň üçin sosial paýhasy derňewlerde olar has seýrek ulanylýar. Nol jemli oýnuň ulanylýan nusgasy adamlaryň sosial paýhasy özara täsiriniň özboluşlygyny aňrybaş ýitirip, onda derňewleriň daşky kaşaňlygy alynýan maglumatlaryň ähmiýetden pes bolýar.Özara täsiriň köp ýagdaýlarynda adamlaryň özüni alyp barşynyň ugruny saýlaýşy örän seýrek ýagdaýda bendileriň özüni alyp barşyna meňzeş bolýar. Elbetde, bu usul özara täsiriň ugrukmasyny, resmi,ülnä laýyk seljermekde belli bir maglumat berip, umuman şeýle ugrukmalary gurmaklygyň belli bir usullaryny kesgitlemäge ýardam edýär. Şonuň üçin bu usul birnäçe ýörite derňewlerde ulanylyp bilner.

Tutuşlygyna alnanda adaty sosial paýhasnamada bar bolan özara täsiriň tejribe seljermesiniň nusgalary köplenç özara täsir sosial ýerlikden kontekstden aýyrýar.Bu babatda “simwoliki interaksionizmiň” mekdebiniň tagallalary-da meseläni düýpli çözmeýär.

Özara täsire “simwoliki interaksionizm” nazaryýetde çemeleşilişi.

Aragatnaşygyň interaktiw tarapyň möhümligi sosial paýhasnamada özara täsiri islendik sosial paýhasy seljermäniň başlangyç nokady

hasaplaýan ýörite ugruň döremegine getirdi. Bu ugur G.Midiň ady bilen baglanyşykly bolup, ol muňa “simwoliki interaksionizm” diýip at berdi. / Midiň nazaryýeti kähalatlarda “sosial bihewiorizm” atlandyrylyp, bu köp derejede taglymata düşünmekligi kynlaşdyrýar. Mid hakykatdan-da öz nazaryýetini häsiýetlendirmek üçin “bihewiorizm” adalgasyny ulansa-da, bu düşünje onda düýbünden başga mana eýe bolýar. Bihewiorizm Mid üçin öz içki dünýäni synlamak introspeksiýany inkär edýän we özüni alyp barşy synlama we gözegçilik etmeklige esaslanýan aňy we öz-özüni aňlamaklygy seljermek usulynyň ugurdaş düşüňjesi bolup durýar. Galan ýagdaýda Midiň taglymatynda bihewioristik delilleriň düzüjileri ulanylmaýar. /

Adamyň “Men” hadysasynyň sosial tebigatyny aýdyňlaşdyrmak tutumynda Mid Džemsiň yzy bilen “Men”-iň kemala gelmeginde aragatnaşygyň aýgytlaýjy rol oýnaýandygy dogrusyndaky netijä gelýär. Mid şol bir wagtyň özünde Ç.Kuliniň şahsyýete adamyň daşyndakylaryň pikirine bolan paýhasy jogap hereketleriniň toplумы hökmünde düşüňýän “aýnada şöhlelenýän Men” diýen pikirini ulanýar. Ýöne Mid meseläni has çylşyrymly çözüýär. “Men” adamlaryň öz daşyndakylaryň pikirine ýönekeý jogap hereketi bolýanlygy üçin däl-de, aragatnaşyk ýagdaýynyň şol bir wagtyň özünde bilelikdäki iş ýagdaýy bolup durýanlygy üçin aragatnaşyk ýagdaýynda kemala gelýär. Bu ýagdaýda şahsyýet diňe bir beýlekilere seredip däl-de, olar bilen hereket edip kemala gelýär we öz-özüni aňlaýar. Midiň pikirçe aragatnaşyk ýadaýy ilkinji nobatda özara täsir ýagdaýy hökmünde açylyp görkezilýär. Şeýle ýagdaýlaryň nusgasy oýun bolup, ol Midiň taglymatynda “play” we “game” atlandyrylýan iki görnüşde ýüze çykýar. Oýunda adam özi üçin “ähmiýetli beýlekini” saýlap, özüniň bu “ähmiýetli beýleki” tarapyndan nähili kabul edilýänliginden ugur alýar. Şuňa laýyklykda adamda özi, öz “Men-i “ hakynda düşüňje döreýär. Djemsiň yzy bilen Mid bu “Men-i ” iki başlangyja bölýär (bu ýerde degişli adalgalaryň bolmanlygy üçin olaryň iňlisçe atlary saklanýar): “I” we “My”. Men-iň ýüzünugra hereketli, döredijilikçi tarapy, ýagdaýyň taraplaryna gös-göni jogaby bolup durýar: “Me“bu”I“-yň refleksiýasy öz-özüni aňlaýşy, aňda şöhlelendirilmegi / ,”I-nyň “ işine sosial özara täsiriň adyndan gözegçilik edýän özboluşly kada, bu özara täsir ýagdaýynda dörän, özara täsir bilen sazlaşyklygy talap edýän şahsyýetiň özleşdiren gatnaşyklary bolup durýar. ”Me”-niň kömegi bilen “I”-niň hemişe aňda şöhlelendirilmegi kämil şahsyýet üçin zerur bolup, munuň özi şahsyýete öz-özüni we öz hususy hereketleriniň dogry kabul etmäge mümkinçilik berýär. / Daşky tarapdan Midiň bu pikirleri Freýdiň “id” we “ego” özara gatnaşyklarynyň nusgasyna meňzeşdir. Ýöne Freýdde bu gatnaşygyň mazmuny jyns gözegçiligi bolup, Midde bolsa bu gatnaşygyň üsti arkaly şahsyýetiň beýleki adamlar bilen özara täsiriniň ähli ulgamyna gözegçilik edilýär /.

Şeýlelikde interaksionistik taglymatynyň merkezi pikiri şahsyýetiň beýleki şahsyýetler bilen özara täsirde kemala gelýändigini ykrar etmekden ybarat bolup, bu tutumy mehanizmi – şahsyýetiň hereketine ol baradaky beýleki adamlaryň pikiri hakyndaky düşüňje arkaly gözegçilik etmek bolup durýar. Şeýle wajyp

meseläni ylmy derñew girizen bolsa-da Midiñ taglymatynda düýpli usulyýet kemçilikler bardyr. Olaryň esesysy iki sanydyr.

Birinjiden, bu taglymatda simwollara çenden aşa uly ähmiýet berilýär.Ýokarda görkezilen özara täsirleriň ählisi simwollaryň ulgamy arkaly döredilýär. Başgaça aýdanynda adamyň işi we özüni alyp barşy özara täsir ýagdaýynda ahyr netijede bu ýagdaýyň simwoliki düşindirilişi arkaly kesgitlenýär. Adam belgiler ýagdaýyna goşulan simwollar dünýäsinde ýaşaýan jandar hökmünde häsiýetlendirilýär.Bu pikir bilen belli bir derejede ylalaşmak-da bolar,çünki jemgyýet belli bir derejede hakykatdan-da, şahsyýetleriň hereketlerini simwollaryň kömegi bilen dolandyryýar.Ýöne Midiñ taglymatynda jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ähli ulgamy, medeniýet diňe simwollara syrykdyrylýar.

Bu ýerde simwoliki interaksionizme mahsus bolan ikinji kemçilik gelip çykýar: aragatnaşygyň interaktiw jähti ýene-de hakyky işiň mazmunyndan üzňe bolýar we şonuň netijesinde şahsyýetiň giň sosial gatnaşyklary ünsden düşürilýär. Sosial gatnaşyklaryň ýeketäk “wekili” hökmünde gös-göni özara täsiriň gatnaşyklary galýar. Simwolyň özara täsiri sosial döredijileriniň “soňkusy” bolýanlygy sebäpli seljeriş üçin özara täsiriň şu pursatdaky meýdanyny ýazmak ýeterlik hasaplanylýar; bu ýagdaý giň sosial baglanyşyklar özara täsiriň esasy düzýän-de bolsa seljermenden daşda galýar. Özara täsir derñewiň obýekti bolýar toparyň çäginde galýar. Elbetde şeýle çemeliş hem sosial paýhasnamada öz ornuny eýeläp biler. Ýöne ol örän çäklidir.

Simwoliki interaksionizmiň ýetmezçilikleri şulardan ybaratdyr.Şeýle-de bolsa bu ugur günbatar sosial paýhasnamasynyň beýleki ugurlaryndan tapawutlykda özara täsiriň sosial döredijileri baradaky meseläni has ýiti goýan taglymatlaryň biridir. “Interaksionizm” adalgasy diňe bir bu nazaryýet çemeleşiniň çäginde däl-de, örän giň ulanylýar.Özara täsir hadysasy sosial paýhasy seljerişiniň möhüm düzüjisi bolup durýanlygy sebäpli amaly nukdaýdan islendik sosial paýhasçy interaksiýa bilen iş salyşýar.Adalga ulanýanlygy üçin ol ýa-da beýleki paýhasçyny interaksionizme goşmak nädogrydyr. Midiñ taglymatynyň ähmiýeti özara täsiriň şahsyýetiň kemala gelşindäki orny şeýle hem bu tutumy sosial döreýşi baradaky meseläniň gün tertibine goýulmagyndadyr. Onuň ýetmezçiligi meseläniň ýüzleý çözülmegindedir. Midiñ taglymaty simwoliki interaksionizm atlandyrylyp, onda özara täsire üns berilýän-de bolsa, bu taglymat aragatnaşygyň iki-maglumat alyşmak we bilelikdäki işi guramak – taraplary tapawutlandyrylmaýar. Bu taglymata eýerijileriň köpüsiniň “ kommunikasiýa we interaksiýa” adalgalaryny ugurdaş düşünje hökmünde ulanmaklary tötänden dälidir.

Özara täsiriň seljermesine çemeleşmek Midiñ nazaryýetinde Beýlsiň ýa-da diada häsiýetli özara täsir taglymatyndaky nusgadan başgaça jähtde berilýän-de bolsa esasy usulyýet birtaraplaýynlygy şol bir zatdyr: sosial paýhasnama bu taglymatda hem aragatnaşygyň islendik tarapynyň wezipeleriniň diňe hakyky işiň ýerliginde düşünilip bilinjekdigi dogrusyndaky hakykatyň önünde saklanýar .Özara täsiri derñemekligiň mysalynda adaty sosial paýhasnamada aragatnaşygyň

mazmunyny öwrenmekden ýuz öwürmeklik esasynda döreyän çäklilik has-da aýdyň duýulýar.

Özara täsir bilelikdäki işi guramak hökmünde.

Aragatnaşyk mazmun tarapy haçanda özara täsiri haýsyda bolsa bir takyk işi guramaklygyň gornüşi hökmünde seredilende göz önünde tutulyp

bilner. Edil indiividual işde onuň maksadynyň aýry-aýry hereketleriň derejesinde däl-de, hut işiň öz derejesinde bolşy ýaly, sosial paýhasnamada hem özara täsir doly manysy haçanda haýsydyr bir umumy işe goşulan ýagdaýynda seljerilip bilinýär. Özara täsiriň işiň ýerliginde “goşulyşynyň” takyk mysaly ony işi guramaklygyň gornüşi hökmünde seretmekdir. Bu ýerde bilelikdäki işiň amala aşyrylýan ýeri bolan toparlaryň seljerilişine geçmek tebigydyr. Soňurak toparlaryň meselesi seredilende biz bu meselä gaýdyp geleris. Häzir özara täsiriň derňewiniň umumy düzgünlerini ýüze çykarmak has möhümdir. Bu düzgünleriň kömegi bilen aragatnaşygyň özara täsir tarapy bilelikdäki işiň guralyşynyň gornüş hökmünde düşündirmek amala aşyrylýar.

Bu gornüşleriň ählisiniň takyk mazmuny işe gatnaşyjylaryň oňa goşýan indiividual “goşantlarynyň” belli bir utgaşmasyndan ybarat bolmalydyr. Bu goşantlary haçanda işi guramaklygyň ähli nusgalary ýüze çykarylýan wagtda anyklamak mümkin bolýar. Meselem, L.I.Umanskiý bilelikdäki işi guramaklygyň üç sany mümkingadar gornüşini ýa-da nusgasyny teklipe edýär: 1. Haçanda her bir gatnaşyjy bir-birine garaşsyz umumy işiň özüne degişli bölegini ýerine ýetirýär- “bilelikdäki indiividual iş” /mysal –her bir agzanyň öz tabşyrygy bolan önümçilik topary/. 2. Haçanda umumy ýumuş her bir gatnaşyjy tarapyndan yzygiderlikde ýerine ýetirilýär- “bilelikdäki ýzygiderli iş” /mysaly: konweýer/. 3. Haçanda her bir gatnaşyjy beýleki gatnaşyjylaryň hemmesi bilen özara täsirde bolmak häsiýetde işi ýerine ýetirýär- “bilelikdäki özara täsirli iş” /mysal-sport komandasy, köplenç – oýlap tapyjylar topary/. Bu nusgalardaky özara täsirleriň paýhasy “suraty” özboluşly bolup, tejribe derňewler olaryň her birini endigan öwrenmelidir.

Emma özara täsiri derňemekligiň wezipeleri munuň bilen çäklenmeýär. Edil aragatnaşygyň kommunikatiw tarapy seljerilende kommunikasiýanyň häsiýeti bilen kommunikantlaryň arasyndaky bolýan gatnaşyklaryň özara baglylygynyň ýüze çykaralyşy ýaly, bu ýerde hem özara täsiriň ol ýa-da beýleki ulgamynyň özara täsire gatnaşyjylaryň arasyndaky dörän gatnaşyklar bilen utgaşýandygyny anyklamak zerurdyr. Eger-de aragatnaşyk tutumy tutuşlygyna jemgyýetçilik we şahsyýetara gatnaşyklarynyň hakykaty hökmünde ýüze çykýan bolsa, onda onuň her bir tarapy, şol sanda özara täsir, birinji we ikinji häsiýetli gatnaşyklar bolan ýagdaýynda amala aşyrylýar. Jemgyýetçilik gatnaşyklary özara täsirde bir bölegi özara täsiriň hut özi bolup durýan hakyky sosial iş arkaly “berlendir”. Şahsyýetara gatnaşyklar hem özara täsirde “berlendir”: olar bir tarapdan, şu takyk şertlerde ýüze çykýan özara täsiriň gornüşini kesgitlese /onuň hyzmatdaşlyk ýa-da bassaşlykdygyny?, ikinji tarapdan bu häsiýetli özara täsiriň ýüze çykyş derejesini kesgitleýär/ onuň şowly ýa-da şowsuz

hyzmatdaşlykdygyny /. Şahsyýetara gatanşyklara mahsus bolan emosional esas aragatnaşygynyň gatnaşyjylarynda dürli bahalandyrmalary, ugrukmalary, gönükdirilmeleri döredip, özara täsire özboluşly “öwüşgin” berýär. Ýöne özara täsiriň şeýle emosional öwüşgini /oňyn ýa-da oňyn däl / doly ýagdaýda şeýle täsiriň barlygyny ýa-da ýoklugyny kesgitlep bilmeýär :hat-da toparlarda “erbet” şahsyýetara gatnaşyklar bolan ýagdaýynda hem /belli bir sosial iş arkaly döredilen / özara täsir hökman bolýar. Özara täsiriň käwagt şahsyýetara gatnaşyklary arkaly, käwagt toparyň alyp barýan sosial işi arkaly kesgitlenýändigini, bir tarapdan , toparyň ösüş derejesine , ikinji bir tarapdan , bu toparyň ýaşayan jemgyýetçilik gatnaşyklaryna bagly bolýar.Şonuň üçin işiň ýerliginden aýrylan özara täsir öz manysyny ýitirýär.Özara täsire gatnaşyjylaryň her bir takyk ýagdaýda meýillerini kesgitlep bolmaýandygyny özara täsiriň işiň giň ulgamy arkaly döredilýänligi bilen düşündirilýär.

Edil şonuň ýaly-da özara täsiriň takyk ýüze çykýşlaryny sosial işiň mazmunyndan üznä seretmeklik peýdasyzdyr.

Munuň sebäbi özara täsiriň öz ýüze çykyş görnüşi boýunça “birmeňzeş” bolýanlygyndadyr. Sosial ylymlaryň taryhynda sosial bilimler ulgamynyň ählisini özara täsiriň diňe görnüş tarapyna seljermek synanyşygy bolupdyr. /G.Zimmeliň “formal sosiologiýa” atlandyrylýan taglymaty/.Ýöne şeýle synanyşyk netijeli bolmady.Häzirki wagtda Günbataryň sosial paýhasnamasynda özara täsiriň “altruizmi” derňemek bilen baglanyşykly seljermesine hut şeýle usulda çemeleşmek dabi has güýçlidir.Hakykatda altruizm diňe belli bir sosial işiň ulgamynda doly mazmuna eýe bolýan adamyň şahsyýetiniň häsiýetine degişlidir. Mesele bu ýerde ahlak düşüňjeleriniň mazmuny bilen baglanyşyp, oňa bolsa özara täsiriň diňe “ýakynara” häsiýetleriniň esasynda düşüňmek bolmaz. Zannyýaman jenaýatça gaçmaga “kömek” edýän adamyň özüni alyp barşyny altruizm hasaplamak bolarmy?Bu sowala diňe giň sosial mazmun jogap berip bilýär. Mundan başgada umumy işe her bir gatnaşyjynyň indiividual işleriniň bir-birine laýyklygy nähili gatnaşykda bolýandygyny anyklamaly bolýar. Bu ýerde her bir gatnaşyjynyň umumy işe öz goşandyny nähili aňlaýandygy hem ähmiýetlidir:hut şeýle aňlamaklyk oňa özara täsirde öz baş ugruny düzetmäge mümkinçilik berýär. Şeýlelikde özara täsiri öwrenmekde iş düzgünini ulanmaklyk meseläni paýhasnamadan “çetleşdirmek” dälidir. Tersine sosial paýhasça adamlaryň özara täsir tutumynda amala aşyrylýan “hereket alyşmalarynyň” paýhasy mynasybetini bilmek möhümdir. Diňe şeýle ýagdaýda sosial paýhasnama hakykatdanda özara täsiriň düzümini açyp görkezýär.

Özara täsiriň bu anyk düzümine paýhasy jähtden haçanda özara täsire gatnaşyjylaryň arasynda birek-birege düşüňmekligiň nähili ýüze çykýanlygy seljerilende düşüňmek bolýar. Özara täsire gatnaşyjylaryň bir-birine düşüňmekligini üpjün edýän şertler bilelikdäki hereketleriň sazlaşykly guralyşynyň netijeliligini kesgitleýär. Şeýle netijelik hereketleriň gatnaşyjylar arasynda “alyşylmagyny” üpjün edýär. Bu ýagdaýda aragatnaşygyň islendik

ýagdaýynda bolşy ýaly “ýagdaýy birmeñzeş düşünmeklik”, ýagny garşydaşyň özüni alyp barşynyň baş ugruna we takyk usulyna düşünmeklik talap edilýär. Özara täsiriň baş ugry we usuly diňe özara düşünmekligiň esasynda döredilip bilner. Eger-de özara täsiriň baş ugry amala aşyrylýan iş bilen berilýän jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň hili bilen kesgitlenýän bolsa, onda özara täsiriň usuly garşydaş baradaky gös-göni düşünje kesgitlenýär. Bu iki ýagdaýyň birligi esasynda özara täsiriň anyk ýagdaýy döredilýär. Onuň möhüm häsiýetnamasy bilelikde netije gelmekdir. Şeýlelikde özara täsiriň düzüjisine akyl ýetirmek üçin bir indiwdiň niýetleriniň, meýilleriniň, gönükdirilmeleriniň beýlekiniňkä nähili gabatlaşandygyny, anyklamaly bolýar. Başgaça aýdanyňda aragatnaşyk meselesini mundan beýläk-de seljermek garşydaşyň keşbini nähili kemala gelýändigini dogrusyndaky soraga seretmegi talap edýär. Bu keşbiň takyklygy bilelikdäki işiň netijeliligini kesgitleýär.

Meseläniň şeýle goýluşy aragatnaşygyň üçünji tarapyna seretmekligi talap edýär. Bu tarap, şertli ýagdaýda perseptiw diýip atlandyrylyp, onda beýleki adam, has takygy täsiriň garşydaşy hakyndaky düşüňjäniň kemala geliş tutumy derňelýär.

6-njy bab. ARAGATNAŞYK ÖZARA TÄSIR HÖKMÜNDE (ARAGATNAŞYGYŇ INTERAKTIW TARAPY)

Özara täsiriň aragatnaşygyň gurluşyndaky orny. Aragatnaşygyň interaktiw tarapy bu adamlaryň özara täsirleri, olaryň bilelikdäki işini gös-göni guramaklyk bilen baglanyşykly düzüjileri aňladýan şertli adalgadyr. Özara täsiriň meselelerini derňemekligiň social paýhasnamada öňden gelýän däbi bardyr. Ýöne bu döp gapma-garşylykly häsiýetdedir: bir tarapdan, bu mesele dogrusynda örän köp işler, ýörite döredilen tejribe usulçalar, özara täsiri özüniň gözbaşy edýän aýratyn nazaryýet ugur (interaksionizm) bolup, ikinji tarapdan. Özara täsiriň orny sosial özüni alyp baryşda we şahsyýetiň social işinde iňňän ýüzleý kesgitlenip, özara täsiriň we kommunikasiýanyň baglanyşygy, özara täsiriň aragatnaşygyň gurluşyndaky orny we beýleki möhüm meseleleriň aýdyň çözüşi ýokdur.

Umumy pähim häsiýetde aragatnaşyk bilen özara täsiriň arasyndaky baglanyşyk şübhesiz bolsa-da bu iki düşüňjani tapawutlandyrmak we şonuň üsti bilen tejribäni takyk gönükdirilen häsiýetde guramak çetindir. Awtorlaryň bir bölegi aragatnaşygy we özara täsiri bi hadysa hasaplap, ikisini-de kommunikasiýanyň dar manysynda ulanyrlar (maglumat alyşmak manyda), beýleki awtarlar özara täsir bilen aragatnaşygy bir tutumyň görnüşi bilen onuň mazmunynyňarasyndaky gatnaşyk hökmünde seredýärler. Kähalatlarda bu hadysalary aragatnaşygyň baglanyşykly, şol bir wagtyň özünde kommunikiw we özara täsir hökmünde özbaşdak hadysa hasaplanýrlar. Bu dürli nukdaýlar belli bir derejede adalga kynçylyklar bilen döredilýär. Meselem, “aragatnaşyk” sözüň giň we dar manysynda ulanylýar. Eger-de aragatnaşygyň gurluşy dogrusyndaky usgadan ugur alsak, ýagny aragatnaşyk sözüň giň manysynda (şahsyýetara we jemgyýetçilik gatnaşyklaryň hakykaty hökmünde) kommunikasiýany dar manyda öz içine alýan hasaplasak (maglumat alyşygy hökmünde), onda özara täsire aragatnaşygyň kommunikiw tarapynyň beýleki tarapy hökmünde seretmek maksadalaýykdyr.

Eger-de kommunikiw tutum belli bir bilelikdäki işiň esasynda döredilýän bolsa, onda bu iş dogrusynda bilim we pikirler alyşmak, gazanylan düşünişmekligiň işiň mundane beýläk ösdürmekliginde guralmagynda amala aşyrmaklygyny göz önünde tutýär. Bu işe birbada köp adamlaryň gatnaşmagy oňa her kimiň öz aýratyn goşandyny goşmalydygyny aňladýar. Bu bolsa özara täsire bilelikdäki işiň guralyşy hökmünde seretmäge esas berýär.

Bu işiň tutumynda gatnaşyjylaryň diň bir maglumat-informasiýa alyşmaklygy möhüm bolman, eýsem “hereketleri alyşmak”, umumy işi meýilnamalaşdyrmak zerurdyr. Bu meýilnamalaşdyryşda bir adamyň hereketiniň “başga biriniň kellesinde dörän meýilnama”¹ arkaly dolandyrylmagy mümkin bolýär. Bu ýagdaý işi hakykatdan-da kollektiw häsiýetli işe öwürüp, onuň ýerine ýetirijisi aýratyn adam däl-de, topar bolýär.

---

1. Lotow B.F. Obşeniye kak problema obşey psihologii. Metodologičeskiye problemy sosialnoy psihologii. M., 1975. 132 s.

Şeýlelikde “özara täsir” düşünjesi aragatnaşygyň haýsy “beýleki” tarapyny açyp görkezýär diýen sowala indi jogap bermek bolar. Bu tarap diňe özüniň kömegi bilen beýleki garşydaşyň özüni alyp barşyny üýtgedýän belgileriň alyşygyny öz içine alman, eýsem topara öz agzalary üçin umumy işi amala aşyrmaga mümkinçilik berýän bilelikdäki hereketleriň guralyşyny-da özünde jemleýär. Meseläniň şeýle çözlüşi özara täsiri kommunikasiýadan aýyrmaklygyň öňüni alyp, şol bir wagtyň özünde, olary bir-birine syrykdyрмаýar: kommunikasiýa bilelikdäki işiň tutumynda we onuň “tagallasy” bilen guralýar we hut şu işiň tutumynda adamlar maglumat-informasiýany we hut işiň özi bilen alyşmaly, bilelikdäki hereketleriň görnüşlerini we kadalaryny döretmeli bolýarlar. Aragatnaşygyň interaktiw tarapy adany özara täsiriň bölegi bolup durýan hereketleriniň häsiýetnamasynda ýüze çykýar.

Sosial paýhasnamanyň taryhynda bu özara täsirleriň gurluşygyny anyklamaklyga birnäçe synanyşyklar edildi. Meselem, Günbataryň sosial paýhasnamasynda “hereket taglymaty” ýa-da “sosial hereketiň taglymaty” atlandyrylýan taglymatlar giňden ýaýrap, olarda hereketiň ýeke adama laýyk tutumynyň beýany dürli görnüşlerde teklipl edildi. Bu pikire sosiologlar M.Weber, P.Sorokin, T.Parsons sosial paýhasçylar Ýang, Frimen we beýlekiler ýüzlendiler. Olaryň hemmesi özara täsiriň bir topar düzüjilerini – adamlary, olaryň baglanyşygyny, bir-birlerine täsir etmegini we onuň netijesi hökmünde olaryň üýtgemeklerini göz önünde tutýarlar. Bu derňewlerde esasy wezipe özara täsirdäki hereketleriň motiwasiýasynyň kesgitleýji şertlerini anyklamak hasaplanypdyr. Bu pikirini amala aşyrylyşynyň mysaly hökmünde T.Parsonsyň taglymatyny görkezmek bolar. Bu taglymatda sosial hereketiň gurluşyny ýazmak üçin umumy adalga – beýanet ulgamy döretmek göz önünde tutulýar. Parsonsnyň agtaryşy bu hadysanyň paýhasnamanyň iş düzgüni nazaryýetde derňelişiniň gapma-garşylykly ugrunda amala aşyrylýar. İş düzgünini ýörelge edinýän nazaryýetde mälum bolşy ýaly, ilki adamyň işiniň gurluşy seljerilip, soňra onuň içinde düzüml bölükleri hökmünde hereketler (soňra bolsa operasiýalar) ýüze çykarylýar. Aýratyn hereketiň gurluşy şeýle çemeleşişde mazmuny boýunça jemgyýetçilik häsiýetde bolan işiň umumy gurluşy arkaly döredilýär.

Parsonsa, tersine, işiň esasynda şahsyýetara gatnaşyklary ýätip, olaryň esasynda adamyň işi özüniň giňişleýin häsiýetinde guralýar. İş ýekelikdäki hereketleriň netijesidir. Ähli zat ýönekeý tutum hökmünde ýekelikdäki hereketden başlanýar; olaryň jeminden hereketleriň ulgamy emele gelyär. Her bir tutum sowa-abstrakt nusga nukdaýdan ýekelikde seredilip, bu nusganyň düzüjileri: a) işgär, b) “beýleki” (hereketiň gönükdirilen obýekti), w) kadal (özara täsir olara laýyklykda guralýar), gymmatlyklar (her bir gatnaşyjynyň ymtylýany, agtarýany), d) ýagdaý (hereketiň amala aşyrylýan ýeri, pursaty) bolup durýar. İşgäriň hereketiniň onuň ugrukmalaryny isleglerini amala aşyrmaklyga gönükdirilenligi, onuň işiniň motiwasiýasy bolup hyzmat edýär. “Beýlekä” degişlilikde işgär anyklamaklygyň we garaşmaklygyň ulgamyny ösdürýär. Bu hadysalar maksada ýetmek üçin ymtylýş, şeýle hem beýlekiniň ähtimal jogap hereketlerini göz önünde tutmak arkaly kesgitlenýär. Şeýle anyklanmalaryň baş jübtüni ýüze çykarmak bolar. Olar özara täsiriň mümkingadar görnüşleriniň görnüşnamasyny berýär. Bu

bäş jübtüň kömegi bilen adamyň işiniň ähli görnüşlerini ýazmak göz önünde tutulýar.

Bu synanyşyk onçakly şowly bolmady. Parsonsýň teklipe eden hereketler nusgasy çenden aşa sowa-abstrakt häsiýetde bolup, ol hereketleriň dürli görnüşiniň nazaryýet seljermesi üçin ugrukma bolup bilmedi. Ol tejribe amalyýeti üçin-de ähmiýetsiz boldy: bu nazary nusganyň esasynda taglymaty dörediji tarapyndan ýeke-täk derňew geçirildi. Bu ýerde esasy düzgün ýekelikdäki hereketiň gurluşynyň birnäçe sowa-abstrakt düzüjilerini ýüze çykarmak – usulyýt nukdaýdan göwnejaý däldi. Şeýle çemeleşişde asla hereketiň mazmun tarapyny ýüze çykaryp bolmaýar. Sebäbi bu mazmun sosial işiň tutuş mazmuny bilen kesgitlenýär. Şonuň üçin seljermäni sosial işiň häsiýtnamasyndan başlap, ondan aýry-aýry ýekelik hereketleriň gurluşyny geçmelidir (ýagny, düýbünden gapma-garşylykly ugra). Parsonsýň “hereketleriniň ýönekeý tutumlarynyň” hut özi birnäçe ýekelik-indiwidual kada-normalaryň we maksatlaryň amala aşyrylmagy bolup durýar. Şonuň üçin sosial hereketleriň hat-da aňyýet mazmuny nazara alynmanda hem onuň usulyýet esaslary kanagatlanarsyzdyr: hereketleriň gurluşyny sosial ýerlikden üžňe seredilýän şahsyýetiň paýhasy aýratynlygyndan getirip çykarmak bolmaz.

Özara täsiriň gurluşyny beýan etmekligiň başga bir synanyşygy onuň ösüş derejesini ýüze çykarmak bilen baglanyşyklydyr. Bu ýagdaýda özara täsir ýönekeý tutumlara däl-de, özüniň geçýän döwürlerine bölünýär. Şeýle çemeleşiş polýak alymy Ýa.Şepanskiý tarapyndan teklipe edildi. Ýa.Şepanskiý üçin sosial öžüňi alyp baryş ýazylanda merkezi düşünje sosial baglanyşyk bolup durýar. Ol şu aşakdakylaryň yzygiderli amala aşyrylyşy hökmünde seredilip bilner: a) giňişlik galtaşmasy, b) paýhasy galtaşma (Şepanskiniň pikiriçe bu özara gyzyklanma), w) sosial galtaşma (bu ýerde bilelikdäki iş göz önünde tutulýar), g) özara täsir (bu “garşydaşyň degişli jogap hereketini döretmek üçin hereketleriň yzygiderli amala aşyrylmagy”² hökmünde kesgitlenýär) galybersede d) social gatnaşyklary (hereketleriň bir-biri bilen utgaşýan ulgamy). Bu ýerde ähli aýdylanlar “sosial baglanyşygyň” häsiýetnamasyna degişli bolsa-da, onda “özara täsir” görnüş-i has giňişleýin berlendir. Özara täsiriň önünde gelyän basgançaklaryň bir hatara ýerleşdirilişi onçakly takyk däldir: bu nusgada giňişlik we paýhasy galtaşmalaryň özaratäsiriň ýekelik-indiwidual tutumynyň esasy bolup durýanlygy zerarly bu taglymat mundane öňküleriň ýalňyşlyklaryny ýeňip geçip bilmeýär. Ýöne özara täsiriň bilelikdäki iş hökmünde “sosial galtaşmanyň” esasynda goşulmagy ýagdaýy köp derejede üýtgedýär: eger özara täsir bilelikdäki işiň amala aşyrylyşy hökmünde döreyän bolsa, onda mazmun tarapyny öwrenmäge ýol açylýar. Emma nusganyň gutarnykly däldigi onuň özara täsiriň gurluşyna akyl ýetirmek mümkinçiligini peseldýär. Hakykatdan-da tejribeçiler entek özara täsiriň anatomiýasyna geçmezden diňe onuň özi dogrusynda piker ýöredýärler.

Özara täsirleriň görnüşleri.

Özara täsiriň meselelerini seljermekde ýene-de bir beýany çemeleşiş – onuň dürli görnüşleriniň görnüşlerini döretmekdir. Adamlaryň köp sanly dürli özara täsire goşulýanlygy öz

---

2. Şepanskiý Ýa. Elementarnyýe ponýatiýa sosiologii. M., 1969. 84-sah.

-özünden düşnüklidir. Tejribe derñewler üçin bu özara täsirleriň görnüşlerini hiç bolmanda bellemek zerurdyr. Sosial paýhasnamada olaryň görnüşlerini gurmaklyga köp sanly synanyşyklar edilendir. Bu babatda özara täsiriň mümkingadar görnüşlerini arkalaşykly birleşme – kooperasiýa we arkalaşyksyz birleşme – konkurensiýa diýen iki gapma-garşylykly görnüşe bölýän bölüniş has ýaýrandyr. Bu iki esasy görnüşü dürli ýazarlar dürli adalgalar bilen atlandyrýarlar. Kooperasiýadan we konkurensiýadan başga ylalaşyk we agzalalyk-konflikt, uýgunlaşmak we garşy durmak – oppozisiýa, birleşme – assosiasiýa we dargama – dissosiasiýa we ş.m. görüşleri ýüze çykarýarlar. Bu düşüňjeleriň arkasynda özara täsiriň görnüşlerini ýüze çykarmagyň degişli düzgüni ýatýar. Birinji ýagdaýda onuň bilelikdäki işi guramaklyga ýardam edýän häsiýetleri, bu nukdaýdan “oňyn” sypatlary seljerilýär. Ikinji topara bilelikdäki işi “gowşadýan”, oňa belli bir garşylyk döredýän özara täsirler girýär.

Şol bir wagtyň özünde özara täsiriň başga görnüşlerini ünsden düşürmek hem bolmaz. Meselem, özara täsiriň özboluşly görnüşü hökmünde agzalalygy-konflikti nazary we tejribe jähtden öwrenmek iň bir wajyp meseleleriň biri bolup durýar. Agzalalygyň – konfliktiň öwrenilişi barada aýdylanda bu ýerde belli bir nazary nusga döredip, onuň çginde bu hadysanyň sosial paýhasnamada öwreniliş özboluşlylygyny kesgitlemelidir. Sosial paýhasnama agzalalygyň – konfliktiň obýektiv tebigatyny anyklamakda esasy ünsi iki meselä gönükdirmelidir: birinjiden, her bir konfliktde ikinji derejeli sosial paýhasy meseleleri seljermek (meselem, gatnaşyklaryň konflikti aňlamaklygy), ikinjiden, özboluşly sosial paýhasy şertler arkaly döredilýän konfliktleriň bölekleyin görnüşini ýüze çykarmak. Bu wezipeler haçanda diňe derñewleriň göwnejaý düşüňje – usulyýet nusgasy döredilen ýagdaýynda üstünlikli çözülýär. Şeýle nusga keminden konfliktiň dört esasy häsiýetnamsyny öz içine almalydyr: gurluşyny, dinamikasyny, hyzmatlaryny we görnüşlerini.³

Şeýlelikde, sosial paýhasnama üçin özara täsiriň diňe kooperativ görnüşini derñemek ýetrlik däl. Bilşimiz ýaly özara täsiriň islendik görnüşü işiň çäginde berilýär. İşniň mazmunynyň dürli-dürli bolmagy mümkin. Özara täsiriň kooperativ görnüşini diň bir önümçilikde däl, eýsem jemgyýete garşy, hukuk bozýan hereketlerde (bilelikdäki talaňçylyk, ogrulyk we ş.m.) hem ýüze çykarmak bolýar. Şol sebäpli kooperasiýa üçin sosial – oňyn däl işde ýüze çykyşynyň diňe görnüşü hökman däl, tersine, jemgyýete garşy iş şertlerinde konfliktli iş oňyn bahalandyrylyp bilner. Kooperasiýa we konkurensiýa özara täsiriň “paýhasy şekiliniň” diňe görnüşü bolup, mazmuny bolsa ol ýa-da beýleki ýagdaýda bu iki hadysany öz içine alýan işiň gn ulgamy bilen kesgitlenýär. Şonuň üçin özara täsiriň kooperativ görnüşlerini derñemekligiň ähmiýetini inkär etmän, onuň beýleki görnüşlerini-de ünsden düşürmeli däl. Esasy zat bu görnüşleriň ählisini işiň social ýerliginden üzňe seretmezlikdir.

---

3. Seret: Petrowskaýa L.Ya. o ponyatiýnoý sheme sosialno-psihologičeskogo issledowaniýa konflikta. Teoretičeskiýe I metodologičeskiýe problemy sosialnoý psihologii. M., 1977, 128 sah.

Özara täsiri belgilemegiň tejribe nusgalary.

Özara täsiriň iki gapma-garşylykly görnüşini ýüze çykarmak aragatnaşygyň interaktiw tarapyny seljermekde oňyn ähmiýete eýedir. Ýöne özara täsiriň görnüşlerini şeýle iki mazmunlykda seretmek tejribe amalyýeti üçin ýeterlik däl. Şonuň üçin sosial paýhasnamada tejribede synlama birligi bolup biljek özara täsiriň has “maýda” görnüşleri ýüze çykarylýar. Şeýle synanyşyklaryň biri toparda özara täsiriň dürli görnüşlerini bir bütewi meýilnama boýunça belgilemäge mümkinçilik berýän nusgany döreden R.Beýlse degişlidir. Bu nusgany döretmezden ozal Beýls syn etme usulynyň kömegi bilen bilelikdäki işi ýerine ýetirýän çagalar toparyndaky özara täsiriň görnüşleri başlangyç sanawda örän ummasyz bolup, (82 görnüşe golaý), şonuň üçin tejribäni guramak üçin ýaramsyz bolýar. Beýls özara täsiriň synlanylýan nusgalaryny jemleýji düşünelere goşup, her bir toparlaýyn işiň häsiýetnamasyny dört sany düşüňjäniň kömegi bilen beýan etmek bolar diýen pikirden ugur alýar: oňyn duýgy-emosiýalaryň zolagy, oňyn däl duýgy-emosiýalaryň zolagy, meseleleriň çözülýän zolagy we bu meseleleriň goýulýan zolagy. Şonlukda özara täsiriň ähli bellenilen görnüşleri dört bölege bölünipdir:

Oňyn emosiýalaryň zolagy - 1/raýdaşlyk
2/dartgynlygy aýyrmak
3/ylalaşyk

Meseleleriň çözülýän zolagy - 1/tekliplik, görkezme
2/pikir
3/beýlekileriň ugrukmasy

Meseleleriň goýulýan zolagy - 1/maglumat hakynda haýys
2/pikiriňi aýtmak hakynda haýys
3/görkezme hakyndaky haýys

Oňyn däl emosiýalaryň zolagy - 1/ylalaşmazlyk
2/dartgynlygy döretmek
3/gapma-garşylygy ýüze çykarmak

Alnan 12 topary Beýls bir tarapdan, özara täsiriň ähli mümkingadar görnüşlerini hasaba almaga zerur iň kiçi möçber, başga bir tarapdan, tejribäni guramaga amatly uly möçber hökmünde galdyrylar.

Birnäçe tankydy belliklere garamazdan Beýlsiň ülnüsi iňňän giň gerim aldy. Bu nusga iň ýönekeý tankydy belli hut 12 sany häsiýetnamanyň we ala-böle dört düşüňjäniň onda ýerleşýänligine hiç hili pähim esaslandyrylmanyň ýoklugydyr. Şeýlelikde bu ýerden näme üçin interaksiýanyň ähli mümkingadar görnüşleri hut şu on iki häsiýetnama bilen çäklenýär diýen tebigy sowal ýüze çykýar. Oňa ikinji bir tankydy bellik tekliplik edilen özara täsiriň görnüşleriň belli bir

esaynyň ýoklugydyr: sanawda indiwidleriň sap komunikatiw häşiyetleri (maglumat alyşmak takygy öz pikiriňi aýtmak), şeýle hem olaryň “hereketlerde” ýüze çykyşy (meselem, haýsyda bolsa bir hereketi ýerine ýetirenlerinde beýlekini iteklemek we ş.m) ýokdyr. Bu nusga aýratyn ähmiýet bermekden saklaýan ýene-de bir esasy zat onda umumy toparlaýyn işiň mazmun häsiyetnamanyň ýoklugy, özara täsiriň diňe resmi sypatlarynyň göz önünde tutulanlygydyr.

Bu ýerde biz iňňä ýiti usulyýet mesele bilen ýüzbe-ýüz bolýarys. Bu mesele – sosial paýhasy derňewiň usulçasy işiň mazmun tarapyňy ölçäp bilermi diýen mesele bolup, onuň entek sosial paýhasnamada takyk çözüşi ýokdur. Adaty çemeleşişlerde muňa pikir ediji jogap berýärler. Üstesine-de, şeýle mümkinçiligiň ýoklugy sosial paýhasnamanyň özboluşlylygy hökmünde garalyp, bu dersiň kesgitlemesine özara täsiriň diňe görnüşlerini öwrenmek degişli hasaplanylýar. Başgaça aýdanynda sosial paýhasnama “Nähili” öwrenmeli diýen soraga jogap berip, “Nämäni?” diýen sowaldan çetde durmagy ykrar edilýär. Sosial ýerlikden – kontekstden aýrylmak bu ýerde aç-açandyr. Şeýle nazaryýet ýörelgäniň esasynda guralan usullar gutulgysyz özara täsiriň diňe resmi-görnüş jähtine ýüzlenmeli bolýar.

Başga usullaryň ýoklugynda olar gürrüňsiz ulanylsa-da, bu usullaryň diňe özara täsiriň görnüşi dogrusynda maglumat berýändigini unutmaly däl.

Tejribede özara täsiriň mazmunyny “tutmaklygyň” kynçylygy günbataryň sosial paýhasnamasynda seljermäni ýönekeýleşdirip özara täsiriň diňe diadalarda, ýagny iki adamyň özara täsirini öwrenmeklik däbini döretdi. “Diada özara täsiri” taglymatynyň çäginde geçirilýän şeýle derňewler näçe içgin öwrenilse-de diňe görnüşi derňemekligiň çäklidiginiň ýene-de bir subutnamasydyr. “Diada özara täsir” öwrenilende / bu amerikan sosial paýhasçylary J.Tibo we G.Kelli tarapyndan yzygider öwrenilendir / onuň matematiki taglymatynda belli bolan “bendiniň iki çykalgasy dilemmasy” ulanylýar. Tejribede birnäçe diada berilýär; gabawda bolan we sözleşmek mümkinçiliginde mahrum edilen iki bendi. Jedwel-matrisa düzülip, onda sorag edilendäki olaryň mümkingadar baş ugry – strategiýasy bellenilýär: bu ýerde sorag wagtynda biri jogap berende beýlekisiniň özüni nähili alyp barjakdygy mälim däl. Eger-de olaryň alyp baryşynyň iň ahyrky iki mümkingadarlygyny “boýun almak” we “almazlyk” nazara alynsa, onda olaryň her birinde bu iki çykalga bolýar. Emma olaryň hersiniň çykalgalaryň haýsysyny saýlaýşyna baglylykda netije başga bolar. Olaryň dürli çykalga saýlawlarynyň utgaşmasýndan dört hili ýagdaý döreäp biler: ikisi-de boýun alýar, birinji boýun alyp, ikinji almaýar, ikinji boýun alyp, birinji almaýar, ikisi-de boýun almaýar. Matrisa bu dört mümkin bolan ýagdaýy belleýär. Şunuň bilen bu çykalgalaryň dürli utgaşmalarynda her bir “oýunçynyň” gazanjak utuşy hasaplanýar. Bu utuş her bir oýun ýagdaýynyň nusgasynyň netijesi bolup durýar. Bu ýagdaýda oýunlar taglymatynyň aýry-aýry düzgünleriniň ulanmagy özara täsire gatnaşyjylaryň özüni alyp barşyny diňe bir takyk beýan etmän, eýsem onuň çaklamasynyň kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Ýöne şol bir wagtyň özünde bu usuly adamyň özara täsiriniň hakyky ýagdaýlarynda ulanmaga birnäçe çäklilikler ýüze çykýar. Birinjiden, mälim bolşy ýaly, oýunlar taglymatynda oýnuň iki görnüşi-nol jemli we nol däl jemli görnüşleri seredilýär. Birinji ýagdaýda adamyň utuşy ikinjiniň utulyşyna deň bolýar. Munuň

özi hat-da iki adam gatnaşýan hakyky özara täsirde hem örän seýrek bolýar. Nol däl jemli oýunlar barada aýdylanda bolsa olaryň mysaly adamlaryň hakyky özara täsirlerinde iňňän köp bolup, onuň gurluşy has çylşyrymly we resmileşdirşi, üňňä salynýş derejesi has pesdir. Şonuň üçin sosial paýhasy derňewlerde olar has seýrek ulanylýar. Nol jemli oýnuň ulanylýan nusgasy adamlaryň sosial paýhasy özara täsiriniň özboluşlygyny aňrybaş ýitirip, onda derňewleriň daşky kaşaňlygy alynýan maglumatlaryň ähmiýetinden pes bolýar. Özara täsiriň köp ýagdaýlarynda adamlaryň özüni alyp barşynyň ugruny saýlaýşy örän seýrek ýagdaýda bendileriň özüni alyp barşyna meňzeş bolýar. Elbetde, bu usul özara täsiriň ugrukmasyny, resmi, üňňä laýyk seljermekde belli bir maglumat berip, umumy şeýle ugrukmalary gurmaklygyň belli bir usullaryny kesgitlemäge ýardam edýär. Şonuň üçin bu usul birnäçe ýörite derňewlerde ulanylyp bilner.

Tutuşlygyna alnanda adaty sosial paýhasnamada bar bolan özara täsiriň tejribe seljermesiniň nusgalary köplenç özara täsir sosial ýerlikden kontekstden aýyrýar. Bu babatda “simwoliki interaksionizmiň” mekdebiniň tagallalary-da meseläni düýpli çözmeyär.

Özara täsire “simwoliki interaksionizm” nazaryýetde çemeleşilişi.

Aragatnaşygyň interaktiw tarapynyň möhümligi sosial paýhasnamada özara täsiri islendik sosial paýhasy seljermäniň başlangyç nokady hasaplanýan ýörite ugruň döremegine getirdi. Bu ugur

G.Midiň ady bilen baglanyşykly bolup, ol muňa “simwoliki interaksionizm” diýip at berdi. / Midiň nazaryýeti kähallatlarda “sosial bihewiorizm” atlandyrylyp, bu köp derejede taglymata düşünmekligi kynlaşdyrýar. Mid hakykatdan-da öz nazaryýetini häsiýetlendirmek üçin “bihewiorizm” adalgasyny ulansa-da, bu düşünje onda düýbünden başga mana eýe bolýar. Bihewiorizm Mid üçin öz içki dünýäni synlamak introspeksiýany inkär edýän we özüni alyp barşy synlama we gözegçilik etmeklige esaslanýan aňy we öz-özüni aňlamaklygy seljermek usulynyň ugurdaş düşüňjesi bolup durýar. Galan ýagdaýda Midiň taglymatynda bihewioristik delilleriň düzüjileri ulanylmaýar. /

Adamyň “Men” hadysasynyň sosial tebigatyny aýdyňlaşdyrmak tutumynda Mid Džeymsiň yzy bilen “Men”-iň kemala gelmeginde aragatnaşygyň aýgytlaýjy rol oýnaýandygy dogrusyndaky netijä gelýär. Mid şol bir wagtyň özünde Ç.Kuliniň şasyýete adamyň daşyndakylaryň pikirine bolan paýhasy jogap hereketleriniň toplumu hökmünde düşüňýän “aýnada şöhlelenýän Men” diýen pikirini-de ulanýar. Ýöne Mid meseläni has çylşyrymly çözüär. “Men” adamlaryň öz daşyndakylaryň pikirine ýönekeý jogap hereketi bolýanlygy üçin däl-de, aragatnaşyk ýagdaýynyň şol bir wagtyň özünde bilelikdäki iş ýagdaýy bolup durýanlygy üçin aragatnaşyk ýagdaýynda kemala gelýär. Bu ýagdaýda şahsyýet diňe bir beýlekilere seredip däl-de, olar bilen hereket edip kemala gelýär we öz-özüni aňlaýar. Midiň pikirçe aragatnaşyk ýadaýy hökmünde açylyş görkezilýär. Şeýle ýagdaýlaryň nusgasy oýun bolup, ol Midiň taglymatynda play we game atlandyrylýan iki görnüşde ýüze çykýar. Oýunda adam özi üçin “ähmiýetli beýlekini” saýlap, özüniň bu “ähmiýetli beýleki” tarapyndan nähili kabul edilýänliginden ugur alýar. Şuňa laýyklykda adamda özi, öz “Men-i “ hakynda düşüňje döreýär. Džeymsiň yzy bilen Mid bu “Men-i ” iki başlangyja bölýär (bu

ýerde degişli adalgalaryň bolmanlygy üçin olaryň inlisçe atlary saklanýar): “I” we “My”. Men-iň ýüzünura hereketli, döredijilikli tarapy, ýagdaýyň taraplaryna gös-göni jogaby bolup durýar: “My” bu “I” -yň refleksiýasy öz-özünü aňlaýşy, aňda şöhlendirilmegi /, “I-nyň” işine sosial özara täsiriň adyndan gözegçilik edýän özboluşly kada, bu özara täsir ýagdaýynda dörän, özara täsir bilen sazlaşyklygy talap edýän şahsyýetiň özleşdiren gatnaşyklary bolup durýar. “I”-niň işine sosial özara täsiriň adyndan gözegçilik edýän özboluşly kada, bu özara täsir ýagdaýynda dörän,özara täsir bilen sazlaşyklygy talap edýän şahsyýetiň özleşdiren gatnaşyklary bolup durýar. “My”-niň kömegi bilen “I”-niň hemişe aňda şöhlendirmegi kämil şahsyýet üçin zerur bolup, munuň özi şahsyýete öz-özünü we öz hususy hereketleriniň dogry kabul etmäge mümkinçilik berýär. / Daşky tarapdan Midiň bu pikirleri Freýdiň “Id” we “ego” özara gatnaşyklarynyň nusgasyna meňzeşdir. Ýöne Freýdde bu gatnaşygyň mazmuny jyns gözegçiligi bolup, Midde bolsa bu gatnaşygyň üsti arkaly şahsyýetiň beýleki adamlar bilen özara täsiriniň ähli ulgamyna gözegçilik edilýär /.

Şeýlelikde interaksionistik taglymatynyň merkezi pikiri şahsyýetiň beýleki şahsyýetler bilen özara täsirde kemala gelýändigini ykrar etmekden ybarat bolup, bu tutumy mehanizmi – şahsyýetiň hereketine ol baradaky beýleki adamlaryň pikiri hakyndaky düşünje arkaly gözegçilik etmek bolup durýar. Şeýle wajyp meseläni ylmy derňew girizen bolsa-da Midiň taglymatynda düýpli usulyýet kemçilikler bardyr. Olaryň esasylygy iki sanydyr.

Birinjiden, bu taglymatda simwollara çenden aşa uly ähmiýet berilýär. Ýokarda görkezilen özara täsirleriň ählisi simwollaryň ulgamy arkaly döredilýär. Başgaça aýdanynda adamyň işi we özüni alyp barşy özara täsir ýagdaýynda ahyr netijede bu ýagdaýyň simwoliki düşündirilişi arkaly kesgitlenýär. Adam belgiler ýagdaýyna goşulan simwollar dünýäsinde ýaşayan jandar hökmünde häsiýetlendirilýär. Bu pikir bilen belli bir derejede ylalaşmak-da bolar, çünki jemgyýet belli bir derejede hakykatdan-da, şahsyýetleriň hereketlerini simwollaryň kömegi bilen dolandyryr. Ýöne Midiň taglymatynda jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ähli ulgamy, medeniýet diňe simwollara syrykdyrylýar.

Bu ýerde simwoliki interaksionizme mahsus bolan ikinji kemçilik gelip çykýar: aragatnaşygyň interaktiw jähti ýene-de hakyky işiň mazmunyndan üzňe bolýar we şonuň netijesinde şahsyýetiň giň sosial gatnaşyklary ünsden düşürilýär. Sosial gatnaşyklaryň ýeke-täk “wekili” hökmünde gös-göni özara täsiriň gatnaşyklary galýar. Simwolyň özara täsiri sosial döredijileriniň “soňkusy” bolýanlygy sebäbi seljeriş üçin özara täsiriň şu püksatdaky meýdanyny ýazmak ýeterlik hasaplanylýar; bu ýagdaý giň sosial baglanyşyklar özara täsiriň esasyňy düzýän-de bolsa seljermenden daşda galýar. Özara täsir derňewiň obýekti bolýar toparyň çäginde galýar. Elbetde şaýle çemeliş hem sosial paýhasnamada öz ornuny eýeläp biler. Ýöne ol örän çäklidir.

Simwoliki interaksionizmiň ýetmezçilikleri şulardan ybaratdyr. Şeýle-de bolsa bu ugur günbatar sosial paýhasnamasynyň beýleki ugurlaryndan tapawutlykda özara täsiriň sosial döredijileri baradaky meseläni has ýiti goýan taglymatlaryň biridir. “Interaksionizm” adalgasy diňe bir bu nazaryýet çemeleşiniň çäginde däl-de, örän giň ulanylýar. Özara täsir hadysasy sosial paýhasy seljerişiniň möhüm

düzüjisi bolup durýanlygy sebäpli amaly nukdaýdan islendik sosial paýhasçy interaksiýa bilen iş salyşýar. Adalgany ulanýanlygy üçin ol ýa-da beýleki paýhasçyny interaksionizme goşmak nädogrydyr. Midiň taglymatyny ähmiýeti özara täsiriň şahsiýetiň kemala gelişindäki orny şeýle hem bu tutumy sosial döreýşi baradaky meseläniň gün tertibine goýulmagyndadyr. Onuň ýetmezçiligi meseläniň ýüzleý çözülmegindedir. Midiň taglymaty simwoliki interaksionizm atlandyrylyp, onda özara täsire üns berilýän-de bolsa, bu taglymat aragatnaşygyň iki-maglumat alyşmak we bilelikdäki işi guramak – taraplary tapawutlandyrylmaýär. Bu taglymata eýerijileriň köpüsiniň “kommunikasiýa we interaksiýa” adalgalaryny ugurdaş düşünje hökmünde ulanmaklary tötänden däldir. ⁴

Özara täsiriň seljermesine çemeleşmek Midiň nazaryýetinde Beýlsniň ýa-da diada häsiýetli özara täsir taglymatyndaky nusgadan başgaça jähtde berilýän-de bolsa esasy usulyýet birtaraplaýynlygydyr: sosial paýhasnama bu taglymatda hem aragatnaşygyň islendik tarapyň wezipeleriniň diňe hakyky işiň ýerliginde düşünilip bilinjekdigi dogrusyndaky hakykatyň önünde saklanýar. Özara täsiri derňemekligiň mysalynda adaty sosial paýhasnama aragatnaşygyň mazmunyny öwrenmekden ýüz öwürmeklik esasynda döreýän çäklilik has-da aýdyň duýulýar.

Özara täsir bilelikdäki işi guramak hökmünde.	Aragatnaşyk mazmun tarapy haçanda özara täsiri haýsyda bolsa bir takyk işi guramaklygyň gornüş-i hökmünde seredilende göz önünde tutulyp bilner.
--	--

Edil indiividual işde onuň maksadynyň aýry-aýry hereketleriň derejesinde däl-de, hut işiň öz derejesinde bolşy ýaly, sosial paýhasnamada hem özara täsir doly manysy haçanda haýsydyr bir umumy işe goşulan ýagdaýynda seljerilip bilinýär. Özara täsiriň işiň ýerliginde “goşulyşynyň” takyk mysaly ony işi guramaklygyň gornüş-i hökmünde seretmekdir. Bu ýerde bilelikdäki işiň amala aşyrylýan ýeri bolan toparlaryň seljerişine geçmek tebigatydyr. Soňurak toparlaryň meselesi seredilende biz bu meselä gaýdyp geleris. Häzir özara täsiriň derňewiniň umumy düzgünlerini ýüze çykarmak has möhümdir. Bu düzgünleriň kömegi bilen aragatnaşygyň özara täsir tarapy bilelikdäki işiň guralyşynyň gornüş-i hökmünde düşündirmek amala aşyrylýar.

Bu gornüşleriň ählisiniň takyk mazmuny işe gatnaşyjylaryň oňa goşýan indiividual “goşantlarynyň” belli bir utgaşmasyndan ybaratdyr. Bu goşantlary haçanda işi guramaklygyň ähli nusgalary ýüze çykarylýan wagtda anyklamak mümkin bolýar. Meselem, L.I.Umanskiý bilelikdäki işi guramaklygyň üç sany mümkingadar gornüşini ýa-da nusgasyny teklipe edýär⁵: 1.Haçanda her bir gatnaşyjy bir-birine garaşsyz umumy işiň özüne degişli bölegini ýerine ýetirýär- “bilelikdäki indiividual iş” /mysal –her bir agzanyň öz tabşyrygy bolan önümçilik topary/. 2.Haçanda umumy ýumuş her bir gatnaşyjy tarapyndan yzygiderlikde ýerine ýetirilýär “bilelikdäki ýzygiderli iş” /mysaly: konweýer/. 3.Haçanda her gatnaşyjy beýleki gatnaşyjylaryň hemmesi bilen özara täsirde bolmak häsiýetde

---

4. Seret: Şibutani T. Sosialnaýa psihologiýa. M.,1969.

5. Seret: Umanskiý L.I. Metody eksperimentalnogo issledowaniýa sosialno-psihologiçeskih fenomenow //Metodologiýa I metody sosialnoý psihologii, M.,1977. 57-58 sah.

işi ýerine ýetirýär “bileleikdäki özara täsirli iş” /mysal-sport komandasy, köplenç –oýlap tapyjylar topary/. Bu nusgalardaky özara täsirleriň paýhasy “suraty” özboluşly bolup, tejribe derňewler olaryň her birini endigan öwrenmelidir.

Emma özara täsiri derňemekligiň wezipelri munuň bilen çäklenmeýär. Edil aragatnaşygyň kommunikatiw tarapy seljerilende kommunikasiýanyň häsiýeti bilen kommunikantlaryň arasyndaky bolýan gatnaşyklaryň özara baglylygynyň ýüze çykaralyşy ýaly, bu ýerde hem özara täsiriň ol ýa-da beýleki ulgamynyň özara täsire gatnaşyjylaryň arasyndaky dörän gatnaşyklar bilen utgaşýandygyny anyklamak zerurdyr. Eger-de aragatnaşyk tutumy tutuşlygyna jemgyýetçilik we şahsyýetara gatnaşyklarynyň hakykaty hökmünde ýüze çykarýan bolsa, onda onuň her bir tarapy, şol sanda özara täsir, birinji we ikinji häsiýetli gatnaşyklar bolan ýagdaýynda amala aşyrylýar. Jemgyýetçilik gatnaşyklary özara täsirde bir bölegi özara täsiriň hut özi bolup durýan hakyky sosial iş arkaly “berlendir”. Şahsyýetara gatnaşyklar hem özara täsirde “berlendir”: olar bir tarapdan, şu takyk şertlerde ýüze çykýan özara täsiriň görnüşini kesgitlese /onuň hyzmatdaşlyk ýa-da bassaslykdygyny/, ikinji tarapdan bu häsiýeti özara täsiriň ýüze çykyş derejesini kesgitleýär /onuň şowly ýa-da şowsuz hyzmatdaşlykdygyny/. Şahsyýetara gatnaşyklara mahsus bolan emosional esas aragatnaşygynyň gatnaşyjylarynda dürli bahalandyrmalary, ugrukmalary, göndirilmeleri döredip, özara täsire özboluşly “öwüşgin” berýär. Ýöne özara täsiriň şeýle emosional öwüşgini /oňyn ýa-da oňyn däl/ doly ýagdaýda şeýle täsiriň barlygyny ýa-da ýoklugyny kesgitlep bilmeýär: hat-da toparlarda “erbet” şahsyýetara gatnaşyklar bolan ýagdaýynda hem /belli bir sosial iş arkaly döredilen/ özara täsir hökman bolýar. Özara täsiriň käwagt şahsyýetara gatnaşyklary arkaly, käwagt toparyň alyp barýan sosial işi arkaly kesgitlenýändigini, bir tarapdan, toparyň ösüş derejesine, ikinji bir tarapdan, bu toparyň ýaşayan jemgyýetçilik gatnaşyklaryna bagly bolýar. Şonuň üçin işiň ýerliginden aýrylan özara täsir öz manysyny ýitirýär. Özara täsire gatnaşyjylaryň her bir takyk ýagdaýda meýillerini kesgitlep bolmaýandygyny özara täsiriň işiň giň ulgamy arkaly döredilýänligi bilen düşündirilýär.

Edil şonuň ýaly-da özara täsiriň takyk ýüze çykyşlaryny sosial işiň mazmunyndan üzňe seretmeklik peýdasyzdyr.

Munuň sebäbi özara täsiriň öz ýüze çykyş görnüşini boýunça “birmeňzeş” bolýanlygyndadyr. Sosial ylymlaryň taryhynda sosial bilimler ulgamynyň ählisini özara täsiriň diňe görnüş tarapyna seljermek synanyşygy bolupdyr. /G.Zimmeliň “formal sosiologiýa” atlandyrylýan taglymaty/. Ýöne şeýle synanyşyk netijeli bolmaly. Häzirki wagtda Günbataryň sosial paýhasnamasynda özara täsiriň “altruizmi” derňemek bilen baglanyşykly seljermesine hut şeýle usulda çemeleşmek dabi has güýçlidir. Hakykatda altruizm diňe belli bir sosial işiň ulgamynda doly mazmuna eýe bolýan adamyň şahsyýetiniň häsiýetine degişlidir. Mesele bu ýerde ahlak düşüňjeleriniň mazmuny bilen baglanyşyp, oňa bolsa özara täsiriň diňe “ýakynara” häsiýetleriniň esasynda düşünmek bolmaz. Zandyýaman jenaýatça gaçmaga “kömek” edýän adamyň özüni alyp barşyny altruizm hasaplamak bolarmy? Bu sowala diňe giň sosial mazmun jogap berip bilýär.

Mundan başgada umumy işe her bir gatnaşyjynyň indiividual işleriniň bir-birine laýyklygy nähili gatnaşykda bolýandygyny anyklamaly bolýar.⁶ Bu ýerde her bir gatnaşyjynyň umumy işe öz goşandyny nähili aňlaýandygy hem ähmiýetlidir: hut şeýle aňlamaklyk oňa özara täsirde öz baş ugruny düzetmäge mümkinçilik berýär. Şeýlelikde özara täsiri öwrenmekde iş düzgünini ulanmaklyk meseläni paýhasnamadan “çetleşdirmek” dälidir. Tersine sosial paýhasça adamlaryň özara täsir tutumynda amala aşyrylýan “hereket alyşmalarynyň” paýhasy mynasybetini bilmek möhümdir. Diňe şeýle ýagdaýda sosial paýhasnama hakykatdanda özara täsiriň düzümini açyp görkezýär.

Özara täsiriň bu anyk düzümine paýhasy jähtden haçanda özara täsire gatnaşyjylaryň arasynda birek-birege düşünmekligiň nähili ýüze çykyanlygy seljerilende düşünmek bolýar. Özara täsire gatnaşyjylaryň bir-birine düşünmekligini üpjün edýän şertler bilelikdäki hereketleriň sazlaşykly guralyşynyň netijeliligini kesgitleýär. Şeýle netijelik hereketleriň gatnaşyjylar arasynda “alyşylmagyny” üpjün edýär. Bu ýagdaýda aragatnaşygyň islendik ýagdaýynda bolşy ýaly “ýagdaýy birmeňzeş düşünmeklik”, ýagny garşydaşyň özüni alyp barşynyň baş ugruna we takyk usulyna düşünmeklik talap edilýär. Özara täsiriň baş ugry we usuly diňe özara düşünmekligiň esasynda döredilip bilner. Eger-de özara täsiriň baş ugry amala aşyrylýan iş bilen berilýän jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň hili bilen kesgitlenýän bolsa, onda özara täsiriň usuly garşydaş baradaky gös-göni düşünje kesgitlenýär. Bu iki ýagdaýyň birligi esasynda özara täsiriň anyk ýagdaýy döredilýär. Onuň möhüm häsiýetnamasy bilelikde netijä gelmekdir. Şeýlelikde özara täsiriň düzüjisine akyl ýetirmek üçin bir indiuidiň niýetleriniň, meýilleriniň, gönükdirilmeleriniň beýlekiniňkä nähili gabatlaşandygyny, anyklamaly bolýar. Başgaça aýdanyňda aragatnaşyk meselesini mundan beýläk-de seljermek garşydaşyň keşbini nähili kemala gelýändigini dogrusyndaky soraga seretmegi talap edýär. Bu keşbiň takyklygy bilelikdäki işiň netijeliligini kesgitleýär.

Meseläniň şeýle goýluşy aragatnaşygyň üçünji tarapyna seretmekligi talap edýär. Bu tarap, şertli ýagdaýda perseptiw diýip atlandyrylyp, onda beýleki adam, has takygy täsiriň garşydaşy hakyndaky düşüňjaniň kemala geliş tutumy derňelýär.

---

6. Seret: Haraş A.U. K opredeleniýu zadaç I metodow sosialnoý psihologii w swete principa deýatelnosti. //Metodologičeskiýe I teoretičeskiýe problemy sosialnoý psihologii. M.,1977, 29-sah.

7 – nji bap. ARAGATNAŞYK ADAMLARYŇ BIR-BIRINI KABUL EDIŞI HÖKMÜNDE (aragatnaşygyň perseptiw tarapy)

Sosial persepsiýasy hakynda düşünje. Ýokarda bellenişi ýaly aragatnaşyga gatnaşyjylaryň arasynda özara düşünişmek bolmalydyr. Özara düşünişmeklik bu ýerde dürli many aňladyp biler: bir jähtde özara täsiriň garşydaşlaryň maksatlaryna, meýillerine, gönükdirilmelerine düşünmek, ýa-da ikinji jähtden diňe bir düşünmek däl-de bu maksatlary, meýilleri, gönükdirilmeleri kabul etmek, ykrar etmek: soňky ýagdaý diňe bir “hereketleri ylalaşdyrmak” däl-de, dostluk, halamaklyk, söýgi ýaly duýgylarda ýüze çykyan golaýlyk, göwün bermek ýaly aýratyn gatnaşyklary döretmäge mümkinçilik berýär. Özara düşünişmekligiň bu iki tarapy derňewiň iki ugruna esas berýär: birinji ýagdaýda özara täsiri seljermek jähtden, ikinji ýagdaýda “atraksiýa” diýip atlandyrylýan hadysany seljermek nukdaýda. Emma iki ýagdaýda hem aragatnaşygyň garşydaşynyň nähili kabul edilýändigigi esasy ähmiýete eýe bolup, başgaça aýdanynda bir adamyň beýleki adamy kabul edişi aragatnaşygyň hökmany düzüm bölegi bolup durýar. Aragatnaşygyň bu tarapy şertli perseptiw tarap diýip atlandyrylýar.

Aragatnaşygyň bu tarapynyň mazmun tarapyny açyp görkezmezden ozal bu ýerde ulanylýan adalgalary anyklamaly. Köplenç adamyň adamy kabul etmegini “sosial persipsiýa” diýip atlandyryrlar. Bu sözüň ulanylyşy ýerlikli däl-dir.” Sosial persepsiýa” adalgasy ilkinji gezek J. Bruner tarapyndan 1947 ýylda kabul edişi “täze garaýyşyň” döredilişinde teklipl edildi. Ilki-ilkiler sosial persepsiýa diýlip perseptiw hadysalaryň sosial döredilişine düşünilýär. Soň-soňlar alymlar sosial paýhasnamada bu düşünjä başgarak many berdiler. Sosial persepsiýa düşüňjesi bilen “sosial obýektleriň” ýagny beýleki adamlaryň, sosial toparlarynyň, uly sosial umumylyklaryň kabul edilişi aňladyldy. Hut şu manyda adalga sosial paýhasy edebiyatda ornaşdy. Şonuň üçin adamyň adamy kabul edilişi sosial persepsiýa ugruna degişli bolup, ýöne bu ugur kabul edişiniň diňe agzalan görnüşinden has giňdir. Eger-de sosial persepsiýa doly göwrümünde göz önüne getirilse, onda örän çylşyrymly, şahalanýan nusga emele gelderdi. Ol diňe kabul edişiniň obýektiniň däl-de subýektiniň-de dürli görnüşlerini özünde jemleýär. Haçanda kabul ediji hökmünde indi-wid bolýan bolsa, onda ol “öz” toparyna degişli beýleki indi-widi kabul edip bilýär; “keseki” topara degişli beýleki indi-widi kabul edip bilýär.; öz hususy toparyny, “keseki” topary kabul edip bilýär. Eger-de bu hatara uly sosial umumylyklary goşmanymyzda hem bu ýerde dört dürli tutum bolup, olaryň her biri özboluşlygy bilen tapawutlanýar. Haçanda kabul edişiniň subýekti hökmünde diňe bir aýratyn indi-wid däl-de, tutuş topar bolanda mesele has-da çylşyrymlaşýar. Şeýle ýagdaýda ýokarda sanalan sosial persepsiýanyň tutumlarynyň hataryna toparyň öz agzasyny kabul edişini, toparyň beýleki toparyň wekilini kabul edişini, toparyň öz-özünü kabul edişini, galybersede tutuş toparyň beýleki topary kabul edişini goşmaly bolýar. Bu hatar ikinji hatara adaty bolmasa-da, başga adalgada bu “ýagdaýlaryň” ählisi sosial paýhasnamada derňelýär. Olaryň ählisiniň aragatnaşygyň taraplarynyň özara düşüniş meselesine dahyly ýokdur.

Meseläni anyklamak üçin umumy sosial persepsiýa hakynda gürrüň etmeli däl-de, şahsyýetara persepsiýasy ýa-da şahsyýetara kabul ediş barada gürrüň etmeli (munuň görnişi hökmünde adamyň adamy kabul edişi ýüze çykýar). Bu tutumlar hut şu ýerde seredilýän manysynda gös-göni aragatnaşyga goşulandyr. (Eger-de aragatnaşyk tutumy biziň ýokarda belleýşimiz ýaly has giň jähtde seredilýän bolsa-da, onda derňewe bir toparyň beýleki topary kabul edişini hem goşmak maksadalaýyk bolardy.)

Bu ýerde ýene-de bir düşündiriş zerurdyr. Sosial obýektleriň kabul edilişi örän köp özboluşlyklary özünde jemleýänligi sebäpli (bu köp sanly tejribelerde ýüze çykarlandyr) “kabul ediş” sözüniň ulanylmasy bu ýerde doly ýerlikli däl. Beýleki adam dogrusynda düşüňjäniň kemala geliş tutumynda ýüze çykýan birnäçe hadysalar umumy paýhasnamada perseptiw hadysalaryň beýan ediş usulyna gabat gelmeýär. Şonuň üçin şu günki güne çenli sosial paýhasnamada bu tutumyň häsiýetnamasyny aňlatmaga has takyk adalga kabul ediş hadysasyna doly möçberde beýleki akyl ýetiriş hadysalary (meselem beýleki adama akyl ýetiriş hadysasy we ş.m.) goşmakdan ybaratdyr. Köp alymlar bu ýagdaýda fransuzça aňladylyş bolan “ “ adalga ýüzlenip, ol beýlekini kabul etmegi däl-de,” beýlekä akyl ýetirmekligi” aňladýar. Meselem A.A. Bodalyowyň işlerinde “beýleki adamy kabul etmek” adalganyň manydaşy hökmünde “beýleki adama akyl ýetirmek” ulanylýar.

Adalganyň şeýle giňişleýin düşünilmesi sosial obýektleriň özboluşly häsiýetlerini derňemek bilen döredilendir. Şeýle häsiýetlere obýektiň diňe bir fiziki sypatlary däl-de, onuň “özüni alyp baryş” häsiýetnamasy, ýagny onuň niýetleri, pikirleri ukyplary, emosiýalary, gönükdirilmeleri we ş.m. barada düşüňjeleri kemala getirmek degişlidir. Mundan başga-da bu düşüňjäniň mazmunyna kabul edişiniň subýektini baglanyşdyrýan gatnaşyklar dogrusyndaky düşüňjeleri kemala getirmek girýär. Hut şu ýagdaý öz wagtynda Brunere sosial obýektler kabul edilende umuman perseptiw hadysalarda düýpli orun eýelemeyän, emma bu obýektlerde aýgytlaýjy ähmiýete eýe bolýan goşmaça şertler hakyndaky pikiri ýöretmäge esas berdi. Meselem, kabul edişiň saýlama häsiýeti sosial obýektleriň kabul edilşinde uly özboluşlyga eýe bolýar. Çünki saýlama hadysasyna akyl ýetirişe girişen subýektiň maksadynyň ähmiýeti onuň geçmişdäki tejribesi we ş.m. ýaly hadysalar goşulýar. Kabul edişiň obýekti hakyndaky düşüňje (täsir) öňki düşüňjeler bilen meňzeşligi esasynda kadalaşdyrylandygy stereotipleşdirmäniň döremegine esas berýär. Bu hadysalaryň ählisi fiziki obýektleriň kabul edilşinde tejribede ýüze çykarlan hem bolsa (meselem, binokulýar görüş dogrusyndaky tejribelerde), olaryň adamlaryň bir-birlerini kabul edişlerindäki ähmiýeti has-da artýar. Şahsyýet-ara persepsiýanyň sosial paýhasy derňewlerinde ulanylýan kabul edişiň meselelerini ýene-de bir çemeleşin “tranzakt paýhasnamasy” diýip atlandyrylýan ugur bilen baglanyşyklydyr. (Kentril, Itelson, Kilpatrik). Bu ugurda islendik persepsiýa kabul ediji bilen kabul edilýäniň arasyndaky çalyşyk ýa-da özara täsirdir (tranzaksiýa) diýen pikir has tekrarlanýar.

-
1. Bodalyow A.A. Wospriýatiýe I ponimaniýe çeloweka çelowekom. M., 1972, 5-sah.

Tranzaksiya kabul edishin subyektinin isjeñ gatnaşyklygyny belläp, bu pikiriñ awtorlary perseptual ýagdaýyñ özboluşly döredijisi hökmünde subyektin garaşmalarynyñ höwesleriniñ, niýetleriniñ, öñki tejribesiniñ ähmiýetini nygtaýarlar. Hut şeýle subutnamalar Bruneriñ pikirleri bilen bir hatarda social paýhasnamada şahsyýetara kabul edishin aýratynlygy hökmünde ulanyldy. Bu hadysalaryñ ählisiniñ göz önünde tutulmagy haçanda beýleki adama akyl ýetirmek aragatnaşygyñ düzümi bölegi garşydaşa diñe düşünmeklige, däl-de onuñ bilen ylalaşykly hereketler gurmaklygyñ, onuñ bilen has ýakyn gatnaşyk guramagyñ esasy hökmünde seredilende has-da ähmiýetlidir.

Aýdylanlaryñ ählisi sosial paýhasnamada “social persepsiya” ýa-da sözüñ dar manysynda, “şahsyýetara persepsiya”, “beýleki adamyñ kabul edilişi” erkin, deñşdirme häsiýetde ulanylýanlygyna şaýatlyk edýär. Başga bir tarapdan, umumy paýhasnamada kabul edishin derňelşinde kabul ediş beýleki akyl ýetiriş hadysalary bilen has golaýlaşdyrylýar. Has umumy jähtde beýleki adamy kabul etmek – bu onuñ daşky sypatlaryny kabul edip, olary kabul edilýäniñ şahsy häsiýetnamalary bilen baglanyşdyryp, onuñ esasynda bu adamyñ hereketlerini düşündirmek diýmekdir.

Aragatnaşyk tutumynda Adam aragatnaşyk tutumyna şahsyýet hökmünde
özara düşünişmekligiñ goşulýandygy sebäpli, ol öz garşydaşy tarapyndan
şertleri. hem şahsyýet hökmünde kabul bilýär. S.L.Rubinşteýniñ belleýşi ýaly biz beýleki adamy özüni alyp barşynyñ daşky tarapyndan “okaýarys” we onuñ daşky sypatlarynyñ mazmuny aýdyňlaşdyrýarys. Bu tutumda döreýän täsir aragatnaşykda möhüm dolandyryjy ähmiýete eýedir. Birinjiden, beýleki adama akyl ýetirmek bilen indiwiidiñ özi hem kemala gelýär. Ikinjiden, beýleki adamy takyk “tanamak” onuñ bilen sazlaşykly hereketleri guramagyñ girewi bolup durýar.

Beýleki adam dogrusyndaky düşünje ony aňlaýanyñ öz-özüne akyl ýetiriş derejesine bagly bolýar. Bu baglanyşyk iki taraplaýyndyr: bir tarapdan, öz-özüñ barada düşüňjeleriñ baýlygy beýleki adam baradaky düşüňjeleriñ baýlygyny kesgitleýär, ikinji tarapdan, beýleki adam näçe doly aňladylsa, tanalsa / köp derejede we çuňňur häsiýetnamalary nukdaýdan, /öz-özüñ baradaky düşünje şonçada doly bolýar. Bu mesele öz döwründe Marks tarapyndan goýlupdyr: “Adam ilki bada edil aýna seredýän ýaly beýleki adama seredýär. Diñe Pawels özüne meñzeşe gatnaşyk etmek arkaly Pýotr özüne adam hökmünde gatnaşyk edýär. Bu meseläniñ Marksda pelsepe jähtde seredilýänligine garamazdan, onuñ goýluşynyñ we çözüşiniñ social paýhasy seljeriş üçin hem uly usulyýet ähmiýeti bardyr: beýleki adama sereden ýaly garamak öz-özüñe bolan düşüňjäniñ kemala getirilişine diñe bir giňişleýin, sowa – abstrakt çemeleşiş jähtinde däl-de aragatnaşygyñ takyk ýagdaýyna degişlikde seljermek mümkin. Hut şeýle pikiri paýhasy seljeriş derejesinde L.S.Wygotskide tapýarys: Şahsyýet diñe beýleki adama nähili görüňän bolsa öz-özüne garaşy hem hut şeýle bolýar. Ýokarda görşümiz ýaly özara täsiriñ seljerişine “beýleki adamyñ jemlenen” keşbini girizmek bilen hut şeýle pikire meñzeş pikiri Mid hem aýdypdy.

-
2. Seret: Rubinşteýn S.L. Prnsipy I puti razwitiya psihologii. M., 1959, 180 sah.

Eger-de Midiň nusgasynda bu keşbi gös-göni özara täsiriň ýagdaýyny jemleýän bolsa, Marksyň pikir ýöretmesinde bu düýpgöter başga häsiýetdir. Bu pikir B.F. Porşnewde has takyk aňladylandyr: “Görnüşi ýaly Pýotr öz häsiýetini Paweliň üsti bilen aňlamaklygy diňe Paweliň arkasynda jemgyýetiň gatnaşyklaryň ulgamy arkaly bir bütewilige baglanyşdyrylan adamlaryň ägirt köplügi duranlygy mynasybetli mümkin bolýar”. Bu pikir aragatnaşygyň takyk ýagdaýyna deňişlilikde ulansak, öz-özüň baradaky düşünje beýleki adamyň üsti bilen haçanda bu “beýleki” sowa – abstrakt häsiýetde däl-de, sosial işiň giňişleýin ýerliginde seredilen ýagdaýynda mümkin bolýar. Indiwid özüni “beýleki” bilen umumy baglanyşdyrman, eýsem bu baglanyşdyrmany bilelikdäki çözüşleriň döredilişiniň ýerliginde seredýär. Beýleki adam aňlanan ýagdaýynda bir bada ençeme hadysalar amala aşyrylýar: beýleki adamyň emosional bahalandyrylyşy, onuň hereketleriniň gurluşyna düşünmeklige synanyşyk etmek, muňa esaslanýan onuň özüni alyp barşyny üýtgetmek baş ugry we öz hususy özüni alyp barşyň baş ugry.

Emma bu hadysalary keminden iki adam goşulyp, olaryň her biri işjeň subýekt bolup durýarlar. Şeýlelikde özüni beýleki bilen baglanyşdyrmak iki taraplaýyn amala aşyrylýar: garşydaşlaryň her biri özüni beýlekä meňzedýär. Diýmek, özara täsiriň baş ugruny gurmakda her adam diňe bir beýlekiniň isleglerini, meýillerini, gönükdirilmelerini göz önünde tutmak bilen çäklenmek, eýsem öz isleglerine, meýillerine, gönükdirilmelerine beýlekiniň nähili düşünyändigini göz önünde tutmalydyr. Bu zatlaryň netijesinde her bir aýry-aýry sosial-paýhasy derňewiň derejesinde özüni beýlekiniň üsti arkaly aňlamak iki tarapy özünde jemleýär: identifikasiýa we refleksiýa. Bu düşüňjeleriň her biri ýörite düşündirişi talap edýär.

“Identifikasiýa” adalgasy sözme-söz özüni beýlekä meňzetmekligi aňladyp, özünde kesgitli usulyýet manyny jemleýär: Identifikasiýa düşüňjesi köp sanly tejribe işlerde anyklanan adaty empiriki hadysany aňladýar: beýleki adama düşünmekligiň iň bir ýönekeý usuly özüni oňa meňzetmekdir. Bu usul ýeke-täk däl. Ýöne özara täsiriň hakyky ýagdaýlarynda adamlar söhbetdeşiň içki dünýäsi barasyndaky çaklamasyny özüni onuň ornuna goýup görmeklige synanyşyp düzýärler. Bu babatda identifikasiýa beýleki adamy aňlamaklygyň we oňa düşünmekligiň şerti hökmünde ýüze çykýar. Identifikasiýanyň tutumyny, onuň aragatnaşykda wezipesini derňemeklige bagyşlanan köp sanly tejribe derňewler bardyr. Meselem, identifikasiýa bilen oňa mazmuny boýunça has ýakyn bolan empatiýa hadysasynyň arasyndaky ýakyn arabaglanyşyk ýüze çykarylady.

Beýan etme häsiýetde empatiýa hem beýleki adamy aňlamaklygyň aýratyn usuly hökmünde düşündirilýär. Ýöne bu ýerde beýleki adamyň meselesini pähimleýin aňlamak däl-de, onuň meselelerine emosional duýgydaşlyk etmek göz önünde tutulýar.

---

3. Marks K., Engels F. Soç. T.23, 62 sah.

4. Wygotdkiý L.S. Razwitiye wysşyh psihičeskih funkciý. M., 1960. 196 sah.

5. Porşnew B.F. Sosialnaýa psihologiýa I istoriýa. M., 1968, 79 sah.

Empatiýa öz mazmuny boýunça düşünmekligiň /sözüň takyk manysynda / gapma-garşylygydyr: “düşünmek” sözi empatiýa deňşililikde diňe şertli meňzetme häsiýetde ulanylýar: empatiýa bu duýgy üsti , emosional “düşünmeklikdir”. Empatiýada aragatnaşygyň garşydaş pikirde “oýlanylman”, duýgyda “syzylýar”. Bu ýagdaýa öz wagtynda Titçener hem üns beripdi: “Men beýleki adamlarda möhümligi, sadalygy ýa-da buýsançlygy diňe bir görmän ...Men bu häsiýetleri duýýaryn, olary akylda janlandyryýaryn ... “Empatiýanyň hereketlenişi belli bir derejede identifikasiýanyň mehanizmi bilen meňzeşdir: bularyň ikisinde hem özüni beýleki adamyň ornuna goýup, wakalara onuň nukdaýyndan garap bilmek başarnygy gatnaşýar. Emma wakalara kimiňdir biriniň nukdaýyndan garamak diýmek onuň bilen özüni meňzetmek, birleşdirmek diýmekligi aňlatmaýar. Eger-de men kimdir biri bilen özümi meňzedýän ,birleşdirýän bolsam, onda men özümi alyp barşymy edil “beýlekiňki” ýaly guraýaryn. Eger-de men oňa empatiýa döredýän bolsam, men diňe onuň özüni alyp barşynyň ugruny göz önünde tutup /oňa duýgydaşlyk edip/,emma özümi alyp barşymy düýpgöter başgaça gurap bilýärim. Iki ýagdaýda hem beýleki adamyň özüni alyp barşyny “göz önünde tutmaklyk” bar bolup, ýone bilelikdäki işiň netijesi başgaça bolýar: bir ýagdaýda aragatnaşygyň garşydaşyna düşüniپ, onuň ornuna geçip, bu orundan hereket etmek , ikinji ýagdaýda oňa düşüniپ, onuň nukdaýyny göz önünde tutup, hat-da oňa duýgydaşlyk edip, emma özüňçe hereket etmek. Bu jähtleriň ikisi-de möhüm bolup, olaryň ikisiniň-de sosial paýhasnamada kesgitli tejribe däbi bardyr.

Aragatnaşygyň häsiýetnamasy nukdaýyndan ýokarda agzalan ýagdaýlaryň ikisi-de ýene-de bir meseläni çözmekligi talap edýär. Eýsem “beýleki”, ýagny aragatnaşygyň garşydaş maňa nähili düşünyär? Bizniň özara täsirimiz muňa bagly bolýar.Başgaça aýdanynda birek-birege düşünmeklik hadysaly refleksiýa öz pikirini aňlamaklyk hadysasy bilen “çylşyrymlaşýar”. Refleksiýa bu ýerde pelsepedäki ýaly subýektiň öz-özüne akyل ýetirmekligi hökmünde düşünilmän, eýsem oňa başgarak many berilýär. Sosial paýhasnamada refleksiýa indiuidiň özüniň aragatnaşygyň garşydaş tarapyndan nähili kabul edilýändigini aňlamaklygyny aňladýar. Bu beýleki adamy bilmek ýa-da oňa akyل ýetirmek däl-de, şol birbada beýlekiniň meni nähili aňlaýandygyny bilmek, birek-biregi goşalaýyn şöhlelendirmek, “çuňňur, yzygiderli özara şöhlelendirmek bolup, onuň mazmuny garşydaşyň içki dünýäsini gaýtadan dikeltmekdir; üstesine-de bu içki dünýäde öz gözeginde birinji subýektiň içki dünýäsi şöhlelenýär”.

Sosial paýhasnamada refleksiýany derňemek däbi örän aňyrdandyr. Baryp geçen asyryň ahyrynda J.Holms haýsydyr bir Jon bilen Genriniň diadiki aragatnaşyk ýagdaýyny görkezip, bu ýagdaýda keminden alty adamyň bardygyny tassyklapdyr: Jonuň hakykatdaky ýagdaýy /Holms muny “onuň Hudaý ýaradylyşy” diýip atlandyryýar/; Jon özüniň kabul edilişindäki ýagdaýynda ; Jon Genriniň kabul edişinde deňşililikde Genriniň üç “orundaky” ýagdaýy.

Soň-soňlar T.Nýukom we Ç.Kuli gatnaşyjylaryň sanyny sekize ýetirip, ýagdaýy has-da çylşyrymlaşdyrdylar: Jonuň özüni Genriniň aňyndaky keşbinde görşi we degişlilikde Genriniň öz keşbini garşydaşynyň aňynda görüşi. Umumy şeýle özara şöhlelenme keşpleriniň sanyny islendikçe köpeltmek mümkinçiligi bar hem bolsa tejribe derňewlerde bu tutumyň iki derejesini seljermek bilen çäklenýärler. G.Gibş we M.Forwerg refleksiýanyň teklipe edilen nusgalaryny umumy görnüşde getirýärler. Olar özara täsir tutumyna gatnaşyjylary A we B diýip belleýärler. Şeýle ýagdaýda diadiki özara täsir ýagdaýynda döreýän refleksiw gurluşyň umumy nusgasyny şeýle getirmek bolýar.

A we B iki garşydaş bar. Olaryň arasynda A-B kommunikasiýasy we B-niň A bolan jogaby dogrusyndaky B-A yza dolanýan maglumaty döreýär. Mundan başgada A we B-niň özleri hakynda düşüňjesi bardyr. A-da B-B¹¹ barada we B-da A-A¹¹ barada düşüňjeleri. Kommunikatiw tutumda özara täsir şeýle amala aşyrylýar: B ýüzlenip A A¹ hökmünde gepleýär. B B¹ hökmünde A¹¹-nyň sözüne jogap berýär. Bularyň hemmisiniň hakyky A we B golaýdygyny subut etmeli bolýar; sebäbi A we B obýektiv hakykata gabat gelmeýän A¹, B¹, A¹¹ we B¹¹ –nyň barlygyny bilmeýärler: bu ýagdaýda A we A¹¹-nyň, hem-de B we B¹¹ –nyň arasynda kommunikasiýa kanaly ýokdyr.

A-A¹-A¹¹ we B-B¹-B¹¹ ugurlarda aralyk has golaý bolanda aragatnaşygyň netijeliliginiň has ýokary boljakdygy düşnükli. Bu gabat gelmekligiň ähmiýetine oratoryň auditoriýa bilen özara täsiriniň mysalynda göz ýetirmek bolýar. Eger-de oratoryň A özi hakynda /A¹/, diňleýjiler hakynda /B¹¹/, we iň esasy, özüniň diňleýjiler tarapyndan kabul edilişi hakynda /A¹¹/ nädogry düşüňjesi bolsa, onda onuň auditoriýa bilen düşüňmekligi, özara täsirde bolmaýar. Bu düşüňjeleriň toplumyny bir-birine gabat getirmek ýörite tagallary talap edýän çylşyrymly tutumdur. Şeýle serişdeleriň biri hökmünde bu ýerde sosial – paýhasy türgünleşigiň görnüşi ulanylyp bilner.

Nazaryýet we tejribe jähtden seredilen nusgalaryň görnüşlerini gurmak möhüm ähmiýete eýedir. Häzirki wagtda biziň ýurdumyzda we daşary ýurtlarda özara täsiriň baş ugrynyň we pursatynyň mümkingadar ugurlaryny kesgitlemekde oýunlaryň matematiki taglymatynyň ülnülerini ulanmaklyga synanyşyk edilýär. Ilki –ilkiler şeýle usulda dartgynlyk ýagdaýlary, häzirki döwründe bolsa kooperasiýa ýagdaýlary seljerildi.

Şahsyýetara kabul edişiň mazmuny we netijeleri. Özara düşüňmekligiň ýokarda seredilen usullary indi adamlaryň bir-birine akyl ýetiriş tutumynyň hususy seljerilişine geçmäge mümkinçilik berýär.

Sosial paýhasnamada şahsyýetara kabul edişe degişli köp sanly tejribe derňewleri bardyr. Olaryň ählisini iki sany uly topara bölmek bolar: I/şahsyýetara kabul edişiň mazmunyny öwrenmek /kabul edişiň subýektiniň we obýektiniň häsiýetnamalary, olaryň häsiýetleri we beýlekiler /:2/ şahsyýetara kabul edişiň hut öz tutumyny öwrenmek /onuň şertlerini, onuň döredýän täsirlerini seljerme.

Şahsyýetara kabul edişiň mazmuny kabul edişiň subýektiniň we obýektiniň häsiýetnamasyna bagly bolýar. Munuň sebäbi şeýle kabul edişiň şol bir wagtyň özünde bu tutuma gatnaşýan iki gatnaşyjynyň özara täsiri bolup durýanlygy bilen düşündirilýär. Üstesinede şeýle özara täsiriň iki tarapy bolup,

olaryň biri birek-birege baha bermek, ikinjisi bolsa bu tutuma gatnaşmaklyk mynasybetli birek-biregiň haýsy-da bolsa häsiýetnamalaryny üýtgetmekdir. Birinji ýagdaýda özara täsiriň mazmuny her bir gatnaşyjynyň birek-biregi bahalandyryp, onuň özüni alyp barşynyň belli bir düşündiriş ulgamyny, onuň sebäbini döretmäge ymtylyşyny özünde jemleýär. Beýleki adamyň özüni alyp barşyny düşündirmek bu özüni alyp barşyň sebäbini bilmeklige esaslanyp biler: bu ýagdaýda ol ylmy paýhasnamanyň wezipesi bolup durýar. Ýöne gündelik durmuşda adamlar köplenç beýleki adamyň özüni alyp barşynyň hakyky sebäbini bilenoklar ýa-da ýeterlik derejede bilenoklar. Şeýle ýagdaýda maglumatyň ýetmezçilik edýän wagtynda adamlar birek-birege özüni alyp barşyň sebäbini ýa-da umumy häsiýetleri ýöňküp başlaýarlar. Ýöňkemeklik kabul edilýäniň subýektiň öňki tejribesinde bolan adamyň özüni alyp barşyna meňzeşligi esasynda ýa-da şeýle ýagdaýlarda bolup biläýjek öz hususy meýilleriň seljermek esasynda /bu ýagdaýda identifikasiýanyň mehanizmi hem hereket edip biler/ amala aşyrylar. Nähili sebäpler bolsa-da şeýle ýöňkemekligiň /atribusiýanyň / usullarynyň tutuş ulgamyny döredýär.

Sosial paýhasnamanyň kauzal atribusiýa atlandyrylýan ýörite ugry hut şeýle hadysalary derňeýär. Kauzal atribusiýanyň günbatar sosial paýhasnamasyndaky taglymatlary /G.Kelli,E.Jons,D.Kenouz, R.Nisbet, L.Striklend / esasan bihewioristik ýa-da kognitiwistik ülnülerden ugur alýanlygy zerarly usulyýet çäklilikler bilen utgaşýar. Emma bu tutumyň tejribe öwrenilişi belli bir gyzyklanma döredýär. Meselem, Kollinsiň tejribelerinde /1956/ ýöňkelyän häsiýetnamalaryň toplumy kabul edişiň subýektiniň aýratynlygy bilen kesgitlenýändigini görkezildi: käbir adamlar şahsyýetara kabul ediş tutumynda beýleki adamlaryň fiziki sypatlaryna aýratyn üns berse /bu ýagdaý ýöňkemeklik çäkli bolar/, beýlekileri olaryň psihologik häsiýetnamalaryna üns berýär. /bu ýagdaý ýöňkelyän häsiýetnamalaryň kabul edişiň obýektiniň öňki bahalandyryşyna bagly bolýar/ Sillihiň tejribelerinde, /1928/ kabul edişiň subýektiniň çagalaryň iki sany toparyna berýän bahasy beýän edilýär. Toparlaryň biri “söýgüli” beýlekisi bolsa “halanmaýan” çagalardan düzülýär. “Söýgüli” çagalar /bu ýagdaýda göze ýakymly/ ýumuşlary ýerine ýetirenlerinde ýalňys /bilgeleşýin / göyberip, “halanmaýan” çagalar ony göwnejaý ýerine ýetirseler-de, kabul ediji položitel bahalary “söýgüli”, otritassel bahalary bolsa “halanmaýan” çagalara beripdir.

Paýhasçylardan ilkinji ýöňkemeklik nazaryýetini teklipe eden F.Haýder bolup, ol sosial paýhasnamada “köçe adamsynyň” “türkana” paýhasnamasyna, ýagny sagdyn pikiriniň pähimine salgylanmagyň ýerliklidigini aýgtyly belledi. Haýderiň pikirine adamlara umuman şeýleräk pikir ýöretme mahsus bolýar: “erbet adamda erbet sypatlar bolýar”, “gowy adamlarda gowy sypatlar bolýar” we ş.m. Şonuň üçin özüni alyp barşyň sebäbini we häsiýetnama ýöňkemek hut şeýle nusgada amala aşyrylýar: “erbet” adamlara hemişe erbet hereketler ýöňkelip, “gowulara” bolsa-gowusy ýöňkelyär. Şeýle düşündiriş sagdyn pikiriniň has bir giňden ýaýran häsiýetini açyp görkezýän-de bolsa, bu şol bir wagtyň özünde atribusiýa tutumynyň çenden subýektiwligini subut edýär. Ylmy psihologiýa bu hadysany adamyň gündelik kabul edişiniň şerti hökmünde kabul

etse-de, esasy mesele şeýle subýektiw çemeleşişniň ýüze çykyş çäginde derňemek bolup durýar.

Kauzal atribusiýa taglymatynda gapma-garşylykly düşüňjeler pikirine uly orun berilýär: haçanda “erbet” adama oňyn däl sypatlar ýöňkelip, kabul edijiniň özi bolsa gapma-garşylykly – kontrast ýagdaýda özünde oňyn sypatlar bar hasaplaýar. Düýpli operasional derejede bu pikir G.Kelliniň belli tejribelerinde açylyp görkezilendir. Bu derňewlerde üstünligiň ýa-da şowsuzlygyň sebäbini ýöňkemekligiň mazmunynyň waka gatnaşyanyň we syn edýäniň orunlary üçin tapawutly bolýandygy subut edildi. Görüp otursaň özara täsirdäki şowsuzlyk gatnaşygy we syn ediji tarapyndan dürli-dürli bahalandyrylýar: gatnaşygy şowsuzlykda esasan obýektiw ýagdaýlary “günäkärlese”, syn ediji orunda durýan adam şowsuzlykda hut ýerine ýetirijini “günäkärleýär”.

Şeýle häsiýetdäki tejribe derňewleri özüniň nazaryýet düşündirilişiniň jedellidigine garamazdan umumy jähtde örän wajyp meseleleriniň biri bolan adamyň kabul etmeginde gönükdirilmeleriň ähmiýeti dogrusyndaky möhüm meseläni goýdy. Bu ähmiýet nätanyş adam hakynda ilkinji täsiriň kemala gelşinde aýratyn hem uludyr. Bu ýagdaýda gönükdirilmeleriň ähmiýetini açyp görkezýän A.A.Bodalýowyň tejribeleri giňden mälimdir. Tejribeleriň birinde talyplaryň iki toparyna şol bir adamyň suratyny görkezýärlär. Ýöne toparlaryň birine ilki başda surtdaky adamyň zannyýaman jenaýatkärdigini, beýlekisine bolsa onuň uly adamdygy aýdylýar. Soňra bolsa her toparyň agzalaryna surtdaky adam barada onuň söz keşbini döretmeklik tabşyrylýar. Birinji ýagdaýda talyplar degişli häsiýetnamalary ýazypdyrlar: çuňlukda ýerleşen gözler gizlin gahar-gazabyň, öňe çykyp duran eňek bolsa jenaýatçylykda “soňuna çenli” gitjekdiginiň we ş.m. häsiýetnamasy hökmünde kabul edilipdir. Degişlilikde ikinji toparda şol bir “çuňlukda ýerleşen gözler” pikiriniň çuňlugy, öňe saýlanýan eňek akyl ýetiridäki kynçylyklary ýeňýän erkin güýji hökmünde we ş.m. kabul edilipdir.

Agzalan derňewleriň ählisi şahsyýetara kabul ediş tutumynda kabul edijiniň häsiýetnamasynyň ähmiýeti dogrusyndaky sowala jogap bermeklige synanyşýarlar: haýsy häsiýetnamalar bu ýerde ähmiýetli, olar haýsy şertlerde ýüze çykýarlar we ş.m. Tejribe derňewleriň başga bir topary kabul edişni obýektiniň häsiýetnamasyna bagyşlanandyr. Mälim bolşuna görä olar hem şahsyýetara kabul edişni üstünligine ýa-da şowsuzlygyna uly täsir edýär. Adamlaryň individual aýratynlyklary, şol sanda beýleki adamlary ýokary ýa-da pes “açyp” görkezijileri dürli-dürli bolýar. Adaty pähimiň derejesinde bu dürli – dürlidir has aýdyň aňladylýar/ ol-içi pikirli”, “onuň etjegi içinde” we ş.m./ Emma adaty pähimiň bu pikir ýöretmeleriniň agzalan hadysanyň sebäbine düşünmäge, şol sanda şahsyýetara kabul edişni üstünligini çaklamaga peýdasy azdyr.

Şahsyýetara kabul edişni ýagdaýynyň şeýle çaklanan işini üpjün etmek üçin derňewiň ikinji bir uguryny göz önünde tutmaly bolýar.

Bu ugur adamlaryň bir-birlerini kabul etmekliginde ýüze çykýan dürli “täsirleri” ýüze çykarmak bilen baglanyşyklydyr. Şeýle täsirleriň üçüsi has giňişleýin derňelişdir. Täç /oreol/ täsiri /galotäsir/, täzelik we birinjilik täsiri we stereotipizasiýa täsiri ýa-da hadysasy. “Täç täsiriniň” mazmuny kabul edilýän adam dogrusynda özboluşly gönükdirilme döretmek arkaly ýa-da oňa bu gönükdirilmäniň esasynda bilgeleşleýin belli bir häsiýetleri yönkemekden ybaratdyr. Başgaça aýdanynda haýsyda bolsa bir adam hakynda alynan maglumat belli bir usulda “ülňüleşdirilip”, öňden döredilen keşbiň üstüne goýulýar. Bu öňden döredilen keşp kabul edişiň obýektiniň hakyky häsiýetlerini görmeklige päsgel döredýän “täjiň” wezipesini ýerine ýetirýär. Täç täsiriniň adam hakyndaky ilkinji düşüňjani kemala getirmekdäki mazmuny eýsem nämeden ybarat? Bu ýerde adam hakyndaky umumy gowy pikir onuň nämälim häsiýetleriniň-de onuň kabul edilmegine, we tersine, umumy erbet pikir oňyn däl bahalandyryşyň agdyklyk etmegini döredýär. Tejribe derňewlerde täç täsiriniň haçanda kabul ediji kabul edilýän dogrusynda örän ujypsyz maglumata daýanyan, şeýle hem pikir ýöretmeler ahlak sypatlaryna degişli bolan ýagdaýynda has güýçli ýüze çykýar. Bu ýagdaý adam adamy kabul edende özboluşly täç bolup, belli bir häsiýetnamalary peseldip beýlekilerini güýçlendirýär.

Bu täsir bilen “täzelik” we “ilkinjilik” täsirleri has ýakyndan baglanyşyklydyr. Olaryň ikisi-de adam hakynda düşünje döretmek üçin maglumatyň berlişi yzygiderligi dogrusyndaky hadysa degişlidir. Laçinsiň tejribelerinde /1957/ talyplaryň dört toparyna nätanyş adam görkezilip ol barada: birinji toparda onuň ekstrawertligi, temperamentiniň häsiýeti, ikinji toparda introwertligi, üçünji toparda ilki onuň ekstrawertligi, soňra bolsa onuň introwertligi, dördünji toparda – bu häsiýetler ters yzygiderlikde aýdylypdyr. Toparlaryň dördüsine hem nätanyşyň şahsyýetiniň häsiýetnamasyny teklipl edilen adalgalarda beýan etmeklik tabşyrylypdyr. Birinji iki toparda beýan etmeklik hiç bir kynçylyksyz ýerine ýetirilipdir. Üçünji we dördünji toparda nätanyş hakyndaky düşüňjaniň mazmuny maglumatyň teklipl ediliş yzygiderligine laýyk bolupdyr: ilkinji nobatda berlen maglumat häsiýetnamada agdyklyk edipdir. Şeýle täsir “ilkinjilik” täsiri atlandyrylyp, ol nätanyş adam kabul edilen ýagdaýynda ýüze çykarylypdyr. Tersine, tanyş adam kabul edilende “täzelik täsiri” ýüze çykyp, onda soňky, ýagny has täze maglumat has aýgytlaýjy bolýar.

Has giň jähtde bu täsirleriň ählisini adamyň adamy kabul edişine hemra bolan aýratyn bir tutumyň, stereotipleşdirme hadysasynyň ýüze çykyşy hökmünde seretmek bolar. Umuman aýdanynda stereotip munuň özi haýsy-da bolsa bir hadysanyň ýa-da adamyň durnukly keşbi bolup, bu keşp hadysa ýa-da adam bilen özara täsir edilende “gysgaldylan” ýagdaýda ulanylýar. Aragatnaşykda stereotipler adamlar bir-birlerine akyl ýetirenlerinde ýüze çykanda özboluşly döreyşe we mana eýedir. Adatça stereotip çäkli geçmiş tejribesiniň, çäkli maglumatynyň esasynda netijä gelmek ymtlyşsynyň esasynda döreyär. Köplenç stereotip adamyň topara degişliligi, meselem, onuň haýsy hünäre

değişlilik meselem, onuň haýsy häre deşililigi dogrusynda döreyär. Şeýle ýagdaýda öňki tejribede şu hünäriň wekillerinde gabat gelnen häsiýetler bu hünäriň ähli wekiline mahsus hasaplanylýar / “ähli mugallymlar nesihat beriji,” “ähli buhgalterler ownuk talapkärçilikli“ we ş.m./. Bu ýerde geçen tejribeden “sapak almak”, çäkliligine garamazdan bu geçmiş tejribesine meňzeşlik esasynda pikir jemlemek meýil ýüze çykýar.

Adamlaryň bir-birlerine akyl ýetiriş tutumynda stereotipleşdirmek iki sany netijä getirip biler. Birinjiden, ol beýleki adama akyl ýetirmekde belli bir ýönekeýleşdirmeklige getirýär: bu ýagdaýda stereotipiň bahalandyryş wezipesini alyp barmaklygy hökman däl: beýleki adamyň kabul edişinde onuň emosional ýakymlylygy ýa-da ýakymсызlygy barada üýtgeşme bolmaýar. Bu ýagdaýda Diňe ýönekeýleşdirilen çemeleşiş galyp, ol beýleki adamyň keşbini döretmegiň takyklygyny döretmäge ýardam etmese-de, bu keşbi ülni bilen çalşyrmaga mejbur edip, ol her näme-de bolsa akyl ýetiriş tutumyny gysgaldýanlygy üçin belli bir derejede zerur bolup durýar. Ikinji ýagdaýda stereotipleşdirmek ters pikir ýöretmeleriň döremegine getirýär. Eger-de pikir ýöretme geçmişde gazanylan çäkli tejribe esasynda guralan bolsa, bu tejribe oňyn däl häsiýetdebolan bolsa, onda toparyň wekiliniň her täze kabul edilişi ýigrenç öwüşginini alýar. Şeýle ters pikir ýöretmeleriň döreyşi köp sanly tejribe derňewlerde ýüze çykarylanda bolsa, ýöne olar öz oňyn däl häsiýetlerini tejribehana şertlerinde däl-de, hakyky durmuşda has aýdyň ýüze çykarýar. Şeýle ýagdaýda olar diňe bir adamlaryň özara sözleşişine däl-de, olaryň özara gatnaşyklaryna örän uly zyýan ýetirýär. Bu babatda milli-etniki stereotipler has ýaýran bolup, haçanda belli bir etniki toparyň aýry-aýry wekilleri dogrusynda çäkli maglumata esaslanyp, bütin topar hakynda nädogry pikir ýöretmeler döredilýär. Bu mesele dogrusynda biz soňra has giňişleýin gürrüň ederis. Bu ýerde bolsa şahsyýetara kabul ediş tutumynyň çylşyrymly tebigatynyň sosial paýhasnamada adamy adamyň kabul edişiniň takyklygy meselesini has çuňňur öwrenmekligi talap edýändigini bellemelidir.

Şahsyýetara kabul edişiniň takyklygy.

Bu mesele has umumy nazary-usulyýet meseläniň çözlüşi bilen baglanyşyklydyr. Eýsem sosial obýektleriniň kabul edilişiniň “takyklygy” näme? Fiziki obýektler kabul edilende biz kabul edişiniň takyklygyny onuň netijesini obýektiň belli bir häsiýetlerini obýektiw ölçemek bilen deňeşdirmek arkaly barlap bolýar. Beýleki adama akyl ýetirilen wagtynda bolsa ol barada alnan täsiri hiç zat bilen deňeşdirip bolmaýar, çünki beýleki adamyň şahsyýetiniň köp sanly häsiýetleriniň gös-göni ölçeg usullary ýokdur. Dogrusy, bu ýerde dürli şahsyýet testleri belli bir kömek berip biler. Ýöne, birinjiden, adamyň ähli häsiýetnamalaryny ölçeýän testler ýokdur /şonuň üçin eger-de deňeşdirme ulanylsa hem diňe özläriniň ölçegi üçin testler döredilen häsiýetlere deşililikde ulanylyp bilner/, ikinjiden, öň bellenişi ýaly, test usulyny şahsyýeti derňemegiň ýeke-täk guraly hökmünde seretmek bolmaz, sebäbi islendik şahsyýet testine ol ýa-da beýleki çäklilikler mahsusdyr.

Testleriň usul hökmünde çäkliligi, olaryň ölçäp bilýän häsiýetnamalarynyň sanynyň we umumy akyl ýetiriş mümkinçiliginiň çäkliligi olaryň diňe tejribeçiniň göz önünde tutan zadyny ýüze çykarýandygy bilen düşündirilýär /bu ýagdaýda

köplenç “hakykatda bar zatlar” ölçeğiň çäginde daşda galýar/. Şonuň üçin bu usual daýanyp deňeşdirme ulanylanda bu hemişe üçünji bir adamyň häsiýetnamalary bilen deňeşdirme bolup, ol bolsa öz gezeginde başga bir adamyň akyl ýetirişiniň netijesidir. Hut şeýle mesele emin-ekspert bahalandyryş usuly ulanylanda hem ýüze çykýar. Emin-ekspert hökmünde Kabul edişiň obýekti bolup durýan adamy oňat tanaýan adamlar saýlanýar. Bu adam barada olaryň piker ýöretmeleri (“ekspert bahasy”) Kabul edişiň subýektiniň maglumatlary bilen deňeşdirilýär. Testlere seredende ekspert bahalary möhüm artykmaçlyga eýedir: bu ýerde biz şahsyýetara Kabul edişiň häsiýetleriniň seçilmesini çäklendirmeyän şert bilen iş salyşýarys. Testlere bolsa şeýle çäklilik mahsusdyr. Bu ekspert bahalary “obýekt maglumatlar” bolup durýan daşky şertleriň wezipesini ýerine ýetirýärler. Ýöne bu ýagdaýda hem biz subýektiw piker ýöretmeleriň iki hataryny alýarys: kabul edişiň subýektiniň we ekspertiň (ekspert hem kabul edişiň subýekti bolup durýanlygy sebäli, onuň piker ýöretmesi-de bahalandyryşy özünde jemleýär).

Nämede bolsa testler we ekspert bahalary belli bir ýagdaýlarda kynçylyklar bilen baglanyşykly bolsalar-da daşky şertler hökmünde ulanylýar. Bu kynçylyk – beýleki adamyň Kabul edişiniňtakyklygyny obýektiw usullaryň maglumatlary bilen gös-göni deňeşdirip bolmaýandygy bilen baglanyşyklydyr. Bu ýagdaý meselä düýpgöter başgaça düşünmekligi we çözlüşi gurmaklygy talap edýär.

Şeýle usullaryň biri-de şahsyýetara Kabul edişiň ýolundaky ähli “päsgeleşlikleriň” ählisini aňlamakdyr. Şeýle “päsgeleşliklere” bu tutumda döreýän, ýokarda seredilen gurluşlar, täsirler mysal bolup biler. Beýleki adam hakyndaky täsiriň Kabul edijiniň öňki tejribesi esasynda ülnüleşdirilýändigini, bu täsiriň kemala gelşinde ilkinjilik täsiriniň gatnaşýandygy, şol bir wagtyň özünde şahsyýetara Kabul edişdäki nätakyklary ýüze çykarmaga kömek edýär. Emma şeýle döredijileri bilmek diňe şeýle nätakyklygyň bardygyny görkezip, onuň derejesini kesgitlemäge kömek etmeýär. Hut şeýle ýagdaý Kabul edişiň subýektiniň kabul ediş-perseptiw ukyplaryny öwrenmeklikde hem ýüze çykýar. Bu ýagdaýda kabul edijiniň we kabul edişiň obýektiniň häsiýetnamalarynyň nähili utgaşýandygyny kesgitlemek mümkin bolýar. Şahsyýetara Kabul edişe degişli tejribelerde dört topar şert ýüze çykarylýar: a) Kabul edişiň subýektiniň öz-özünü beýan edýän üýtgeýjileri; b) Öňden tanyş şahsyýetleri; c) Özünüň we Kabul edişiň tutumynyň amala aşyrylýan ýagdaý ýerligi – konteksti. Bu dört topar şertleriň bir-birleri bilen baglanyşdyryp, iň bolmanda, her bir takyk ýagdaýda kabul edişiň haýsy tarapa ýykgyň edýändigini kesgitlemek mümkin.

Ir döwürden başlap social paýhasnamada dürli adamlarda Kabul ediş-perseptiw ukyplary ösdürmekligiň serişdelerini agtarmak pikiri döredi. Tejribeleriň bir topary aýry-aýry indiwidleriň beýleki adamlaryň häsiýetnamasyny “okamak” ukybynyň durnuklylygyny ýüze çykarmaklyga gönükdirilendi. Bu tejribeler goýlan sowala kesgitli jogap berip bilmedi” 50% ýagdaýda şeýle durnuklylyk ýüze çykarylýp, 50% - bu häsiýeti anyklamak başartmady.

Hut şeýle gapma-garşylykly netijeler bir adama beýleki adamy takyk kabul edip bilmek sungatyny öwretmek meselesine degişlilikde hem alyndy. Mesele çekişmeli bolsa-da bu ugurda birnäçe synanyşyklar edilýär. Bu synanyşyklar bu maksat üçin sosial-paýhasy türgenleşigi ulanmak bilen baglanyşyklydyr. Türgenleşik tutuşlaýyn aragatnaşyk etmek sungatyny öwrenmekde ulanylan bolsa-da, onuň ýörite usullary kabul ediş “duýgurlygyny” ýokarlandyrmaklyga, ýägny Kabul edişiň takyklygyny ýokarlandyrmaga gönükdirilendir.

Bu ýagdaýda ulanylyan türgenleşigiň maksatnamasy iňňän dürli-dürlidir. Olaryň arasynda iň ýönekeý we adaty däl görnüşi – hünäleri boýunça beýleki adamlaryň takyk kabul edilişi aýratyn ähmiýetli bolup durýanlaryň (mugallymlar, tebipler, dürli derjedäki ýolbaşçylar) ünsüni iň bir giňden ýaýran hadysa gönükdirmekdir. Bu hadysa adamyň fiziki häsiýetnamalarynyň onuň paýhasy häsiýetnamalary bilen baglanyşyklydyr. Bu özboluşly “stereotipler” diňe bir “durmuş tejribesine” esaslanman, eýsem geçmişde bolan dürli paýhasy taglymatlar dogrusyndaky bölek-bücek bilim-düşünjelere esaslanýar (Kreçmeriň konstitusiýa tipinde häsiýetiň sypatlary bilen baglanyşygy taglymaty, fiziognomikanyň adamyň ýüzüniň käir paýhasy häsiýetnamalara laýyklygy baradaky taglymaty we ş.m.). Şeýle hadysalara ünsüň çekilmeginiň özi iňňän uly ähmiýetli bolup, çünki adatyça bularyň şahsyýetara Kabul edişiň tutumyny çylşyrymlaşdyrýandygyna ähmiýet berilmeýär. A.A.Bodalýow bu babatda örän gyzykly maglumatlar alypdyr: onuň beýleki adamlaryň daşky sypatyny nähili Kabul edýarsiniz diýen sowal bilen ýüzlenen 72 adamlarynyň 9-sy kwadrat eňek-erkliligi, uly maňlaý-akylylygynyň alamaty diýip jogap berip, 3-si gaty saçlary tabyn bolmazlygyny, 14-si semizligi – hoşniýetliligiň, 2-si galyň dodaklary – seksuallygyny, 5-si kiçi boýy – häkimliligiň, 5-si bolsa owadanlygy – samsyklygynyň alamaty hasaplapdyr. Bu durmuşy piker jemlemeleri hiç bir hili türgenleşik doly aýryp bilmese-de, türgenleşik adama beýleki adamlar barada piker ýöredende eserdeň bolmaklygy öwredip biler.

Görüş türgenleşiginde –wideotreningde ulanylyan başga bir usulyň biri adama özi hakyndaky düşüňjesini beýleki adamlaryň özüni nähili Kabul edýänligi bilen deňeşdirip, ozone daşdan seretmegi öwretmekdir. Bu ýagdaýda subýektiň özüni we beýleki adamlaryň ony häsiýetlendirmekleri üçin berilýän düşüňjeleriň, piker jemlemeleriň toplumu uly ähmiýete eýedir. Özüň barada hususy we başga biriniň garaýşynyň ýakynlaşmagyda Kabul edişiň takyklygyny ýokarlandyrýär. Emma bu babatda, şeýle hem social paýhasnamanyň beýleki köp sanly meselelerine degişlilikde, haýsy toparlarda türgenleşik bilen meşgullanmaly diýen düýplisowal ýüze çykýar. Bu ugurda günbatarda toplanan tejribeler ýörite türgenleşik toparlarynda kemla getirilen endikler soňra özara hakyky durmuş ýagdaýlarynda saklanyp galmaýar. Şonuň üçin kabul edişiň takyklygy dogrusyndaky türgenleşik bilelikdäki iş esasynda birleşen hakyky toparlarda has ähmiýetlidir. G.Gibş we M.Forwerg öz wagtynda bu meselä üns berip, bir adam dogrusyndaky onuň öz hususy we başganyň berýän bahasynyň meňzeşligi bir iş ulgamy bilen baglanyşykly uzak wagtlaýyn toparlarda has ýokarydygyny anykladylar.

Emma kabul edişiniň takyklygyna bilelikdäki işiň talaplary bilen döredilen şol adam bilen uzak wagtlaýyn aragatnaşykda bolmaklygynyň ýardam edýändigini ýa-da dälidigi hakyndaky sowal doly çözülen däldir. Birnäçe tejribe derňewler uzak wagtlaýyn aragatnaşykda bolmak esasynda döreýän Kabul edişiniň obýektine bolan meýillilik Kabul edilýäniň keşbiniň ýoýulmagyna getirýändigini subut edýär. Şeýlelikde aragatnaşygyň häsiýetnamasyna degişli bu bölekde meseläniň derňewinde hem biz onuň hakyky toparlaryň hakyky işinde seredilmelidigini görýäris.

Şahsyýetara özüne çekijilik – attraksiýa.

Şahsyýetara kabul edişiniň meseleleriniň aýratyn bir topary bu tutuma ýörite emosional-duýgy dolandyryjylaryň goşulmaklygy bilen döreýär. Adam diňe bir-birlerini kabul etmän, eýsem bir-birlerine belli bir gatnaşyklary kemala getirýärler. Şeýle bahalandyryşyň esasynda ol ýa-da beýleki adam dogrusynda ony ret etmeklikden, tä ony söýmeklige çenli bolan duýgularyň toplumy döreýär. Kabul edilýän adam dogrusynda dürli emosional gatnaşyklaryň döreýiş tärlerini anyklamaklyga bagyşlanýan derňew ugruna ýakymlylyk, özüne çekijilik – attraksiýa diýilýär. Sözme-söz attraksiýa-çekmek diýmekligi aňladyp, ýöne türkmen dilinde bu adalganyň özboluşly öwüşgini “çekmek” sözi arkaly doly berilmeýär. Attraksiýa şol bir wagtyň özünde kabul ediji haýsy-da bolsa adam dogrusynda ýakymlylygyň kemala geliş tutumy hem-de bu tutumyň netijesi, ýagny gatnaşygyň hili bolup durýar. Bu adalganyň şeýle köp manylylygy esasan hem attraksiýa özbaşdak däl-de, aragatnaşygyň üçünji perseptiw tarapynyň ýerliginde seredilende has-da nygtalmalydyr. Bir tarapdan, beýleki adam Kabul edilende ol barada dostlukly duýgularyň ýa-da ýigrenjiň kemala geliş täri hakyndaky sowal ýüze çyksa, ikinji tarapdan, bu hadysanyň onuň tutumynyň we “önüminiň” tutuş aragatnaşygyň gurluşyndaky orny, onuň maglumat alyşmak we özara täsir we özara düşünişmekligi öz içine alýan belli bir ulgam hökmündäki ösüşindäki ähmiýeti hakynda mesele ýüze çykýar.

Attraksiýanyň şahsyýetara kabul ediş tutumyna goşmak, adam aragatnaşygynyň ýokarda bellenilen häsiýetnamasyny has-da aýdyň açyp görkezýär: aragatnaşyk hemişe belli bir gatnaşyklaryň amala aşyrylmagydyr (jemgyýetçilik we şahsyýetara). Attraksiýa esasan gatnaşyklaryň aragatnaşykda amala aşyrylýan ikinji görnüşini bilen baglanyşyklydyr.

Attraksiýanyň sosial paýhasnamada derňelişi entek täze ugurdyr. Derňewleriň bu ugrunyň döremegi belli bir ters düşüňjeleriň ýeňip geçilmegi bilen baglanyşykly bolup durýar. Uzak wagtlap dostluk, sulh almaklyk, söýgi ýaly hadysalar ylmy seljerişiň dersi däl-de sungat, edebiýat we ş.m. ugurlaryň dersi bolup durýar diýen piker bardy. Henize çenli bu hadysalaryň ylmy derňewi olaryň çylşyrymlylygy zerarly däl-de, bu tutumda ýüze çykýan ähli ahlak meseleleriň döreýänligi üçin ýňip geçip bolmajak päsgelçiliklere uçraýar diýen pikir hokum sürýär.

Emma şahsyýetara kabul edişi öwrenmekligene çuňňur aralaşmak sosial paýhasnamany bu meseläni-de “kabul etmeklige” mejbur edip, bu ugurda häzirki wagtda köp sanly tejribe we nazaryýet işleri toplanandyr.

Attraksiýany beýleki adam dogrusyndaky sosial gönükdirilmäniň (attityudyň) aýratynbir görnüşi hökmünde seretmek bolar. Ýöne bu gönükdirilmede emosional-duýgy düzüji agdaklyk edip, onda beýleki adam esasan emosional-duýgy bahalandyrylyşa mahsus bolan düşüňjelerde häsiýetlendirilýär. Bu ugurdaky takyk amaly (şol sanda tejribe) derňewler esasan adamlaryň arasynda oňyn emosional-duýgy gatnaşyklaryň döremegine getirýän şertleri anyklamaklyga bagyşlanandyr. Meselem, attraksiýanyň döremeginde kabul edişiň subýektiniň we obýektiniň häsiýetnamalarynyň meňzeşliliginiň ähmiýeti, aragatnaşygyň “ekologik” häsiýetnamalarynyň, tutumynyň orny (aragatnaşyk edýän taraplaryň ýakynlygy, duşuşygyň çaltlygy we ş.m.) ýaly meseleler öwrenilendir. Köp sanly işlerde attraksiýa bilen taraplaryň arasynda döreýän özara täsiriň aýratyn görnüşiň (meselem, “kömek ediji” özüňi alyp barşyň şertlerinde) arasyndaky baglanyşyk ýüze çykarylady. Eger-de şahsyýetara kabul edişiň ähli tutumyny bu ýagdaýda ýüze çykýan gatnaşyklardan üzňe seredip bolmaýan bolsa, onda attraksiýanyň tutumy beýleki adam kabul edilende döreýän oňyn gatnaşyklaryň ýüze çykmaklygy bolup durýar. Alnan maglumatlara berilýän nazary düşündirişler attraksiýanyň entek kanagatlanarly taglymatynyň ýoklugyna şaýatlyk edýär. Günbatar sosial paýhasçylarynyň derňewlerinde bu hadysanyň düşündirilişi bihewioristik çemeleşiş usulyýet nukdaýlarynda berilýär (attraksiýa “berkidilen” ýagdaýda döreýär diýen piker ýöretme esasynda). Bu düşündiriş tejribe barlaglarda tassyklanmaýar.

Attraksiýany toparyň işiniň ýerliginde derňemek attraksiýanyň wezipelerini täze düşündirmeklige giň gelejek açýar. Meselem, toparda şahsyýetara gatnaşyklaryň emosional-duýgy dolandyrylyşynyň wezipeleriniň düşündirilişi muňa mysal bolup biler. Şeýle işler diňe başlanýar. Ýöne turuwbaşdan bu işleriň sosial paýhasnamanyň umumy çygryndaky ornuny anyklamak zerurdyr. Adam aragatnaşygyň üç tarapynyň (maglumat, özara täsir, bir-biriňi kabul etmek) bütewiligi bilen döredilýän özboluşlylyk dogrusyndaky pikiriň tebigy ösüşi attraksiýany indiwiidiň topardaky aragatnaşygyň ýerliginde seretmekligiň ýollaryny bellemäge mümkinçilik berýär.

8-nji bab. ARAGATNAŞYK TUTUMYNDÄ TÄSIR ETMEKLIĞIŇ PAÝHASY USULLARY.

“Köpçülikleýin” özüni alyň baryş ýagdaýlarynda täsir edişiniň meseleleri

Aragatnaşyk tutumynyň üç tarapyňyň öwrenilişi olaryň her birinde indiwidleriň bir-birlerine täsir ediş usullaryny jemleýändigini görkezdi. Ýöne aragatnaşygyň hökman haýsy-da bolsa-da bir işiň tutumynda bolýanlygy, işiň bolsa toparlarda guralýandygy sebäpli adamlaryň bir-birlerine täsir edişiniň esasy dörediji güýji bilelikdäki toparlaýyn işiň tutumy bolup durýar. Täsir edişiniň ähli paýhasy tärleri bu iş arkaly aralaşdyrylandyr. Täsir edişiniň usullaryny diňe seljerme maksady üçin işiň ýerliginden üzňe öwrenmek mümkin. Hakykatda belgiler üsti bilen täsir etmek, indentifikasiýanyň, refleksiýanyň tärleri işiň tutumynda amala aşyrylyp, mazmun jähtde bu işiň hasiýetnamalary bilen döredilýär. Eger-de täsir edişiniň maksady aragatnaşygyň garşydaşynyň özüni alyň barşyny we işini üýtgetmek bolsa, onda bu üýtgeýşiň ugry bilelikdäki işiň maksady bilen kesgitlenýär. Emma aragatnaşyk görnüşi boýunça köp dürli bolup, kähalatlarda aragatnaşyga bolan isleg tötänleýin dörän, umumy iş bilen baglanyşykly bolmadyk toparlarda hem ýüze çykýar. Aşakda sosial paýhasnamanyň iş salyşýan toparlarynyň görnüşleri giňişleýin serediler. Bu ýerde aragatnaşyk tutumyndaky täsir edişiniň usullarynyň diada-iki adamly ýa-da kiçi toparda däl-de, aragatnaşygyň sözün doly manysynda topar diýip atlandyryp bolmaýan, tötänleýin sebäp boýunça gysga wagtlaýyn adamlar birleşmelerindäki ýörite seljerilişini zerurdygyny nygtamalydyr.

Bu ýerde adamlaryň arasynda uzak wagtlaýyn galtaşmanyň ýoklugy, aragatnaşygyň bu ýagdaýda olaryň işi-durmuşy üçin ähmiýetliligini peseldenok.

Sosial paýhasnamada adatça bu ýagdaýda täsir edişiniň aşakdaky usullary ýüze çykarylýar: ýokançlanmak, yrmak, ynandyrmak, öýkünmek. Köplenç bu hatarda şeýle özboluşly hadysa bolan ýoňlanmak / moda / hem seredilýär. Bu hadysalaryň köpüsiniň öwrenilişi ilkinji sosial-paýhasy taglymatlar bilen baglanyşykly bolup /meselem, öýkünme G.Tard tarapyndan ýörite öwrenilýär, şol sebäpli olar uly birleşmeleriň paýhasnamasynyň / köpçülik, üşmeleň we ş.m. / ýerliginde derňelipdir. Şonuň üçin sosial paýhasnamanyň tejribe derňewleriň işjeň özleşdirilişine geçmekligi, esasy ünsüň kiçi toparlara göndirilmegi sebäpli ýokarda agzalan täsir ediş usullaryna gyzyklanma peselýär. Üstesine-de käbir sosial paýhasçylar häzirki wagtda bu meseläni könelişen hasaplap, onuň derňewi zerur däl diýip nygtaýarlar.

Hakykatda mesele bu derňew ugruň könelendiginde dälde, ylmyň täze ösüş döwri bu meseleleriň täzeçe derňew usullaryny talap edýänligindedir. Bu hadysalaryň hut özi hakynda aýdylanda bolsa-köpçülik, üşmeleň ýa-da köpçülikleýin tomaşaçy auditoriýa ýaly özboluşly adamlar birleşmeleriniň hakykatlygy, we olaryň aragatnaşygyň we täsir edişiniň özboluşly görnüşleriniň bardygyny äşgärdir. Tersine, jemgyýetçilik durmuşynyň görnüşleriniň çylşyrymlaşmagy, medeniýetiň we sungatyň eserlerini, boş wagty özleşdirmegiň

köpçülikleýin görnüşleriniň ösmegi, köpçülikleýin maglumat serişdeleriniň ýaýbaňlanmagy bu hadysalara aýratyn üns bermekligi talap edýär.

Günbatarda bu meseleleriň toplumy “kollektiwdäki özüni alyp baryş” diýip atlandyrylýar. Şeýle özüni alyp barşyň esasy aýratynlygy bu ýerde maglumatyň özakymlaýyn geçirilişi döräp, şahsyýetiň bu döreyän aragatnaşyk ýagdaýynda öz üstünden dolandyryş duýman hereket edýänliginden ybaratdyr. Şol sebäpli täsir edişiň usullary-da bu ýerde guramaçylykly topardan pes dorejede ösen, umumy iş bilen baglanyşykly toparlardakydan tapawutly bolýar.

Sosial paýhasnamanyň bu bölümünde döp boýunça beýan edilýän täsir ediş usullary barada aýdylanda bolsa olaryň hakykatdanda bardygy hiç hili şübhe döretmeýär. Bu täsir usullaryna ýeke-ýekeden seredip geçeliň.

Ýokançlanma. Bu öňden bäri adamlar köpçüligini belli bir häsiýetde birleşdirýän / esasan hem dini ekstazlar, köpçülikleýin psihozlar we ş.m. / ýaly zatlar bilen baglanyşyklykda täsir edişiň aýratyn usuly hökmünde derňelip gelindi. Ýokançlanma hadysasy adamzat taryhynyň has irki döwürlerinde belli bolup, köp sanly ýüze çykyş ritual tanslar, sport azarkeşligi, dowul tapmak ýagdaýdan dürli ruhy ýagdaýlaryň köpçülikleýin döreyişleri we ş.m. Umumy häsiýetde ýokançlanmany indiwidiň aňlanylmaýan, biygtyýar ýagdaýda belli bir paýhasy ýagdaýlara ýolukmagy diýip kesgitlemek bolar. Ol haýsydyr bir maglumatyň aňlanylan häsiýetde kabul edilmegi netijesinde däl-de, belli bir emosional ýagdaýyň kabul edilmegi netijesinde döreyär. Bu emosional ýagdaýyň adamlar köpçüliginde döreyänligi sebäpli aragatnaşykda bolan adamlaryň emosional täsirleriniň köp derejede özara güýçlenmek täri ýüze çykýar. Indiwid bu ýerde guramaçylykly, ýörite niýetlenen täsiri duýman, aňlanylmaýan ýagdaýda kimdir biriniň özüni alyp barşyny özleşdirip, oňa tabyn bolýar. Köp sanly adamlar aýratyn “ýokançlanma hereketiniň “ bardygyny aýdýarlar; bu hereket uly açyk auditoriýalarda döräp, onuň tutumynda emosional ýagdaý adaty zynjyr reaksiýasynyň nusgasy boýunça köp sanly “şöhlelenme” arkaly güýçlenýär. Şeýle hadysa ilkinji nobatda guramaçylyksyz toparlarda, köplenç üýşmeleňde döreyär.

Täsir edişiň ýokançlanma üsti bilen güýçlenýän ýagdaýlarynyň biri-de dowuldur. Dowul adamlar köpçüliginde belli bir emosional ýagdaý hökmünde ýüze çykyp, ol haysy-da bolsa gorkuly ýa-da düşnüksiz täzelik hakynda maglumatyň ýetmezçiligi, ýa-da onuň artykmaçlygy netijesinde döreyär. Dowul grekçe panika bolup, ol çopanlaryň, örileriň we padanyň goraýjysy grek hudaýynyň ady Pana bilen baglanyşyklydyr. Pana özüniň gazaby bilen padanyň telbeligini döredip, ony ujypsyz sebäp esasynda oda ýa-da uçruma oklamaga mejbur edipdir. Dowul döremegine gös-göni sebäp bolýan zat özboluşly sarsgyn ýagdaýa getirýän ol ýa-da beýleki habaryň ýüze çykmagydyr. Soňa baka, ýokarda aýdylan özara köp mertebeli şöhlelenme täri netijesinde dowul güýçlenýär. Dowul netijesinde döreyän ýokançlanma kembaha garamak bolmaz. Bu talap häzirki döwre hem degişlidir. 1938 ýylyň 30 oktyabrynda ABŞ-da En-bi-si radiokompaniýasy tarapyndan G.Uellisiň “Dünýäleriň urşy” kitaby

boýunça guralan gepleşigi netijesinde dörän köpçülikleýin dowul hemmä mälimdir. Dürli ýaş we bilim derejeli radio diňleýjiler köpçüligi / resmi maglumatlara görä takmynan 1 200 000 adam / marsianlaryň Ýere çozuşyna ynanyp köpçülikleýin psihoza ýakyn ýagdaýy başdan geçirdiler. Olaryň köpüsi radioda edebi eseriň sahnalaşdyrylyşynyň berilýändigini bilseler-de / bu üç gezek diktor tarapyndan düşündirilipdir /, 400 000 golaý adam “marsianlaryň gelendigini” “magat” görendiklerini aýdypdyr.

Dowul derňemesi kyn bolan hadysalaryň biridir. Dowly gös-göni synlap bolmaýar. Munuň sebäbi, birinjiden, onuň döreyiş “möhleti” hiç wagt mälim bolmaýar, ikinjiden, dowul ýagdaýynda diňe synlaýjy bolup galmak kyndyr: adam dowluň “içinde” bolanda onuň bilen gurşalýar we oňa tabyn bolýar. Dowly derňemek onuň örküji geçilenden soňra ony beýan etmek häsiýetindedir. Bu beýan etmeler dowulyň tutuş tutumyna mahsus bolan esasy döwürleri ýüze çykarmaga mümkinçilik berdi. Döwürleri bilmek bolsa dowly togtatmak üçin möhümdir. Dowly togtatmak haçanda pajygaly ýagdaýa pähim ornaşdyryp bilýän, ýagdaýa “ýolbaşçylyk” edip bilýän güýçler dörände mümkin bolýar. Döwürleri bilmek bilen bir hatarda dowluň paýhasy tärini bilmek-de möhümdir. Şeýle täre ýokançlama mahsus bolan aňlanylmaýan ýagdaýda özüni alyp barşyň belli bir nusgalaryny kabul etmeklik degişlidir. Eger-de dowul ýagdaýynda özüni alyp barşyň göwnejaý nusgasyny teklip edip biljek adam bar bolsa, onda üýşmeleňiň kadaly emosional ýagdaýyny gaýtadan dikeldip, dowly togtatmak mümkinçiligi döreyär.

Ýokançlanmanyň möhüm meseleleriniň biri-de oňa uçran adamlar köpçüligine mahsus bolan bahalandyryşyň we gönükdirilmeleriň umumylygynyň ösüş derejesiniň ähmiýeti dogrusyndaky meseledir.

Bu sowal ylymda entek ýeterlik öwrenilmese-de amalyýetde bu häsiýetnamalaryň ýokançlanma ýagdaýyna goşulyş görnüşleri anyklandy. Meselem, köpçülikleýin tomaşa ediş ýagdaýynda meşhur akteryň çykyşyndan öň onuň şöhratyny artdyran höweslendirijileriň biri el çarpyşma bolup durýar. Bu özboluşly itergi bolup, onuň yzy bilen ýagdaý ýokançlanmanyň kanunlary boýunça ösýär. Şeýle täri bilmeklik faşistik propagandada ulanylyp, ol ýerde açyk auditoriýa täsir etmekligiň aýratyn taglymaty işlenilip düzülýär. Auditoriýa açyk gyjynmaklyk, ekstaz-kelle göçgün ýagdaýyna ýetirilýär.

Auditoriýanyň ýokançlanma tabyn bolmak derejesi ony düzýän şahsyýetleriň ösüş derejesine, has takygy, olaryň öz-özlerini aňlaýyş derejesine bagly bolýar. Bu babatda häzirki zaman jemgyýetinde ýokançlanma adamzat taryhynyň başlangyç döwürlerine seredende has pes orun eýeleýär diýen pikir ýöretme adalatlydyr. Belli psiholog B.F. Porşnew öz wagtynda jemgyýetiň ösüş derejesi näçe ýokary bolsa indiwidleriň özlerini biygtyýar ýagdaýda ol ýa-da beýleki hereketlere, duýgylara çekýän güýçlere bolan tankydy garaýşy şonçada güýçli, şunuň bilen baglanyşyklykda, ýokançlanma täriniň täsiri şonça-da gowşak diýip belläpdi.

Günbatar sosial paýhasnamasynda döran däbe görä ýokançlanma hadysasy adatça jemgyýete garşy we guramaçylyksyz özüni alyp baryş şertlerinde / dürli tebigy heläkçilikler we ş.m. / seredilýär. Emma kähalatlara özüni alyp barşyň bu görnüşine köpçülikleýin aňlanylan, sosial hereketleriň alamatlaryny-da goşýarlar. Olaryň diňe ýokançlanmagyň nukdaýyndan düşündirilmesi bu hereketleriň ähmiýetini peseldýär. Bu bolsa ahyr netijede seljerişiň nädogry nazaryýet nusgasyny ulanýan özboluşly ideologiki nukdaýyň alamaty bolup durýar. Mysal hökmünde Günbataryň alymlarynyň bir tiparynyň köpçüligiň rewolýusion çykyşlaryny şeýle aheňde düşündirmeklerini görkezmek bolar.

Sosial paýhasnamanyň esasy wezipesi ýokançlanmaklygyň tärine takyk seljerme berip, onuň görnüşleriniň dürli ähmiýetini, sosial ýagdaýlarda ýüze çykyşyny görkezmekden ybaratdyr. Meselem, şu günki güne çenli ýokançlanmanyň guramaçylykly, sosial taýdan ykrar edilýän özüni alyp baryşdaky / meselem, dürli köpçülikleýin onümçilik ýagdaýlarynda, ýowarlarda we ş.m. / ähmiýeti derňelmän galýar. Belki bu ýagdaýlarda ýokançlanma hadysasynyň haýsydyr täze taraplary, meselem, guramaçylyk pes bolanda onuň öwez doldyryjy wezipesi we ş.m. açylyp görkeziler.

Diýmek, häzirki şertlerde ýokançlanma meselesi könelişdi diýmek bolmaýar. Öz-özüni aňlamaklygyň ösüşi hiç wagtda paýhasy ýokançlanmanyň şeýle köpçülikleýin görnüşini bolan sport ýaryşlary wagtynda stadionlardaky “azarkeşligi” ret etmeýär. Bu meseläni öwrenmekde sosial paýhasnama jemgyýetiň önünde uly borçdadyr: bu ugurda bölek-püçek beýan etmeler, synlamalar bar hem bosa, düýpli derňewler ýok.

Yrmak. Yrmak-maksady gönükdirilen, delillendirilmedik häsiýetde bir adamyň beýlekä ýa-da topara edýän täsiridir. Yrmakda maglumat özüniň hiç bir hili tankytsyz kabul edilmegine niýetlenilip, bir adaman beýlekä geçirilýär. Köplenç adaman adama geçirilýän ähli maglumaty kommunikatoryň – habar berijiniň ornunyň işjeňlik derejesine laýyklykda tapawutlandyryp, onda habar bermek, ynandyrmak we yrmak ýaly görnüşleri ýüze çykarýarlar. Bularyň üçünjisi maglumatyň tankytsyz kabul edilmekligi bilen baglanyşyklydyr. Yrmak ýagdaýynda adam maglumaty tankydy bahalandyrmaga ukypsyz hasaplanýar. Dürli ýagdaýlarda we dürli toparlarda maglumaty tankytsyz kabul etmeklige ýardam edýän delilsizligiň derejesi dürli-dürlidir.

Yrmak hadysasy paýhasnamada öňden bäri öwrenilip, esasan medisina amalyýetine ýa-da okatmaklygyň bir näçe takyk görnüşlerine degişlilikde derňelipdir. Sosial paýhasy derejede yrmak entek ýeterlik derejede öwrenilen däldir. Sosial paýhasy hadysa hökmünde yrmak, ýa-da “suggestiýa” çuňňur özboluşlylyga eýe bolup, şonuň üçin “sosial suggestiýa” aýratyn hadysa hökmünde garamak mümkin. Başga jähtde sosial paýhasy derňew paýhasy ylmyň beýleki bölümlerinde bu hadysa öwrenilende ulanylýan adalga saklanylýar. Yrmaklygy amala aşyran adam suggestor diýip atlandyrylyp, yrmaklygyň obýekti bolup durýany, ýagny yrylýana suggerend diýilýär. Yrmaklyga gaýtawul berýän täsire kontrsuggestiýa diýilýär.

Yrmaklyk täsir edişiniň özboluşly serişdesi hökmünde seljerilende onuň ýokançlanmak bilen baglanyşyklygy hakyndaky mesele ýüze çykýar. Meselem, B.D.Porşnew yrmaklygy öýkünmek bilen bir hatarda ýokançlanmagyň bir görnüşi hasaplaýarlar. B.D.Parygin bolsa, tersine, yrmaklygy ýokançlanmakdan tapawutlandyrýar. Bu tapawutlyk şu aşakdakylara syrykdyrylýar: 1/ýokançlanmakda uly adamlar köpçüligine umumy psihiki ýagdaýy syzmaklyk mahsus bolup, yrmakda bilmeňzeş duýgylary syzmakda şeýle “deňlik” göz önünde tutulmaýar: suggestor bu ýerde suggerendiň syzýan ýagdaýyna sezewar edilmeýär. Yrmak tutumy birtaraplaýyn gönükdirilen bolup, ol toparyň ýagdaýynyň özakymlaýyn üýtgemesi däl-de, şahsylaşdyrylan häsiýetde bir adamyň beýlekä, ýa-da topara işjeň täsir etmegidir; 2/ yrmak adatça dil üsti häsiýetde bolup, ýokançlanmada bolsa söz üsti täsirden başga-da birnäçe serişdeler / ýüzlenme, ritmler we ş.m. / ulanylýar. Başga bir tarapdan yrmak ynandyrmakdan tapawutlanýar. W.M.Behterew öz döwründe yrmaklygyň subutnamasyz we paýhassyz gös-göni paýhasy ýagdaý döredip bilýändigini görkezipdi. Tersine, ynandyrmak paýhasly esaslandyrmak arkaly maglumaty kabul edýän adamyň razylygyny gazanmak bolup durýar. Yrmakda ylalaşyk däl-de, taýýar netijä esaslanýan maglumaty kabul etmek gazanylýar: ynandyrmakda bolsa netijä gelmek maglumaty kabul ediji tarapyndan özbaşdak amala aşyrylmaly bolýar. Şonun üçin ynandyрма esaslanýan pähim, yrmak bolsa-esasan emosional-erk täsiri bolup durýar. Hut şonuň üçin yrmaklygy öwrenmekde onuň haýsy ýagdaýlarda we haýsy şertlerde netijeliliginiň ýokarlanýandygy dogrusynda birnäçe kanunalaýyklar anyklandy. Eger-de medisina amalyýeti göz önünde tutulman, sosial suggestiýa – yrylma nazara alynýan bolsa, onda yrmaklygyň netijeliliginiň ýaşa baglylygy subut edildi: umuman ululara garanda çagalaryň yrmaklyga tabynlygy has ýokarydyr. Edil şonuň ýaly-da ýadaw, fiziki taýdan gowşak adamlar özüni duýşy oňat adamlardan çalt yrylýarlar. Iň esasy bellemeli zat yrmaklykda sosial paýhasy şertleriň gatnaşýandygydyr. Köp sanly tejribe derňewlerde yrmaklygyň esasy şertleriniň biri suggestoryň – yryjynyň at-abraýy bolup durýanlygy, onuň maglumatyň çeşmesine bolan ynam hökmünde täsir edişe goşmaça şert döreýändigini anyklandy. Şeýle “ynanç täjisi” suggestoryň şahsyýetine, hem-de onuň degişli bolan sosial toparyna degişlilikde döreýär. Suggestoryň at-abraýy iki ýagdaýda hem özboluşly “gapdallaýyn delillendiriş” hyzmatyny ýerine ýetirip, gös-göni delillendirmäniň ýoklugynyň öwezini dolýar. Bu yrmaklygyň özboluşly sypatydyr.

Edil ýokançlanmada bolşy ýaly yrmakda hem netije suggerendiýanyň şahsyýetiniň häsiýetnamasyna bagly bolýar. Kontrsuggestiýa – yrylyşa garşy durmak hadysasy aýry-aýry şahsyýetiň yrmaklyga görkezýän garşylygynyň derejesini görkezýär. Sosial suggestiýanyň amalyýetinde bu “paýhasy öz-özüni goranyşy” belli bir derejede togtadýan usullar işlenip düzüldi. Bu serişdeleriň toplumyny B.D.Porşnew kontrsuggestiýa – yrylmaklyga garşy durmak diýip atlandyrmagy teklipe etdi. Edil logikada mantykda ýalňyşlaryň taglymaty ret etmekligi hem-de ret etmeklikden goranmak üçin ulanylyşy ýaly sosial suggestiýa taglymatynda hem kontrsuggestiýa bir tarapdan şahsyýeti suggestiw

täsirden “goramak” üçin ulanylsa, ikinji tarapdan, bu goranyşy ret etmeklikde ulanylýar. Meselem, eger kontrsuggestiýanyň serişdesi hökmünde suggestora ynamsyzlyk hyzmat edýän bolsa, bu ýagdaýda suggestor hakynda goşmaça maglumat goşup bu ynamsyzlygy ýoga çykaryp bolýar: bu ýerde serişdeler toplumyny kontrsuggestiýa üpjün edýär. Elbetde, bu ýagdaýda şahsyýet öz gezeginde birnäçe goşmaça goranyş çäreleriniň öňe sürmegi mümkin: ýöne şu günki güne çenli bu ugurdaky derňewler kontrsuggestiýanyň birinji “gatlagyndan” aňry geçenok.

Nazaryýet jähtden suggestiýa hadysasy sosial kabul edişini meseleleri bilen baglanyşyklykda, hem-de toparyň jebisliligini döretmegiň ýerliginde öwrenilýär. Aragatnaşygyň adamlaryň bir-birini aňlamaklygy hawasasy hökmünde öwrenilişi şeýle akyl ýetirişini gurluşynda kabul edişden öňki döredilen / ýa-da kemala gelen / sosial gönükdirilmäniň aýgytlaýjy orun oýnaýandygyny görkezdi. Şeýle gönükdirilmäni seredýän ýerligimizde yrmaklygyň şerti hökmünde seretmek mümkin. Şeýle jähtde derňelende yrmaklyk özüniň beýan edililik häsiýetini bes edip, tejribe derňew esasa geçýär. Suggestiýa hadysanyň indiwidleriň konformlygy – kişi pikirine tabynlygy bilen, şunuň bilen baglanyşykda toparyň jebisliligi bilen baglanyşygy hakynda aýdylanda bolsa, bu meseläniň ýörite seredilişi aşakda beriljekdir.

Amaly jähtde yrmaklygyň derňewi wagyz hem-de reklama-mahabat ugurlary üçin uly ähmiýetlidir. Wagyz täsir edişini serişdeleri ulgamynda wagzyň görnüşi, maksady we mazmunyna laýyklykda yrmaklygyň ähmiýeti dürli-dürlidir. Ynandyrma bilen bir hatarda orny bardyr. Bu ýerde sosial suggestiýanyň tejribe derňewiniň esasy bölegi wagyz täsir edişini meseleleri bilen baglydyr. Yrmaklyk usuly bu ýerde auditoriýany “psihomaksatnamalaşdyrmagyň” özboluşly usuly, ýagny şahsyýete öz maksada tabyn etmek täsiri usulyna girýär.

Bu usulyň has aýdyň ulanylýan ugry mahabat reklamadyr. Bu ýerde “imejiň-keşbiň” aýratyn taglymaty işlenilip döredilendir. “Imej” adalgasy bu ýerde sözme-söz manysynda /keşp / däl-de, ýörite manysynda ulanylýar. Imej mahabatda ulanylýan suggestiýanyň usulynda bir düzüji hökmünde ýüze çykýar. Imej –bu kabul edilýän zadyň özboluşly “keşbi” bolup, onda kabul edişini äheňi bilgeleşýin üýtgedilip, obýektiň diňe belli bir taraplaryna üns berilýär. Şonuň esasynda obýektiň ýa-da hadysanyň aldawly şöhlendirilmesi gazanylýar. Imejde keşbiň reňkiniň goýulaşdyrylýandygy we şonuň esasynda yrmaklyk hyzmatyny ýerine ýetirýänligi sebäpli imej bilen hakyky obýektiň arasynda “ähtibarlyk boşlugy” ýatýar. Imej emosional salgylanmalaryň hasabyna guralyp, mahabat sungatynyň esasy wezipesi imejiň suggestiw taraplarynyň paýhasy täsirini üpjün etmekden ybaratdyr.

Häzirki döwürde ulanylýan sosial suggestiw täsirleriň ählisi elmydam onyň däl häsiýetli diýmek bolmaz. Adamlaryň bir-birlerine edýän täsirleriniň ähli usullaryny yrmaklyga syrykdymak hem nädogrydyr. Bu aýratyn hem biziň jemgyýetimize degişlikde ýerliksizdir, çünki bu ýerde esasy maksat şahsyýeti ulganmak däl-de, terbiýelemek bolup durýar. Terbiýäniň mazmun tarapy

jemgyýetde agalyk edýän aňyýet, jemgyýetiň kadalary we gymmatlyklary bilen kesgitlenýär. Täsir ediş tärleriniň paýhasy üpjünçiligi bu mazmun tarapy nazara almaly bolýar. Şonuň üçin esasy wezipe täsir edişiň amatly usullaryny we serişdelerini saýlap almak bolup bolýar. Bu usullaryň arasynda maglumatyň aňly kabul edilişini üpjün edýän ynandyрма usuly bolup durýar. Ýöne kömekçi serişde hökmünde terbiýeçilik tutumynyň aýratyn ýagdaýlarynda, suggestiw täsir edişiň usullary-da ulanylyp bilner. Bu düzüjileri täsir edişe goşmak mümkinçiligi yrmak meselesiniň social paýhasnamanyň çäginde çözlüş derejesine bagly bolýar. Ýokançlanma hadysasyna seredende bu meseläniň tejribe öwrenilişi has elýeter bolup durýar. Şonuň üçin bu meselä elujy seretmän, ony häzirki zaman social paýhasnamasynyň düzümine goşmak zerurdyr.

Öýkünme. Öýkünme hem esasan köpçülikleýin şertlerde amala aşyrylýan adamlaryň bir-birlerine täsir ediş usullaryň birine degişlidir. Ýöne öýkünme diňe bir köpçülikleýin şertlerde däl-de, onuň ähmiýeti işiň ýörite görnüşlerine degişlilikde toparlarda hem uludyr. Öýkünme ýokarda seredilen ýokançlanma we yrmak hadysalary bilen birnäçe umumy häsiýetleri bolup, ýöne onuň özboluşlylygy – bu ýerde diňe bir beýleki adamyň özüni alyp barşynyň ýa-da köpçülikleýin paýhasy ýagdaýynyň häsiýetleri Kabul edilmän, eýsem indiivid ýüze çykarýan özüni alyp barşyň nusgalaryny gaýtadan dikeldýär. Social paýhasnamanyň taryhynda öýkünmä uly orun berlipdir. Öň bellenişi ýaly öýkünmäniň jemgyýetdäki ähmiýeti G.Tardyň “öýkünme taglymatynda” häsiýetlendirilipdi. Umumy häsiýetde bu taglymatyň mazmuny aşakdakylardan ybaratdyr: jemgyýetiň ösüşiniň we ýaşayşynyň esasy düzgüni hökmünde öýkünme hyzmat edýär. Hut öýkünmäniň netijesinde toparlaýyn kadalar we gymmatlyklar döreýär. Öýkünme has umumy “gaýtalanmanyň dünýä kanunynyň” bölekleýin ýagdaýy bolup durýar. Eger-de haýwanat dünýäsinde bu kanun nesle geçijilik üsti bilen amala aşyrylýan bolsa, adamzat jemgyýetinde ol öýkünme üsti bilen amala aşyrylýar. Ol jemgyýetçilik ösüşiň çeşmesi bolup durýar: je,gyýetde yzygiderli açyşlar oýlap tapyşlar amala aşyrylyp, köpçülik bolsa oňa öýkünýär. Bu açyşlar we oýlap tapyşlar soňra jemgyýetiň gurluşyna goşulyp ýene-de öýkünme arkaly özleşdirilýär. Öýkünme haçanda “biriniň beýnisiniň duýgur plastinkasy arkaly beýlekiniň beýnisiniň ülnüsini gaýtadan dikeldýän” ýagdaýynda biygtyýar “gipnotizmiň görnüşi” hökmünde seredilip bilner.

Jemgyýetde bolup geçýän social dartgynlyklar öýkünmäniň dürli ugrukmalarynyň arasyndaky gapma-garşylyklar bilen düşündirilýär. Şonuň üçin bu dartgynlyklaryň tebigaty indiividual aňyň dartgynlyklarynyň tebigatyna meňzeşdir: bu ýerde hem edil adamyň özüni alyp barşyň täze nusgasyny saýlaýan pursatyndaky ikerjeňlenişi ýaly ýagdaý bolup geçýär. Öýkünmäniň birnäçe görnüşleri bardyr: mantyk, mantyk däl, içki we daşky, öýkünme-ýöň we öýkünme-däp, bir social synpyň içindäki öýkünme we bir synpyň beýlekä öýkünmegi. Öýkünmäniň şeýle dürli görnüşlerini seljermek, öýkünmäniň kanunlaryny kesgitlemäge mümkinçilik berdi. Bu kanunlaryň arasynda:

öykünmäniň içden daşa amala aşyrylýandygy (ýagny içki nusgalar daşkylara garanda öykünmäni öň we çalt döredýär: diniň ruhuna onuň kada-däplerinden öň öýkünýärler); aşaklyk (social basgançakdaky orny boýunça) ýokarkylara öýkünýärler (gyrak-çetler-merkeze, dworýanlar – korolyň howlusyna) we ş.m.

Bu nazaryýetiň jemgyýetde öykünmäniň ähmiýetine has artykmaç ähmiýet berýänligi aýdyňdyr. E.Dýurkgeýmiň adalatly belleýşi ýaly, bu çemeleşişde iňňän dürli-dürli jemgyýetçilik hadysalary bir üýşmege üýşürilýär. Emma hakykatda bolsa çaganyň ululara öýkünmegi, mysal üçin, jemgyýetde synplaryň özara gatnaşyklaryndan düýpgöter başga kanunlar arkaly amaly aşyrylýar. Tardyň teklipe eden ýönekeý sosiologik nusgasyny göz önünde tutmanymyza hem, hususy paýhasy jähtde bu nusga meseläni birtaraplaýynlaşdyrýanlygy ähmiýeti çäklidir. Tardyň nazaryýetinde taryhy tutumyň ýönekeýleşdirilişini, öykünmäniň adamzat jemgyýetiniň taryhyndaky ähmiýetiniň umuman çäklidigini bellemelidir.

Öýkünme taglymatynyň birtaraplaýynlygyny nazara almasak, Tardyň teklipe edýän seljermesinde birnäçe peýdaly synlamalar ýüze çykarmak mümkin. Emma bu günki günde bu synlamalar däl-de, tejribe derňewleriň saldamly amalyýeti paýhasy täsiriň bu özboluşly serişdesiniň takyk häsiýetnamasyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Öýkünme ,dogrudanda çaganyň ösüşinde ägirt uly orun eýeleýär. Şonuň üçin hut çagalar paýhasnamasynda häzirki döwürde öykünmäni öwrenmegiň giňişleýin tejribe derňewleri geçirilýär. Bu hadysanyň aragatnaşyk meselesi, ýerliginde seredilmegi, onuň derňewlerine sosial-paýhasy gyzyklanma döredýär.

Öykünmäniň çagalykda eýeleýän orny bu hadysanyň ulularyň durmuşyndakydan tapawutlydyr. Hat-da çaganyň durmuşynda hen öýkünme onuň hakykaty özleşdirişiniň belli bir döwründe esasy görnüşi bolup durýan ýa-da, onuň dürli döwürlerdäki ähmiýetini ýüze çykarmak mümkin: ulularyň özüni alyp barylýan nusgalaryna köre-körlük bilen öýkünmekden başlanýan nusgalaryndan tä esaslandyrylan öýkünmä çenli döwürler. Soňky ýagdaýda öýkünmekligiň “nusgasy” onuň ululardaky geçiş tutumyna meňzeşdir. Bu ýerde öýkünme dünýäni özleşdirmegiň goşmaça usuly bolup durýar: haýsydyr bir nusgasynyň täsiri bu ýerde hem bar bolsa-da, bu täsir diňe özüni alyp barýan daşky sypatyna degişli bolup, ol adamyň düýpli şahsy häsiýetnamalaryna täsir etmeýär /meselem, şahsyýetiň gönükdirilmesini üýtgedip bilmeýär./ Uly adamlarda öýkünme nätanyş hereketi özleşdirmegiň başga usulyny ulanmak mümkinçiligi ýok wagtynda ulanylýar. Şeýle görnüşde öýkünme endigi özleşdirmegiň, kähalatlarda ýönekeý hünärmen hereketi özleşdirmegiň düzüjisi hökmünde gatnaşýar.

Bu ýagdaýlaryň ählisinde öýkünme “sap” görnüşde berilmeýär: okatmagyň, öwretmegiň islendik tutumynda aýgytlaýjy orun bilimleriniň berliş usulyna degişlidir.

Şonuň üçin öýkünmäniň usuly ulularda has çylşyrymlydyr / bu häsiýetnama ýokançlanmagyň we yrmagyň usullaryna degişlilikde hem şeýledir./ Her bir ýagdaýda görkezilen usullar arkaly täsir etmek belli bir derejede şahsyýetiň tankydy garaýşyna gabat gelýär. Täsir ediş meselesi umuman birtaraplaýyn gönükdirilen tutum hökmünde seredilip bilinmez: mydama şahsyýetden oňa edilýän täsire tarap yza dolanýan täsir bolýar. Bu zatlaryň toparda ähmiýeti has-da uludfyr. Öýkünme bu babatda ýokançlanma we yrmaklyga seredende toparlaýyn ýerlige has goşulan bolýar. Gürriň teklipe edilýän özüni alyp baryş nusgalaryny özleşdirmek barada bolansoň öýkünmäniň mydama iki ugry bolýar: takyk haýsy-da bolsa bir adama ýa-da toparyň döreden özüni alyp baryş kadasyna öýkünmek. Soňky ýagdaýda öýkünme meselesi konformizm – kesekä tabynlyk meselesi ýagny , toparyň indiwiidi öz täsirine tabyn etmek meselesi bilen baglanyşýar. Bu mesele haçanda toparyň beýleki sosial paýhasy meseleleri bilen çuňňur tanyşylandan soňra giňişleýin öwrenilip bilner.

Seredilen täsir ediş usullarynyň ählisini köpçülikleýin, özakymlaýyn hem-de bilelikdäki toparlaýyn işiň ýagdaýlarynda seredilip bilner. Edil aragatnaşygyň hakyky sosial toparsyz öwrenilip bilinmeýşi ýaly , täsir ediş usullary-da diňe sosial toparlaryň özboluşlylygy nazara alnan ýagdaýynda göwnejaý öwrenilip bilinýar.

Aragatnaşygyň çylşyrymly , köptaraplaýyn tutum hökmündäki seljermesi onuň görnüşleriniň dürli-dürli bolýandygyny görkezýär. Aragatnaşygyň “sap” nusgalaryny elbetde, laboratoriya tejribesi , aýratyn-da iki adamyň aragatnaşygy ýaly ýönekeý ýagdaýlarda ýüze çykarmak mümkin .Şeýle derňewleriň belli bir ähmiýeti şübhesiz bolsa-da olaryň çäkliligi-de gürrüňsizdir. Olar diňe bu tutumyň geçiş “usullaryny”, yagny onuň geçiriliş görnüşinde ýüze çykarýar. Bütün adaty sosial paýhasnama meseläniň hut şu jähtine üns beripdi. Onuň öwreniliş usullary , seljeriň tehniki serişdeleri şu maksada tabyn edilipdi. Şol bir wagtyň özünde aragatnaşygyň mazmun tarapy derňewiň çäginde daşda galýardy. Haýsy “dersiň” ulanyandygyna baglylykda “usul” başgaça işleýär. Aragatnaşygyň amala aşyrylýan toparlarynyň görnüşleriniň köpdürlüligi bu hadysanyň resmi häsiýetnamalarynyň düýpgöter başga mazmuna eýe bolmagyna getirýär. Mundan hem başga öň agzalan aragatnaşygyň iki ugry her bir aýratyn ýagdaýda özboluşly baglanyşýar. Şahsyýetiň bu tutumlara nähili goşulýandygyny, bilmek onuň üçin aragatnaşygyň tutumlarynyň dürli toparlarda nähili takyk ýüze çykýandygyny , yagny dürli mazmunly işlerdäki häsiýetnamasyny anyklamaly bolýar. Aragatnaşygyň we işiň birligi düzgüni aragatnaşygyň umumy häsiýetnamalaryna seretmekden ony takyk toparlaryň ýerliginde seretmeklige geçmekligi talap edýär.

III bölüm. TOPARLARYŇ SOSIAL PAÝHASNAMASY.

9-njy bap. Sosial paýhasnamada topar meselesi.

Topar işiň subýekti hökmünde. Aýdylanlaryň ählisi sosial paýhasnama üçin adamlaryň köpçüligini, ýa-da hat-da onuň içindeki gatnaşyklary ýüze çykarmak ýeterlik dældigini subut edýär. Sosial paýhasnamanyň önünde topara sosiologik we “umumy paýhasy” çemeleşişleri birleşdirmek wezipesi durýar. Eger-de sosial paýhasnama ilkinji nobatda adamlaryň özüni alyp barşynyň we işiniň olaryň toparlara goşulmaklygy arkaly döreýän kanunlaryny derňeýän bolsa, onda üns merkezinde bu toparlaryň mazmun häsiýetnamasy, her bir sosial toparyň şahsyýete täsir edişiniň özboluşlygy ýaly meseleler bolup durýar. Şeýle täsiriň diňe “tärlerini” seljermek, ýeterlik däl. Toparyň şahsyýet üçin ähmiýeti, onuň zähmetiň jemgyýetçilik bölünişindäki ulgamynda berlen işiň belli bir ulgamy bolup durýanlygy bilen düşündirilýär. Toparyň özi işiň belli bir görnüşiniň subýekti bolup, onuň üsti bilen jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ähli ulgamyna goşulýar.

Şeýle häsiýetli seljerişi üpjün etmek üçin sosial paýhasnama toparyň sosiologik seljerişiniň netijelerine ýüzlenmeli bolýar: ýagny toparyň jemgyýetiň şol bir görnüşinde sosiologik şert boýunça ýüze çykarylan hakyky sosial toparlaryna ýüzlenip, soňra şonuň esasynda her bir şeýle toparyň paýhasy häsiýetnamasyny, olaryň aýry-aýry agza üçin ähmiýetini beýan etmeli bolýar. Şeýle seljerişiniň möhüm tarapy toparyň şeýle paýhasy häsiýetnamalarynyň döreýişiniň döredijisi bolup durýar. Sosial paýhasnamanyň taryhynda « toparlaýyn aň » diýip atlandyrylýan hadysany seljermeklige köp synanyşyklar edilipdi. Şeýle hadysa toparda döräp, ýöne ol topara girýän indiwidleriň paýhasy häsiýetnamalarynyň ýönekeý jemine syrykdrylmaýar.

Eger-de mesele topara sosial işiň subýekti hökmünde düşünmek häsiýetde goýulsa, onda hakykatdan-da işiň subýektine mahsus häsiýetleri ýüze çykarmak mümkin. Toparyň işiniň mazmunynyň umumylygy toparyň paýhasy häsiýetnamalarynyň umumylygyny döredip biz ony « toparlaýyn aň » ýa-da başga adalga bilen aňladyp bileris. /Şeýle adalga hiç hili şübhe döretmeli däl, çünki ol « jemgyýetçilik aňy » adalgasynyň belli bir derejede manydaşy bolup durýar/. Toparyň paýhasy häsiýetnamalaryna toparlaýyn höwesler, toparlaýyn kadalar, toparlaýyn gymmatlyklar, toparlaýyn pikir, toparlaýyn maksatlar degişlidir.

Häzirki zaman sosial paýhasnamasy bu hadysalary derňemekligiň zerur usullaryny özleşdirmedik bolsa-da, şeýle seljerişiň « kanunylygyny » ykrar etmek zerurdyr, çünki her bir topar paýhasy jähtde beýlekiden hut şeýle häsiýetleri boýunça tapawutlanýar. Topara girýän indiwid üçin onuň topara degişliligi ilkinji nobatda şeýle häsiýetnamalary kabul etmekligi, ýagny şu sosial toparyň beýleki agzalary bilen paýhasy umumylygyny aňlamaklygy

arkaly amala aşyrylýar. Başgaça aýdanynda toparyň «araçägi» bu paýhasy umumylygyny araçägi hökmünde kabul edilýär.

Sosial paýhasy edebiýat «umumylyk» düşünjesi dürli manyda ulanylýar. Kähalatlarda bu düşünje topar düşünjesi bilen gatyşdyrylyp, kähalatlarda bolsa onuň aragatnaşyk hadysasy bilen baglanyşyklygy nygtalýar. Bu babatda B.F.Porşnewiň düşündirişi üns bermäge mynasypdyr. Toparlaryň ösüşini we olaryň adamzat jemgyýetiniň taryhyndaky ornuny seljerip, B.F.Porşnew toparyň esasy we sap paýhasy häsiýetnamasy onda «biz-duýgysynyň» bolmagydyr diýen netijä geldi. Beýle diýildigi umumylygyny paýhasy guralyşynyň uniwersal düzgüni topara girýän indiwidler üçin beýleki «olar» hadysasyndan tapawutlykda «biz» hadysasynyň bolmaklygydyr. «Biz-duýgy» bir umumylygy beýlekiden tapawutlandyrmak islegini aňladyp, haýsydyr bir topara degişlilik aňlamaklygynyň özboluşly görkezijisi bolup durýar. Biraz soňrak şeýle görkezijiniň absolýut däldigi, we kähalatlarda «biz-duýgynyň» indiwidniň hakyky goşulýan toparyna degişlilikde döremeýändigine seredip geçeris. Şeýlede bolsa topara degişlilik ýüze çykarmak sosial paýhasnama üçin düýpli gyzyklanma döredip, paýhasy umumylyga hakyky sosial toparyň özboluşly paýhasy «kesimi» hökmünde seretmäge mümkinçilik berýär. Topara sosial paýhasy seljerişi etmekligiň özboluşlygy hut şu ýerde ýüze çykýar: sosiologiýanyň serişdeleri arkaly ýüze çykarylan hakyky sosial toparlar seredilip, ýöne soňra olaryň topary paýhasy umumylyga öwürýän sypatlary ýagny, her bir agza özüni topar bilen gatyşdyrmaga esas berýän häsiýetleri kesgitlenýär.

Meseläniň şeýle goýluşynda «toparlaýyn aň» adalgasy ulanylsa-da toparyň paýhasy häsiýetnamalary göz önünde tutulýar. Sosial paýhasnama üçin topara «aňlanylýan maksadyň hatyrasyna özara täsir edýän adamlaryň umumylygy, obýektiw häsiýetde hereketiň subýekti hökmünde çykyş edýän umumylyk» diýip düşünmek möhümdir. Bu umumylygyny häsiýetnamasanyň seljerilişiniň dolulyk derejesi bu meseläniň sosial paýhasnamada takyk çözüş derejesine bagly bolýar. Meselem, käbir awtorlar toparyň toparlaýyn islegler, maksatlar, höwesler ýaly häsiýetnamalaryny derňemek bilen çaklenmän, edil paýhasnamadaky ýaly indiwidniň toparlaýyn ýat, toparlaýyn erk, toparlaýyn pikirlenme we ş.m. görkezijilerini-de seretmegi teklipl edýärler. Häzirki döwürde şeýle çemeleşişniň netijeliligi dogrusynda ýeterlik nazaryýet we tejribe subutnamalar ýok. Şol bir wagtyň özünde sosial paýhasnamanyň has takyk meselelerini çözmekde alymlar topara işiň paýhasnamanyň has takyk meselelerini çözmekde alymlar topara işiň subýekti hökmündäki düşüňjani has giňeltmek zerurlygyna uçraýarlar. Bu meselem, sosial kabul ediş meselesine hem degişlidir. Ýokarda görkezilişi ýaly, eger-de sosial kabul ediş hökmünde sosial obýektleriň kabul edilişine düşünilse, onda topar diňe bu tutumyň obýekti bolman, subýekti-de bolýar.

---

1. Sosialnaýa psihologiýa /Pod.red. G.P.Predweçnogo, Ýu.A.Şerkowina. M.,1975, 50 sah.

Gündelik durmuşda bu hadysa bir toparyň beýlekä gatnaşygy aňladylanda has aýdyň ýüze çykýar : bu gatnaşyk dostlukly, duşmançylykly, bitarap we ş.m. bolup biler. Bularyň ählisi sosial kabul edişi derňemekligiň diline geçirilende bir toparyň beýlekini belli bir häsiýetde kabul edilýändigini, ýagny kabul edişiň subýekti bolýandygyny aňladýar.

Şol bir wagtyň özünde soňky getirilen häsiýetnamalaryň toparyň hut paýhasy jähtine degişlidigi çekişme döredýär. Toparlaýyn kadalar ýa-da toparlaýyn gymmatlyklar, toparlaýyn çözüş ýaly hadysalar bolsa köp wagtdan bári sosial paýhasnamada aýratyn toparlaýyn hadysalar hökmünde seredilip gelinýär. Sosial paýhasnamanyň bu hadysalara bolan gyzyklanmasy ýöne ýerden däl: diňe olaryň düýpli öwrenilmegi şahsyýet bilen jemgyýetiň baglanyşygynyň döredijisini açmaga kömek edip biler. Jemgyýet diňe toparyň üsti bilen şahsyýete täsir edýän bolsa, nahili usulda toparlaýyn täsiriň şahsyýet bilen jemgyýetiň arabaglanyşygyny döredýändigini anyklamak möhümdir. Bu wezipäni ýerine ýetirmek üçin topara diňe bir ýönekeý « köplük » hökmünde seretmeli däl-de, ony sosial işiň giňişleýin ýerligine goşulan jemgyýetiň hakyky öýjügi hökmünde derňemelidir. Sosial işe, onuň takyk görnüşine sosial toparyň birleşdiriji şerti we onuň esasy sypaty hökmünde seretmek bolar. Toparyň agzalarynyň bilelikdäki toparlaýyn işe umumy gatnaşmagy olaryň arasynda psihologik umumylygy kemala getirýär. Şeýle ýagdaýda topar hakykatdanda sosial paýhasy hadysa, ýagny sosial paýhasy derňewiň obýektine öwürlýär.

Topar meselesi günbataryň sosial paýhasnamasynda.

Günbatar sosial paýhasnamasynda bu meselä uly üns berilýär. Iňňän köp sanly derňewler toparyň dürli häsiýetnamalaryna, olaryň indiwide edýän täsirine we ş.m. bagyşlanandyr. Şol bir wagtyň özünde bu derňewleriň birnäçe aýratynlyklaryny bellemek mümkin. Birinjiden, « toparlaýyn çemeleşmegiň » hut özi sosial paýhasy çemeleşmegiň mümkingadar nukdaýlarynyň biri hökmünde seredilýär. I.Ştaýneriň « Sosial paýhasnamada topara näme boldy? » diýen maksatnamalaýyn nutugynda amerikan sosial paýhasnamasynda « toparlaýyn » çemeleşiş bilen bir hatarda « indiuidual » çemeleşişin-de bardygy bellenýär. Bu iki çemeleşiş sosial paýhasnamanyň iki çeşmesi – sosiologiýadan we paýhasnamadan gelip çykyşy bilen baglanyşyklydyr. Bu çemeleşişleriň wekilleriniň ikisine-de adamlaryň sosial özüni alyp barşynyň sebäplerini agtarmak häsiýetlidir. Emma indiuidual çemeleşişin tarapdarlary diňe şeýle özüni alyp barşyň has golaý sebäplerini agtarýarlar. Şol sebäpli olary topar diňe adamlaryň bir wagtdaky gatnaşygy, bir-birleriniň ýanynda bolmagy hökmünde gyzyklandyryp, bu ýerde toparyň özüni-de içine alýan giň sosial ulgamdan sowulýarlar. Şu ýerde toparyň sap resmi-görnüş düşünilşi ýüze çykýar. Başga bir tarapdan Ştaýneriň pikiriçe « toparlaýyn » çemeleşiş indiuidiň öz kadalaryny we gymmatlyklaryny susup alýan topardan daşda bolan jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ulgamyna aralaşýar. Ýöne şeýle çemeleşiş diňe göz önünde tutulyp, onuň hakyky amala

aşyrylyşy entek öňde bolýar. Bu çemeleşiş Ştaýner sosiologiýa mahsus hasaplap, onuň düşündirişiçe sosial paýhasçylar agzalan iki çemeleşiş arasynda « köpri gurup » bilmediler. Olar topary daşyndan öwrenmekligiň çäginde hem galdylar; bu ýagdaýda toparlaýyn tutumlar maýda böleklere bölünip, toparyň mazmunly işiniň ähmiýeti doly ýitirilýär.

Ikinjiden, topar günbataryň sosial paýhasnamasynda nähili düşündirilse-de bu ýerde dörän däbe görä sosial paýhasy derňewleriň iki esasy ugruny belli bir derejede bir-birinden aýyrmak häsiýetlidir. Ugurlaryň biri adatça adamyň aragatnaşygyny we özara täsirini häsiýetlendirýän dürli tutumlary öwrenmek bilen baglanyşyklydyr. Mundan öňki bölümde gürrüňi edilen hadysalaryň hemmesi günbatar sosial paýhasnamasynda düýpli tejribe amalyýetine daýanýar: kommunikasiýa, interaksiýa, persepsiýa, attraksiýa we ş.m. derňewleri tejribe esasyda guralandyr. Umuman bu hadysalaryň boşlukda däl-de, toparda geçýänligi göz önünde tutulýar. Ýöne bu derňewlerde şeýle möhüm üýtgeýji – toparlaýyn iş göz önünde tutulmaýar. Gaty gitse ol diňe ýatlanylýp, mesele şunlugynda hem galýar. Oňa derek döp boýunça toparlaryň öwrenilişi bilen baglanyşykly derňewleriň toplumy aýratyn üns merkezinde bolýar. Bu toplumyň çäginde toparyň möçberi, onuň düzümi we gurluşy öwrenilip, köplenç « toparlaýyn dinamika » ýaly toparlaýyn hadysalar hem agzalýar. Ýöne soňky hadysa başga zady göz önünde tutup, bu toplumda birinjidäki käbir zatlar seredilse-de, olar bilelikdäki işden üzňe garalýar. Netijede toparlaýyn hadysalaryň we toparlaryň üzňelikde beýan edilmese ýüze çykyp, hadysalar öwrenilende toparyň düýpli görkezijileri ünsden düşürilýär.

Galyberse-de, üçünjiden, günbataryň sosial paýhasnamasyna toparyň diňe bir görnüşine – kiçi toparlara üns bermek häsiýetlidir. Soňurak biz munuň sebäbi dogrusynda durup geçeris. Bu ýerde ýene-de bir bellemeli zat, kiçi toparlaryň içinde diňe şahsyýetara gatnaşyklaryny derňemek bu ugurda has ýörgünlidir. Soňky mesele sosial paýhasnama iňňän möhüm-de bolsa, seljerişi möhüm ýerinde bölýär: şahsyýetara gatnaşyklarynyň toparlaýyn işiň häsiýete baglylygy, ýagny onuň jemgyýetçilik gatnaşyklary bilen baglanyşygy ýüze çykarylmaýar. Soňky döwürlerde günbataryň sosial paýhasnamasynda derňewi « sosial ýerlige » goşmak teklpleri köp derejede amala aşyrylmak galýar. Toparlaryň derňewinde esasy wezipe adamyň aragatnaşygynyň we özara täsiriniň kanunlarynyň umumy görnüşde derňelmeginiň üsti olaryň hakyky ýüze çykýan sosial bütewiliginde derňemek bilen doldurylmalydyr. Bu ýumuşy amala aşyrmak üçin kabul edilen usulyýet düzgünlerinden başga-da topary sosial paýhasnamada derňemäge mümkinçilik berýän ýörite nazaryýet ýörelgesini işläp düzmelidir. Bu düşüňjeler ulgamy toparlary bir-birleri bilen deňeşdirmek, tejribe derňewlerden deňeşdirmäge mümkinçilik berýän netijeleri almak üçin zerurdyr.

Toparyň esasy häsiýetnamalary. Adatça sosial paýhasnamada ilki bilen toparyň ýönekeý görkezijileri öwrenilýär : toparyň düzümi , toparyň gurluşy, toparlaýyn tutumlar, toparlaýyn kadalar we

gymmatlyklar, çäklendirmeler ulgamy. Bu görkezijileriň her biri topary derňemekligiň umumy çemeleşişine laýyklykda dürli mazmuna eýe bolup biler. Meselem, toparyň düzümi takyk ýagdaýda toparyň agzalarynyň ýaş, hünär, ýa-da sosial häsiýetnamalaryna baglylykda düýpgöter başga-başga görkezijiler esasynda ýazylyp bilner. Toparlaryň düzümini beýan etmegiň ýeke-täk usulyny teklipl etmek kyndyr, çünki hakyky toparlaryň görnüşi dürli-dürlidir : her bir takyk ýagdaýda haýsy takyk toparyň derňewiň obýekti hökmünde saýlanylýandygy göz önünde tutulmalydyr : mekdep klasy, sport komandasy ýa-da önümçilik topary. Başgaça aýdanyňda toparyň esasy işi bilen baglanyşyklykda onuň düzüminiň häsiýetnamasy üçin birbada birnäçe görkezijiler toplumy berilýär.

Şeýle ýagdaý toparyň gurluşyna hem häsiýetlidir. Toparyň gurluşynyň birnäçe görnüş sypatlary bardyr : kommunikasiýanyň gurluşy, parhlandyrmaklygyň gurluşy, « häkimiýet » gurluşy we ş.m. Emma eger-de topar yzygiderlikde işiň subýekti hasaplansa, onuň gurluşyna-da şu jähtden çemeleşmek mümkin. Bu ýagdaýda esasy zat toparlaýyn işiň gurluşynyň seljermesi bolup, bu bolsa toparyň her bir agzasynyň bilelikdäki işdäki hyzmatyny seljermekligi göz önünde tutýar. Başga bir tarapdan toparyň möhüm häsiýetnamalarynyň biri toparyň emosional gurluşy, şahsyýetara gatnaşyklaryň gurluşy, hem-de onuň toparlaýyn işiň hyzmat gurluşy bilen baglanyşygydyr. Sosial paýhasnamada bu iki gurluşyň baglanyşygy köplenç « resmi däl » we « resmi » gatnaşyklaryň arabaglanyşygy diýip atlandyrylýar.

Görnüşi ýaly « toparlaýyn tutumlaryň » görnüşlerini anyklamak diňe tehniki ýumuş däl. Ýokarda bellenişi ýaly, toparda geçýän bu tutumlaryň toparyň beýleki häsiýetnamalary bilen « birleşdirilmegi » heniz sosial paýhasnamada gutarnykly çözen mesele däl. Eger-de gözbaşy usulyýet düzgüninden ugur alynsa, onda toparlaýyn tutumlara toparyň işini guraýan tutumlary goşmak maksadalaýykdyr. Bu ýagdaýda agzalan tutumlary K.Lewiniň « toparlaýyn dinamika » mekdebinde ýüze çykarylan hadysalary bilen baglanyşdyrmak wezipesi ýüze çykýar. Esasy mesele « toparlaýyn dinamika » taglymatynda teklipl edilen zatlary oňyn nazaryýet nusgasynda düşündirip, topara işiň subýekti hökmünde düşünmek taglymaty nukdaýyndan olaryň özboluşly mazmunyny açyp görkezmekden ybaratdyr.

Toparlaýyn tutumlaryň häsiýetnamasy bilen baglanyşykly meseläniň başga bir tarapy adaty sosial paýhasnamada umuman seýrek seredilendir. Gürrüň toparyň ösüşi barada barýar. Toparyň ösüşi meselesi, köplenç bu ösüşiň dürli derejelerini ýüze çykarmak, bu dürli derejelerdäki toparlaýyn işiň dürli görkezijileriniň özboluşlygyny derňemek maksatnamasyna gönükdirilmändir. Şeýle çemeleşme bolmasa toparyň ösüşini doly suratlandyryp bolmaz. Toparyň ösüşi meselesi hakynda belli bir maglumatlar toparlaýyn tutumlaryň agzalan nukdaýyndan öňki sowet sosial paýhasnamasynda hem berlendir. Toparlaýyn tutumlaryň ösüşi, elbetde, bölekleyin seljerilşi hem bilner. Bu ýagdaýda toparyň kadalarynyň

gymmatyklarynyň, şahsyýetara gatnaşyklar ulgamynyň we ş.m.özüşi aýry-aýry seredilýär.

Şeýlelikde, toparyň düzümi, gurluşy we toparlaýyn durmuşyň işjeňligi – bularyň hemmesi sosial paýhasnamada topary beýan etmegiň hökmany görkezijileridir.

Düşünjeler toplumynyň beýleki bir bölegi indiwiidiň topardaky ýagdaýy, onuň agzasy hökmündäki orny baradadyr. Bu ýerde ulanylýan düşünjeleriň ilkinjileriniň biri «dereje-at abraý» ýa-da «orun» bolup, ol indiwiidiň toparlaýyn durmuş ulgamyndaky ornuny aňladýar. «Dereje» we «orun» adalgalary dürli awtorlarda bir-birine başgarak mazmunda baglanyşdyrylsa-da köplenç ugurdaş hökmünde ulanylýar. «Dereje» düşünjesi sosial-paýhasy derňewlerde giňden ulanylsa-da, onuň mazmuny gutarnykly kesgitlenen däldir. Bu düşünje esasan şahsyýetara gatnaşyklarynyň gurluşyny beýan etmekde ulanylyp, bu ugurda derejäni, at-abraýy öwrenmeklik üçin ýörite sosiometrik usuly uýgunlaşdyrylandyr. Ýöne şeýle usulda kesgitlenen indiwiidiň at-abraýyny doly we gutarnykly hasaplamak bolmaz. Birinjiden, indiwiidiň topardaky orny diňe onuň sosiometrik at-abraýy bilen kesgitlenmeýär: indiwiidiň diňe toparyň agzasy hökmünde beýleki agzalary özüne bent etmekligi möhüm bolman, onuň toparyň işiniň gurluşyndaky kabul edilişi-de ähmiýetlidir. Soňky sowala diňe sosiometrik usulynyň üsti bilen jogap bermek kyndyr. Ilkinjiden, at-abraýy hemişe indiwide obýektiw mahsus bolan, onuň topardaky ornuny kesgitleýän häsiýetnamalaryň hem-de onuň beýleki agzalar tarapyndan subýektiw kabul edilişiniň birligi bolup durýar. Sosiometrik usulda at-abraýyň iki düzüjisini häsiýetlendirmeklige synanyşyk edilse-de /kommunikatiw-maglumat alyşmak we gnostiki-akyl ýetiriş, ýöne hakykatda onda emosional gatnaşyklaryň iki düzüjisi göz önünde tutulýar /indiwiidiň beýleki agzalara bolan duýgysy we beýlekileriň oňa bolan duýgysy/. Hakykatda bolsa gürrüň at-abraýyň obýektiw we subýektiw häsiýetnamalarynyň utgaşmasy barada barýar. Üçünjiden, indiwiidiň topardaky at-abraýynyň häsiýetnamasynda bu toparyň özüniň-de degişli bolup durýan sosial ulgamynyň gatnaşyklary göz önünde tutulmalydyr. Bu ýagdaý toparyň agzasynyň takyk orny üçin dahylsyz däldir. At-abraýyň bu üçünji sypaty-da sosiometrik usul arkaly kesgitlenişde göz önünde tutulmaýar. Indiwiidiň topardaky at-abraýyny kesgitlemekligiň göwnejaý usulyny döretmek meselesi diňe şol bir wagtyň özünde bu düşünjäniň nazaryýet çözlüşi bilen bilelikde çözlüp bilner.

Indiwiidiň topardaky häsiýetnamasynyň başga biri «orundyr». Adatça orny at-abraýyň dinamiki-işjeň tarapy hasap edýärler. Ýöne bu giňden ýaýran kesgitleme düşünjäniň manysyny doly açyp görkezmeýär. At-abraýyň işjeň jähitini toparyň işiniň mazmuny arkaly şahsyýete teklipl edilýän hakyky hyzmatlary anyklamak arkaly kesgitlemek maksadalaýykdyr.

Eger-de özboluşly topar bolan maşgalany alsak, onuň mysalynda at-abraýyň ýa-da derejesiniň hem-de ornuň arasyndaky özara gatnaşyga göz ýetirip bilýäris. Maşgalada dürli at-abraý häsiýetnamalary onuň her bir agzasyna degişlilikde bolýar : enäniň, atanyň, uly gyzyň, kiçi ogluň we ş.m. at-abraýy. Eger-de indi toparyň her bir at-abraýa « ýönkeyän hyzmatlaryň jemini beýan etsek, onda enäniň, atanyň, uly gyzyň, körpe ogluň we ş.m. orunlarynyň häsiýetnamasyny alarys. Orny haýsydyr bir üýtgemeýän zat hökmünde göz önünde getirmek bolmaz : onuň üýtgeýjiligi at-abraý saklanan wagtynda oňa utgaşýan hyzmatlaryň toplumynyň dürli toparlarda güýçli üýtgeýänliginde ýüze çykýar ; bu ýagdaý hut toparyň öz ösüşinde, şeýle hem bu toparyň goşulýan giň sosial gurluşynyň ösüşinde şeýle häsiýetdedir. Maşgaladan alnan mysalymyz bu kanunalaýyklygy aýdyň görkezýär : taryhy ösüşiň tutumynda är-aýalyň orunlarynyň üýtgeýşi-häzirki zaman sosial paýhasy derňewleriň wajyp mowzugydyr.

Indiwidiň topardaky ýagdaýynyň häsiýetnamasynyň möhüm düzüjisi toparlaýyn garaşmalaryň ulgamydyr. Bu ýörite sosial paýhasy adalga toparyň her bir agzasynyň diňe öz hyzmatlaryny ýerine ýetirmek bilen çäklenmän, onuň hökmany ýagdaýda başgalar tarapyndan kabul edilýändigini, bahalandyrylýandygyny aňladýar. Mundan başgada bu adalga her bir at-abraýdan, hem-de her bir orundan belli bir hyzmatlaryň ýerine ýetirilmekligi garaşylýandygyny, üstesine-de olaryň diňe bir toplumyna däl-de, bu hyzmatlaryň hiliniň ýerine ýetirilişine garaşylýandygyny görkezýär. Topar her bir orna degişli özüni alyp barşyň bu garaşylýan nusgalarynyň ulgamynyň üsti bilen özüniň agzalarynyň işine gözegçilik edýär. Kähalatlarda toparyň haýsydyr bir agzasyna degişli garaşmalar bilen onuň hakyky özüni alyp barşynyň, öz ornuny ýerine ýetirişiniň hakyky usulynyň arasynda gabat gelmezlik bolýar. Bu garaşmalar ulgamynyň ýüze çykarylmagy, toparda kesgitlenmegi üçin toparda ýene-de iki sany hadysa bardyr : toparlaýyn kadalar we toparlaýyn çäklendirmeler.

Ähli toparlaýyn kadalar sosial kadalardyr. Başgaça aýdanyňda olar tutuş jemgyýet we sosial toparlar hem-de olaryň agzalarynyň özüni alyp baryşlary dogrusynda hökmanylyk görkezmeleri, nusgalary, ülnüleriidir.

Sözüň has dar manysynda toparlaýyn kadalar – bu topar tarapyndan döredilen, ol tarapdan kabul edilen we bilelikdäki işiň amala aşyrylmagyna mümkinçilik dörrär ýaly toparyň agzalarynyň tabyn bolmaly belli bir düzgünleridir. Diýmek, işe degişlilikde kadalar dolandyryjy hyzmaty ýerine ýetirýär. Toparyň kadalary gymmatlyklar bilen baglanyşyklydyr. Onuň sebäbi islendik düzgünler haýsydyr bir sosial ähmiyetli hadysalary ykrar ýa-da ret etmek esasynda döredilýär. Her toparyň gymmatlyklary sosial hadysalara belli bir gatnaşyklary döretmek esasynda dörräp, bu gatnaşyklar bolsa toparyň jemgyýetçilik gatnaşyklaryndaky orny, onuň belli bir işi guramakdaky tejribesi bilen kesgitlenýär. Gymmatlyklar meselesi doly ýagdaýda sosiologiýada öwrenilýän bolsa-da , sosial paýhasnama üçin sosiologiýada

alnan maglumatlara daýanman örän möhümdir. Olaryň arasynda has möhümi toparyň iş-durmuşy üçin dürli gymmatlyklaryň dürli ähmiýetliligi, olaryň jemgyýetiň gymmatlyklary bilen baglanyşygydyr. Haçanda gowy , erbet , bagt we ş.m. ýaly umumy we sowa düşüňjeler hakynda gürrüň edilende, bu derejede gymmatlyklar ähdi jemgyýetçilik toparlary üçin umumydyr. Şonuň üçin olar jemgyýetiň gymmatlygy hökmünde seredilip bilner. Emma zähmet, bilim, medeniýet ýaly takyk jemgyýetçilik hadysalary bahalandyrylanda bolsa toparlar kabul edilen bahalandyryş esasynda bir-birinden tapawutlanyp başlaýarlar. Dürli sosial toparlaryň gymmatlyklary eger-de gapma-garşylykly gatnaşyklarda bolsa, olar bir-birleri bilen gabat gelmän, bu ýagdaýda olara jemgyýetiň « gymmatlygy » diýmek hem kyndyr. Şeýle gymmatlyklar gatnaşygyň özboluşly sosial toparyň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ulgamyndaky orny bilen kesgitlenýär. Bu ýagdaý şeýle uly sosial toparlar bolan synplaryň kadalaryny seljermekde has aýdyň ýüze çykýar. Toparyň agzalarynyň özüni alyp barşyny we işini dolandyryan kadalar, adatça, toparlaýyn gymmatlyklara daýanýarlar; bu ýagdaýda gündelik özüni alyp barşyň düzgünleri toparyň aýratyn bir özboluşlylygyny özünde saklamazlygy-da mümkindir. Şeýlelikde, toparyň kadalary şol bir wagtyň özünde umumy ähmiýetli kadalary we özboluşly, hut şu topar tarapyndan döredilen kadalary özünde jemleýär. Seljerişň takyklygy haçanda her bir takyk toparyň iş-durmuşynda, şol bir wagtyň özünde jemgyýetiň anyk görnüşinde kadalaryň bu iki görnüşiniň aragatnaşygy ýüze çykarylan ýagdaýda gazanylýar.

Sosial paýhasnamanyň bu ugurdaky derňewlerde goýberýän säwliginiň biri-de toparlaýyn kadalara, daşky, görnüş jähtden çemeleşmegidir: tejribe derňewlerde köplenç ýagdaýlarda indiwiidiň toparyň kadalaryny kabul ýa-da ret etmeklikliginiň döredijisi derňelip, onuň işiň özboluşlylygy bilen kesgitlenýän mazmuny derňewden daşda galýar. Şol bir wagtyň özünde indiwiidiň topar bilen özara gatnaşygyna haçanda onuň toparyň haýsy kadalaryny kabul edip, haýsysyny ret edýänligi we onuň näme üçin şeýle edýänligi anykklan ýagdaýynda düşünmek bolýar. Bu zatlaryň hemmesi haçanda sosial paýhasnama toparyň kadalarynyň we gymmatlyklarynyň gabat gelmeýän wagtynda, haçanda ol jemgyýetiň kadalary bilen gabat gelmeýän gymmatlyklardan ugur alyp bilýän wagtynda aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Bularyň ählisi haçanda takyk jemgyýetde takyk toparlar seredilen ýagdaýynda düşünmeklige elýeter bolup, diňe umumy döredijileriň derejesindäki seljeriş bilen çäklenmän hakyky sosial hadysalaryň sosial-paýhasy jähtine düşünmäge mümkinçilik bermez.

Toparlaýyn durmuşyň kadalarynyň başga bir tarapy onuň her bir agzanyň kadalary kabul ediş ölçegi bolup durýar. Meseläniň bu bölegi sosial paýhasnamada has oňat öwrenilendir. Indiwiidiň toparlaýyn kadalary nähili kabul edýänligi, olaryň her biriniň bu kadalary berjäý etmekden nä derejede « boýun gaçyryandygy » we ş.m. sosial we « şahsy » kadalaryň nähili utgaşyandygy dogrusynda düýpli tejribe derňewleri bardyr. Sosial / şol sanda

toparlaýyn kadalaryň hyzmatlarynyň biri-de, olaryň üsti bilen jemgyýetiň talaplarynyň adama şahsyýet hökmünde ol ýa-da beýleki toparyň jemgyýetiň agzasy hökmünde gönükdirilýänligidir.

Sosial paýhasnamada meseläniň şahsyýetiň toparlaýyn kadalary kabul ýa-da ret etmek tutumynyň görnüşi däl-de, onuň mazmuny seljerilmelidir. Muňa mysal edip toparyň öz agzasynyň kadalary berjaý edýän ýa-da « ýüz öwürýän » ýagdaýlaryna buýruk-çäklendirme döredijisiniň seljermesini görkezmek bolar.Çäklendirmeler iki görnüşde bolup bilýär : höweslendiriji we gadagan ediji, oňyn we oňyn däl.Çäklendirmeler ulgamy kadalary berjaý etmezligiň öwezini dolmak üçin däl-de, kadalary berjaý etmekligi üpjün etmek üçin niýetlenendir.Çäklendirmeleri derňemeklik diňe takyk toparlar seljerilende ähmiýetlidir : çünki çäklendirmäniň mazmuny kadalaryň mazmuny bilen baglanyşdyrylmadyr.Muňa bolsa toparyň takyk häsiýetleriniň seljerilişinden üzňe etmek mümkin dädir.

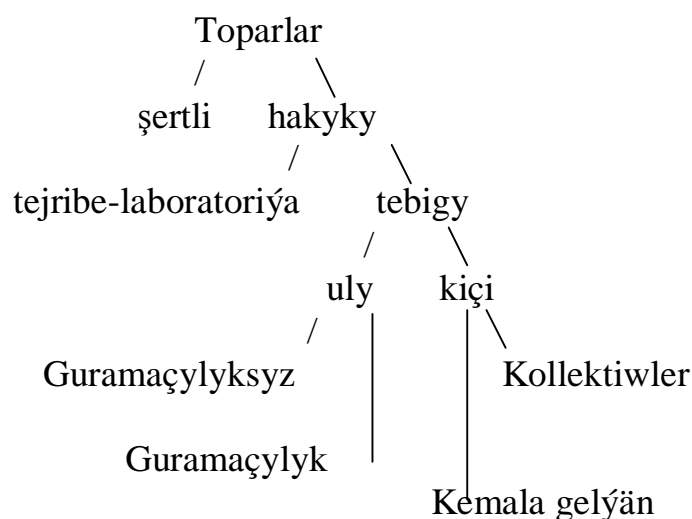
Şeýlelikde düşüňjeleriň seredilen toplumy diňe bir toparyň sosial psihologik beýan edilişiniň serişdesi hökmünde diňe bir düşündirişiň ülnüsi bolup, ol hökman takyk mazmun bilen doldurylmalydyr.

Şeýle ülni peýdaly we zerurdyr.Ýöne esasy mesele onuň hyzmatyna anyk düşüňip, ony hakyky toparlarda bolup geçýän anyk tutumlar « dykylýan » zada öwürmeli däl.Bu seljerişiň ugurynda indiki ädim ätmek üçin toparlaryň görnüşlerini bermek zerurdyr.Bu mesele sosial paýhasnamanyň dersiniň esasy düzüjileriniň biri bolup durýar.

Toparlaryň görnüşleri. Sosial paýhasnamada toparlaryň görnüşlerini döretmeklige köp sanly synanyşyk edilendir. Amekikan alymy Ýubenk şeýle görnüşleriň döredilişiniň ýedi sany düzgünini ýüze çykardy.Bu düzgünler dürli-dürli häsiýetdedir : medeni ösüş derejesi, gurluşynyň görnüşi, wezipeleri we hyzmatlary, toparda agalyk edýän aragatnaşygyň sypatlary we ş.m. Görnüşi ýaly bu esaslar toparyň dürli erkin häsiýetnamalaryna daýanýar.Bularyň üstesine ýene-de toparyň ýaşaýan döwri, onuň kemala geliş düzgünleri, onda agza bolmaklygyň elýeterligi we beýleki esaslar goşulypdyr.Ýöne ähli teklip edilen görnüşe bölmeler umumy häsiýeti toparyň iş-durmuşynyň görnüşi bolup durýar. Nämede bolsa görnüşe bölünmäniň düzgünlerinde ýokarda seljerilen umumy usulyýet çemeleşiş amala aşyrylýar. Eger-de ylmy sosial paýhasnama hakyky sosial toparlary sosial işiň subýekti hökmünde seretmek düzgünine eýerse, onda toparlaryň görnüşe bölünişi başga düzgüni talap edilýär. Şeýle görnüşe bölünmäniň esasy hökmünde toparlaryň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ulgamyndaky oruna laýyk döredilýän sosialogik görnüşe bölme hyzmat edip biler.Ýöne şeýle görnüşe bölmäni bermezden ozal toparlar düşüňjesiniň ýokarda getirilen ulanyşlaryny belli bir ulgama getirmek zerurdyr.

Ilkinji nobatda sosial paýhasnama üçin toparlary şertli we hakyky görnüşlere bölmek ähmiýetlidir.Ol öz derňewlerini hakyky toparlarda

geçirýär.Ýöne bu hakyky toparlaryň içinde umumy paýhasy derňewlerde öwrenilýän hakyky tejribe-laboratoriýa toparlary-da bardyr. Olardan tapawutlykda hakyky tebigy toparlar bolýar. Sosial paýhasy derňew bularyň ikisinde hem amala aşyrylyp bilinse-de sosiologik seljermelerde ýüze çykarylan hakyky tebigy toparlar uly ähmiýete eýedir.Öz gözeginde bu tebigy toparlar « uly » we « kiçi » diýip atlandyrylýan toparlara bölünýär / kähalatlarda « kiçi » adalgasy tejribe-laboratoriýa toparlary-da atlandyrylýar : ýöne bu ýerde tebigy kiçi toparlar göz önünde tutulýar./ Kiçi toparlar sosial paýhasnamanyň özleşdiren obýektidir.Uly toparlar barada aýdylanda bolsa olaryň derňewi has çylşyrymly bolup, aýratyn seretmekligi talap edýär. Bu ýerde "uly" toparlaryň-da sosial paýhasnamada yzygiderli birilmändigini bellemek gerek: olaryň bir topary has käbir ugurlaryň giňişleýin öwrenilip / bular esasan uly; guramaçylyksyz, özakymlaýyn dörän "toparlar" bolup, "topar" adalgasyny olara ulanmak örän şertlidir/, synp, millet ýaly beýleki toparlar bolsa derňewiň obýekti hökmünde sosial paýhasnamada örän az berlendir. Sosial paýhasnamanyň dersi dogrusyndaky başda aýdylan ýöretmeler bu toparlaryň-da seljeriş ulgamyna goşulmagyny talap edýär.Edil şonuň ýaly-da kiçi toparlar hem iki görnüşe bölmek mümkin: daşky sosial talaplar arkaly eýýäm döräp başlan, ýöne entek sözüň doly manysynda bilelikdäki iş esasynda jebisleşmedik toparlar we kollektiwler, ýagny sosial işiň özboluşly görnüşleri bilen baglanyşykly, ýokary derejede ösen toparlar./Başga şowly adalga ýoklugy sebäpli toparlaryň birinji görnüşini "kemala gelýän" diýip atlandyrmak oňaýlydyr /. Bu görnüşe bölmäni has aýdyň şu aşakdaky nusgada görkezmek mümkin.

"Hakyky tebigy toparlardan" başlap toparlaryň ählisi sosial paýhasnamanyň derňew obýekti bolup durýar."Uly" we "kiçi" toparlaryň içinde özboluşly gyzyklanma döredýänleri bardyr: uly toparlaryň içinde käbir nazaryýetde taryhy ösüşiň dowamynda ýüze çykýan guramaçylykly, durnukly birleşmeler has ähmiýetli bolsa, kiçi toparlaryň içinde kollektiwler aýratyn gyzyklanma döreder. Soňkular sosial paýhasnamanyň özboluşly derňew

obyektidir. Toparlaryň paýhasnamasynyň mundan beýläkki seljermesi şeýle nukdaýda serediler. Ýokarda seredilen aragatnaşygyň we özara täsiriň umumy kanunlaýyklary indi hakyky toparlaryň ýerliginde serediler.

10-njy bap. ULY SOSIAL TOPARLARYN PSIHOLOGIK HÄSIÝETNAMALARY.

Uly sosial toparlaryň paýhasnamasyny der- ňemegiň meseleleri.

Sosial paýhasy nukdaýdan uly sosial toparlary derňemek birnäçe usulyýet kynçylyklar bilen utgaşýar. Kiçi toparlardaky hadysalary öwrenmekde takyk usullaryň baýlygy şeýle usullaryň uly toparlardaky hadysalary /meselem, synplaryň, milletleriň we beýl./ öwrenmekde ýoklugy bilen çapraz gelýär. Şeýle ýagdaý uly toparlaryň paýhasnamasy ylmy seljerişe laýyk gelmeýär diýen pikiriň döremegine sebäp bolýar. Bu derňew ugrunda düýpli ylmy däbiň bolmazdygy şeýle pikiri has-da berkidýär.

Şol bir wagtyň sosial paýhasnama öz düzülişde uly sosial toparlaryň paýhasnamasy dogrusyndaky bölüm bolmasa sözüň doly manysynda sosial paýhasnama bolup bilmeýär. Uly toparlaryň paýhasnamasyny hat-da sosial paýhasnamanyň goşmaça meselesi /kiçi toparlaryň, şahsyýetiň, aragatnaşygyň paýhasnamasy bilen bir hatarda / hökmünde seretmek hem takyk däl: sebäbi ol bu dersiniň köp sanly meseleleriniň biri däl-de, onuň iň bir möhüm meselesi bolup, çünki adamyň paýhasnamasynyň sosial ähmiýetli mazmuny hut uly sosial gurşaw derejede kemala gelýär. Şahsyýeti kemala getirmekde kiçi toparlaryň we gös-göni şahsyýetara gatnaşyklaryň ähmiýeti uly bolsa-da, bu toparlar gös-göni taryhy takyk sosial kadalary, gymmatlyklary, gönükdirilmeleri, islegleri döretmeýär. Jemgyýetçilik paýhasnamasynyň bu we beýleki mazmuly düzüjileri ilkinji nobatda uly toparlaryň taryhy tejribeleri, belgiler, medeni, we aňyýet ulgamlar arkaly jemlenen tejribäniň esasynda döreýär. Bu tejribe adalga kiçi topar we şahsyýetara gatnaşyklary arkaly indiwide ýetirilýär. Şonuň üçin uly toparlaryň sosial paýhasy seljermesine indiwide paýhasnamasynyň mazmunyny aňlamaklygyň "açary" hökmünde seretmek bolar.

Uly sosial toparlaryň tejribesi bilen bir hatarda jemgyýetçilik paýhasnamasynyň mazmuny düzüjilerine düşünmekde köpçülikleýin sosial hadysalaryň we hereketleriň ähmiýeti uludyr. Jemgyýetçilik üýtgeşmeleriň we özgertmeleriň häsiýeti, rewolýusion (ýa-da oňa garşy) hereketlere gös-göni gatnaşmaklyk, jemgyýetçilik pikiriniň kemala gelşiniň çylşyrymly hadysalary bularyň hemmesi uly toparlaryň paýhasy häsiýetnamalaryny döredýän möhüm şertlerdir. Şonuň üçin uly toparlaryň hem-de köpçülikleýin hadysalaryň we sosial hereketleriň sosial paýhasy seljermesiniň ulgamy diýilse has takyk bolýar. Emma bu köpçülikleýin hadysalaryň we hereketleriň subýekti uly toparlar sosial bolup durýanlygy sebäpli bu bölümi gysgaça "uly sosial toparlaryň paýhasnamasy" diýip atlandyrmak bolar.

Uly toparlaryň takyk görnüşleriniň paýhasy aýratynlyklaryna seretmeklige geçmezden ozal bu seredilişin möhüm usulyýet meselelerini ýüze çykarmak zerurdyr.

Şeýle meseleleriň biri-haýsy toparlara "uly" topar diýilýändigini anyklamak bolup durýar. Soňra, uly toparlaryň gurluşy, onuň esasy düzüjileri, olaryň bir-

birine tabynlygy, özara baglanyşygy meselesi. Üçünjiden, topara girýän aýry-aýry indiwidleriň psihikasynyň toparlaýyn paýhasnamanyň düzüjileri bilen utgaşmaklygy meselesi. Galybersede, dördünjiden, bu hadysalary öwrenmekde haýsy usullaryň peýdalanmaly? Görnüşi ýaly bu sowallara jogaby paýhasnamadan däl-de, sosiologiýadan agtarmak has maksada laýyk ýaly. Beýle diýildigi bu meseleleriň paýhasy edebiýatda gozgalmaýar diýildigi däl-de, olara ýeterlik üns berilmeýändigini aňladýar.

Eýsem, "uly sosial topar" näme? Topara düşünmekligiň umumy düzgünlerinden ugur alyp, biz bu düşüňjä diňe mukdar taýdan kesgitleme berip bileris. Ýokarda getirilen nusgada mukdar taýdan "uly" atlandyrylýan toparlar iki görnüşde durýanlygy aýdylypdy: tötänleýin, özakymlaýyn döräp gysga wagtlaýyn ýaşaýan birleşmeler - üýşmeleň, ýygnaç auditoriýa we sözüň takyk manysyndaky sosial toparlar-jemgyýetiň taryhy ösüşinde dörän, jemgyýetiň her bir takyk görnüşindäki jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ulgamynda belli bir orun tutýan, şonuň üçin uzak wagtlaýyn, durnukly ýaşaýan toparlar. Ikinji nobatda şeýle topara sosial synplary, dürli toparlary / olaryň esasy görnüşi-millet/, hünär toparlar, jyns, ýaş toparlary /bu nutukdaýdan ýaşlar, aýallar, garrylar ýaly toparlary ýüze çykarmak mümkin/ degişlidir.

Belli bir nazaryýet nukdaýda "uly" toparlaryň ikinji görnüşiniň sosial paýhasy öwrenilişi has ähmiýetlidir. Çünki taryhy tutumyň paýhasy häsiýetnamalaryna düşünmekde bu toparlaryň peýdasy uludyr. Üstesinde birinji görnüşdäki "toparlarda" geçirýän hadysalar sosial paýhasnamanyň beýleki bölümlerinde /meselem, kollektiwleýin özüni alyp barşyň ýagdaýlarynda täsir ediş usullary derňelende/ giňişleýin beýan edilýär.

Şeýlelikde bu görkezilen uly sosial toparlara sosial paýhasy nukdaýdan ähmiýetli bolan birnäçe umumy sypatlar mahsus bolup, olar bu toparlary kiçi toparlardan tapawutlandyrýarlar. Uly toparlarda kiçide bolmaýan sosial özüni alyp barşyň özboluşly dolandyryjylary bardyr. Bular ahlak, däp-dessur, adat degişlidir. Olaryň barlygy özboluşly jemgyýetçilik amalyýeti bilen baglanyşykly bolup, oňa laýyklykda hem ýüze çykar we ýaşar. Şeýle toparlaryň durmuş ornuny aýratynlygynyň özüni alyp barşyň özboluşly dolandyryjylary bilen bilelikde seredilmegi olaryň möhüm häsiýetnamasy bolan durmuş keşbini berýär. Sosial paýhasy jähtde durmuş keşbiniň öwrenilişi adamlaryň arasynda döreýän aýratyn görnüşli baglanyşyklary aragatnaşygyň aýratyn görnüşini öwrenmekligi göz önünde tutýar. Belli bir durmuş keşbiniň çäginde höwesleriň, gymmatlyklaryň, islegleriň öwrenilişi aýratyn ähmiýete eýedir. Görkezilen uly toparlaryň paýhasy häsiýetnamasynda özboluşly diliň bolmaklygy hem aýgytlaýjy orun eýeleýär. Etniki toparlar üçin bu öz-özünden düşüňikli bolsa-da, beýleki toparlara degişlilikde "dil" belli bir aňlatmalaryň bolmaklygyny /meselem, hünär toparlaryna, ýa-da ýaşlar toparlaryna mahsus özboluşly aňlatmalaryň ulanylyşy/ aňladýar.

Şol bir wagtyň özünde uly toparlara mahsus bolan umumy häsiýetleri çenden aşa nygtamaly däl. Bu toparlaryň her bir görnüşiniň özboluşlylygy bardyr: synpy, milleti, haýsydyr bir hünäri we ýaşlary bir hatara goýmak bolmaz. Uly toparlaryň her görnüşiniň taryhy ösüşindäki ähmiýeti dürli-dürlidir:

edil şonuň ýaly onuň köp häsiýetleri-de dürli-dürlidir. Şonuň üçin uly toparlaryň ähli "eriş-aryç" häsiýetnamalary özboluşly mazmun bilen doldurylmalydyr.

Geljekde esasan seljerişň dersi boljak uly toparlaryň toplumyny kesgitlemek ikinji usulyýet sowala jogap bermäge mümkinçilik döreýär: uly sosial toparlaryň paýhasnamasynyň gurluşy nämeden ybarat? Bu sowala jogap bermek üçin birnäçe nazaryýet düzgünlerine, has takygy, jemgyýetçilik paýhasnamasynyň jemgyýetçilik gatnaşyklar ulgamyndaky orny dogrusyndaky pikir ýöretmä ýüzlenmek zerurdyr. Sosialogik ýerlikde, mälim bolşy ýaly, "jemgyýetçilik paýhasnama" jemgyýetçilik aňynyň belli bir derejesini aňladýar. Jemgyýetçilik aň umumy jemgyýetçilik durmuşy şöhlelendirip, ýöne bu şöhlelendirişň usuly, çuňlугy, derejesi dürli bolup bilýär. Şöhlelendirişň has göni görnüşi jemgyýetçilik paýhasnamasydyr. Jemgyýetçilik paýhasnama belli bir sosial toparlaryň gös-göni sosial tejribesine daýanmak arkaly ýüze çykyp, mahlasý ol uly toparlaryň, ilkinji nobatda sosial toparlaryň paýhasnamasydyr. Ondan tapawutlykda aňyýet sosial barlygy aňyýet üsti özleşdirmegiň görnüşi bolup, ol haýsydyr toparyň gös-göni tejribesiniň esasynda däl-de, taryhy ösüşiň kanunlaryny ylmy derejede derňemek arkaly, ýagny tutuş adamzadyň taryhy ösüşiň tejribesini öwrenmek arkaly döreýär. Sosial paýhasnama üçin jemgyýetçilik paýhasnamasy bilen aňyýetiň utgaşyşy dogrusyndaky sorag has möhüm bolup, ýöne ony gös-göni gyzyklandyryýan zat jemgyýetçilik paýhasnamasynyň mazmunydyr.

Jemgyýetçilik paýhasnamasynyň gurluşy birnäçe düzüjileri özünde jemleýär. Sözün giň manysynda bu düzüjileri, edil aýratyn adamyň paýhasnamasynda bolşy ýaly, dürli paýhasy ýagdaýlar, paýhasy hadysalar we paýhasy häsiýetler degişlidir. Has anyk seljeriş maksady bilen jemgyýetçilik paýhasnamasynyň iki düzüm bölegini ýüze çykarmak mümkin: üýtgeýji dinamiki düzüjileri (duýgy, emosiýa) we has durnukly hadysalar bolan endikler, adatlar, höwesleri we ş.m. görkezmek bolar. Alymlaryň köpüsi jemgyýetçilik paýhasnamasynyň esasy mazmuny hökmünde ýokarda görkezilen iki düzüjini görkezýärler: I/paýhasy sypat - has durnukly hadysa /oňa sosial ýa-da milli häsiýeti, ahlagy, däpleri, adatlary, we ş.m. goşýarlar we duýgy emosional ulgamy has üýtgeýji hadysa /oňa islegler, höwesler, keýp girýär/.

Bu düzüjileriň her biri ýörite sosial paýhasy seljerişň dersi bolmaly bolsa-da, şu günki güne deňeç sosial paýhasnamanyň bu bölümi ýeterlik işlenen däldir. Bu düzüjileriň mazmuny takyk toparlaryň paýhasy aýratynlyklarynyň häsiýetnamasy bilen bilelikde serediler.

Usulyýet jähtde ýokarda goýlan meseleleriň üçünjisi uly toparyň paýhasy häsiýetnamasy bilen topara girýän her bir şahsyýetiň aňynyň utgaşmaklygydyr. Has umumy häsiýetde bu mesele şeýle çözülýär: toparyň paýhasy häsiýetnamasy her bir şahsyýete mahsus häsiýetleriň toplumy däl-de, hemme indiuidlere mahsus bolan umumylykdyr. Bu sowala jogaby belli bir derejede biz L.S.Wygotskiniň "sosial" we "kollektiwleýin" paýhasnama diýen pikir ýöretmelerinde tapýarys.

---

1. Wygotskiý L.S. psihologiýa isskustwa. M., 1968, 31-sah.

Mälim bolşy ýaly "sosal paýhasnama" adalgasy bolen Wygotskiý aýratyn adamyň paýhasnamasynyň sosial döredilişini aňladypdy. "Kollektiwleýin" paýhasnama bolsa onuň düşünişinde şu günki günde sosial paýhasnama düşünilşi bilen gabat gelýär. Şonuň üçin Wygotskiniň işlerinde "kollektiwleýin paýhasnama" adalgasy düşünilişine üns bermek zerurdyr. Ol bu düşüňjäniň manysyny şeýle düşündirýär: "Biziň ähli gurluşymyz sosial häsiýetdedir: emma bu aýratyn adamyň paýhasnamasynyň ähli häsiýetleriniň şol bir bölegi şu kollektive degişli bolup biler: şahsy paýhasnamanyň hut şu bölegini onuň kollektiwleýin häsiýetde ýüze çykyşynda kollektiwleýin paýhasnama goşunyň, buthananyň we ş.m. paýhasnamasyny derňemekde öwrenýär.

Topary düzýän, oňa "degişli" bolan indiwidleriň şahsy paýhasnamasynyň hut şol « bölegi » « toparyň paýhasnamasy » diýip atlandyrylyp bilner. Bu ýerde « toparyň paýhasnamasy » söz utgaşmasy berlendir : toparyň paýhasnamasy şol toparyň wekilleriniň ählisine belli bir derejede mahsus bolan şol bir umumylykdyr. Başgaça aýdanynda umumy ýaşayyş şertleri bilen döredilen olara mahsus umumylykdyr. Bu umumylyk hemmeler üçin « birmeňzeşlik » däl-de, umumylykdyr. Şonuň üçin sosiologik seljerişde, meselem, aýratyn « şahsyýetiň sosial görnüşini » döretmeklige synanyşyk edilip, bu ýerde diňe belli bir döwre ýa-da sosial gurluşa mahsus şahsyýetiň görnüşü göz önünde tutulman, eýsem has çäkli, sosial topara mahsus görnüş göz önünde tutulýar : köplenç şahsyýetiň sosial görnüşü belli bir synpyň wekiliniň şahsyýetiniň görnüşü / işçi, daýhan we ş.m. / hökmünde göz önüne getirilse-de, « şahsyýetiň sosial görnüşü » düşüňjesi haýsydyr bir hünäriň ýa-da ýaş aýratynlygynyň häsiýetli wekiliniň häsiýetnamasynda degişlilikde hem ulanylyp bilner / meselem, mugallymyň görnüşü/ : ýöne bu ýerde şol bir wagtyň özünde ýurduň, ýa-da döwrüň hem ady tutulýar / « XX asyryň ýaş ýigidi » we ş.m. Bu « umumylygy » bellemek gaty kyn meseledir. Bu ugurda tejribe usullary ulanmak mümkinçiligi örän çäklidir. Ýöne bu usullary ulanmaklygyň çäkliligi belli bir sosial toparyň wekilleriniň paýhasnamasynda umumy sypatlaryň bardygyny inkär etmäge esas bermeýär. Bu umumylyk obýektiw bar bolup, ol toparyň hakyky işinde ýüze çykýar.

Bu ýerde tejribe obýektleriň bütin klasyna degişli umumy häsiýetleri ýüze çykarýan düşüňjeleriň pelsepe seljerişine meňzeş usuldan ugur almak ýerliklidir. Her bir armyt özüne mahsus häsiýetler bilen armyt bolýan bolsa-da, ol şol bir wagtyň özünde « miwe » bolup durýar : şol bir wagtyň özünde « umuman miwe » diýen zat bolman, ol armyt, garaly we ş.m. görnüşde bolýar. Emma amaly maksatlar bilen biz obýektiw barlygy häsiýetlendirýän « miwe » düşüňjesini ulanýarys. Edil şonuň ýaly « toparlaýyn paýhasnama » topara girýän şahsyýetleriň aňynda bolup, şol bir wagtyň özünde ol belgiler ulgamynyň üsti bilen isleglere, däplere, medeniýetiň önümlerine we ş.m. goşulyp obýektiw ýaşaýar. Jemgyýetçilik paýhasnamasy indiwidlerden, olaryň aňyndan üzňe ýaşamaýar. Ýöne aýry-aýry aňa degişlikde ol aýratyn indiwidiniň aňynyň çäginde daşa çykýan we oňa durmuşyň beýleki obýektiw şertleri bilen bilelikde täsir edýän sosial hakykat hökmünde bolýar. Adamyň hereket edýän gurşawynyň goşalanmagy dogrusyndaky fransuz paýhasçysy A.Wallonyň pikiri hut şu şerte esaslanýan bolsa gerek. Bu

pikir ýöretme kiçi toparlara degişlilikde adalatly bolsa-da, ol uly toparlara degişlilikde hem uly ähmiýete eýedir.

Umumylygy, häsiýetliligi diňe toparyň agzalarynyň indiwiđual aňynyň mazmunyny öwrenmek arkaly ýüze çykaryp bolmaz : munuň sebäbi jemgyýetçilik paýhasnama mahsus ähli sypatlaryň toparyň aýratyn agzasyna mahsus bolmaýanlygy bilen düşündirilýär. Aýry-aýry şertlerde toparyň ol ýa-da beýleki takyk wekili bu umumy häsiýetnamalary minimal derejede özünde jemlemegi mümkin. Bu diňe bir toparyň agzalarynyň öz aralarynda indiwiđual häsiýetnamalary, topar üçin has ähmiýetli işe goşulýş derejesi we ş.m. boýunça tapawutlanýandygy bilen düşündirilmeýär. Şeýle gabat gelmezlik deň derejede jemgyýetçilik paýhasnamanyň köp derejede aňyýetiň täsirini kabul edýänligi, aňyýetiň her bir şahsyýetiň dürli derejede özleşdirýänligi bilen düşündirilýär. Şeýlelikde toparyň « paýhasy sypaty » we oňa goşulýan şahsyýetleriň « paýhasy sypaty » doly gabat gelmeýär. Toparyň paýhasnamasynyň kemala gelmeginde belgiler ulgamynda berkidilen kollektiwleýin tejribe esasy orny oýnap, bu tejribe her bir şahsyýet tarapyndan doly we birmeňzeş özleşdirilmeýär. Bu tejribäniň özleşdiriliş derejesi indiwiđual paýhasy aýratynlyklar bilen « birleşip », L.S.Wygotskiniň aýdan hadysasynyň döredýär : toparyň paýhasnamasyna diňe şahsyýetiň paýhasnamasynyň « bölegi » « girýär ». Bu ýerde uly sosial toparlaryň paýhasnamasyny nähili « usullar bilen öwrenmek bolar » diýen sowala golaýlaşýars.

Uly sosial toparlaryň wekilleriniň paýhasnamasynyň häsiýetli sypatlary ahlakdarda, adatlarda we däplerde berkidilýänligi sebäpli sosial paýhasnama bu ýagdaýda medeni önümleriň seljermesi bilen meşgullanýan entografiýanyň usullaryny ulanmaly bolýar. Bu usullar sosial paýhasnamada umuman näbelli usullar däl: W.Wundtyň « Halklaryň paýhasnamasyny » bilmek üçin dili, mifleri we dini öwrenmek teklibini nazara alsak, sosial paýhasnamanyň özüniň döreýşiniň gözbaşynda şeýle usullary ulanma meselesine ýüzlenendigi düşnükli bolýar. Elbetde, bu günki günde bu usullar hem düýpli özgerişlere sezewar bolup, olaryň ulanylynyň umumy nazaryýet nusgasy Wundtyňkydan tapawutly bolup, ýöne umuman şeýle usullaryň toplumynyň ulanylyp bilinjekdigini bellemek galýar. Şeýle usullaryň häzirkizamanda ulanyşynyň görnüşleriniň biri-de "medeniýetara" derňewler bolup bu ýerde "medeniýetara" adalgasy aslynda deňeşdirme usullary göz önünde tutuýar: bu ýerde dürli "medeniýetleriň" deňeşdirmesi hökmünde däl-de, dürli sosial toparlaryň deňeşdirmesi göz önünde tutuýar. Uly toparyň sosial paýhasnamasy öwrenilende sosiologiýa adaty bolan usullar, şol sanda statistik seljeriş usullary-da ulanylyp bilner. Şeýle usullaryň kömegi bilen amala aşyrylan derňewleriň netijesi hemme wagt sebäp-netije baglanyşyklary ýüze çykarman, köplenç birnäçe hyzmatlaýyn garaşlyklary beýan edip, bular bolsa ähmiýetli baglanyşyklary almaga mümkinçilik berýär. Ýokarda sosial paýhasy derňewleriň görnüşleri hakynda aýdylanda baglanyşdyryjy derňew atlandyrylýan görnüş hem agzalypdy. Ol ikinji nobatda uly toparlaryň paýhasy häsiýetnamalaryny öwrenilende oňalydyr. Bu usullardan başga-da belli bir derejede belgiler ulgamynyň seljermesi bilen baglanyşykly sosial paýhasnamada uly toparlary öwrenmekde dili öwrenişde kabul edilen usullardan hem peýdalanylýar. Bu ýerde

hem toplumlaýyn çemeleşmegi talap edýän obýektleriň seljermesinde duş gelyän meseleler ýüze çykýar.

Şonuň üçin uly toparlaryň paýhasy häsiýetnamalaryny derňemek ugry sosial paýhasnamanyň has "sosiologik" hasaplanýan bölümi bolansoň, köplenç bu bölüm sosial paýhasnama goşulmaýar. Şol bir wagtyň özünde günbataryň sosial paýhasnamasynyň ösüşiniň häzirki zaman tapgyrynda hut uly toparlaryň paýhasy derňewiniň ünsden düşünilýändigini bellemelidir. Günbatar Ýewropanyň sosial paýhasy nazaryýetlerinde amerikan paýhasnamasyna mahsus şeýle ünsden düşünilme güýçli tankyt edilýär. Bu ýerde oňa sürülýän esasy pikir uly toparlaryň seljermesi bolmasa, sosial paýhasnamany sosial edýän esasy "sosial ýerligiň" elden giderilýändigini nygtamakdyr. Bu meseläni derňemekdäki kynçylyklar ony öwrenmeklige gönükdirilen güýçleri köpeldip, ony ünsden düşürmek meýlini ýeňip geçmelidir.

Synplaryň paýhasnamasynyň aýratynlyklary.

Uly sosial toparlaryň görkezilen dört görnüşiniň arasynda sosial paýhasy seljerme dersi bolup durýanlarynyň biri synplardyr. Sosial paýhasy nukdaýdan synplaryň paýhasnamasyny derňemegiň üç esasy ugruny ýüze çykarmak mümkin. Birinjiden, taryhda bolan we häzirki wagtda ýaşaýan dürli anyk synplaryň paýhasy aýratynlyklaryny ýüze çykarmak. Işçiler synpynyň, daýhanlaryň intellegensiýanyň we ş.m. paýhasy keşbiniň häsiýetnamasyna degişli köp derejede sosial paýhasy däl-de, sosiologik häsiýetde bolan köp sanly işler bardyr. Ikinjiden, belli bir döwrüň dürli synplarynyň paýhasy häsiýetnamalarynda ünsi jemlemek: bu ýerde döwrüň aýratyn « öwüşginini » döredýän dürli synplaryň psihologik häsiýetleriniň arabaglanyşygy seljerilýär. Meselem, Engels öz döwründe irki buržuaz rewolýusiýalarynyň eýýamynyň özboluşlygy, olarda dürli sosial toparlaryň aýratyn pähim-duýgusynyň bolandygyny belläpdir.

Galybersede, üçünjiden, synpy paýhasnamanyň we synpyň aýry-aýry agzalarynyň paýhasnamanyň utgaşmaklygy: bu toparyň paýhasnamasynyň oňa girýän indiwiidiň paýhasnamasy bilen utgaşmaklygynyň bir takyk görnüşi hökmünde ýüze çykýar. Başgaça aýdanyňda bu ýagdaýda synpy paýhasnamanyň haýsy döredijiler arkaly synpyň agzalarynyň paýhasnamasyna ornaşýandygy anyklanýar.

Seljerişniň haýsy usuly saýlanyp alnada hem ähli ýagdaýlarda jemgyýetçilik paýhasnamasynyň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň gurluşyndaky orny kesgitlenendäki getirilen umumy esaslara-da daýanmalydyr. Sosiologik we paýhasy edebiýatda bu hadysanyň häsiýeti aýdylanda ilkinji nobatda hut "synpy paýhasnama" göz önünde tutulýardy. "Jemgyýetçilik paýhasnamasynyň" mazmuny, onuň düzüjileri hakyndaky mesele gozgalanda adaty synplaryň psihologik häsiýetnamasy göz önünde tutulýar.

Şeýlelikde, synpy paýhasnama seljerilende ýene-de toparlaryň jemgyýetçilik paýhasnamasynyň gurluşyna dolanyp, synpyň paýhasnamasynda berlen her bir düzüjiniň özboluşlylygyna seretmeli bolýar. Şeýle düzüjileriň has ähmiýetlisi synpy islegler bolup, olar jemgyýetçilik paýhasnamasynyň emosional ulgamyna degişlidir. Synpy ornuň her bir agza degişli maddy we ruhy baýlyklaryň möçberini we mazmunyny kesgitleýändigini üçin, bu orny islegleriň-de belli bir gurluşyny

döredip, olaryň her biriniň çendan paýhasy ähmiýetini we agramyny kesgitleýär. Adamyň islegleri meselesi umumy paýhasnamada has çuňňur öwrenilen-de bolsa, uly toparlaryň sosial paýhasnamasyna degişlilikde olaryň derňewi başlangyç ýagdaýlardadyr. Mysal üçin, tutuş topara mahsus bolan islegleriň döredýişiniň paýhasy düzüjisi göwnejaý işlenen däldir. Elbetde, indiwiň synpy ýagdaýynyň belli bir derejede onuň « işleriniň » iýerorhiýasyny döredýänligi, şonuň bilen baglanyşyklyda onuň islegleriniň gurluşyny döredýänligi umuman mälimdir. Ýöne bu umumy pikir ýöretme şol bir synpyň dürli gatlaklarynyň hakyky durmuş ýagdaýy takyk seljerilende ýeterlik däldir. Meselem, işçi synpynyň zähmetiniň we durmuşynyň umumy şertleri onuň umuman synpy paýhasnamasyny, we onuň düzüjisi hökmünde islegleriniň gurluşyny kesgitleýär. Ýöne näme üçin işçileriň işjeň bölegine jemgyýetçilik islegleriň bähbidini ileri tutup şahsy-maddy isleglere biperwaý garamaklyk mahsus ? Belli bir şertleriň täsirinde islegleriň gurluşynyň üýtgeýşi nähili amala aşyrylýar ? Bu sowala sosial paýhasnama jogap bermelidir.

Synpy paýhasnamanyň emosional ulgamynyň möhüm düzüjisi höweslerdir. Höwesleriň tebigaty sosial paýhasnama garanda sosiologiýada has oňat derňelendir. Şol bir wagtyň özünde onuň birnäçe meseleleri sosial paýhasy seljermäni talap edýär. Synpy höwesleri iň takyk mazmuny-da şol bir synpyň jemgyýetiň şol bir görnüşinde amala aşyrylan gatnaşyklarynyň ähli ulgamy bilen döredilýär. Paýhasy jähtden toparyň / ýagny synpyň / derejesinde kemala getirilýän synpy höwesiň her bir aýratyn indiwiň özüni alyp barşyny we işini nähili döredýändigini anyklamak möhümdir. Mundan başgada höwesler meselesinde sosial paýhasnama üçin ýene-de bir möhüm zat bar. Höwes bütün toparyň höwesi hökmünde kemala gelip, şol bir wagtyň özünde synpyň her bir agzasy diňe bir bu toparyň däl-de, birnäçe sosial toparyň agzasy bolup durýar : birinjiden, synpyň öz içinde hünär derejesi, meşgullanýan takyk ugry we ş.m. boýunça tapawutlanýan köp sanly toparçalar bar ; ikinjiden, synpyň her bir wekili şol bir wagtyň özünde bilim beriş ulgamynda haýsydyr bir toparyň agzasy bolup / meselem, mekdepde ýa-da ÝOM-de /, ol ýerde başga synpyň agzalary bilen gös-göni özara täsirde bolýar. Dürli höwesleriň bir-birleri bilen utgaşmagy ýüze çykyp, olaryň her biri indiwidleriň ähmiýetli sosial topara degişlilikde bilen döredilendir. Höwesleriň bu ulgamynda haçan durnukly höwesleriň we, tersine, haýsy şertlerde düýpli bolmadyk höwesleriň aýgytlaýjy orun oýnap başlaýandygyny anyklamaklygyň aýgytlaýjy ähmiýeti bardyr. Meseläniň ikinji bir tarapy islendik synpyň durmuşynda synpy höwesleriň ähliadamzat höwesleri bilen nähili utgaşýanlygyny ýüze çykarmakdyr. Bu ähli synpa we oňa girýän şahsyýete ähmiýetlidir : bu ähmiýet häzirki zaman, ýadro eýýamynda has-da ýokarydyr.

Isleglerden we höweslerden we höweslerden başga jemgyýetçilik paýhasnamasyna « sosial duýgylar », ýagny topar mahsus emosional ýagdaýlaryň häsiýetnamalary degişlidir. « Sosial duýgy » düşüňjesi edebiýatda umumy ykrar edilen däldir : belli bir derejede bu düşüňje çekişmeli we ýadaýly bolup, şol sebäpli ony toparyň emosional ulgamynyň belli bir ýagdaýyny kesgitlemek üçin, ýa-da B.D.Paryginiň aýdyşy ýaly onuň « paýhasy keýpini » aňlatmak üçin ulanmak bolar. Bu adalga umumy paýhasnamadaky degişli düşüňjeler bilen deňeşdirilende

onuň göwnejaý dældigi aýdyňlaşýar. Umumy paýhasnamadaky adamyň emosional häsiýetleriniň affektler, emosiýalar we duýgylar ýaly görnüşlere bölünişi sosial paýhasnamada rowaç däl: « sosial duýgylar » adalgasy bilen emosional hadysalaryň umumy paýhasnamadaky üçünji düzüjisi aňladylyp, şol bir wagtyň özünde bu kesgitlemä synpyň emosional alamatlarynyň beýleki görnüşleri-de girýär.

Göýä duýgylaryň aýratyn görnüşi hökmünde sosial duýgylar hakynda gürrüň etmek hem çekişmelidir. Dogrysyny aýtsak adamyň ähli duýgylary sosial häsiýetdedir. Şeýlede bolsa bu adalganyň biz şertli manyda ulanylmagy bilen ylalyşyp, « sosial » sözünü « duýgylaryň » sosial topara, biziň ýagdaýymyza synpa degişlidigini göz önünde tutup ulanmaly bolýarys. Adalganyň nätakyklygy meseläniň ähmiýetini peseltmän, diňe sosial paýhasnamanyň şu günki ýagdaýynda bu ugry ylmy düşüňjeler esasynda derňemek däbiniň ýoklugyny subut edýär. Şonuň üçin ol adalgalamany beýleki ugurlardan, meselem, ynsanperwer edebiýatyň däbinden, pelsepeden we taryhdan almaly bolýar: bu ugurlarda bolsa sosial « duýgylaryň we emosiýalaryň » barlygy bireýýäm ýüze çykarylandyr.

Mysal üçin işçiler synpynyň işjeň çykyşlar döwrüne bagyşlanan taryhy derňewlerde olara rewolýusion görteriliş bilen ýokary görteriliş duýgynyň mahsus bolandygy birnäçe gezek ýazylandyr: buržuaz rewolýusiýalary eýýämynda, haçanda buržuaz synpy entek rewolýusion güýç hökmünde ýüze çykan döwründe bu synpyň içinde aýgytlaýjy « sosial duýgylar » döwtalaplylyk özüniň syýasy maksatnamasynyň göwnejaýdygyna ynamlylyk, taryhy üýtgeýişleri umytly kabul etmek ýaly häsiýetde bolupdyr. Engels öz döwründe irki gaýtadan dikeldiş döwriň buržuaziasyny nämede günäkärleseň-de ony filisterçilikde sussypeslikde günäkärlemek bolmaýandygyny aýdypdyr: bu bolsa bu synpyň diňe bir akyl-pähiminiň däl-de, duýgysynyň-da häsiýetnamasy bolup durýar.

Birnäçe görnüşe bölmelerde synpyň paýhasnamasynyň düzüjilerine ýokarda görkezilenler bilen belli bir baglanyşykda durýan başga häsiýetleri hem goşýarlar. Meslem, G.G. Diligenskide synpy paýhasnamanyň dinamiki üýtgeýji düzüjisi isleglerden başga « sosial orunlaryň toplумы » we olaryň aňlanylyşyny, hem-de « şahsyýetiň sosial ugrukmasyny » bu öz gezeginde şahsyýetiň gymmatlyklar ugrukmasynyň ulgamynyň, onuň özüni alyp barşynyň kadalarynyň we işdurmuşynyň maksatlaryny aňlamaklygyň üsti bilen düşündirilýär hem özünde jemleýär. Bu düzüjilere has ünsli seredilende ýokarda tekliplenen düzüjileriň bu ýerde başga mazmunda gelýändigine göz ýetirmek bolýar. Sosial orunlaryň toplумы barda aýdylanda bolsa, olar ol ýa-da beýleki synpyň, şol bir wagtyň özünde olara girýän indiwidleriň obyektiv orny kesgitlenýär. Muňa bir taraplaýyn düşünmeli däl: şeýle « tekliplenen » toplумыň içinde dürli görnüşler bolup, olar aýratyn agzanyň durmuşyndaky takyk ýagdaýlara bagly bolýar. Gürrüň işiň görnüşi arkaly we bu işiň bolup geçýän ulgamy arkaly döredilýän has saldamly orunlar hakynda gidýär. Emma synpy paýhasnama orunlaryň bu toplумы däl-de, hut olaryň aňlanylyşy degişlidir.

Ýöne sosial orunlaryň toplumynyň aňlanylmagy munuň özi synpy höwesleriň başga dilde aňladylyşydyr : bu ýagdaý aýratyn hem haçanda synpy höwes düşünjesine « şahsyýetiň sosial ugrukmasy » gymmatlyklar ugrukmasy, iş-durmuşyň maksatlarynyň aňlanylyşy ýaly many berlen halatda has aýdyň ýüze çykýar.Şonuň üçin synpy paýhasnamanyň dinamiki düzüjisiniň seljerilişine dürli awtorlarda dürli çemeleşmeleriň barlygyna garamazdan mesele tutuşlygyna has aýdyňlaşýar.

Synpy paýhasnamanyň has durnukly düzüjilerini aýdyňlaşdurmak barada gürrüň edilende meseläniň entek göwnejaý işlenilen däldigini bellemeli bolýar.Hakykatdanda, şeýle düzüjileriň biri « paýhasy sypat » bolup, ol işewür derejede uly toparlaryň beýleki bir görnüşi – millete degişlilikde has oňat işlenendir.Synplar barada aýdylanda bolsa « paýhasy sypat » bu ýerde belli bir sosial häsiýetde ýüze çykýan paýhasy sypat hökmünde beýan edilýär.Ýene-de taryh, filosofiýa, kulturologiýa ýaly dersleriň däbinden ol ýa-da beýleki synpa mahsus bolan sosial häsiýetiň sypatlary hakynda gyzykly maglumatlar almak bolýar : bu aýratyn hem taryhyň öwrümlü eýýamlarynda has aýdyň ýüze çykyp, ýöne sosial paýhasy edebiýatda bu mesele örän çäkli orun tutýar. « Sosial häsiýet » adalganyň özi neofreýdistik ugurda has giň berlip, has takykygy E.Frommyň işlerinde çuňňur derňelendir.Ýöne Frommyň pikirçe sosial häsiýetiň belli bir sosial toparyň, synpyň wekiline mahsus bolmagy hökman däldir.

Adatça sosial häsiýet şol bir synpyň wekillerine mahsus bolan işiň guramaçylygynyň duruşan görnüşleriniň toplumy hökmünde kesgitlenýär.Başgaça aýdanynda sosial häsiýet dürli synplaryň wekilleriniň duruşan umumy hereket keşbinde ýüze çykyp, olaryň iş-durmuşynyň dürli ýagdaýlarynda gatnaşyp, bu synpyň wekillerini beýleki synpyň wekillerinden tapawutlandyrýar.Bu kesgitleme gutarnykly bolman, onuň mundan beýläkki takykklanmagy, diňe bir täze maglumatlaryň alynmagynyň hasabyna däl-de, eýsem umuman häsiýet meselesiniň umumy nazaryýet /şol sanda umumy paýhasy/ işlenişine baglydyr.Entek bu mesele gozgaýan meselämizde degişlilikde kanagatlanarly derňelmändigi sebäpli biz sosial häsiýetiň kesgitlemesi beýan ediji häsiýetde bolýar.Şol bir wagtyň özünde medeniýetiň taryhy, raýatlyk taryhy, edebiýat synplarynyň paýhasy sypatynyň takyk ýüze çykyşlarynyň beýany hakyndaky köp mysallary özünde jemleýärler.

Dünýä edebiýatynyň iň oňat eserlerinde edil şunuň ýaly buržuaziýa synpynyň wekilleriniň paýhasy häsiýeti suratlandyrylandyr : Balzagyň eserlerinden başlap Drayzeri we Gorkiniň eserlerinde edebiýat « sosial paýhasy işi» ýerine ýetiripdir : bu işler monografiki ýa-da « dogry gelen » derňewler diýip atlandyrylýan derejeleriň mysalynda bolýar.Bu derňewleriň netijesiniň ylmy taglymat, ylmy-düşünjeleriň ulgamy görnüşinde däl-de, edebiýata mahsus bolan çeper keşpler görnüşde bolmaklygy olaryň gymmatyny peseltmeýär.Haçanda meseläni derňemekliginiň ylmy ülnä laýyk amala aşyrmak mümkinçiligi ýok wagtynda derňewiň başga ülnülerini agtarmak ýerliklidir.

---

3. Plehanow G.B. Ukaz.soç.,T.5. M.,1958. 511 sah.

4. Marks K., Engels F. Soç.T.8.210 sah.

Sosial häsiýetden başgada paýhasy häsiýet endiklerde we adatlarda, hem-de synpyň ýa-da sosial toparyň döplerinde ýüze çykýar. Bu hadysalaryň hemmesi sosial toparyň agzalarynyň özüni alyp barşynyň we işiniň dolandyryjylary bolup, toparyň paýhasnamasyna düşünmekde olaryň ähmiýeti uludyr. Paýhasy häsiýetiň hut şu düzüjisi hakynda aýdylanda bolsa, ol köp drejede uly toparlaryň başga bir görnüşi – millete degişlilikde has giňişleýin öwrenilendir. Ýöne synpy paýhasnama üçin hem endikler we adatlar meselesi ähmiýetlidir. Olaryň toplumy döpleri-de özüne goşup, synpyň möhüm jemleýji häsiýeti bolan onuň durmuş keşbiniň häsiýetnamasydyr. Durmuş keşbini sosial paýhasy jähtden derňemegiň maksady synpyň obýektiv ýagdaýynyň çäginde bu synpyň wekilleriniň esasy köpçüliginiň gündelik durmuşyň durnukly ýagdaýlarynda esasy özüni alyp baryş keşbini kesgitlemekden we düşündirmekden ybaratdyr. Endikler we adatlar belli bir durmuş şertleriniň täsirinde döräp, ýöne soňa baka özüni alyp barşyň dolandyryjysy hökmünde berkleşýär. Endikleri we adatlary seljermek hususy sosial paýhasy mesele bolup durýar. Bu meseläniň derňew usullary-da adaty psihologik usullara golaýdyr. Bu ýerde syn etme usuly ulanyp bilinýär. Döpler barada aýdylanda bolsa, olaryň bir bölegi maddy medeniýetiň zatlarynda ornaşýandygy sebäpli olaryň öwrenilişinde paýhasnamada işiň önümlerini seljermek ady bilen belli usullar ulanylýar.

Endikler we adatlar öwrenilende sosial paýhasnama ýene-de synplaryň sosiologik seljerilmesine ýüzlenmeli bolýar. Munuň sebäbi sosial özüni alyp barşyň dolandyryjysy hökmünde endikler we adatlar dürli döwrüň dürli synplary üçin dürli-dürli bolýanlygy bilen düşündirilýär. Meselem, daýhanlaryň sosiologik seljermesi sosial paýhasnama endikleri we adatlary öwrenende hut şu synpyň häsiýetnamasyny ulanmaga mümkinçilik berýär. Hat-da häzirki döwrüň jemgyýetlerinde, ilkinji nobatda daýhançylykda şol bir milli medeniýet mahsus bolan köp sanly adatlar saklanýar. Uly şäher özüniň şahalanan, aragatnaşyk ulgamlary mynasybetli dürli toparlaryň adatlaryň, endikleriniň we döpleriniň garyşmagyna ýardam edýär. Şonuň üçin derňewiň obýektini ýüze çykarmak bu ýerde kyndyr.

Her ýagdaýda synplaryň sosiologik seljermesine ýüzlenmek zerurlygy galybersede endikleriň we adatlaryň özüni alyp barşyň sosial paýhasy dolandyryjysy hökmündäki ähmiýetlilik derejesi köp drejede synpyň aňyýetiniň derejesine bagly bolýar. Bu seljermede jemgyýetçilik paýhasnamasy bilen aňyýetiň özara täsiri örän möhüm bolup, bu özara täsire düşünilmese mesele düýpgöter nädogry çözülmegi mümkin.

Şeýlelikde biz sosial paýhasnamanyň jemgyýetiň dürli synplarynyň paýhasy häsiýetnamalaryny öwrenmekdäki esasy ugurlaryny görkezdik. Sosial paýhasnamanyň beýleki jemgyýetçilik ylymlary bilen bir hatarda uly sosial toparlara öwrenmekdäki umumy aladalaryna edýän goşandy toparlaýyn paýhasnamanyň görkezilen düzüjileriniň toparyň agzalarynyň köpçülikleýin hereketlerini we onuň aýry-aýry wekilleriniň hereketlerini dolandyrmaqdaky ornuny görkezýän düşündiriş, nusgasyny döretmekden ybaratdyr. Başgaça aýdanynda esasy wezipe, bir tarapdan toparyň paýhasnamasynyň « gurluş »

usullaryny, ikinji tarapdan, her bir indiwiidiň sosial hakykaty « özleşdirmegini » üpjün edýän döredijilerini seljermekden ybaratdyr.

Jemgyýetçilik paýhasnamasynyň we toparyň agzalarynyň indiwiidual aňynyň utgaşmagy diýip bellenen uly toparlaryň umumy meselesi synplaryň paýhasnamasynyň seljerilişinde hem öz güýjüni saklaýar. Bu ýerde hem adamlar köpçüliginiň özleriniň paýhasy aýratynlyklaryna garamazdan durmuşyň ähmiýetli ýagdaýlarynda dürli düşüňjeleriň, höwesleriň, hat-da hakykaty emosional bahalandyryşyň umumylygyny döredýän döredijä düşüňmek bu ýerde hem ähmiýetli zadyň biri bolup durýar. Jemgyýetçilik paýhasnamasynyň toparyň agzalarynyň indiwiidual aýratynlyklaryny basmarlamaýanlygy hemmä mälimdir. Şol bir wagtyň özünde şol synpyň agzalary üçin özüni alyp barşyň dürli nusgalarynyň « ýaýraňlygy » hem çäksiz dældigi gündelik syn etmeden mälimdir. Häzirki zaman jemgyýetinde işçiler synpynyň paýhasy aýratynlyklaryny öwrenmek işçiniň şol bir wagtyň düýpgöter başga-başga orunlarda bolup bilýändigini görkezdi / meselem, iş taşlaýyş wagtynda onuň işjeň ýolbaşçysy ýa-da tersine, ylalaşdyryjysy bolmak / ýöne bu üýtgeýjilik özüni alyp barşyň üýtgeýjiligi hökmünde belli bir çäkde bolýar : işçiniň şertlerindäki özüni alyp barşy bu şertler bilen « döredilişinde » çäkli bolýar : ol, mysal üçin , iş taşlaýyş wagtynda birža alyp satarlygyna başlap bilmeýär, ýagny düýbünden başga synpa mahsus özüni alyp barşy nusgasyny ýüze çykaryp bilmeýär.

Islendik synpyň agzasy köp sanly we dürli kiçi topara - öz maşgalasyna, işçiler toparyna, sport guramalaryna we ş.m. goşulýan-da bolsa, özüni alyp barşyň ähmiýetli döredijisi bu kiçi toparlar arkaly döredilmeýär. Eger sosial paýhasy seljermäniň çäklerinde diňe kiçi toparyň derejesinde saklansak, onda gymmatlyklaryň mazmunyna we olaryň mümkingadar "toplumyna" düşüňmek kyndyr.

Kiçi toparyň islendik meselesi, uly toparyň ýerliginde düýbünden başgaça düşündirilip bilner: toparyň täsirine garşy durnuklylyk, sosial gönükdirilmeleriniň çalyşmaklygy, şahsyýetara gatnaşyklaryň iş bilen aralaşdyrylyş derejesi, dartgynly taraplaryň özüni alyp barşynyň baş ugry - bularyň hemmesine kiçi toparlaryň derejesinde "ahyryna çenli " düşüňüp bolmaz: çünki seljerişiň bu etapynda bu toparda haýsy sosial gönükdirilişiň çalt üýtgeýändigini, bu takyk ýagdaýda toparyň agzalarynyň toparyň täsirine durnuklylyk derejesiniň nähili boljakdygy, dartgynlyk haýsy häsiýetinde toparyň agzalarynyň hut şu baş ugry saýlap aljakdygy barada sowallara jogap berip bolanok. Bu meseleler aýratyn şahsyýetiň derejesinde seljermek hem bu sowallara jogap berip bilmeýär. Elbetde, ýagdaý goşulan şahsyýetleriň indiwiidual paýhasy aýratynlyklarynyň adalgalarynda jogap berip bolar: emma ol ýa-da beýleki indiwiidual paýhasy aýratynlyklaryň ýüze çykyp ýa-da çykmazlygy-da ýagdaýyň häsiýetine, olaryň bu şahsyýet üçin ähmiýetlilik derejesine bagly bolýar. Bu ýagdaýlar uly sosial toparlaryň takyk görnüşine, hut synpa degişlilik bilen kesgitlenýän aýratyn durmuş şertleri ýagdaýlarydyr. Entek synplar jemgyýetde hakyky ýaşaýarka sosial paýhasnama adamyň özüni alyp barşynyň we işiniň düşündiriş nusgalaryny gurmakda bu hadysany inkär edip bilmez.

Etnik toparlaryň paýhasy aýratynlyklary.

Uly toparlaryň taryhy tutumda ähmiýetli ýene-de bir görnüşi dürli etniki toparlarydyr. Synplaryň paýhasnamasyndan tapawutlylykda etniki toparlaryň, ilkinji nobatda, milletleriň paýhasy aýratynlyklary has düýpli derňelendir. Sosial paýhasnama bilen etnografiýanyň birleşmeginde ylmyň ýörite şahsy etnopsihologiýa ýüze çykdy. Ýöne etnopaýhasnamanyň içinde milletleriň paýhasnamasynyň has ýokary derejede derňelmegi etniki toparlaryň arasynda has üns berilýäni diňe millet bolmagyna getirýär. Hakykatda bolsa adamlaryň etniki birligi hökmünde millet taryhy ösüşin giçki döwürlerinde ýüze çykýar. Millet häzirki zaman jemgyýetiniň in bir giňden ýaýran etniki birligi bolsa-da, ondan başga jemgyýetde halkyýet, milli topar we ş.m. birlikler bardyr. Şonuň üçin ähli etnopaýhasnamany diňe milletleriň paýhasnamasyny öwrenmäge syrykdyrmak nädogrydyr. Ýokarda görkezilen milletler paýhasnamasyna bolan bir taraplaýyn ünslilik sosial paýhasnamany bu bölümünde ulanylýan adalgalaryň bulaşyklygyna getirdi: etniki toparlaryň paýhasy düzüjileri häsiýetlendirilende elmydam "etniki häsiýet diýilýän, "milli häsiýet" "etniki paýhasnama" derek "milli paýhasnama","milli duýgylar","milli öz-özüni aňlaýyş" diýilýär: hakykatda bolsa bu hadysalaryň hemmesi etniki topardaky adamlaryň jemgyýetçilik paýhasnamasynyň bölekleyin ala--atlary bolup durýar.

Etniki toparlaryň paýhasnamasy derňemeginiň däbi sosial paýhasnamada W.Wundtyň "Halklaryň paýhasnamasy" baradaky işlerine baryp direýär: bu işlerde "halk" etniki birlik hökmünde düşündirilýär. Etniki toparlaryň paýhasnamasyny derňemeginiň usuly hökmünde rowaýatlary, adatlary we dili ulanmak pikiri hut Wuhdta degişlidir. Munuň sebäbi soňky agzalan hadysalaryň etniki toparlaryň gurluşyny düzýänligi bilen düşündirilýär. Wundtyň işlerinden soň günbataryň paýhasnamasynda bu meseläni öwrenmeklige birnäçe täze çemeleşişler döräp, olaryň in esasy - neofreýdistik medeni antropologiýanyň çäginde ösdürilen çemeleşişdir.

Sosial paýhasnamanyň ýene-de bir ugrunda etniki paýhasnamanyň meseleleri milletler baradaky taglymat jähtinde derňelýär. Indiwidiň milli /etniki/ degişlilik sosial paýhasnama üçin möhüm şertleriň biridir: munuň sebäbi etniki degişliliğiň şahsyýetiniň kemala gelyän kiçi-gurşawynyň kesgitli häsiýetnamasyny özünde jemleýändigini bilen düşündirilýär. Etniki özboluşlylyk belli bir derejede her bir halkyň taryhy tejribesinde jemlenip, bu tejribäni özleşdirmek bolsa indiwidiň sosial tejribäni özleşdirmek tutumunyň mazmunyny düzýär. Adamyň daşky gurşawynyň in ýakyny bolan maşgalanyň we mekdebiň üsti bilen, şahsyýet özüniň ösüşinde milli medeniýetiniň, adatlaryň, däpleriň özboluşlylygyna goşulýar, ony özüne sindirýär. Etniki degişlilik, ilkinji nobatda milli degişlilik aňlamaklygyň usuly şol bir etniki ýaşayyş şertlerine, agalyk edýän aňyýete baglydyr. Emma adaty aňyň derejesinde, jemgyýetçilik paýhasnamasynda hem şol etniki topara degişli birnäçe häsiýetnamalary ýüze çykarmak mümkin. Etniki toparyň paýhasnamasynyň gurluşy islendik uly toparyň jemgyýetçilik paýhasnamasynyň gurluşyna mahsus bolan şol bir düzüjileri özünde jemleýär. Ýöne, edil synplaryň paýhasnamasynda bolşy ýaly jemgyýetçilik paýhasnamanyň aýry-aýry düzüjileri diňe uly toparlaryň

aýry-aýrylaryna häsiýetli bolup, olaryň her bir elementi özboluşly mazmun bilen doldurulýar. Bularyň hemmesi etniki toparlara hem mahsusdyr.

Öňe sürülýän meseleleriň has işlenen ugry milletleriň paýhasy aýratynlygyna degişlilikde amala aşyrylandygy üçin, etniki toparyň jemgyýetçilik paýhasnamasynyň düzüjileriniň gurluşy edil milletleriň paýhasnamasynyň düzüjileriniň gurluşy ýaly ýazylýar. Milletleriň sosiologik kesgitlemesinde olaryň möhüm düzüjileriniň biri hökmünde "medeniýetiň umumylygynyda ýüze çykyan paýhasy sypatynyň umumylygyny" görkezýärler. Başgaça aýdanynda uly toparlaryň jemgyýetçilik paýhasnamasynyň has durnukly häsiýetler bilen baglanyşykly möhüm düzüjisi göz önünde tutulýar. Edil synlaryň seljermesindeki ýaly "milletiň paýhasy sypaty" işewür kesgitlemä kynlyk bilen tabyn bolýan häsiýetleriň biridir. Şonuň üçin etnopaýhasnamada bu düşünjäniň tejribe derňewlerde oňaly bolan mynasybetini tapmaga birnäçe synanyşyklar edildi." Milletiň paýhasy sypaty" adalgasynyň manydaşy hökmünde "milli gylyk", "milli öz-özüni aňlaýyş", ýa-da ýöne "milli paýhasnama" düşünjesi ulanylýar.

Etnografik edebiýatynda häzirki döwürde bu teklipl edilýän kesgitlemeler ulgamyny kadalaşdyryp, etniki toparlaryň paýhasnamasynyň in bolmanda beýan ediş derejede seljermäge mümkinçilik berýän "ülňi" döretmäge düýpli synanyşyklar bar. Şeýle synanyşyk W.Bromleýiň işlerinde bar. Uly toparlaryň sosial paýhasnamasyndaky däbe görä etniki umumylyklaryň paýhasnamasynda iki tarap tapawutlandyrylýar : I / has durnukly bölek-psihiki sypat / bu bölege milli ýa-da etniki gylyk, temperament hem-de döpler we adatlar girýär /2/ emosional ulgam muňa milli ýa-da etniki duýgular girýär.

Görnüşi ýaly, « milli gylyk » synyň paýhasy sypatynyň düzüjisi bolup durýan « sosial gylygyň » özboluşly mynasybetidir. Şonuň üçin synlaryň paýhasnamasynda ýüze çylyan kynçylyklar bu ýerde hem häsiýetlidir. Esasy kynçylyk umumy paýhasnamada gylyk meselesiniň gowşak işlenendigi bilen baglanyşyklydyr : hut şunuň özi milli gylygyň mazmunyny kesgitlemekde köp gapma-garşylyklaryň we çekişmeleriň ýüze çykmagyna sebäp bolýar. Şol bir wagtyň özünde takyk derňewlerde aýry-aýry milli toparlaryň milli gylygyny kesgitlemekde gaýduwsyzlyk, zähmetsöýerlik, çydamlylyk we ş.m. alymlaryň we tebigaty dogrusynda bolsa uly çekişmeler ýüze çylýar.

Şeýle çekişmeleriň biri, bize öňden tanyş bolan, milli gylygyň we bu milli toparyň takyk wekiliniň gylygynyň utgaşmasy dogrusyndaky meseledir. Başga bir mesele gylygyň haýsydyr bir sypatlary belli bir milli topara ýeke-täk mahsus, beýleki milli toparlar bolsa ýok bolup, bilermi diýen sowalyň töwereginde döreýär.

Toparyň paýhasy sypaty oňa girýän şahsyýetleriň « sypatlarynyň » jemine syrykdyrylmaýar diýen umumy usulyýet düzgünden ugur alyp, milli gylyk paýhasy sypatyň düzüjisi hökmünde diňe belli bir umumy sypatlaryň toplumy hökmünde seredilip bilner. Milli gylygyň aýey-aýry adamlarda däl-de, adamlaryň toparynda has aýdyň ýüze çykyandygy birnäçe derňewlerde görkezildi.

Milli gylygyň şeýle umumy, durmukly häsiýetleri ýüze çykarylanda olar toýnuga ýetirilmeli däl : birinjiden, hakyky jemgyýetde islendik topar da milli we sosial häsiýetnamalar bir-biri bilen utgaşýar. Meselem, synpy jemgyýetlerde her bir synpyň içinde milli we sosial gylyklaryň özboluşly utgaşmasyny görmek bolýar. Ikinjiden, milli gylygyň dürli toparlarda ýüze çykarylan islendik häsiýeti belli bir millete diňe ýeke-täk şoňa mahsus hökmünde baglanyşdyrmak bolmaz : olaryň her biri, hakykatda, umumy adamzat häsiýetlidir : haýsydyr bir halka zähmetsöýerlik, beýlekisine-sözleşme ukyplylyk mahsus diýmek bolmaz. Şonuň üçin ol ýa-da beýleki gylyk häsiýetleriň mahsuslygy hakynda gürrüň etmeli däl-de, ol ýa-da beýleki häsiýetiň ýüze çykyş derejesi olaryň ýüze çykyşynyň özboluşlylygy hakynda aýtmak maksadalaýykdyr. Edebiýatda, mysal üçin, iňlis wäşiliginiň özboluşlylygy / ýöne wäşilik duýgusy diňe iňlislere mahsus däl / , italyanlaryň şowhunlylygy / ýöne ispanlaryň şowhunlylygy hem hiç kimden kem däl / we ş.m. hakynda aýdýarlar.

Milli gylygyň esasy ýüze çykýan ulgamy işiň dürli görnüşleri bolup, şonuň üçin milli gylygyň derňewini işiň önümlerini öwrenmegiň kömegi bilen amala aşyrmak mümkin : adatlary we däpleri öwrenmek bilen bir hatarda bu ýerde halkyň sungatyny we dilini seljermek aýratyn orna eýedir. Milli gylygyň häsiýetlerini sosiallaşmagyň tutumynda indiwide esasan diliň üsti bilen geçirilýändigine üçin dili seljermek uly ähmiýete eýedir. Sosial gurşawyň üýtgeýjiligine garamazdan milli gylygyň häsiýetleriniň durnuklylygy tejribäniň nesillere geçirilmegi bilen üpjün edilýän belli bir durgunlygyň, dowamatyň ýüze çykýanlygy bilen düşündirilýär.

Synpyň jemgyýetçilik paýhasnamasyndan tapawutlylykda etniki toparlarda kähalatlarda paýhasy sypatyň temperament we ukyp ýaly düjüjileri hem ýüze çykarylýar. Ýöne bu mesele entek sosial paýhasnamada doly çözen däl : alymlaryň birnäçesi dürli etniki toparlar üçin umumy temperamentiň we ukyplaryň özboluşlylygy meselesini goýmaklygy dogry hasap etmeýärler. Munuň sebäbi milletler meselesini derňemekde ýüze çykýan dürli nazaryýet ýagdaýlary bilen düşündirilýär. Milletleriň ukyplary baradaky mesele millet we jynsparažçylygyň dürli görnüşleri bilen döredilýän köp sanly syýasy toslamalar bilen utgaşýar. Şonuň üçin meseläni sosial paýhasnamanyň derejesinde derňemek aýratyn salyhatlygy, meseläniň hut ylmy çözüljekdigine kepilligi talap edýär.

Temperament barada aýdylanda bolsa, onuň dürli etniki toparlara degişlilikde öwrenilişi bu meseläniň umumy paýhasnamada öwreniliş derejesine bagly bolýar. Temperamenti milletiň paýhasy sypatynyň özboluşlylygynyň ýüze çykyşy hökmünde seredýän alymlar temperamentiň belli bir görnüşini bir millete ýöňkemek dälde, milletiň paýhasnamasynda temperamentiň etniki topar da agdyklyk edýän görnüşleriniň özboluşly utgaşmasyny ýüze çykarmagyň zerurlygyny belleýärler. Ukyplar dogrusynda mesele mundan hem ýiti bolup, olaryň derejesini kesgitlemekde günbatar paýhasnamasynyň däbinde dörän testler ulanylýandygy üçin mesele has hem çylşyrymlaşýar. Köp awtorlaryň adalatly belleýşi ýaly, islendik test hiç wagt öz mazmuny boýunça dürli medeniýetiň özboluşlylygyny göz önünde tutup bilmez. Bu ýerden testiň şol bir medeniýetiň özboluşly şertlerine uýgunlaşdyrylmaklygy sebäpli test synaglaryň netijesiniň peselmek ähtimallygy döreýär. Bu ýagdaý hem milletçilik toslamalarynyň

döremegine esas berýär. ÝUNESKO-nyň ýörite dokumentinde bu barada şeýle ýazylandyr : « Antropolog adamlary näçe häsiýetnamalary boýunça bölüşdirse-de, ol hiç wagtda onuň görnüşlerine akyl häsiýetlerini goşmaýar. Akyl ukyplarynyň testleriniň öz-özünden nämäniň tebigy ukyplaryň hasabyna, nämäniň gurşawyň, okatmak we terbiýäniň hasabyna döreýändigini aýyl-saýyl edip bilmeýändigini häzirki döwürde hemmeler tarapyndan ykrar edilendir. Nirede sredanyň täsirinde döreýän tapawutlyklaryň ýeňlip geçilen ýerinde testler ähli adamzat toparlarynyň akyl sypatlarynyň meňzeşligini görkezdi. Gysga aýdanyňda medeni şertleriň adamyň öz ukyplaryny amala aşyrmaga deň mümkinçilik döredýän ýerinde islendik etniki toparyň agzalarynyň ortaça üstünligi belli bir derejede birmenzeşdir. Bu ýagdaý etniki toparlaryň paýhasy skladynyň ukyplar elementi dogrusyndaky meseläni galdyrmagyň şübhelidigine güwä geçýär.

Şeýle ähtibarlyk alymlarda etniki toparlaryň sosial paýhasy fenomenler bilen baglanyşykly beýleki aýratynlyklaryna deňişlilikde hem bolmalydyr. Meselem, häzirki zaman sosial-paýhasy edebiýatynda kognitiw dissonansy derňemekligi bagyşlanan işlerde medeni / ýagny, etniki / konteksti ünsden düşürýänligi aýgytly tankytlanýar : « dissonansa durnuklylyk » we « dissonansa duýgurlyk » düşüňjeleri meselem, günbatar we gündogar medeniýetine deňişlilikde dürli-dürli düşündirilmelidir. Adatça şeýle tapawut göz önünde tutulman, sosial paýhasy derňew islense, inslenmese birtaraplaýyn material toplap, ol hem öz gezeginde dürli reaksiýa, ideologik doktrinalarda ulanylyp bilinýär. Bu zatlar ýene-de bir gezek milletiň paýhasnamasyny öwrenýän sosial paýhasnamanyň örän uly jogapkärçiligini subut edýär. Bu oblast milletleriň deňligi hakyndaky syýasy mesele bilen ýakyn baglanyşykly, ideologik kontekste goşulan bolup, bu aspektleri sosial psihologik analizde ünsden düşürmeklik bolmaz.

Bularyň üstesine milli häsiýetiň özboluşlylygyny derňemekligi çylşyrymlaşdyrýan birnäçe hadysalar adaty aňyň derejesinde hem ýüze çykýar. Bu hadysalar, öňden görkezilişi ýaly islendik sosial obýektleriň kabul edilişine mahsus, aýratyn hem beýleki etniki toparyň wekili kabul edilende ýüze çykýan, stereotipleşdirme tutumy bilen döredilýär. Etniki stereotipleriň ýüze çykyşy etniki özüni aňlaýşyň, özüniň belli bir etniki topara deňişliligini aňmaklygyň esasynda döreýär. Islendik topara mahsus bolan paýhasy umumylyk, mähim bolşy ýaly, belli bir « biz-duýgynyň » kemala gelişinde ýüze çykýar. Etniki toparlar üçin bu « biz-duýgy » beýleki toparlardan tapawutlykda öz hususy toparyň aýratynlyklaryny aňlamaklygy özünde jemleýär. Bu ýagdaýda beýleki toparyň keşbi köplenç halatlarda ýönekeýleşdirilýär, etniki toparlaryň özara gatnaşyklarynyň täsirinde beýleki toparyň wekiline aýratyn sosial gönükdirilme / bu ýerde etniki / döreýär. Şeýle gönükdirilmäniň kemala gelişinde beýleki topar bilen aragatnaşyk etmegiň öňki tejribesi orun oýnaýar. Eger-de bu gatnaşyklar oňyn däl häsiýetli bolan bolsa, edil şeýle äheň oňyn däl gönükdirilmäniň täsirinde bu toparyň islendik duşan wekiline geçirilýär. Bu gönükdirilmä laýyklykda ýüze çykýan keşp etniki stereotipi deredýär. Bu ýerde toparyň agzasynyň elmydama beýleki etniki topar oňyn däl häsiýetde suratlandyrylmagy hökman däl : ýöne ol hemişe beýleki toparyň agzasynyň subýektiw kabul edilişini berýär. Etniki stereotip köplenç etnikiara aragatnaşygyň çäkliliginiň netijesinde döreýär : beýleki etniki toparyň

áyratyn agzasyna mahsus häsiýetler ähli topara ýaýradylýar.Şeýle esasyda döreyän stereotipler soňa baka etniki simpatýanyň – sulhuň we sulh almazlygyň döremegine täsir edýär.

Hat-da şeýle täsir « bitarap » bolanda hem islendik etniki stereotip beýleki etniki toparlaryň wekillerine etniki sypatlary meselem, antropologik medeni kadalary we ş.m. ýöňkemekligi aňladýar.Başgaça aýdanynda ol nätakyk häsiýetnamalaryň ýaýramagyna ýardam edip, galp aňyýet şertlerinde milletçiligiň we şowinizmiň dürli görnüşleriniň ýüze çykmagyna ýol açýar. Şonuň üçin etniki stereotipleriň ýüze çykyşynyň sosial paýhasy döredijisi bilen onuň esasynda bilgeşleýin döredilýän syýasy eden-etdilikleri tapawutlandyrmalydyr.

Öz etniki toparyň áyratynlyklaryny aňlamaklyk beýleki toparlara garşy oňyn däl gatnaşygy özünde jemlemeýär.Ýöne beýle ýagdaý diňe bu tapawutlyklar entek ýüze çykarylýança dowam edýär.Ýöne şeýle ýüze çykaryşdan beýleki topara baha bermeklige geçmek örän ýeňildir : bahalandyryşda eýýäm beýleki toparyň keşbiniň üýtgedilmegi mümkindir. Paýhasy jähtden beýle ýagdaýda etnosentrizm hadysasy-ähli durmuş hadysalaryna « öz » etniki toparyň ornundan seretmek meýli döreyär.Bu haçanda adam öz toparyny hormatlap, oňa nusga hökmünde garaýan wagtynda bolýar. « Etnosentrizmiň manysy öz etniki toparyňa beýleki toparlary daşyna toplaýan merkez hökmünde garaýan köpçülikleýin aňlanylmaýan düşüňjeleriň toplumyndan ybaratdyr.Bu düşüňjeler öz halkyňy beýleki halklara seredende has mahabatlandyryp, onuň ýönekeýleşdirilen takyk keşbini döredýän köpçülikleýin aňyň paýhasy hadysalarydyr.Şeýlelikde etnosentrizm öz toparyň häsiýetlerini duýgydaşlykly kabul etmektir.Onuň beýleki toparlara duşmançylykly garaýşyň döremegine hökmany ýagdaýda göz önünde tutmaýar : ýöne şeýle öwüşgin käbir şertlerde ýüze çykyp biler.

Etnosentrizmiň nähili häsiýete eýe boljakdygy jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň görnüşine, milli syýasatyň, aňyýetiň mazmunyna baglydyr.Etniki stereotipleriň mydam belli bir sosial ýerlikde döräp, haçanda olar durnukly ters pikir, ýagny oňyn däl öwüşginli duýgy emosional hadysa öwrülen mahalynda, olar milli barlyşyksyzlygyň guralyna öwürlip bilner. Etniki aragatnaşyk ýagdaýlarynda etniki stereotipleriň kemala gelişiniň döredijisini düşündirýän sosial paýhasy derňew şeýle hadysalar bilen göreşmekde uly goşant goşup biler.

Sosial paýhasnamanyň etniki toparlarda ýüze çykarýan möhüm psihologik häsiýetnamalarynyň biri-de toparlaryň arasyndaky paýhasy tapawutdyň çendanlygy otnositelligidir. Bu áyratyn hem milli gylyga degişlidir.Munuň şeýledigini tassyklaýan birnäçe derňewler bar.Bir gezek amerikan alymlarynyň topary / Gellap adyndaky Institutda / dürli ýurtlaryň şäherleriniň ýaşajylyarynyň arasynda milletara derňewler geçirdi : Afrika, Helsinki, Iogannesburg, Kopengagen Amsterdam, Deli, Nýu-Ýork, Oslo, Stokgolm, Toronto, Günbatar Berlin we Wenada.Dürli milletleriň birnäçe obýektleri halaýyş ulgamlary öwrenildi : medeni derejesiniň ýokarlygy, iň gowy aşhana, iň owadan aýallar, milli guwanjyň ösüş derejesi. Derňewde aňyň derejesi, beýleki milletler dogrusynda stereotipleriň ýaýraýşy bellendi.Derňewiň netijesi şeýle boldy. Aşhana barada aýdylanda ähli toparyň wekilleri öz hususy aşhanasyny gowy görýändigini aýtdylar.Medeni derejäniň ýokarlygy barada dürli pikirler aýdyldy : iň ýokary derejäniň

özündeligeni grekler, gollandlar, induslar, amerikanlar, norwegler, şwedler, Günbatar Berliniň ýaşajylary, awstriýalylar aýtdylar. Finnler, daniýalylar, afrikanlar we kanadalylar bu sowala dürli hili jogap berdiler. Owadan zenanlar barada aýdylanda bolsa Günbatar Berliniň ýaşajylary şwedaýallaryny, awstriýalylar-italiýan aýallary, daniýalylar-nemes aýallary aýdyp, galanlary bolsa iň owadan zenanlar hökmünde öz halkynyň aýallaryny görkezdiler. Haýsy halkda milli guwanç ýokary diýen sowala jogaplaryň dürlüligi has gyzykly boldy. Bu duýgyny grekler, amerikalylar we induslar özünde bar hasaplap finnlere bu babatda şwedleri, ähli galanlary bolsa iňlisleri görkezdiler. Bu derňew çuňňur pikir jemlemelere daknyşyk etmese-de onuň netijesi üns bererlikdir. Çünki ol dürli milli toparlaryň özeni häsiýetnamalarynyň çýeleline şaýatlyk edýär. Etniki stereotiplere hemişe güýçli etniki däl täsirler sosial, taryhy, syýasy, medeniýetiň mazmuny bilen döredilen we ş.m. goşulýar.

Milli paýhasnamanyň hadysalarynyň çylşyrymlygy adamlaryň milli aýratynlyklaryň sebäbiniň näme esaslanýandygy dogrusyndaky sowaly uly jogapkärçilik bilen goýmaklygy talap edýär. Günbataryň jemgyýetçilik pikirleriniň taryhynda bu tapawutlyklaryň sebäpleriniň birnäçesi öňe sürüldi: « halkyň ruhy » taglymatynda ol öňden berlen aýratynlyk hökmünde düşündirildi: jemgyýetçilik tutumyň biologiki düşündirilýän taglymatlarynda bu tapawutlyklar millete mahsus bolan, nesil arkaly döredilýän häsiýet hökmünde seredilýär: bu aýratynlyklaryň köpüsi adamlaryň antropologik, fiziki häsiýetlerinden, ýaşajyň geografiki şertlerinden we ş.m. getirip çykarmakçy bolýarlar. Syýasy pähimler bilen goldanylýan bu taglymatlaryň hakykata laýyk däldigi alymlary taryhy dörän ykdysady, sosial ýaşajyň we medeni şertlerine ýüzlenmäge mejbur etdi. Emma bu ugurda hem agtaryşlar hemişe netijeli däldir. Muny iki mysalda görkezmek bolar.

Ylmyň özbaşdak pudagyna öwürülen etnopaýhasnama Günbatarda adamlaryň etniki degişliligi boýunça döredilen paýhasy keşbiniň we özüni alyp barşynyň aýratynlyklary dogrusynda uly we gyzykly maglumat toplady. Emma derňewiň irki tapgyrlarynda etniki taýdan bir topary beýlekiden tapawutlandyrmak haçanda derňewiň obýekti hökmünde näçe kiçi umumylyk alynsa, şonça-da bu tapawutlaryň aýdyň bolýandygy anyklandy. Şeýle maglumat, öwrenilýän tire-taýpa näçe derejede üznälikde ýaşajyň bolsa, şonça-da derňewe « oňaly » boldy. Şonuň üçin adaty etnopaýhasnamada derňewler köplenç Ýuwaş we Atlantik ummanlarynyň adalarynda ýaşajyň taýpalaryň / taiti, Ganti we beýl ./ mysallarynda geçirilendir. Bu derňewlerde etniki paýhasnamanyň toparyň ýaşajyň şertlerine baglylygy ýüze çykarylan-da bolsa, bu şertleriň özi takyk ýagdaýda özboluşly häsiýetdedi ./ aýdaly, toparyň synplara bölünişiginiň ýoklugy /. Şeýle derňewleriň netijesini häzirki zaman uly milletlere geçirmek bolmaýar, çünki şeýle täze obýektlere geçende birnäçe goşmaça şertler ýüze çykyp, olary nazara almazlyk ýagdaýy düýbünden üýtgetmegi mümkin. Onuň şeýle derňewleriň aýry-ayrylarynyň gymmatlygyna ýokary hiline garamazdan, olar örän üznä çugdam ýagdaýda bolup, olaryň kömegi bilen düýpli meseleleri çözmek kyn bolýar.

Beýleki bir mysal neofreýdizm mekdebine ugrukdyrylýan günbatar medeni antropologiýa bilen baglanyşyklydyr. /Rut Benedikt, Abraham Kardiner, Rolf

Likton, Margaret Mid /.Bu akymyň çäginde « özeni şahsyýet » düşünjesi girizilip, ol her bir indiwideň ony şol bir etniki toparyň beýleki indiwidler bilen meňzeş edýän sypatlaryny özünde jemleýär. « Özeni şahsyýeti » seljermek onuň sosiallaşma usullaryny, ýagny maşgalany, toparyň kabul eden kadalaryny, bu medeniýetde kabul edilen nyşanlary we ş.m.derňemegi göz önünde tutýar. Başgaça aýdanyňda derňew özeni şahsyýetiň kemala gelişini, adamlaryň etniki aýratynlyklaryny döredýän şertleri anyklamaklyga gönükdirilýär.Elbetde, bu seljerişň gelejegi bar ugry bolup, ýöne derňew başky usulyýet we nazaryýet esalaryň nädogrydygy sebäpli ahyryna ýetirilmän galypdy : « şertler » hökmünde diňe medeni nyşanlar düşünilip, sosial ykdysady gatnaşyklar ünsden düşürilýärdi.Bu zatlar bolmasa adamlaryň arasyndaky etniki, aýdaly, paýhasy tapawutlary ýüze çykarmak mümkin däldir.Meseläniň syýasy ýitiligi bu meselä aýratyn pähimlilik bilen çemeleşmekligi talap edýär.Milletleriň deňligi düzgüni olaryň « birmeňzeşligini » aňlatmaýar. Şeýlelikde milli aýratynlyklary, şol sanda paýhasy sypatyň tapawudyny ýüze çykarmak wajyp mesele bolup galýar.Bu aýratynlyklar çişirilmän, sosial-ykdysady şertlere tabynlykda seredilmelidir : meselem, milli gylygyň häsiýetleri belli bir taryhy şertleriň önümi, birnäçe nesliň dowamynda degişli sypatlaryň berkleşmekligi hökmünde seredilmelidir.Bu häsiýetler özüniň durnuklylygyna garamazdan taryhy üýtgap bilýärler.Şonuň üçin milli paýhasnama taryhy hadysa hökmünde ýüze çykýar.Alymlaryň belleýşi ýaly etniki stereotip diňe dürli adamlar toparlarynyň ýaşayyş şertleriniň we zähmetiniň şu pursatdaky dünýä möçberinde bölünişindäki tapawut bilen döredilýän iş-ýaşayyşynyň hakyky özboluşlylygyny aňrybaşylaşdyrýar.Etniki stereotipiň mundan beýläkki galp pikir-garaýşa öwrüliş «döredijisi » , soňra bolsa, bu galp pikir-garaýşy galp aňyýet we syýasy nazaryýetlerde berkitmek-sosial paýhasy mesele däldir.Şonuň üçin derňewiň obýektiniň çylşyrymlygy toplumlaýyn çemeleşmekligi, dürli ylmy ugurlaryň – sosial paýhasnamanyň, sosiologiýanyň, etnografiýanyň we ş.m. tagallalaryny birleşdirmegi talap edýär.

Bu meseläniň sosial paýhasnama üçin aýratyn ähmiýeti köpmilletli döwletde milli syýasatyň halklaryň milli medeniýetiniň gülläp ösmegini, hakyky milletara söýgüni terbiýelemek wezipesiniň esasy wezipe bolup durýanlygy bilen düşündirilýär.Milli öz-özüni aňlaýşyň kemala gelişiniň sosial paýhasy döredijisiniň ýüze çykarmak, şol bir wagtyň özünde milletara dünýägaraýşy kemala getirmek möhüm durmuşy wezipedir.Hakyky sosial şertlerden üzňe synplaryň paýhasy sypatyny derňäp bolmaýşy ýaly, bu şertlerden üzňelikde milli paýhasnamany öwrenmek mümkin däldir.

Uly sosial toparlaryň paýhasy häsiýetnamalaryny seljermek, sosial paýhasnama üçin möhüm sowaly döredýär : jemgyýetçilik paýhasnamasynyň düzüjileri nähili ýol bilen topara girýän aýratyn adamyň paýhasy bilen « özara täsir edýär ? » Toparyň sosial tejribesiniň / onuň paýhasnamasynyň düzüjilerinde şöhlelenýän / indiwide nähili « ýetirilýändigini » kiçi toparlaryň seljerilişinden üzňelikde anyklanyp bilinmez. Sosial synpyň, milletiň hünär toparyň çäklerinde adamlar köp sanly kiçi toparlara goşulýar.Şahsyýetiň we jemgyýetiň özara täsiri meselesiniň indiki logiki dowamy-kiçi toparlaryň paýhasy tarapyny seljermekdir.

11-nji bap. TÖTÄNLEÝIN TOPARLAR WE KÖPÇÜLİKLEÝIN HEREKETLER

Tötänleýin toparlaryň umumy häsiýetnamasy we görnüşleri

Uly sosial toparlaryň umumy görnüşlere bölünüşinde-de olaryň aýratyn görnüşiniň bardygyny, sözüň takyk manysynda "topar" diýip atlandyrmaklyga laýyk däldegi bellendir. Bu dürli höwesli, emma şeýle-de bolsa belli bir sebäp boýunça bir ýere toplanan haýsydyr bir bilelikdäki hereketleri ýüze çykarýan adamlaryň gysga wagtlaýyn birleşmesidir. Şeýle wagtlaýyn birleşmeleriň agzalary uly guramaçylykly toparlaryň wekilleridir: synplar, milletler, hünär toparlary, ýaş toparlary we ş.m. Şeýle "topar" belli bir derejede kimdir biri tarapyndan guralyp bilner, ýöne ol köplenç tötänleýin dörap, öz maksatlaryny aýdyň aňlamaýar. Ýöne şeýle-de bolsa ol iňňan işjeň bolup biler. Şeýle birleşmäni "bilelikdäki işiň alyp berijisi" diýip atlandyrmak bolmaz. Şol bir wagtda oňa kembaha garamak hem bolmaz. Häzirki zaman jemgyýetlerinde syýasy we sosial çözgütler köp derejede şeýle toparlara baglydyr. Tötänleýin toparlaryň sosial psihologik edebiýatda ýygyny, üýşmeleň, köpçülik ýaly görnüşleri tapawutlandyrylýar. Başda bellenişi ýaly sosial psihologiýanyň taryhy belli bir derejede hut şeýle toparlaryň seljerilişinden "başlanyldy" (Lebon, Tard we beýl.).

XX asyryň sosial psihologiýasynda şeýle toparlaryň psihologik häsiýetnamalary toparlaýyn özüni alyp barşyň görnüşi hökmünde beýan edilýär.

Tötänleýin toparlaryň dürli görnüşleriniň häsiýetnamasyna geçmezden ozal olaryň kemala gelşiniň möhüm bir şerti dogrusynda aýtmalydyr. Şeýle şert **jemgyýetçilik pikiridir**. Islendik jemgyýetde uly guramaçylykly toparlaryň aňyýetleri, ynançlary, sosial düşüňjeleri bir-birinden üzňe ýagdaýda däl-de, özboluşly bitewiligi emele getirýär. Ony jemgyýetiň köpçülikleýin aňy häsiýetde kesgitlemek bolar. Bu köpçülikleýin aňy aňladyjysy bolsa jemgyýetçilik pikiridir. Ol jemgyýetçilik durmuşynyň aýry-äýry wakalary, hadysalary dogrusynda dörap, örän çalt we çäýe täze gysga wagtlaýyn ýagdaýlaryň täsirinde bu hadysalaryň bahalandyrylyşyny üýtgedip bilýär. Jemgyýetçilik pikiri derňemek jemgyýetiň ýagdaýyna düşüňmegiň açarydyr. Gynansak-da, sosial psihologiýada şeýle derňewler örän çakli bolup, ol köplenç sosiologiýada öwrenilýär.¹ Şol bir wagtyň özünde tötänleýin toparlaryň kemala gelşiniň önüsrasy bolup durýan jemgyýetçilik pikiri öwrenmek sosial psihologiýa üçin örän möhümdir: jemgyýetçilik pikiriň güýçlenmesi, oňa barlygy duýgy - emosional bahalandyryşyň goşulmagy, onuň ýüze çykyşynyň gös-göni häsiýeti we beýlekiler tötänleýin toparlaryň we onuň köpçülikleýin hereketiniň döreme- gine itergi bolup bilýär. Ony tötänleýin toparlaryň dürli görnüşleriniň kemala gelşinde has takyk yzarlamak bolýar.

¹ Gruşin B.A. Mneniýa ö mire i mir mneniý. M., 1967

Ýygyndy köçede dürli wakalaryň sebäbinde döräp bilýär: ýol-ulag hadysalary, düzgün bozýany saklamak, häkimiýetiň wekiliniň hereketinden nägile bolmak ýa-da ýöne bir geçip barýan ötegçiniň adaty däl özüni alyp barşy we ş.m. Onuň dowamlylygy wakanyň ähmiýeti bilen kesgitlenýär: ýygyndydan ýygnalanlaryň wakanyň gyzygy gaçan badyna dargamagy mümkin. Başga bir ýagdaýda, aýratyn-da haýsydyr bir hadysadan nägile bolnanda (dükana önümleriň getirilmezligi, amanat kassada puly kabul etmekden ýa-da ýüz öwürmekligi) ýygyndy kem-kemden goşup, haýsydyr bir edara tarap aýgytly hereketlere geçmekligi mümkindir. Onuň duýgy howalasy has ýokarlanyp, gatnaşyjylaryň opurylyşykly özüni alyp barşyny döredip, ýygyndyda, eger başarjaň ugrukdyryjy adam tapylsa, guramaçylyk alamatlary döräp bilýär. Ýöne şeýle alamatlar döräýende hem ol durnuksyzdyr: ýygyndy dörän guramaçylygy ýeňillik bilen ýok edip bilýär. Tötänleýinlik, özakymlaýynlyk ýygyndynyň esasy ýerligi bolup, ony köplenç opurylyşykly ugrukma gönükdirýär.

Üşmeleň adatça aýyl-saýyl araçägi bolmadyk has durnukly gurluş görnüşinde kesgitlenýär. Üşmeleňiň ýygyndy ýaly pursatlaýyn hadysa bolmaklygy hökman däl. Ol haçan-da halkyň belli bir gatlagy akyllý-başly haýsydyr bir sebäp boýunça toplananda köp derejede has ýokary guramaçylykly bolup bilýär: manifestasiýalar, demonstrasiýalar, mitingler. Bu ýagdaýda guramaçylaryň orny has ýokarydyr: olar hereketiň başlanýan wagty gös-göni öňe saýlanman, guramaçylykly toparlary liderleri hökmünde öňünden belli bolýar. Şonuň üçin üşmeleňiň hereketiniň ahyrky maksatlary we özüni alyp barşy usuly has aýdyň we oýlanyşykly düzülen bolýar. Şol bir wagtyň özünde edil ýygyndy ýaly üşmeleň hem mazmun jähtden örän dürli-dürlüdür. Onda bir wagtda dürli höwesleri çaknyşyp şoňa görä onuň hereketlenişi durnuksyz bolýar.

Köpçülik tötänleýin toparyň ýene-de bir görnüşü bolup, ýöne onuň tötänleýin düzüjisi ýygynda seredeniňde has pesdir. Köpçülik adamlaryň haýsydyr dabara boýunça bilelikde wagt geçirmek üçin gysga wagtlaýyn toplanýan birleşmesidir (stadionyň münberinde, uly tomaşa zalynda, möhüm habary diňlemek üçin dinamigiň öňünde jemlenmek we beýl.). Has laýyk binalarda, meselem, beýanýet zallarynda köpçülik **auditoriýa** diýip atlandyrylýar. Köpçülik hemişe haýsydyr bir umumy we kesgitli maksat boýunça jemlenip, şonuň üçin ol has dolandyrylyşa tabyndyr. Onda adamlar özleriniň saýlan tomaşa guramasynda kabul edilen kadalary has ýokary derejede berjaý edýärler. Ýöne köpçülik hem adamlaryň üşmeleňi bolup durýanlygy üçin onda köplügiň kanunlary hereket edýär. Bu ýerde haýsydyr bir ýagdaýyň täsirinde köpçülik dolandyrylmaýan gurluşa öwrülýär. Bu babatda uly stadionlarda janköýerleriň agyzdyryklanmaýan howalalarynyň nähili gabahatlyklara getirýändigine näçe diýseň mysal bardyr.

Tötänleýin toparlaryň dürli görnüşleriniň umumy sypatlary bu toparlarda kommunikiw we interaktiw tutumlaryň meňzeş serişdeleri dogrusynda gürrüň etmäge esas berýär. Bu toparlarda jemgyýetçilik pikiri başga çeşmelerden alnan maglumat arkaly doldurylýar. Bir tarapdan, bu köpçülikleýin maglumatyň resmi

habar beriş serişdeleri bolup, ol köpçülikleýin özüni alyp baryş şertlerinde köplenç erkin we nädogry düşündirilýär. Başga bir tarapdan, bu toparlara gep-gürrüň, gybat ýaly maglumat çeşmeleri hem ýörgünlidir. Bu maglumatlaryň ýaýraýşynyň we hereketlenişiniň öz kanunlary bolup, olar sosial psihologiýanyň ýörite öwreniş dersini döredýär. Bu maglumat çeşmesi öňküleriň diňe bir üstüni ýetiriş serişdesi bolman, eýsem resmi wagyz işinden gelip gowuşýan maglumaty barlamak, takykklamak serişdesi bolup hyzmat edýär¹. Pikir ýöretmeleriň şeýlelikde döreýän dürüşdesi üýşmeleňde ýa-da ýygyndyda hereket edip başlap, herekete ugrukdyryjy häsiýete eýe bolýar. Bu ýagdaýda maglumaty hususy düşündürmek zerurlygy aradan aýrylyp, hereketiň toparlaýyn ugrukdyrylmasy ýüze çykýar. Ähtibarlygyny barlamaklyga hiç bir isleg bolmaýan, "şu ýerde we häzir" häsiýetde alnan maglumata aýratyn ynanç täsiri döredýär. Hut şunuň özi aragatnaşygyň we özara täsiriň özboluşly görnüşini döredýär.

Şeýlelikde, şeýle ýagdaýlarda adamlaryň arasynda uzak wagtlaýyn ýüzbe-ýüzlügiň ýoklugy adamlaryň işi, durmuşy üçin aragatnaşygyň örän ähmiýetliligi dogrusyndaky sowaly aradan aýyrmaýar. Gynansak-da, sosial psihologiýanyň tejribe derňewleri işjeň ýola goýmaklyga geçmekligi, esasy höwesiniň kiçi toparlara süýşmekligi bilen bu meseleleriň derňewine gyzyklanma bu ylmyň taryhynyň uly kesiminde ýitirilmegine getirildi. Diňe soňky wagtlarda bu meseleler täzeden ünsi özüne çekip başlady.

Hakykatda bolsa gürrüň meseläniň könelişenliginde däl-de, ylmyň ösüşiniň ýokary derejä göterilmekligi bu köne meseleleriň täze derňew usullaryny talap edýänligindedir. Adamlaryň ýaşaýşynyň şeýle özboluşly birleşmeleriniň bardygy barada aýdylanda bolsa, ýygyndy, üýşmeleň ýa-da auditoriýa ýaly köpçülikleýin tomaşa ediş ýaly birleşmeleriň hakykatdygy, olarda aragatnaşygyň we täsiriň özboluşly görnüşleriniň bardygy şübhesizdir. Jemgyýetçilik durmuşynyň çylşyrymlaşmagy, medeniýetiň we sungatyň köpçülikleýin özleşdiriş görnüşleriniň, boş wagty geçirmekligiň köpçülikleýin usullarynyň, maglumatyň köpçülikleýin serişdeleriniň ösmegi aragatnaşygyň bu ulgamdaky hereketlenişini öwrenmekligiň has jogapkärçilikli çemeleşmekligi talap edýär. Bu ulgamyň esasy aýratynlygy – onda maglumatyň tötänleýin geçirilişi ýüze çykýar we şahsyýet aragatnaşykda özüniň bu ýagdaýa erkli gözegçiligini syzmaýan ýagdaýda hereket edýär. Munuň bilen baglanyşyklyda täsir ediş hem bu ýerde bilelikdäki iş boýunça düzülen topardakydan özboluşly görnüşe eýe bolýar.

Sosial hereketler

Sosial hereketler uly sosial toparlaryň we köpçülikleýin özakymlaýyn özüni alyp barşyň psihologik häsiýetnamasynyň seljermesi bilen baglanyşykda seredilmeli sosial hadysalaryň aýratyn görnüşidir. Sosial hereketler öz öňünde sosial barlygy özgertmek bilen baglanyşykly belli bir maksat goýýan adamlaryň guramaçylykly birligidir. Sosial hereketleriň dürli derejeleri bardyr: ol bir tarapdan çendan uly maksatlary bolan giňişleýin hereketler (parahatçylyk ugrundan, ýaragsyzlanmak,

¹ Şerkowin Ý.A. Stihinyoýe wliýaniýe i wnekollektiwnoýe powedeniýe.// Sosialnaýa psihologiýa. M., 1975, c. 286

ýadro synaglaryna garşy, daşky gurşawy goramak dogrusyndaky göreş we ş.m.), ikinji tarapdan belli bir territoriýanyň ýa-da sosial toparyň kesiminde bolýan çäkli hereketler (Semipalatinskidäki ýadro synagy poligenynyň garşysyna, aýallaryň deňhukuklylygy, gara adamlaryň kemsidilmegine garşy we ş.m.) hem-de özüniň hususy maksatlary bolan has çäkli sebitdäki hereketler (şäher häkimliginden haýsydyr bir agzany çalşyrmak üçin) bolup bilýär.

Özüniň haýsy derejeligine garamazdan, sosial hereket birnäçe umumy sypatlary ýüze çykarýar. Ilkinji nobatda, ol belli bir jemgyýetçilik pikirine esaslanyp, bu pikir sosial hereketi taýýarlaýar; şol bir wagtda onuň özi-de hereketiň ösüşinde kemala gelýär we berkeýär. Ikinjiden, islendik sosial hereket haýsydyr bir ýagdaýy onuň derejesine baglylykda özgertmegi maksat edinýär: kähalatda tutuş jemgyýetde, kähalatda sebitde, kähalatda bolsa haýsydyr bir toparda. Üçünjiden, hereketiň guralyşynda onuň dürli derejede esaslandyrylan maksatnamasy kemala gelýär. Dördünjiden, hereket öz maksadyna ýetmek üçin ulanyljak serişdeleriniň ýerlikliligi dogrusynda özüne hasabat berýär (meselem, zor salmaklyga ýol berlip ýa-da berilmezligi). Galyberse-de, başinjiden sosial hereketler ol ýa-da beýleki derejede köpçülikleýin özüni alyp barşyň dürli ýüze çykmalarynda amala aşyrylýar (demonstrasiýalar, manifestasiýalar, mitingler, gurultaýlar we ş.m.)¹.

Sosial hereketler sosial psihologiýanyň ylym hökmünde dersiniň çylşyrymlygyny aň görkezýär: indiwiidiň we toparyň özüni alyp barşynyň hereketlenýän giňişligindäki özeni psihologik hadysalar bilen sosial şertleriň birliги. Islendik sosial hereketiň gözbaşy mesele ýagdaýy bolup, ol hereketiň ýüze çykmagyna itergi berýär. Ol şol bir wagtda ýekebara aňyň we toparyň aňynda şöhlelenýär: pikirleriň belli bir bitewiligi hut toparda gazanylyp, ol bolsa herekete geçirilýär. Bu ýerde toparyň mundan ozalky ösüşiniň dowamynda kemala gelen, durnukly düşüňjeler, şeýle-de, iň soňky maglumatyň esasynda kemala gelen (köplenç doly däl we birtaraplaýyn) köpçülikleýin aňyň düzüjileri ähmiýetlidir. Hereketiň çagyryşlarynyň mazmunynyň we maksadynyň çendan çalt üýtgemekligi hut şunuň bilen baglanyşyklydyr. Sosial psihologiýa üçin üç mesele iňňän ähmiýetlidir: herekete goşulmaklygyň döredijileri, köplügiň we azlygyň pikirleriniň özara utgaşmasy, liderleriň häsiýetnamasy.

Herekete goşulmaklygyň döredijileri gatnaşyjylaryň meýillerini seljermek arkaly düşündirilip bilner. Olar takyk sosial toparyň ýaşaýyş şertleri, onuň abraýy, haýsydyr bir hadysa, syýasy çözlüşe, kanunçylyga bolan durnukly höwesi bilen kesgitlenýän düýpli meýiller hem-de mesele ýagdaýy, jemgyýetçilik hadysasy, täze syýasy hereket bilen döredilýän gysga wagtlaýyn meýiller görnüşde bolýar. Soňky meýiller köp derejede jemgyýetde ýa-da toparda bolup geçýän wakalara duýgy-emosional islenmeler esasynda döreýär. Düýpli we gysga wagtlaýyn meýilleriň özara utgaşmasy hereketiň esaslandyrylanlygyny we

---

¹ Штомка П. Социология социальных изменений. М., 1996

"berkligini", maksadyň üstünlikli ýerine ýetirilmekliginiň çaklanylyşyny kesgitleýär.

Hereketiň tarapdarlaryny oňa çekmek dürli ýollar arkaly amala aşyrylýar: çäkli hereketlerde ol gös-göni köçede, haýsydyr bir ýagdaý dogrusynda adamlaryň gollaryny toplamak görnüşinde bolup biler. Hereketiň has ýokary derejesinde oňa adamlary çekmeklik ol barada döwtalaplygyň dörän toparlarynda amala aşyrylýar. Meselem, raýatlaryň hukuklary dogrusyndaky hereketiň guramaçylary bikanun azatlykdan mahrum edilen, yzarlanan adamlar bolup biler; "Dünýä lukmanlary ýadro urşunyň önüni almak ugrunda" hereketi guraýanlar bu ugruň hünär toparlary we ş.m. Her bir gatnaşygy döwtalap toparyň çagyryşyna goşulyp ýa-da goşulmazlygy ýekebara çözüýär. Bu ýagdaýda ol toparyň höwesiniň özüniňki bilen gabat gelýänligini, töwekgelçiligiň derejesini, eger-de hereket şowsuzlyga uçraýsa çekjek ýitgisini göz önünde tutýar. Häzirki zaman sosiologik edebiýatynda indiwiidiň sosial herekete goşulmaklygynyň sebäbini düşündirýän iki taglymat teklipe edilendir.

Çendan gabawlyk taglymatyň düşündirişine görä adamda haýsydyr bir maksada ýetmek dogrusyndaky isleg ol degişli gymmatlykdan, hukukdan düýpgöter mahrum bolan ýagdaýynda däl-de, ol haçan-da bulardan çendan mahrum bolanda ýüze çykýar. Başgaça aýdanynda şeýle isleg haçan-da adam öz ýagdaýyny (ýa-da öz toparynyň ýagdaýyny) beýlekileriň ýagdaýy bilen deňeşdirilende kemala gelýär. Bu taglymatyň tankytçylary onda meseläniň aňrybaş ýönekeýleşdirilýändigini, hakykata golaý zada çendan aşa ähmiýet berilýändigini belleýär.

Serişdeleriň sarp edilişi atlandyrylýan ikinji taglymat herekete goşulmaklygyň psihologik esaslaryny aýratyn ähmiýet berýär. Munda adamyň topar bilen özüni birleşdirmek, özüni onuň bir bölegi görnüşinde syzmak, şonuň bilen baglanyşyklykda öz güýjüni duýmak, güýç-goruny sarp etmeklik islegi boýunça hereket edýänligi nygtalýar. Bu ýerde hem belli bir şertleriň aşa bahalandyrylýandygyny bellemek bolar. Görnüşi ýaly sosial herekete adamlary çekmek meselesi entek özüniň çözgüdine garaşýar.

Ikinji mesele islendik köpçülikleýin, şol sanda sosial hereketde **köpçüligiň we azlygyň orunlarynyň utgaşmasyna** degişlidir. Bu mesele S. Moskowisiniň nazaryýetiniň merkezi pikir ýöretmesidir¹. Sosial hereketleriň birmazmunly däldigini, onda dürli sosial toparlaryň wekilleriniň birleşýändigini, şeýle hem hereketleriň özboluşly görnüşlerini (ýokary duýgy dartgynlygy, dürli mazmunly maglumatyň bolmagy) nazarda tutup, islendik sosial hereketde "ylalaşmaýanlary", has aýgytlylary, töwekgelleri we ş.m. ýüze çykarmaklyk has derwaýysdyr. Başgaça aýdanynda hereketde azlyk çalt özüni tanadýar. Ony nazarda tutmazlyk hereketi gowşadýar. Bu ýagdaýda ikitaraplaýyn söhbet

---

¹ Moskowisi S. Obşestwo i teorii sosialnoý psihologii. Per. s frans. //Sowremennaya zarubežnaya sosialnaya psihologiya. Teksty. M., 1984

möhüm bolup, ol azlygyň hukugyny, onuň garaýşynyň gelejekde dabaralanmagyna üpjün etmelidir.

S. Moskowisiniň taglymatynda azlygyň herekete täsir etmeklige bil baglap biljek şertleriň häsiýetnamasy teklipl edilýär. Olaryň esasyňy – özüni alyp barşyň yzygiderligidir. Bu ýerde yzygiderligi üpjün etmekligiň iki "kesimi" göz önünde tutulýar: sinhronlykda (gatnaşyjylaryň pursatda bir pikirde bolmaklygy) we diahronlykda (azlygyň ornunyň we özüni alyp barşynyň wagtda dowamlygyndaky durnuklylygy). Diňe şeýle şertleriň berjaý edilmeklige azlygyň köplük bilen gepleşikleriniň şowly bolmaklygyny kepillendirip bilýär. Şol bir wagtda gepleşik **usuly-da** ýörite işlenilmelidir: ylalaşygy gazanmak, artykmaç aýgtylygy aradan aýyrmak, netijeli çözüşe ýetmeklige taýýarlyk we beýlekiler.

Sosial hereketde döreýän üçünji mesele - **lider ýa-da liderler meselesidir**. Köpçülikleýin özüni alyp barşyň şeýle özboluşly görnüşiniň lideriniň aýratyn sypatlary özünde jemlemelidigi düşnükli. Munuň bilen bir hatarda ol gatnaşyjylar tarapyndan kabul edilen maksatlary has doly aňlatmaly we tutanýerli ornaşdyrmaly daşky keşbi jähtden adamlar köpçüliginiň göwnüni awlamaly. Sosial hereketiň lideriniň keşbi onuň gündelik aladasy bolmaly. Adatça, lideriň ornunyň berkligi we at-abraýy köp derejede hereketiň üstünligini üpjün edýär. Hut şeýle häsiýetler lidere hereketi özüni alyp barşyň kabul edilen çäklerinde saklamaga, hereketiň başda saýlanan baş ugrundan sowulmazlygyna ýardam edýär.¹

Aýdylanlar sosial hereketiň öz hususy sosial – psihologik häsiýetnamalary bolan jemgyýetçilik durmuşyň çylşyrymly hadysalygyna şaýatlyk edýär. Bu hereketler diňe bir guramaçylykly uly sosial toparlaryň ýa-da tersine, diňe tötänleýin hadysalaryň öwrenilişine ýeke-täk baglanyp bilinmez. Şol bir wagtyň özünde olar adamlaryň özüni alyp barşynyň şeýle häsiýetdäki toparlarda ýüze çykýan usullarynyň ähli toplumyň özünde jemleýär.

Uly sosial toparlaryň psihologik häsiýetnamalaryny seljermek. Şahsyýetiň we jemgyýetiň özara meselesiniň indiki mantygy ädimi – kiçi toparlary seljermekdedir.

---

¹ Ёаниский О. Н. Социальное движение: 100 интервью с лидерами. М., 1991

12-nji bab. KIÇI TOPARYŇ SOSIAL PSIHOLOGIÝADAKY UMUMY MESELELERI.

Meseläniň goýluşy. Kiçi topar meselesi, sosial psihologiýanyň iň bir adaty we düýpli işlenen meselesidir. Kiçi toparlary derňemeklige gyzyklanma ir wagtlardan, has takygy, jemgyýetiň we şahsyýetiň özara gatnaşygy, şahsyýetiň kemala geliş gurşawy dogrusyndaky meseleler orta atylandan başlap döräp ugraýar. Islendik öwreniji bu meseläniň seljerilişine girişende öňünden syzylyş ýagdaýda kiçi topar şahsyýetiň ilkinji kemala geliş gurşawy hökmünde kabul edýär. Adamyň öz durmuşynyň ilkinji günlerinden başlap belli bir kiçi toparlar bilen baglanyşyklydygy, onuň diňe bir täsirini duýmak bilen çäklenmän, diňe olarda we olaryň üsti bilen daşky dünýä barada ilkinji maglumaty alýandygyny we mundan beýläk öz işini guraýandygy mälimdir. Bu babatda kiçi topar hadysasy sosial psihologiýanyň öňünde seljerişiň dersi hökmünde gös-göni durýar.

Ýöne kiçi topar hadysasynyň aýdyňlygy onuň ýönekeýligini aňlatmaýar. Ilkinji nobatda, edil uly toparlarda bolşy ýaly, bu ýerde hem haýsy topar "kiçi" topar hökmünde kabul etmeli diýen mesele keserip durýar. Başgaça aýdanynda, kiçi topar näme, onuň haýsy görkezijileri sosial psihologiýanyň derňew dersi bolýar diýen sowala jogap bermeli bolýar.

Bu maksat boýunça günbataryň sosial psihologiýasynda kiçi toparlaryň öwrenilişiniň taryhyna ýüzlenmek ýerliklidir, çünki belli bir ýagdaýlara görä kiçi topar bu ýerde sosial psihologik derňewleriň üns merkezine öwrüldi. Bu derňewler birnäçe tapgyrlar geçip, olaryň her biri kiçi toparyň hut düşünilişine, onuň şahsyýet üçin ähmiýetine belli bir täzelik goşdy. Derňewleriň has irki döwürlerinde (bu döwür ABŞ-da 20-njy ýyllara dogry gelýär, esasan), indiwiid ýekelikde gowy işleýärmä ýa-da beýlekileriň gatnaşýan wagtynda oňat işleýärmä, beýlekileriň gatnaşmaklygy her bir aýratyn agzanyň işiniň netijeliligini ýokarlandyrmady diýen sowal anyklandy. Bu derňewde hut beýlekileriň gatnaşmaklygy şertine aýratyn agram berlip, toparyň özi bolsa, "gatnaşmaklyk" hadysasy hökmünde seredildi: adamlaryň özara täsiri / **interaksiýa** / däl-de, olaryň bir wagtda hereket etmek ýagdaýy / **koaksiýa** / öwrenildi. Şeýle "koaktiw" toparlaryň derňewi beýleki adamlaryň gatnaşmaklygynda tizligiň ýokarlanyp, indiwiidiň hereketiniň hiliniň peselýändigini anyklandy / hatda tejribäniň şertlerinden bäsdeşlik pursaty aýrylan ýagdaýda-da /. Bu netijeler duýma - sensor höweslendirilişiň ýokarlanma täsiri hökmünde düşündirilip, şol bir wagtyň özünde indiwiidiň işiniň netijeliligine bolsa beýleki adamlaryň ýöne görnüşi, olaryň "seslenmesi" /gapdalda şol bir ýumşy çözüäniň/ täsir edýänligi anyklandy. Bu täsir sosial psihologiýada **sosial fasilitasiýa** täsiri diýip atlandyrylyp, onuň mazmuny beýleki adamlaryň gapdalda bolmagy şol bir adamyň hereketini ýeňilleşdirip, oňa ýardam edýänligi bilen düşündirilýär. Dogrusy, käbir tejribelerde gapma-garşylykly täsiriň – beýlekileriň indiwiidiň işine togtadyjy häsiýetde täsir edýänligi hem ýüze çykarylyp, bu **sosial ingibisiýa** täsiri diýip atlandyryldy. Ýöne sosial fasilitasiýany derňemek has giň

gerim alyp, bu kiçi toparlary derňemegiň ilkinji tapgyrynda hut bu hadysanyň açylandygy bilen düşündirilýär.

Derňewiň ikinji tapgyrynda koaktiw toparlary öwrenmekden kiçi toparda indiwidleriň **özara täsirini** öwrenmeklige geçildi. Derňewleriň birinde toparda bilelikdäki iş ýagdaýynda şol bir meseleler indiwidual-ýekelik ýagdaýdakydan has dogry çözülýär: aýratynam çözlüşiň ilkinji döwürlerinde topar az ýalňys goýberip, meseläni çözmekligiň has ýokary çaltlygyny görkezýär we ş.m. Tejribeleriň birinde topar bolup işlenýän ýumşuň ortaça tizligi özara täsire gatnaşyjylaryň bu ýumşy indiwidual – ýeke çözmekliginiň ortaça tizligi bilen deňeşdirilende ýene-de toparyň artykmaçlygyny görkezdi. Dogrusy, has bölekleýin seljerilende bu netijäniň işiň häsiýetine hem baglydygy anyklandy. Ýöne bu pikir ösdürilmän galdyrylyp, diňe toparyň işiniň möhüm görkezijiniň "gapdalda durmak" däl-de, toparyň agzalarynyň özara täsiri bolup durýandygy ähtibar bellendi.

Kiçi toparlary derňemekligiň üçünji tapgyry has ýaýraň boldy. Bu ýerde diňe bir toparyň indiwide edýän täsiri ýüze çykarylman, toparyň hut öz häsiýetnamasynyň oňa täsiri anyklanyp başlandy : onuň gurluşynyň, toparda indiwidleriň özara täsiriniň görnüşleriniň we ş.m. aýratynlyklarynyň indiwide täsiri anyklanyp, toparyň umumy işiniň beýan edilmesine çemeleşişler döredi. Dürli toparlaýyn hadysalary ölçemegiň usullary kämilleşdirildi. Mundan başga-da kiçi topary derňemekligiň sosiologiýa, sosial psihologiýa we umumy psihologiýa laýyk çemeleşişleri aýdyňlaşdyryldy. Kiçi topary öwrenmekligiň bu üç "baş ugruny" umumy häsiýetde şeýle suratlandyrmak mümkin : 1/ topar özboluşly medium – ortalyk hökmünde derňelip, onuň içinde indiwidniň özüni alyp barşy amala aşyrylýar /"topar şertinde indiwidniň özüni alyp barşy"/. Bu umumy psihologik çemeleşiniň mazmunydyr, 2/ toparyň häsiýetleri we ýüze çykyşy derňelýär. Bu sosiologik çemeleşişniň mazmuny düzýär: 3/ topar bilen / aýratyn hyzmaty mazmun häsiýetde / onuň düzüjileri hökmünde indiwidleriň arasyndaky özara täsir derňelýär. Bu sosial psihologik çemeleşişe mahsusdyr. Elbetde, bu çemeleşişleriň tapawudy şertli bolup, bu ýerde üç "baş ugruň" üçüsinden hem eriş-argaç bolup geçýän umumy usulyýet düzgüni has möhüm bolup durýar. Bu düzgüniň mazmuny şu aşakdakylardan ybaratdyr: kiçi topary hut özüniň düzüjisi hökmünde özüne birleşdirýän giň sosial umumylyk bilen baglanyşygynyň nazara alynmazlygy, ony sosial gurluşyň öýjügi hökmünde häsiýetlendirmekden we bularyň esasynda kiçi toparda berlen sosial gatnaşyklaryň mazmun tarapy dogrusyndaky sowaldan gaça durmaklyk. Bu babatda kiçi toparlaryň sosial psihologik derňewine ýewropaly öwrenijileriň çemeleşiş nukdaýy amerikan sosial psihologiýasyndan özboluşlydyr.

Günbataryň sosial psihologiýasynyň kiçi toparlara bolan gyzyklanmasy barada aýdylanda bolsa, bu mesele şeýle düýpli bolup, ähli adaty sosial psihologiýany kiçi toparlaryň sosial psihologiýasy hökmünde seretmek mümkin. Kiçi toparlaryň Günbataryň sosial psihologiýasynda üns merkezine öwrülendiginiň obýektiw we subýektiw sebäpleri bardyr. M.G.Ýaroşewskiý bu hadysanyň sebäbini XX asyryň sosial psihologiýasynyň umumy akyl ýetiriş ýagdaýynyň pursaty hökmünde görkezýär. Birinjiden, bu adamyň işleriniň böleklerе bölünmeginiň güýçlenmegi, jemgyýetçilik gurluşyň çylşyrymlaşmagy bilen döredilen

jemgyýetçilik durmuşynyň umumy çylşyrymlaşmagydyr. Adamlaryň işleriň görnüşleri boýunça köp sanly birliklere goşulmagy şeýle göze ilginç ýagdaý bolansoň, ol derňewçileriň ünsüni özüne çekdi. Adamyň durmuşynda kiçi toparlaryň ähmiýetiniň obýektiw ýokarlanmagy, meselem, önümçilikde, jemgyýetçilik durmuşda köpçülikleýin karara gelmek zerurlygynyň köpelmegi we ş.m. Ikinjiden, özboluşly sebäpleriň biri-de kiçi topar meselesiniň psihologiýa bilen sosiologiýanyň döreden çatrygynda bolmaklygydyr. Şonuň üçin sosial psihologiýasynyň bu iki ylmyň "çatrygynda" döremekligi ýokarky sebäpleriň üstüni "ýetirdi"¹.

Aýdylanlaryň üstüne üçünji bir sebäbi – usulyýet häsiýetdäki sebäbi goşmak mümkin. Sosial psihologik bilimiň özboluşlygy kiçi toparlara bolan ýokarlandyrylan gyzyklanmany "makullaýar". Has takyk maglumatlary almaklyga bolan isleg, psihologiýanyň beýleki şahalaryndaky tejribe usulyň üstünlikleri, sosial psihologiýada hem tejribe usullary, has takygy laboratoriya tejribäni ulanyp bolýan obýekti agtarmaga mejbur etdi. Kiçi topar hut laboratoriya hökmünde düşündirilýän seljermäniň birligi bolup, tejribe geçirmäge mümkinçilik berýän obýektdi. Toparlaýyn karara gelmek tutumy barada aýdylanda hem bu hadysany laboratoriya tejribesi usullarynyň kömegi bilen hut kiçi toparda derňemek oňaýly bolýar. we ş.m. Şeýlelikde, kiçi topar sosial psihologiýa tejribe ylmy hökmünde özüni ykrar etdirmäge mümkinçilik berdi.

Kiçi toparlara gyzyklanma döreden bu sebäpleriň hemmesiniň belli bir maksadalaýyklygy bar. Emma başlangyç usulyýet esaslarynyň birnäçesi nädogry bolan ýagdaýynda kiçi topara bolan kanuny gyzyklanma onuň ähmiýetiniň aşýa bahalandyrmagyna getirýär. Hut şeýle ýagdaý Günbataryň sosial psihologiýasynda ýüze çykyp, bu günki günde kiçi toparlaryň ähmiýeti adatdan daşary çişirilip, uly toparlaryň, köpçülikleýin sosial hadysalaryň derňewine bolsa kembaha garalýar. Şonuň üçin kiçi toparlaryň derňewiniň ýagdaýy adaty sosial psihologiýada gapma-garşylyklydyr. Bir tarapdan, köp sanly möhüm meseleler goýlup, köp sanly, tehniki taýdan iňňän inçe tejribeler geçirilip, kiçi toparlaryň köp sanly hadysalary we täsirleri çuňňur öwrenildi. Başga bir tarapdan, bu maglumatlaryň jemlenmesiniň, takyk hazaryýet ülnüsiniň ýoklugyny aýtmanynda-da, köp sanly ýönekeý meseleler çözülmän galýar. Bu meseleler köplenç, düýpli, başlangyç meseleler, düzgünler bolup, olaryň çözgüdiniň ýok wagtynda köp sanly geçirilen derňewler düşnüksiz bolup galýar. Aýdaly, şu günki güne çenli kiçi toparyň kesgitlemesi, onuň düýpli sypatlary /şunuň bilen baglanyşyklyda kiçi toparlary ýüze çykaryş düzgünleri/ çekişmeli mesele bolup galýar. Şeýle hem kiçi toparyň mukdar görkezijileri, onuň aşaky we ýokarky çäkleri baradaky mesele çözlen däldir. Toparlaýyn tutumlaryň tutuş meselesi çekişme häsiýetdeliginde galýar. Bu zatlaryň sebäpleriniň biri bitewi nazaryýet çemeleşişiniň ýoklugydyr: kiçi topar meselesi deň derejede dürli nazaryýet ugurlaryň wekillerini gyzyklandyrýar, onuň düşündirilişiniň dürlüligi we gapma-garşylyklygy meseläniň iň esasy bölümlerinde "ak tegmilleriň" galmagyna sebäp bolýar.

---

¹ Seret : Ýaroşewskiý M.G. Psihologiýa XX stoletiyä. M.,1974, 413 sah.

Kiçi topary kesgitlemek

we onuň çäkleri.

Kiçi toparlaryň derňewine girişmekde ilkinji ýüze

çykýan mesele kiçi topar näme, onuň sypatlary we çäkleri dogrusyndaky sowaldyr. Kiçi toparlara berilýän köp sanly kesgitlemelerde iň bir "jemleýji" häsiýetlisini alyp göreliň: «Kiçi topar diýip, düzümi boýunça köp bolmadyk, agzalary, duýgy-emosional gatnaşyklaryň, toparlaýyn kadalaryň we toparlaýyn hadysalaryň döremegine esas bolup durýan umumy sosial iş bilen, birleşdirilen we bir-birleri bilen şahsy gatnaşyklarda bolýan topara aýdylýar. Görüp otursañ bu belli bir derejede ähliumumy takyklyga daknyşyk etmeýän, köp derejede beýan ediji häsiýetdäki kesgitleme, özüne birleşdirilen düşünelere nähili mazmun berlişine we düşündirilişine baglylykda dürli äheňe eýe bolup bilýär. Meselem, interaksionistik ugurda, başlangyç düşüňjesi "özara täsir" bolup durýanlygy sebäpli, kiçi topar bu özara täsiriň belli bir ulgamydyr, çünki kesgitlemedäki "umumy sosial iş" bu ýerde interaksionistik manyda düşündirilýär. Kognitiwistik ugur üçin bolsa bu kesgitlemäniň başga pursaty esasy bolup durýar: umumy işiň ýa-da ýöne özara täsiriň esasynda döreýärmä tapawudy ýok, esasy zat toparda belli bir toparlaýyn akyl ýetiriş kognitiw gurluş-kadalar we gymmatlyklar ýüze çykýar. Bu topar üçin esasy zatdyr.

Hut şu kesgitleme iş düzgüninden ugur alýan sosial psihologiýada täze mazmun bilen doldurylýar: "umumy sosial işiň" barlygyny ýüze çykarmak şol bada topary jemgyýetiň sosial gurluşynyň düzüjisine, zähmetiň has giňişleýin bölünýän ulgamynyň öýjüğine öwürýär. Üstesine-de, iş düzgüniniň esasy mazmunyna laýyklykda kiçi toparda umumy sosial işiň barlygy topara bu işiň subýekti hökmünde seretmäge we şonuň bilen birlikde mundan beýläkki derňewi belli nazaryýet nusga tabyn etmäge mümkinçilik berýär. Şeýle düşündiriş ýeterlik derejede gutarnyklylyk häsiýetine eýe bolmaklygy üçin ýokarda getirilen kesgitlemede iş düzgüni seljermesi üçin has ähmiýetli we düýpli häsiýeti ýüze çykarmak mümkin: "kiçi topar munuň özi jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň gös-göni şahsy baglanyşyk görnüşinde ýüze çykýan bitewilikdir." Bu kesgitlemede çugdam häsiýetde kiçi toparyň beýleki sosial psihologik ulgamlarda getirilýän esasy sypatlary, şol bir wagtyň özünde iş usulyýeti ugrukmaly sosial psihologiýa mahsus esasy pikir jemlenendir.

Şeýle düşünilişde kiçi topar ilkinji nobatda islendik toparyň sosial psihologiýada seredilýän sypatlaryny özünde jemleýän boşluk däl-de, jemgyýetçilik gatnaşyklaryň belli bir ulgamynda hakyky ýaşayan, sosial işiň takyk görnüşiniň subýekti hökmünde belli bir jemgyýetçilik ulgamynyň bölegi hökmünde ýüze çykýan topardyr. Şol bir wagtyň özünde kesgitleme kiçi toparyň ony uly toparlardan tapawutlandyryan özboluşly sypatlaryny-da belleýär: jemgyýetçilik gatnaşyklary bu ýerde gös-göni şahsy baglanyşyklar hökmünde ýüze çykýar. Psihologiýada ýaýran "galtaşmaly topar" bu ýerde takyk mazmuna eýe bolýar: kiçi topar - bu adamlaryň arasyndaky islendik galtaşmany däl-de, bilelikdäki iş bilen aralaşdyrylan jemgyýetçilik baglanyşyklary amala aşyryan galtaşmalary özünde jemleýär /bu ýörite nygtalmasa baglanyşyk adamlaryň ýörite guralan we tötänleýin toplumynda hem bolup bilýär/.

Bu aýgytlaýjy düzgünler anyknanandan soňra kiçi toparyň mukdar häsiýetnamasyny-da düşündirilmeli bolýar: "kiçi topar bu - az sanly adamlar toplumy" diýmek manysydyr. Psihologik edebiýatda kiçi toparyň "aşaky" we "ýokarky" çägi baradaky çekişme köpden bäri dowam edýär. Köp sanly derňewlerde kiçi toparyň agzalarynyň sany 2 görnüşli sanda - 2 bilen 7 arasynda görkezilýär. Bu hasap iň kiçi topar iki adamdan ybarat "diada" bolmaly diýen düşüňjä laýyk gelýär.

Adaty pikirlenmäniň derejesinde kiçi topar diadadan "başlanýar" diýen pikir hakykata laýyk bolsa-da, bu pikire kiçi toparyň aşaky çägi 3 adam bolmaly diýen nukdaý garşy durýar. Şeýle bolanda kiçi toparlaryň ähli görnüşleriniň esasynda «üçlük» diýip atlandyrylýan topar ýatýar. Kiçi toparyň iň kiçi çägi diadamy ýa-da triada diýen jedel, bularyň haýsydyr biriniň peýdasyna düýpli subutnama getiriläýmese üznüksiz bolýar. Belli bir tejribe derňewe esaslanyp, kiçi toparlara dolandyryşyň subýekti we obýekti hökmünde seretmek bilen ýazarlar şeýle netijelere gelýärler: diadada aragatnaşygyň ýönekeý, genetiki ilkinji görnüşi – sap duýgy - emosional gatnaşyk ýüze çykarylýar. Ýöne diadada bilelikdäki iş bilen aralaşdyrylýan aragatnaşygyň çäkligi ýa-da ýoklugy sebäpli diada işiň hakyky subýekti hökmünde seretmek kyn bolýar: diadada iş dogrusyndaky dartgynlyk gutulgysyz ýagdaýda şahsyýetara dartgynlygy häsiýetine eýe bolýanlygy sebäpli onda dörän agzalalygyň çözülmegi kyn bolýar. Toparda üçünji adamyň bolmagy täze orny - synlaýjyny döredip, ol dörän özara gatnaşyk ulgamyna düýpli täze öwüşgin goşýar: bu "üçünji" dartgynlykdaky orunlaryň haýsydyr birine belli bir zat goşup, özi dartgynlyga goşulman, şahsyýetara däl-de, "işewür" başlangyja wekilçilik edýär. Şunlukda, dartgynlygyň çözülişi üçin esas döräp, onuň gös-göni şahsy tebigaty işewür esaslaryň girizilmegi bilen çalşyrylýar. Bu nukdaýnazar belli bir goldaw tapsa-da, meseläni doly çözen hasaplamak bolmaz.

Hakykatda bolsa ähli derňewlerde kiçi toparyň diadadan ýa-da triadadan "başlanýanlygy" anykdyr. Diadanyň ilkinjiligini henize çenli tekrarlaýan Günbataryň psihologiýasynyň uly "diadiki özara täsir" taglymaty diýen ugry bar. Ýöne bu ýerde diadany kiçi toparyň nusgasy hökmünde kabul etmekligiň aýgytlaýjy ähmiýeti bardyr. Oýunlaryň matematiki taglymatynyň tärlerini ulanmak diadalarda özara täsiriň köp ýagdaýlaryny "oýnamaklyga" mümkinçilik berýär. Bu oýunlaryň netijesinde teklipe edilýän çözümler köplenç gyzykly bolsa-da, olaryň çäkliligi topar diada bilen gatyşdyrylanlygyndadyr: munuň netijesinde nusgada ýol berilýän ýönekeýleşdirme toparda ýüze çykýan hakyky hadysalaryň ýönekeýleşdirilmegini getirýär. Elbetde, diada, üstesine-de onuň tejribehana şertlerde döredilen görnüşi kiçi toparyň ýeke-täk nusgasy diýip görkezýän usulyýet düzgün birtaraplaýynlykdan halas däldir.

Şonuň üçin soňky döwürlerde Günbatar hem diadany, umuman, kiçi topar hasaplamak bolmaz diýen seslenmeler döreýär. Diýmek, bu mesele dogrusyndaky çekişme heniz çözenok.

Kiçi toparyň "ýokarky" çägi dogrusyndaky mesele hem psihologik edebiýatda ýiti goýulýan meseleleriň biridir. Sosial psihologiýanyň taryhynda bu meseläniň dürli çözülişi teklipe edildi. Miller tarapyndan 7⁺.2 "jadyly san" açylandan soňra kiçi toparyň şu möçberdäki düşüňjesi has durnukly boldy. Mälim bolşy ýaly

bu san işewür ýadyň göwrümini kesgitlemekde ýüze çykarylyp, adamyň bir wagtda ýatda saklap bilýän obýektleriniň sany bolup durýardy. Sosial psihologiýa üçin «jadyly sanyň» girizen çäkliligi has oňaýly bolup, uzak wagtyň dowamynda 7^{+2} toparyň ýokarky çägi hökmünde kabul edildi. Soň-soňlar 7^{+2} sanynyň işewür ýadyň göwrüminiň häsiýetnamasy üçin adalatly bolsa-da, kiçi toparyň göwrümi dogrusynda örän hordadygy anyklandy. Kiçi toparyň hut şeýle möçberi barada köp subutnamalar getirilse-de /topar galtaşma häsiýetde bolandygy üçin indiwidiň bir bada öz galtaşýan meýdanynda toparyň ähli agzalaryny saklap biler ýaly 7^{+2} örän oňaýly möçber bolup durýanlygy/, olar tejribede tassyklanmady.

Eger-de derňew amalyýetine ýüzlensek, onda toparyň ýokarky çäginä görkezýän dürli sanlara duşýarys : 10,15,20 adam.Sosiometrik derňewiň awtory bolan J.Morenonyň käbir derňewlerinde, bu usulçanyň kiçi toparlaryň psihologiýasyna niýetlenendigi üçin 30-40 adamyň sany görkezilýär / aýratyn-da mekdep synplary hakynda gürrüň edilen-de/. Sosial psihologiýada toparlary seljermegiň umumy çemeleşişine laýyk düzgün kabul edilse has maksadalaýyk bolar. Eger-de öwrenilýän kiçi topar hakyky ýaşaýan topar bolyp, ol işiň subýekti hökmünde seredilýän bolsa, onuň haýsydyr bir üýtgemeyän ýokarky çäginä bellemeklik zerur bolman, bu çäk hökmünde bilelikdäki işiň zerurlyklaryna laýyk gelýän derňelýän toparyň hakyky bar bolan, hut şu pursatdaky möçberi kabul edilse oňaýly bolar. Başgaça aýdanyňda, eger-de topar hut şu jemgyýetçilik gatnaşyklarynda haýsydyr bir takyk möçberde berlip, ol hem haýsydyr bir takyk işi ýerine ýetirmäge ýeterlik bolsa, derňewde hut şu möçberi onuň ýokarky çägi hökmünde kabul etmek bolar. Meseläniň bu özboluşly çözüşi bolup, onuň hereket etmäge hukugy bardyr. Bu ýagdaýda kiçi topar bilelikdäki işiň birligi bolup, onuň möçberi amalyýet ýagdaýda berilýär : meselem, kiçi topar hökmünde maşgala öwrenilende, 3 adamdan, we 12 adamdan ybarat maşgalalar deň derejede derňelýär : kiçi topar hökmünde işçiler topary seljerilende şeýle topar hökmünde 5 adamdan we 40 adamdan ybarat toparlar kabul edilip bilner /eger-de olar özlere yüklenen işiň birligi hökmünde ýüze çykýan bolsa/.

Kiçi toparlaryň görnüşleri. Kiçi toparlaryň jemgyýetdäki köplügi, görnüşleriniň dürli-dürlüligi, derňew maksatlary üçin olaryň görnüşleriniň sanawyny döretmekligi talap edýär. Kiçi topar düşünjesiniň bir mazmunly dälidigi onuň görnüşlere bölünüşiniň bir mazmunly dälidigini döredti. Psihologik edebiýatda tekliplenen görnüşleriň sany, şeýle hem bu görnüşleriň esaslary getirilýär. Umuman, kiçi toparlaryň görnüşleriniň dürli esaslary bolup biler : toparlar özläriniň ýaşaýan wagtda dowamlylygy /uzak wagtlaýyn we gysga wagtlaýyn/, agzalarynyň arasyndaky baglanyşygyň gysbylygy, indiwidiň oňa goşulýş usuly we ş.m. boýunça tapawutlandyrylyp bilner. Häzirki döwürde şeýle görnüşe bölünüş elliden gowrak dürli esaslary mälimdir. Olaryň arasyndan diňe bir giň ýaýranlaryny saýlap almak maksadalaýyk däl-de, ylmy sosial psihologiýa üçin ähmiýetlisini saýlamak möhümdir. Bu maksat bilen Günbatarda has ýaýran üç görnüşe bölünüşe seredeliň : 1/kiçi toparlary "ilkinji" we "ikinci" görnüşlere bölmek, 2/ olary "resmi" we "resmi däl" görnüşlere bölmek, 3/ olaryň "agzalyk toparlara" we "ähmiýet referent toparlara" bölmek. Görnüş ýaly, bu görnüşleriň her biri belli bir goşalaýynlygy döredýär.

Kiçi toparlary **ilkinji** we **ikinci** görnüşlere bölmek amerikan alymy Ç.Kuli tarapyndan berlip, ol ilkinji toparynyň beýany kesgitlemesini berip, olara maşgalany, dostlar toparyny, ýakyn goňşular toparyny we ş.m. goşýar. Soň-soňlar Kuli ilkinji toparlaryň düýpli häsiýetnamasy bolan –baglanyşyklaryň gös-gönülik sypatyny girizýär. Ýöne şeýle sypat ýüze çykarylarda ilkinji toparlar kiçi toparlar bilen gatyşdyrylýar we görnüşe bölünüş öz manysyny ýitirýär. Eger-de kiçi toparlaryň ählisiniň sypaty olaryň galtaşma häsiýetdeligi bolýan bolsa, onda olaryň arasynda ýene-de aýratyn toparlary ýüze çykarmaga synanyşmak maksadalaýyk däl. Şonuň üçin döp boýunça toparlaryň ilkinji we ikinci görnüşlere bölünüş saklanyp /ikinci toparlar hökmünde bu ýerde adamlaryň arasynda gös-göni baglanyşyklary bolman, aragatnaşyk üçin agzalarynyň arasynda dürli "araçylar", meselem, aragatnaşyk serişdesi ulanylýar/, ýöne hakykatda mundan beýläk esasan ilkinji toparlar öwreniljekdir. Sebäbi diňe ilkinji toparlar kiçi topar häsiýetnamasynyň şertlerini özünde jemleýär. Bu görnüşe bölünüş hâzirkî döwürde amaly ähmiýeti örän çäklidir.

Kiçi toparlaryň taryhy bölünüşiniň ýene-de bir görnüşi **resmi** we **resmi däl** toparlarydyr. Bu bölünüş hem ilkinji gezek amerikan alymy E.Meýo tarapyndan meşhur Hottorn tejribeleri geçirilende teklipe edildi. Meýonyň nukdaýyndan resmi topar özünde agzalaryň ornunyň toparynyň kadalary arkaly takyk belleniýändigini bilen tapawutlanýar. Degişlilikde resmi toparda toparynyň ähli agzalarynyň wezipeleri olaryň tabynlyk ulgamy "häkimiýet gurluşy" takyk bölünendir : bu ýerde topardaky "ýokarlaýyn" gatnaşyklar baradaky düşünje, wezipeleriň we abraýlaryň ulgamy bilen kesgitleýän gatnaşyklara laýyk bolýar. Haýsydyr bir takyk işiň şertlerinde döredilen islendik topar resmi topara mysal bolup biler : işçiler topary, mekdep synpy, sport topary we ş.m. Resmi toparlaryň mazmuny şeýle kesgitleneninde "resmi" sözi hiç bir hili oňyn däl öwüşgin almaýar /aýdaly, topardaky gatnaşyklaryň diňe kada eýermegi gurak resmiliği göz önünde tutmaýar/. Şeýle-de bolsa, kähalatlarda "resmi" düşünjesi hökmany ýagdaýda oňyn däl mazmuny özünde jemleýänligi üçin bu adalgadan ýüz öwürmegi talap edýärler. Bu artykmaçdyr. Gynansak-da, köplenç ýagdaýda sosial psihologiýada ulanylýan adalgalar gündelik dilde oňyn däl öwüşgine eýe bolýarlar. Ýöne bu ýagdaý şeýle adalgalary ret etmekligi aňlatmaýar : gürrüň olara takyk sosial psihologik düşündiriş bermek zerurlygy barada edilmelidir.

Resmi toparlardan tapawutlylykda Meýo olaryň içinde "resmi däl" toparlary ýüze çykarypdy : olar özakymlaýyn dörap, olarda at-abraýlar, wezipeler ýöňkelen häsiýetde bolman, olarda ýokarlaýyn özara gatnaşyklar ulgamy, ýagny takyk "häkimiýet" gurluşy ýokdur. Resmi däl topar resmi toparynyň **içinde** hem bolup biler. /Meýonyň tejribelerinde bolşy ýaly/. Şeýle ýagdaýda, meselem, mekdep synpynda ýakyn dostlardan ybarat bolan haýsydyr bir umumy höwes bilen birleşdirilen kiçi toparlyklar emele gelýär : şeýlelikde, resmi toparynyň içinde gatnaşyklaryň iki gurluşy utgaşýar. Ýöne resmi däl topar resmi toparynyň içinde däl-de, onuň çäginde daşda, **"öz-özünden"** hem dörap biler: woleýbol oýnamak üçin plýažda tötänleýin toplanan adamlar ýa-da dürli resmi toparlara degişli bolan ýakyn dostlaryň topary muňa mysal bolup biler. Kähalatlarda şeýle toparynyň çäginde /aýdaly, bir günlük ýörişe giden syýahatçy topar/, onuň häsiýetlerine garamazdan, bilelikdäki iş

döräp, topar resmi toparyň sypatlaryna eýe bolýar : onuň içinde, gysga wagtlaýyn bolsada orunlar we wezipeler döreýär.

Amalyýetde subut edilişine görä sap resmi we resmi däl toparlary ýüze çykarmak örän çetindir. Haçan-da resmi däl topar resmi toparyň çäginde dörände has kyn bolýar. Şonuň üçin sosial psihologiýada bu tapawutlygy ýumşatmak teklipleri döredi. Bir tarapdan, toparyň resmi we resmi däl **gurluşy** düşüňjesi girizilip /ýa-da gatnaşyklaryň resmi we resmi däl gurluşy/, bu ýagdaýda toparlaryň görnüşi däl-de, olaryň içindäki gatnaşyklaryň **görnüşi, häsiýeti** tapawutlandyrylýar. Meýonyň ilkinji tekliplerinde hut şeýle many bolup, "resmi" we "resmi däl" kesgitlemeleriň toparlaryň häsiýetnamalaryna geçirilmegi özygtyýarly ýagdaýda amala aşyryldy. Başga bir tarapdan "topar" we "gurama" düşüňjeleriniň arasyndaky tapawut aýratyn nygtalyp, ol sosial psihologiýanyň soňky ýigrimi - otuz ýylda ösüşine häsiýetlidir. Guramanyň köp sanly sosiologik we sosial psihologik derňewlerine garamazdan, "gurama" we "resmi topar" düşüňjelerini anyk saýgarylyşy henize çenli ýokdur. Kähalatlarda resmi toparyň resmi däl topardan tapawutlykda guramanyň häsiýetlerini özünde jemleýändigini aýdylýar.

Adalganyň käbir nätakyklygyna garamazdan, görä resmi we resmi däl toparlaryň manydaşy hökmünde "resmi" we "resmi däl" adalgalaryň girizilmegi esasynda kiçi toparlarda iki gurluşyň ýüze çykarylmany örän ähmiýetli boldy. Bu ähmiýet eýýäm Meýonyň derňewlerinde nygtalyp, soň-soňlar onuň esasynda günbataryň önümçilik şertlerinde belli bir sosial manysy bolan netijelere gelindi : bu ähmiýet gatnaşyklaryň resmi däl gurluşyny firmanyň, şereketiň zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmakda ulanmakdan ybaratdy.

Şeýlelikde, kiçi toparlaryň däp boýunça dörän ikinji görnüşe bölünişi-de gutarnykly hasaplanyp bilinmez. Ýöne onuň esasynda döredilen gurluş görnüşe bölünmesi toparlaryň tebigaty dogrusynda düşüňjeleriň ösmegine peýdaly boldy.

Üçünji görnüşlere bölmek **agzalyk toparlaryny we ähmiýet referent - toparlary** tapawutlandyrýar. Bu ilkinji gezek 1942-nji ýylda amerikan alymy G.Haýmen tarapyndan girizilip, "ähmiýet-referent topar" hadysasynyň açylyşy-da oňa degişlidir. Haýmeniň tejribelerinde kiçi toparlaryň agzalarynyň bir bölegi (bu ýerde talyp toparlary derňelipdi) hut şu toparda däl-de, eýsem özleriniň ugur alýan başga bir toparynyň özüni alyp baryş kadalaryny goldaýandygy ýüze çykaryldy.Indiwidiň özüniň hakyky goşulmazdan, ýöne onuň kadalaryny kabul edýän toparyna Haýmen ähmiýet-referent topar diýip at berdi. Bu toparlaryň hakyky agzalyk toparlaryndan tapawudy has giňişleýin M.Şerifiň işlerinde bellenilip, bu ýerde referent topar düşüňjesi indiwidiň öz at-abraýyny beýleki adamlaryň at-abraýy bilen deňeşdirmek üçin ulanýan «hasap başy ulgamy» bilen baglanyşdyrylýar. Soň-soňlar G.Kelli referent toparlar düşüňjesiniň üstünde işläp, onuň iki wezipesini ýüze çykarýar : bular deňeşdirmе we kada dörediji wezipeler bolup, onda referent toparyň indiwide öz-özünü alyp barşyny deňeşdirmek üçin nusga hökmünde ýa-da bu özüni alyp barşy kadalaýyn bahalandyrmak üçin ulanýandygy görkezilýär.

Häzirki zaman sosial psihologiýasynda "referent topar" adalgasy iki hili ulanylyp, bir ýagdaýda ol agzalyk toparynyň gapma-garşylygy, kähalatlarda bolsa

agzalyk toparynyň içinde döreyän topar hökmünde garalýar. Ikinji ýagdaýda referent topar adatça aragatnaşygyň ähmiýetli toplumy , ýagny indiwiidiň hakyky toparyň düzüminden özi üçin aýratyn ähmiýetli adamlaryň toplumyny saýlamaklygy hökmünde kesgitleýär. Bu ýagdaýda toparda kabul edilen kadalaryň diňe "aragatnaşygyň ähmiýetli toplumy" tarapyndan kabul edilen halatda indiwid üçin ähmiýetli bolmagy mümkin. Başgaça aýdanyňda toparda indiwiidiň deňleşmek isleýän ortalyk ugrukmasy, nusgasy döreyär. Şeýle düşündiriş belli bir ähmiýete eýe bolsa-da, bu ýagdaýda "referent toparlar" hakynda däl-de, "referentlik" hadysasy hakynda aýdylsa has ýerlikli bolýar : toparda aýratyn häsiýetli gatnaşyklar döreýäp, onda toparyň agzalarynyň biri özüni alyp barşyň we işiň hasap başsyz hökmünde adamlaryň diňe çäkli toplumyny saýlaýar.

Toparlary agzalyk we referent görnüşlere bölmek amaly derňewler üçin gelejek açýar. Şeýle derňew ugurlaryň biri-de özüni alyp barşyň düzgüni bozýan görnüşidir. Düzgüni bozýan / "deviant" / özüni alyp barşy düşündürmekde / mysal üçin, ýetginjeklerde/ referent topar düşünjesi uly orun oýnaýar : näme üçin adam mekdep synpy, ýaşlar guramasy ýaly agzalyk toparyna goşulýan bolsa-da, birdenkä bu toparlarda däl-de, düýpgöter başga toparlarda kabul edilen kadalara uýup başlaýar ? Referent toparyň täsir ediş döredijisi bu hadysa ýakynlaşdyrylan düşündiriş bermäge mümkinçilik döreyär :agzalyk topary indiwid üçin öz ýakymlylygyny ýitirip, ol öz-özüni alyp barşyny "başga" topar bilen deňeşdirýär. Elbetde, bu näme üçin hut "şu" topar oňa möhüm bolup, "beýleki" möhümliligini ýitirýär diýen sowala jogap dälidir. Görnüşi ýaly, bu sowala jogap bermek üçin ýörite barlaglar geçirmeli bolup, tutuşlaýyn referent toparlar meselesi özüniň mundan beýläkki ösüşine garaşýar. Sebäbi bu ugurda diňe haýsy topar indiwid üçin şeýle bolýar diýen sorag entek jogapsyz galýar. Günbataryň sosial psihologiýasynda bu meseläni öwrenmek amalyýeti has ösen bolsa-da şeýle sowala jogap berip bilmeýär, çünki bu meselede olar işiň mazmunyny, toparyň kadalaryna, gymmatlyklaryna üns bermeýärler : umuman, kadalaryň we gymmatlyklaryň döredijisi derňelip hut şu kesgitli kadalaryň we gymmatlyklaryň döredijisi derňelmeýär.¹

Günbatar sosial psihologiýa-synda kiçi toparlary derňemek-ligiň esasy ugurlary.

Kiçi topary öwrenmekligiň gelejegini has aýdyňlaşdyrmak üçin bu meseläniň Günbatar sosial psihologiýasynda ösüşiniň esasy ugurlaryna seretmek zerurdyr.

Munuň esasy sebäbi kiçi toparlaryň bu ýerde esasy meselä öwrülenligidir.Ýöne bu has giň we özbaşdak mesele bolup, ony sosial psihologiýanyň umumy dersiniň çäklerinde çözmek mümkin däldir /üstesine-de, bu ugurda birnäçe jemleýji işler bardyr/. Bu ýerde biziň wezipämiz şeýle derňewleriň esasy ugurlaryny ýüze çykarmakdyr.

Bu nukdaýnazardan Günbatar üç sany dürli barlag çemeleşişlerine laýyklykda kiçi toparlary derňemekligiň üç sany esasy ugruny ýüze çykarmak mümkin : 1/ sosiometriki, 2/ sosiologiki, 3/ "toparlaýyn dinamika" mekdebi.

---

¹ Seret : Kričewskiý R.L. Problema maloý gruppy w zarubežnoý sosialnoý psihologii ??Problemy zarubežnoý sosialnoý psihologii. M.,1976

Sosiometriki ugur kiçi toparlary öwrenmekde J.Morenonyň ady bilen baglanyşyklydyr. Morenonyň taglymatyna biz öň seredipdik. Sosiometrik usulyň mümkinçiligi we çäkliligi dogrusyndaky biziň sosial psihologik edebiýatymyzda birnäçe gezek ýüze çykan çekişme bilen baglanyşyklykda bu nazaryýetiň mazmunyny gysgaça ýatlamak peýdalydyr. Mälim bolşy ýaly, Morenonyň esasy pikiri jemgyýetde gatnaşyklaryň iki gurluşyny - uly - makrogurluşy /bu Morenonyň pikiriçe indiwidleriň iş-durmuşyň dürli görnüşlerinde özboluşly "giňişlikde" ýerleşişini aňladýar/ we kiçi - mikrogurluşy /indiwidniň özüni gurşaýan adamlar bilen bolan psihologik gatnaşyklarynyň gurluşy/ ýüze çykarmakdan ybaratdyr. Morenonyň nukdaýyndan ähli dartgynlyklar, oňsuzlyklar, şol sanda olaryň sosial görnüşleri, mikro - we makrogurluşlaryň bir-birine gabat gelmezligi bilen döredilýär. Onuň üçin bu gabat gelmezlik indiwidniň adamlara bolan psihologik gatnaşyklaryny aňladýan sulh almak we sulh almazlyk ulgamynyň makrogurluşyň çäginde ýerleşmeýänligini aňladýar: ýakyn töwerek hemişe psihologik taýdan oňaýly adamlardan durmaýar. Şeýlelikde, wezipe makrogurluşy mikrogurluş bilen gabat geler ýaly häsiýetde üýtgetmekden ybarat bolýar. Sosiometrik usul hut şu maksada hyzmat edip, nähili üýtgetmeleri amala aşyrmalydygyny görkezýän sulh almalary we sulh almazlyklary ýüze çykarýar. Bu usuly ulanmaklygyň netijesinde kiçi toparlaryň derňemegiň tutuş bir ugry döredi. Bu ugur aýratyn hem amaly derňewlerde has meşhur bolup, ýöne kiçi toparlary hususy ylmy taýdan derňemek geljegi örän çäkli çygra düşdi.

Teklip edilen çemeleşniň esasy usulyýet nätaklyklygy kiçi toparlaryň derňewinde esasy ünsüň toparyň diňe psihologik, şahsyýetara gatnaşyklaryna çenli daralýanlygyndadyr. Esasy maksatnama kiçi toparlarda adamlaryň arasyndaky duýgy – emosional baglanyşyklary öwrenmekden ybarat bolup, bu maksatnama kiçi toparlary öwrenmekde çenden ähmiýetlendirilip, beýleki meseleleri tas gysyp çykardy diýen ýaly boldy. Kiçi toparlary derňemek belli bir derejede duýgy-emosional baglanyşyklary derňemeklige syrykdyrylyp, olary ýüze çykarmaga bolsa kiçi toparlary derňemegiň esasy usuly hökmünde seredilip başlandy. Usul hakykatda hem kiçi toparlarda psihologik gatnaşyklaryň gurluşyny öwrenmäge belli bir mümkinçilik berýän-de bolsa, ol çendenaşa ähmiýetlendirilmeli däldir.

Sosiometrik ugurda kiçi toparlary derňemek meselesiniň düýpli ýetmezçilikleriniň biri-de onda kiçi toparyň işiniň ünsden düşürilýänligidir. Sosiometrik saýlawyň "işewür" şertlerini girizmek, işdäki gatnaşyklar ünsden düşürilýänligi üçin meseläniň çözülmegini kynlaşdyrýar. Şonuň üçin sosiometrik usulyň mümkinçilikleri bahalandyrylanda hemişe goşmaça sowal goýmak zerurdyr: derňewiň haýsy dersine degişlilikde bu mümkinçilikler agzalýar? Eger-de şahsyýetara gatnaşyklaryň duýgy-emosional gelip çykyşly ulgamyna degişlilikde bolsa, onda şeýle baha bir häsiýetde bolup, eger-de kiçi toparlaryň umumy seljerilmesine degişlilikde bolsa - onda onuň bahalandyrylyşy düýbünden başga bolýar. Usulyň kemçiligi barada gürrüň edilende bolsa, ilkinji nobatda, bu usulçany kiçi toparlary öwrenmekligiň diňe bir mümkingadar täri hökmünde seredilmelidir.

Kiçi toparlarda duýgy-emosional gatnaşyklaryň ulgamyny öwrenmek barada aýdylanda bolsa, Moreno tarapyndan teklip edilen usulçanyň örän giň

ulanylýandygyny bellemek gerek. Ýöne bu ulgamda-da onuň orny gutarnykly kesgitlenen däldir: şu günki güne çenli sosiometriki testiň häzirki zaman görnüşinde nämäni öwrenýändigigi doly anyklykanyň däldir. Köp ýazarlar häzirki döwürde Morenonyň "şöhlesinden" ýüz öwürüp indi bu usulçanyň şahsyýetara gatnaşyklarynyň başga haýsy häsiýetnamalaryny ýüze çykarýandygyny anyklamakçy bolýarlar. Sosiometrik usulçanyň giňişleýin ulanylýandygyna garamazdan, bu mesele tutuşlygyna seredilen däldir. Häzirki döwürde hiç kim sosiometriýa diňe sulh almaklygy we almazlygy ölçeýär diýip ykrar etmeýär /Morenonyň özi-de soňky ýyllarda ölçenilýän häsiýetnamalaryň görkezijilerini giňeldipdi/. Çaklama häsiýetde onuň indiwiid tarapyndan toparyň beýleki agzalaryna berýän oňyn we oňyn däl bahalary ölçenilýär diýip ykrar edilse-de, bu düşünjäniň hut özi düýpli düşündirişe mätäçdir. Usulçanyň duýgy-emosional baglanyşyklary derňemek bilen bagly beýleki bir kemçiligi-de oň birnäçe gezek agzalypdy: onda saýlawlaryň meýil-motiwleri dogrusyndaky sowala jogap ýokdur.

Sosiologik ugur kiçi toparlary öwrenmekde adatça E.Meýonyň Hottorn şäherindäki "Western elektrik" şereketiniň kärhanalarynda geçirilen tejribelerindäki goýlan döp bilen baglanyşdyrylýar / hottorn tejribesi/. Bu tejribede şeýle zatlar ýüze çykaryldy. Şereketde relýe ýygnaýjy aýallaryň zähmet öndürijiliginiň peselýändigigi aýan bolýar. Meýo çagyrylýança geçirilen köp sanly barlaglar onuň sebäbini anyklap bilmeýär. Şeýlelikde, 1928-nji ýylda barlag geçirmek üçin Meýo çagyrylyp, onuň ilkinji tejribesiniň maksady iş ýeriniň ýagtylandyrylyşynyň zähmet öndürijiligine edýän täsirini ýüze çykarmakdan ybaratdy. Hottorndaky tejribeler 1924-nji ýyldan 1936-njy ýyllar aralygynda dowam edip, onuň dürli taglymatlary aýgtyly bir-birlerinde tapawutlanýan bolsa-da, bu ýerde tejribäniň diňe umumy nusgasy getirilýär. Meýonyň bellän tejribe we gözegçilik-kontrol toparlarynda zähmetiň dürli şertleri girizilýär: tejribe toparda ýagtylyk ýokarlandyrylyp, şoňa laýyklykda zähmet öndürijiligi-de ýokarlanýar, kontrol toparda bolsa ýagtylygyň üýtgedilmän galdyrylmagynda zähmet öndürijiligi-de ösmän galýar. Indiki tapgyrda tejribe toparda ýagtylygyň täzedan ýokarlandyrylmagy zähmet öndürijiliginiň täze ýokary göterilişini döredýär: ýöne birdenkä, kontrol toparda ýagtylygyň üýtgedilmän galdyrylmagynda zähmet öndürijiligi bu ýerde hem ýokarlanýar. Üçünji tapgyrda tejribe toparda ýagtylandyrylyşyň gowulandyrylyşy aýrylýar, zähmet öndürijiligi bolsa ösmegini dowam etdi: bu tapgyrda gözegçilik-kontrol topardaky ýagdaý hem edil şeýle boldy. Bu garaşylmadyk netijeler Meýo tejribäni kämilleşdirip, ýene-de birnäçe goşmaça derňew geçirmäge mejbur etdi: indi diňe bir ýagtylyk üýtgedilmän, zähmet şertleriň giň toplumy /alty sany ýygnaýjy aýaly aýratyn otaga geçirmek, zähmet hak tölenişini gowulandyrmak, goşmaça arakesmeler girizmek, hepde-de iki dynç günü we ş.m./ üýtgedilýär. Bu täze girizmeleriň netijesinde zähmet öndürijiligi ýokarlanýar, ýöne haçan-da tejribäniň şertine laýyklykda ähli täze girizmeler aýrylanda, zähmet öndürijiligi peselse-de, ýöne ol ilki başky derejesinden ep-esli ýokarlykda saklanýar.

Meýo tejribä ýene-de bir düzüji gatnaşýandygyny, onuň hem işçi aýallaryň hut tejribä gatnaşmaklygynyň bolup durýandygyny belläpdir: töwerekde gidip duran wakanyň möhümligini we özüniň haýsydyr bir waka gatnaşýanlygyny

aňlamak, özüňe üns berilýändigini duýmak, önümçilik tutumyna has ýokary "goşulmaklyga", zähmet öndürijiliginiň, hatda obýektiw gowulanmak bolman ýagdaýynda hem ýokarlanmagyna getirýär. Nazaryýet jähtden Meýo bu ýagdaýy aýratyn bir **sosiallyga degişlilik** duýgusynyň – özüňi haýsydyr bir topara "degişli" duýman isleginiň ýüze çykyşy hökmünde düşündirýär. Ýöne şol bir wagtyň özünde düşündirişiniň ikinji ugury – işçi toparlarynyň içinde aýratyn resmi däl gatnaşyklar döräp, şolar hem işçi aýallaryň zerurlyklaryna, şahsy "ykballyryna" önümçilik tutumynyň dowamynda ünsi döreden şert boldy - diýen pikir has gyzyklydyr. Meýo işçi toparlarynda diňe resmi gurluş bilen bir hatarda resmi däl gurluşyň barlygy hakynda netijä gelmek bilen çäklenmän, resmi däl gurluşyň ähmiýeti, aýdaly, ony kärhananyň haýry üçin topara täsir edýän şert hökmünde ulanmaklygy hem teklipl edýär. Meýonyň barlagy sap amaly häsiýetde bolup, şonuň üçin onuň teklipleri diňe kärhananyň zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmaga gönükdirilen bolýar. Şonuň üçin bu teklipleriň esasynda soň-soňlar aýratyn "adamçylyk gatnaşyklary" aňyýeti döräp, ol monopoliýalary dolandyrmagyň resmi maksatnamasyna öwrülýär we häzirki döwürde ähli amerikan telekeçilik mekdeplerde okuw sapagy hökmünde geçilýär. "Adamçylyk gatnaşyklary", aňyýetiniň mazmuny, elbetde, Meýonyň tejribeleri bilen kesgitlemän, jemgyýetde ylmy teklipleri ulanmaklygyň tutuş ulgamy bilen kesgitlenýär.

Meýonyň açyşlarynyň sosial psihologik üçin nazaryýet ähmiýeti barada aýdylanda bolsa, onda kiçi topara **iki görnüşli gurluşyň** barlygy anyklanyp, ol bolsa öz gezeginde barlaglar üçin giň gelejegi açdy. Hottorn tejribelerinden soňra kiçi toparlary derňemekde tutuş bir ugur döräp, ol esasan iki görnüşli gurluşyň seljerilişi, olaryň her biriniň dolandyrmak ulgamyndaky ähmiýetini ýüze çykarmak bilen baglanyşyklydyr.

"Toparlaýyn dinamika" mekdebi kiçi toparlary derňemekde giň ýaýran ugur bolup, ol K.Lewiniň ady bilen baglanyşyklydyr. Faşistik Germaniýadan emigrasiýadan soňra K.Lewiniň amerikan döwürdäki işi Massaçusets tehnologik institutynda toparlaýyn dinamikany öwrenmek boýunça ýörite merkezi döretmekden başlanýar /ol merkez häzirki wagtda hem bardyr/. Bu merkezdäki derňewleriň ugry Lewiniň birnäçe nazaryýet pikirlerine esaslanýar. Lewin adaty geştalt psihologiýadan gözbaşyny alyp gaýdan «meýdan taglymatyny» düzýär we ol hem kiçi toparlary öwrenmegiň esasynda durýar. Meýdan taglymatynyň esasy pikiri şu aşakdakydan ybaratdyr: sosial özüňi alyp barşyň kanunlaryny ony döredýän psihologik we sosial güýçlere akyl ýetirmek arkaly ýüze çykarylmalý diýen pikir toparlar hakyndaky ylma degişlilikde ösdürilýär. Psihologik meýdanyň güýçlerini seljermegiň möhüm usuly tejribehana şertlerinde ýörite göz önünde tutulan häsiýetnamalary bolan toparlary döretmek we olary mundan öwrenmek bolup durýar. Bu derňewleriň toplumu "toparlaýyn dinamika" adyny aldy. Derňewleriň esasy meselesi şu aşakdakylara syrykdyryldy: toparlaryň tebigaty nämeden ybarat, olary kemala getiriş şertleri nähili, olaryň indiwidler we beýleki toparlar bilen arabaglanyşygy nähili, olaryň üstünlikli hereketlenmeginiň şertleri nämeden ybarat? Şol bir wagtyň özünde şeýle toparlaryň kadalary, jebisliligi, indiuidual meýil-motiwleriň we toparlaýyn maksatlaryň utgaşmasy, galyberse-de, toparlarda liderçilik diýen ýaly häsiýetnamalaryna uly üns berildi.

Adamlaryň sosial özüni alyp barşyny haýsy islegler herekete getirýär diýen esasy sowala jogap bermek bilen "toparlaýyn dinamika" topar içindäki dartgynlyklar meselesini düýpli derňedi, arkalaşyk - kooperasiýa we bäsleşik - konkurensiýa şertlerinde toparlaýyn işiň netijeliligini, toparlaýyn netijä gelmekligiň usullaryny deňeşdirdi. Bu mysallary hiç bir kynçylyksyz dowam etdirip hem bolardy, çünki bu nazaryýet ugurda kiçi topar meselesiniň ähli görnüşleri derňelendir. K.Lewiniň ähli psihologik galdyrymy ýaly, köp alymlar onuň sosial psihologik pikirlerini-de, "toparlaýyn dinamika" gapma-garşylykly bahalandyrylyşa laýyk hasaplaýar. Onuň pikirleriniň Günbataryň we dünýäniň sosial psihologik pikiriniň mundan beýläkki ösüşine eden täsiri iňňän uludyr. Şol bir wagtyň özünde bu nazaryýet ugruň çäklerinde toparlaýyn hadysalara degişli örän möhüm pikirler aýdylyp, olaryň birnäçesi düýpli derňelip, şu wagta çenli öz ähmiýetini ýitirmedik usulçalar işlenip düzüldi. Başga bir tarapdan, tutuş nazaryýet jähtden meýdan taglymatynyň jedelli pikir ýöretmeleri örän könelişendir. Şonuň üçin "toparlaýyn dinamikanyň" häzirki zaman sosial psihologik bilimleriniň çäklerindäki mümkinçiliklerini anyklamak meselesi ýüze çykýar. Sosial psihologiýanyň beýleki ugurlaryna seredende gürrüňini edýän bölümimizde Lewiniň nazaryýeti hakykatdan-da täze nazaryýet çäklerde hem "işleýär". Tutuş psihologiýa ylmynda we sosial psihologiýada Lewiniň adyny hormatlamak, onuň bitiren hyzmatlaryny hatyralamak onuň derňewlerine asuda, asylyly seljermek esasy ýörelge bolmalydyr.

Indi Günbataryň sosial psihologiýasynda kiçi toparlar meselesiniň goýluşy baradaky pikirleri umumy jemlemek mümkin. Seredilen üç ugruň bir-birleri bilen deňeşdirilmesi kyn-da bolsa /Morenonyň nazaryýet esaslary bilen Lewiniň derňewleriniň netijesini deňeşdirmek kyndyr/, olaryň her biri kiçi toparlary derňemekde belli bir ugry döretdi. Ýöne olaryň her biri kiçi toparlaryň seljerilişine toparlaýyn hadysalaryň özboluşly mazmuny nukdaýyndan çemeleşmekde degişli bärden gaýtmalary ýol berdi. Ýöne şeýle nukdaýnazarda toparlaýyn hadysalaryň toparlaýyn işiň takyk häsiýeti bilen döredilýänligi - resmi ýagdaýda toparlaýyn işiň netijeliligi hökmünde goýlupdy. Toparyň we jemgyýetiň özara gatnaşygynyň dürli nusgalary tekliplendi: Morenoda, görşümiz ýaly, toparlaýyn hadysalaryň düşündirilişiniň gös-göni jemgyýete ähmiýetli meselelerine geçirilmegine ýol berlip, Lewiniň däplerinde bu onçakly aç-açan däl: ýöne hiç ýerde kiçi toparyň jemgyýetçilik gurluşyň düzüjisi hökmündäki özboluşlylygy ýörite nygtalmaýar /bu ýagdaý umuman toparda bolup geçýän hadysalaryň netijesiniň topardan has daşarky ýerlik bilen baglanyşdyrylmadygyny tekliplendi eden Meýonyň däbine hem mahsusdyr/. Kiçi toparlara bagyşlanan günbatardaky birgiden derňewleriň arasynda düýpgöter başgaça nazaryýet çemeleşişlere hem duş gelmek mümkin /muňa mysal edip toparlaýyn hadysalaryň sosial paýhasnamanyň psihoanalitiki, interaksionistik däpde öwrenilişini görkezmek bolar/, ýöne olaryň hiç birinde kiçi toparlarda jemgyýetçilik gatnaşyklaryň belli bir görnüşiniň amala aşyrylyşy esasy düzgün hökmünde nygtalmaýar. Şonuň üçin bu çemeleşişleriň hemmesi /belli bir tapawutlylykda/ sowa nazaryýet häsiýetde bolup, jemgyýetiň belli bir görnüşinde hereket edýän kiçi toparlary derňemegiň ähliumumy maksatnamasyny berip bilmeýär.

13-nji bab. KIÇI TOPARLARDAKY DINAMIKI HADYSALAR

Kiçi toparlardaky dinamiki hadysalaryň umumy häsiýetnamasy Kiçi toparlary derňemek özüniň esasy hökmünde toparyň belli bir durnuklylyk häsiýetnamasyny göz önünde tutýar : onuň çägin, düzümini, gurluşyny kesgitlemek. Ýöne sosial psihologik seljerişiň esasy wezipesi toparyň durmuşynda bolup geçýän hadysalary öwrenmekdir. Bu hadysalary derňemek iki nukdaýdan möhümdir : birinjiden, aragatnaşygyň we özara täsiriň umumy kanunlaýyklarynyň hut kiçi toparlarda amala aşyrylyşyny anyklamak zerurdyr : munuň sebäbi hut şu ýerde kommunikativ habar beriş interaktiv özara hereket perseptiw hadysalaryň takyk "dokumasy" döreýär; ikinjiden, kiçi toparyň jemgyýetçilik täsirleri ulgamynyň ählisiniň täsirini şahsyýete "ýetirýän"-döredijilerini görkezmelidir /aýdaly, uly toparlarda döreýän gymmatlyklaryň, kadalaryň, gönükdirilmeleriniň mazmunyny/. Şol bir wagtyň özünde "yza dolanýan" hereketi, - şahsyýetiň işjeňliginiň toparda özleşdirilen täsirleri nähili amala aşyryandygyny we belli bir «yza gaýtaryş» edýändigini ýüze çykarmalydyr. Diýmek, kiçi toparlarda **bolup geçýän** zatlaryň kesimini bermek möhümdir. Ýöne bu meseläniň diňe bir tarapydyr. Başga bir möhüm mesele toparyň nähili **ösyändigini**, onuň bu ösüşde haýsy tapgyrlary geçýändigini, dürli toparlaýyn hadysalaryň her bir tapgyrda nähili üýtgeýändigini görkezmekdir. Şonuň üçin kiçi toparlardaky dinamiki hadysalara degişli bolan mazmunlaryň möçberi toparlaýyn dinamiki mekdebinde görkezilýänlerinden has giňdir.

Bu ýerde "toparlaýyn dinamika" diýen adalganyň üç sany dürli manyda ulanylyandygyny aýtmak ýerliklidir. Bu adalga bilen ilkinji nobatda, ýokarda belenilişi ýaly, kiçi toparlaryň sosial psihologiýada belli bir derňew ugry atlandyrylýar. Bu başgaça aýdanynda K.Lewiniň mekdebini aňladýar. Ýöne bu ýerde bir bu mekdebiň çäginde öwrenilýän meseleler däl-de, oňa mahsus tutuş düşüňjeler ulgamy, bu meseleleri çözmekligiň belli bir görnüşi göz önünde tutulýar. Adalganyň ikinji manysy belli bir, esasan, Lewiniň mekdebinde döredilen, usulçalaryň atlandyrylyşy bilen baglanyşyklydyr. Emma bu usulçalar soň-soňlar beýleki nazaryýet ugurlarda hem ulanylyandygy üçin adalganyň ikinji manysy diňe Lewiniň mekdebine bagly bolman, laboratoriya tejribäniň toparyň dürli häsiýetnamasy ýüze çykarylýan özboluşly görnüşi bilen baglanyşyklydyr. Bu ýerde "toparlaýyn dinamika" - toparlaýyn hadysalary öwrenmek üçin ýörite niýetlenen laboratoriya tejribesiniň aýratyn görnüşi bolup durýar. "Toparlaýyn dinamikanýň" üçünji manysy hem bolup, ol kiçi toparda bolup geçýän dinamiki **hadysalaryň toplumyny** aňladýar. Bu manyda adalga Lewiniň nazaryýet ugrukmasy, onuň tejribe amalyýetine bagly bolman, toparyň durmuşyndaky belli bir hakykaty beýan etmäge hyzmat edýär. Hut şu üçünji manyda bu adalga biziň psihologiýamyzda ulanylýar. Toparlaýyn dinamika toparyň durnukly-statiki häsiýetnamasyndan tapawutlylykda, toparda belli bir wagt aralygynda bolup geçýän we toparyň döwürden-döwre hereketini, ýagny ösüşini häsiýetlendirýän dinamiki hadysalaryň toplumydyr.

Bu hadysalaryň has möhümleri aşakdakylardyr. Ilkinji nobatda bu kiçi toparlaryň **emele geliş** tutumy bolup, muňa diňe bir topary kemala getiriş usullary degişli bolman, topary topar edýän psihologik döredijilere degişlidir /meselem, **toparyň** indiwide **basýşy hadysasy** - bu adaty sosial psihologiýada "toparlaýyn dinamika" girmeyär: edil şonuň ýaly-da toparyň jebisliligi, ösüşi meselesi/. Mundan başga-da "toparlaýyn dinamikanyň" däbinde seredilýän liderçilik we toparlaýyn netijä gelmek hadysalary bu hadysalaryň seredilişinde olaryň diňe liderçilik we netijä gelmek tutumyna syrykdyrylman, başga-da köp döredijileri göz önünde tutýandygy nazara alynýar. Dinamiki hadysalaryň başga bir jähti toparlaýyn durmuşyň özboluşly, bilelikdäki işiň ösüşi bilen baglanyşýan hadysalary arkaly döredilýär. Toparyň ösüşiniň özboluşly netijesi hökmünde onuň şeýle özboluşly derejesi – jemagaty-kollektiwi görkezmek bolar. Kollektiwiň emele geliş tutumyna sosial psihologik jähtde toparda bolup geçýän dinamiki hadysalary goşmak bolar.

Kiçi toparyň emele geliş.

Kiçi toparyň emele geliş bilen baglanyşykly hadysalaryň häsiýetnamasy berlende, ilkinji nobatda, haýsy hili topar göz önünde tutulýandygyny anyklamaly bolýar. Öň kabul eden düzgünimize laýyklykda, biz bu ýerde hakyky **tebigy** kiçi **toparlaryň** emele gelişini göz önünde tutýarys. Olar jemgyýetçilik durmuşyň dürli ugurlarynda bolup, olaryň emele geliş usullary dürli-dürlüdür. Köplenç olar toparyň içki durmuşyna degişlilikde esasan daşky şertler arkaly döredilýär /meselem, haýsydyr bir sosial institutyň ýa-da guramanyň ösüş şertleri arkaly/. Sözüň has giň manysynda kiçi topar zähmetiň jemgyýetçilik bölünişi, umuman, jemgyýetiň ýaşayş islegi arkaly döredilýär. Meselem, önümçilik topary täze önümçiligiň döremegi, mekdep synpy–täze nesliň bilim beriş ulgamyna gelmekligi bilen, sport komandasy-haýsydyr bir edarada sportyň ösmegi bilen we ş.m. döredilýär. Bu görkezilen ýagdaýlaryň hemmesinde kiçi toparyň döreýşiniň sebäbi onuň we oňa girýän indiwidleriň daşyndaky has giň ulgamda bolýar. Hut şu ýerde toparyň gurluşy, orunlaryň we abraýlaryň bölünişi, galyberse-de, toparlaýyn işiň maksady barada göz önünde tutulmalar döreýär. Entek bu şertleriň hiç biri toparyň döreýşiniň psihologik döredijisine dahylsyz bolup, olar diňe toparyň ýaşayşynyň gözbaşy şerti bolup durýar. Kähalatlarda edebiýatda toparyň “daşky” we “içki” gurluşy hakyndaky düşüňjeler berlip, onda “daşky” gurluş hökmünde haýsydyr bir hususy “gurluş” däl-de, ýokarda görkezilen, topary döredýän daşky ýagdaýlar görkezilýär.

Bu meseläniň ikinji bölümi: daşky şertler bilen döredilen bu toparyň psihologik guralyşy, onuň toparyň ähli psihologik häsiýetnamalaryny özünde jemlenýän umumylyga öwrülişi nähili amala aşyrylýar? Başgaça aýdanyňda daşky tarapdan döredilen topar nähili psihologik manyda topara öwrülýär? Mesele şeýle goýlanda sosial psihologiýanyň taryhynda ençeme gezek ýüze çykan mesele öz-özünden aýrylýar: adamlary toparlara birleşmäge näme mejbur edýär? Bu sowala berlen jogaplary özüniň sowalygy, jemgyýetiň hakyky isleglerinden üzňeligi sebäpli kanagatlanarly hasaplamak bolmaz. Kähalatlarda adamlary toparlara birleşmäge aragatnaşyk etmek islegi, gorky, nämälim ýagdaýlarda özüni goragly duýmak islegi birleşdirýär diýip aýdýarlar. Bu jogaplaryň kanagatlanarsyzlygy olaryň sosial hadysany / sosial toparlaryň döreýşi sosial hadysadyr / sap psihologik

sebäplere syrykdyryandygy bilen düşündirilýär. Sosial toparlar, şol sanda kiçi toparlar sosial psihologa derňew obýekti hökmünde **berlip**, onuň wezipesi bolsa ädimme-ädim obýektiw dörän toparlaryň hususy psihologik umumylyga öwrülişi şertini yzarlamakdan ybaratdyr. Bu derňewiň iki mümkinçiligi bardyr.

Olaryň **birinjisi** – toparlaýyn durmuşyň öňden bar bolan kadalaryny oňa her bir täze goşulýan indiuid tarapyndan kabul edilişi derňelende ýüze çykýar. Bu toparyň döreýiş meselesi bolman, oňa täze agzanyň goşulmagy, ýöňkelmegidir. Bu ýagdaýda seljerişi **toparyň** indiwide **basysy hadysasynyň, ony toparyň özüne «tabyn ediş»** meselesiniň töwereginde jemlemek mümkin.

Mümkinçilikleriň **ikinjisi** – haçan-da toparlaýyn hadysalaryň emele geliş tutumy derňelende ýüze çykýar : meselem, topara birbada köp sanly indiuidler goşulyp, soňra olaryň toparlaýyn kadalary has doly kabul edip, agzalarynyň ählisiniň toparlaýyn maksatlary bölüşmekligi bilen baglanyşykly tutumyň derňewi. Bu ýagdaýda seljerişi **toparyň jebisliliginiň kemala gelişini** öwrenmek meselesine syrykdyrmak mümkin.

Birinji mümkinçilik adaty sosial psihologiýada toparlaýyn dinamikanyň çäklerinde däl-de, **konformizmiň derňewi** diýen ada eýe bolan aýratyn şahada döredi. Şeýle derňewlerde konformizm daşky şertler bilen döredilen sosial toparyň içinde kemala gelişän psihologik döredijileriň biri hökmünde hakyky toparyň ýerliginde seredildi. Konformizmiň kiçi toparlaryň öwrenilişine täze çemeleşişdäki ornuny anyk kesgitlemek üçin bu derňewleriň häsiýetini çuňňur derňemek möhümdir.

Toparyň **jebisliliginiň** derňewi hakynda hem edil şu görkezilenler häsiýetlidir. Adatça bu mesele hem hakyky sosial toparlaryň ösüş şerti hökmünde däl-de, islendik, şol sanda laboratoriya toparynyň umumy, sowa häsiýetnamasy hökmünde ýüze çykdy. Bu hadysalaryň ikisine-de topara ýokarda görkezilen düşünilişe nukdaýdan seljermelidir: daşky şertler bilen döredilen /sosial tutum/ topar adamlaryň psihologik umumylygyna öwrülip, onuň çäginde adamlaryň işi diňe bir daşdan ýöňkelen hökmünde däl-de, topar tarapdan "özleşdirilen" /sosial psihologik tutum/ häsiýetde gurulýar. Bu ýagdaýda kiçi toparyň döreýşi däl-de, has takygy kemala getirilişi bolup geçýär.¹

Toparyň basysy hadysasy.

Bu hadysa sosial psihologiýada **konformizm hadysasy** ada eýe boldy. "Konformizm" sözi adaty dilde "uýgunlaşmak" diýmekligi aňladýar. Psihologlaryň belleýşi ýaly konformizm hadysasy adaty aňyň derejesinde Anderseniň ýalaňaç korol atly ertekisinde bellenendir. Şonuň üçin gündelik sözleşişde bu düşünje belli bir oňyn däl öwüşgine eýe bolup, bu amaly derejede geçirilýän derňewlerde aýratyn-da kynçylyk döreýär. Munuň sebäpleriniň biri hem "konformizm" düşüňjesiniň syýasatda ylalaşyklygyň we kaýyl bolujylygyň nyşany hökmünde oňyn däl mana eýe bolýandygydyr. Bu manylary tapawutlandyrmak üçin sosial psihologik edebiyatda köplenç konformizme **derek konformlylyk** ýa-da **konform özüni alyp**

¹ Seret: Ğudnowskiý W.I. O nekotoryh issledowaniyah konformizma w zarubežnoý sosialnoý psihologii //Woprosy psihologii. 1974.N-4.

baryş diýlip, indiwidiň topara degişlilikdäki ornunyň, onuň topara mahsus bolan pikiri kabul ýa-da ret etmekligi, indiwidiň basyşa tabynlyk derejesi aňladylýar. Konformizm düşünjesine gapma-garşylykly bolan düşüňjeler "garaşsyzlyk", "ornuň özbaşdaklygy", "toparyň basyşyna durnuklylyk" we ş.m.ýaly sözlerde aňladylýar. Tersine, oňa ugurdaş düşüňjeler birdürlilik, şertlilik bolup, ýöne olaryň başga öwüşgini bardyr. Birdürlilik hem belli bir ülnüni kabul etmekligi aňladyp, ýöne bu basyşyň esasynda amala aşyrylmaýar.

Konformlylyk haçan-da indiwidiň we toparyň pikiriniň arasynda dartgynlyk bolup, onuň toparyň peýdasyna çözen wagtynda ýüze çykýar. Konformlygyň derejesi - munuň özi indiwidiň haçan-da topar bilen öz garaşsyzlygynyň gapma-garşylygyny dartgynlyk hökmünde kabul edip, topara tabyn bolmaklygynyň derejesidir. Köp wagtdan bäri sosial psihologiýada daşky konformlygy /haçan-da toparyň pikiri indiwid tarapyndan diňe daşky tarapdan kabul edilip, hakykatda bolsa ol oňa garşylyk görkezmegini dowam edýär/ we içki konformizmi /onda indiwid hakykatdan-da köpçüligiň pikirini özleşdirýär/ tapawutlandyryşlar. İçki konformlyk topar bilen dartgynlygy onuň peýdasyna aradan aýyrmakdyr. Konformlygyň derňewlerinde ýene-de bir mümkingadar orun ýüze çykarylyp, ony tejribede bellemek mümkinçiligi aýan edildi. Bu **terslik** ornudyr. Topar indiwide basyş edende indiwid dert-azar bu basyşa garşylyk görkezýär, toparyň ähli ülnüsini elinden geldigiçe ret edýär. Bu terslik ýagdaýdyr. Terslik diňe göräýmäge konformlygy ret etmek ýaly bolup görünýär. Hakykatda bolsa terslik hakyky garaşsyzlyk däldir /bu köp sanly derňewlerde subut edilendir/. Tersine, bu konformlygyň aýratyn bir ýagdaýy ýa-da "çöwrülen konformlykdyr": eger-de indiwid her edip, hesip edip toparyň pikirine garşy durmaklygy maksat eden bolsa, ol hakykatda ýene-de topara garaşly bolýar: ol topara garşy özüni alyp barşy, topara garşy orny ýa-da kadany işjeň döretmeli bolýar, ýagny toparyň pikirine ters häsiýetde bagly bolup galýar. Şonuň üçin terslik konformlyga garşy orun hökmünde seretmek nädogrydyr. Oňa garşy orun – özbaşdaklykdyr.

Konformlygyň şeýle nusgasy uzak wagtlap ähliumumy kabul edilendi. Konformlygyň adaty nusgasy amerikan alymy S. Aşyň 1951-nji ýylda geçiren meşhur tejribelerinde amala aşyrylandyr. Häzirki döwürde ýiti tankydy garaýyşlaryň barlygyna garamazdan, bu tejribeler nusgawy hasaplanylýar. Talyplaryň toparyna /7-9 adamdan ybarat/ teklipl edilen çyzyklaryň uzynlygyny kesgitlemek tabşyrylýar. Şu maksat bilen her kimiň sag we çep eline iki kartočka berilýär. Çep elindäki kartočkada bolsa göni çyzygyň üç kesimi bolup, olaryň diňe biri öz uzynlygy boýunça çep elindäkiniň uzynlygyna deň bolýar. Synag edilýänlere sagdaky kartoçkadaky üç kesimiň haýsy biriniň öz uzynlygy boýunça çepdäkä deňligini kesgitlemek tabşyrylýar.

Ýumuş indiwidual, ýekelikde ýerine ýetirilende hemmeler ony çözüpdir. Tejribäniň maksady "dildüwşükli toparyň" üsti bilen toparyň indiwidiň pikirine edýän basyşyny ýüze çykarmakdan ybarat bolýar. Tejribeçi öňünden synaga gatnaşýanlaryň birinden başgasy /"sada adam"/ bilen dil düwüşýär. Dildüwşügiň manysy hemmelere çep kartoçkadaky kesim teklipl edilende bilgeşleýin nädogry jogap bermek /bu kesimi sag kartočkada has uzyn ýa-da gysga kesime deň diýip aýtmak/ bolýar. Iň soňundan "sada adam" jogap bermeli bolýar: bu ýerde onuň öz

pikirinde "galyp bilmekligi" /sebäbi ol indiwiidual-ýekelikde çözendä dogry jogap beripdi/ ýa-da toparyň basyşyna "tabyn bolýanlygy" ýüze çykarylýar. Aşyň synaglarynda "sadalaryň" üçden biri /37/ nädogry jogap berýärler, ýagny konform özüni alyp barşy ýüze çykaryrlar. Soňundan interwýu alnanda synagda başdan geçirilen ýagdaý soralypdyr. Ähli soralanlar köpçüligiň pikiriniň örän güýçli "bolýanlygyny" aýdyp, hatda "garaşsyzlar" hem toparyň pikirine garşy durmaklygyň iňňän kyndygyny, her gezekde hut özüniň ýalňyşýan ýaly bolup görünyändigini aýdypdyrlar. Ýeri gelende bellesek, toparyň basyşynyň ýekelikdäki adamyň pikir-duýgusyna karara gelmekligi täsiri hadysasy türkmen halk döredijiliginde keminden giçki orta asyrlar döwründen bäri mälimdir. "Aldarköse we kyrk söwdagär" beýanýetinde kösäniň ýaş ýetginjek ogly sygryny bazara satmaga alyp barýarka ömür ar almaklygyň küýünde ýören söwdagärler dilleşip, "Oglan geçiňi satuwa alyp barýarmyň?" sowaly bir-birlerinden bihabar ýaly berip, oglanyň pikirini üýtgedýärler we sygry geçiniň bahasyna alýarlar.

Aşyň usulçasynyň köp sanly özgertmeleri bolup /meselem, P.Kratçfildiň usulçasy/, ýöne onuň hemme ýagdaýda "dildüwşikli topar" mazmuny saklanyp, üstüsine-de toparyň özi ýörite tejribe maksady bilen tejribehana şertlerinde döredilýär. Şonuň üçin bu hadysa düşündiriliş berlenäde we dürli indiwiidleriň konformlyk derejesi kesgitlenende toparyň bu düýpli aýratynlygy göz önünde tutulmalydyr. Synag edilýänleriň berýän hasabaty we tejribeçileriň gelen netijeleri esasynda birnäçe baglanyşyklar ýüze çykarylýar. Şynag edilýänleriň hut öz-özlerine baha berşi boýunça olaryň tabynlyk häsiýeti hut olaryň öz şahsy aýratynlyklary esasynda düşündirilse-de /öz-özüne kembaha garamak ýa-da hususy kabul edişiň şikesliligi /, alymlaryň köpüsi konformlygy doly adamyň şahsy aýratynlygy hasaplamaýarlar. Elbetde, konformlyga zehiniň pesligi, öz-özüni aňlamaklygyň ýetmezçiligi ýaly şahsy häsiýetnamalaryň täsir edýänligi-de subut edildi. Ýöne edil şonuň ýaly-da konformlygyň derejesine tejribäniň geçiriliş ýagdaýy toparyň düzümi, gurluşy ýaly şertleriň täsir edýänligi-de anyklandy. Ýöne tejribeleriň usulyýet ýetmezçilikleri zerarly bu häsiýetnamalaryň konformlyga ähmiýeti ahyryna çenli derňelen däldir.

Şeýle ýetmezçilikleriň biri-de toparyň tejribehana-laboratoriýa häsiýeti bolup, ol aýdylýan pikiriň indiwiid üçin **ähmiýetini** doly göz önünde tutmaýar. Tejribe ýagdaýynyň indiwiid üçin ähmiýeti meselesi umumy sosial psihologiýada ýiti durýar. Bu ýerlikde ähmiýetlilik meselesiniň keminden iki tarapy bardyr. Bir tarapdan, teklipe edilýän materialyň indiwiid üçin umuman ähmiýeti barmy? Aşyň tejribelerinde bu dürli uzynlykdaky kesimler. Şeýle kesimleriň uzynlygyny deňeşdirmek umuman az ähmiýetli ýumuş bolup durýar. Birnäçe tejribelerde material üýtgedilip, kesimlere derek geometrik figuralaryň meýdanyny deňeşdirmek we ş.m. tabşyrylypdyr. Bu özgertmeler, elbetde, belli bir derejede materialyň synag edilýän üçin ähmiýetini ýokarlandyryp biler. Ýöne ähmiýetlilik meselesi tutuşlygyna çözülmän galýar, sebäbi onuň başga bir tarapy bar. Ähmiýetlilik sözüň doly manysynda bu şahsyýetiň hakyky işi we hakyky sosial baglanyşyklary bilen utgaşan ýagdaýdyr. Bu babatda ähmiýetlilik deňeşdirilýän zady saýlamak arkaly döretmek mümkin däl. Şeýle ýumuşlaryň çözüşinde ýüze çykarylýan konformlyk indiwiidiň durmuşyň çylşyrymly ýagdaýlaryndaky özüni

alyp barşyna dahylsyz bolup galmagy mümkindir : kesimleri deňeşdirmekde topara eglşik edip, ýöne adamyň öz ýolbaşçysy bilen ýüze çykýan dartgynlykda özbaşdaklygyny saklamagy ahmaldyr. Aşyň tejribeleri hakyky toparda adamyň hakyky özüni alyp barşynyň şekilini bermeýär. Bu taglymaty tankyt edýänleriň köpüsi geçirilen tejribeleriň netijesiniň hakyky ýagdaýlara ýaýradyp bolmajakdygyny belleýärler. Konformizmi derňeýän adaty tejribeleriň ählisinde «topar» hakyky sosial topar däl-de, hut tejribe üçin ýörite toplanan adamlar köpçüligi bolup durýar. Şonuň üçin bu ýerde toparyň indiwide edýän täsiri öwrenilenokda, tejribeçiniň goýan ýumşuny ýerine ýetirmek üçin wagtlaýyn birleşen adamlar toplumynyň ýagdaýy öwrenilýär diýmek adalatlydyr. Seredilýän tejribeleriň başga bir usulyýet nätakyklygy oňa gatnaşýan indiwidleriň bir-birine dahylsyzlygy, tejribeleriň bu aýratynlygyny P.Beýls belläp, ol Aşyň tejribelerinde indiwidler hakynda mälim zadyň ýokdugy baradaky meseläni ýiti goýdy. Elbetde, synag edýänleri dürli şahsyýet testlerinden geçirip, olaryň arasynda dürli şahsyýet häsiýetnamalarynyň paýlanylýandygyny anyklamak mümkin. Ýöne gürrüňi edilýän tejribede meseläniň bu tarapy däl-de, indiwidleriň **sosial** häsiýetnamalary olaryň gymmatlyklary, ynançlary we ş.m. ýüze çykarylýar. Haýsy toparyň göz önünde tutulýandygyny anyklamazdan bu sowala jogap berip bolmaýar. Synag edilýänleriň indiividual aýratynlyklary belli bir orun oýnaýar diýiläýen-de hem, hatda bu aýratynlyklar hem ýeterlik göz önünde tutulmaýar. Alymlaryň biriniň çaklaýşy boýunça Aşyň tejribelerinde-de dürli indiwidler dürli konformlygy ýüze çykarýar : bu topara ýa-da tejribeçä bolan konformlyk bolup biler. Ýokarda seredilen laboratoriya tejribeleriniň dowamynda ýüze çykan täsir bu ýerde örboýuna galýar: bu ýerde "öňden görüjilikli bahalandyryş", "rozental täsiri" we ş.m. bolup biler.

Emma konformizm dogrusyndaky tejribeleriň mazmunyny peseldýän has çuň pikir ýöretmeler hem bar. Bu pikire görä Aş tarapyndan esaslandyrylan özüni alyp barşyň ähli görnüşleri iňňän ýönekeý bolup, onda özüni alyp barşyň diňe iki görnüş-i-konformly we konformly däl görnüşleri tapawutlandyrylýar. Ýöne şeýle ülni diňe laboratoriya toparynda ýüze çykyp, bu topar "dagynyk" häsiýetli bolup, bilelikdäki işiň ähmiýetli häsiýetnamalary esasynda jebisleşen däl. Hakyky ýagdaýlarda bolsa şeýle işde Aşyň görkezilenlerinden düýpgöter başga özüni alyp barşyň üçünji görnüş-i-de ýüze çykyp bilýär. Ol konformly we konformly däl özüni alyp barşyňa sypatlarynyň ýönekeý birleşdirilmesi bolan /şeýle netije laboratoriya toparynda bolmagy mümkin/, şahsyýetiň **toparyň kadalaryny we ülnülerini aňly kabul etmegini** görkezýär. Şonuň üçin hakykatda özüni alyp barşyň iki däl-de, üç görnüş-i bolup, bu Aşyň tejribelerinde göz önünde tutulmandy¹. L.W.Petrowskiniň nusgasy boýunça: 1/ bu bir **topar içindäki yrylmaklyk**, ýagny toparyň pikirini garşylyksyz kabul etmek, 2/ **konformlylyk** – içki tarapdan ylalaşman, daşky tarapdan aňlanylan ýagdaýda topar bilen ylalaşmak, 3/ **kollektiwizm** ýa-da kollektiwleýin öz ornuňy kesgitlemek, şahsyýetiň kollektiwiniň bahasy we wezipesi bilen aňly raýdaşlygy esasynda döreyän özüni alyp barşyň çenden birmeňzeşligi.

¹ Seret: Petrowckiy A.W. Opyt pastroyeniya sotsialnoy psichologicheskoy konsepsii gruppovoy aktivnosti //Wopr.psichologii.1973. N-5

Görnüşü ýaly bu nusgada düýpgöter täze hadysa –kollektiw girizilip, ol diňe bir konformlyk bilen baglanyşykly meseläni däl, eýsem olaryň kiçi topar bilen baglanyşykly giň toparyna gaýtadan seretmekligi talap edýär.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaş toparlaýyn basyş hadysasynyň şahsyýete oňyn mazmunly täsir nusgasynyň-da bolup bilýändigini molla Azadynyň ile ýakasyny tanadan ogry barada hemmeleriň diňe gowy söz aýtmagyny haýyş edip, onuň halal ýola ugrukmagyny gazanyşynyň mysalynda görkezýär.¹

Konformlygy ýüze çykarmaklyga bagyşlanan adaty tejribeler barada aýdylanda bolsa olaryň bu hadysany ýüze çykarmaklygyň sap öwreniş tejribeleri bolup galýandygyny bellemek gerek.

Toparlaýyn jebislilik.

Kiçi toparlary kemala getirmegiň ikinji bir tarapy toparlaýyn jebislilik meselesidir. Bu ýerde aýratyn indiwiidiň nähili topara goşulyp, onuň kadalaryny, pikirini, özüni alyp baryş ülnüsini kabul edişi däl-de, toparda baglanyşyklaryň aýratyn görnüşiniň kemala geliş tutumy derňelýär: hut şu baglanyşyklar toparyň daşdan kesgitlenen gurluşyny adamlaryň psihologik umumylygyna, öz hususy kanunlary boýunça ýaşayan psihologik bedene öwrülmegine mümkinçilik berýär.

Toparlaýyn jebislilik meselesiniň-de öňden gelýän derňew däbi bardyr. Bu döp topara duýgy-emosional esasy bolan şahsyýetara gatnaşyklarynyň belli bir ulgamy hökmünde düşünmeklige daýanyar. Toparlaýyn jebislilik dürli hili düşündirilse-de ýokarda görkezilen umumy esas derňewlerde ähliumumy bolup galýar. Meselem, kiçi toparlary sosiometrik jähtde derňemek ugurda jebislilik şahsyýetara gatnaşyklarynyň özara sulh alyşmaklyga esaslanýan, saýlawlaryň ýokary göterimi arkaly aňladylýan derejesi hökmünde düşünilýär. Mälim bolşy ýaly, sosiometriýa ýörite "toparlaýyn jebisliligiň indeksini" tekliş edip, ol özara oňyn saýlawlaryň umumy sanyny saýlawlaryň mümkin bolan sanyna gatnaşygy hökmünde hasaplanypdyr. Bu özara saýlawlaryň mazmun häsiýetnamasy sosiometrik taglymatda nazara alynmaýar. "Toparlaýyn jebislilik indeksi" sap resmi häsiýetnamasy bolup galýar.

Adaty sosial psihologiýada bu meselä ýene-de bir çemeleşiş L.Festinger tarapyndan tekliş edilip, onda jebislilik toparda ýüze çykarylýan kommunikatiw baglanyşyklaryň ýygylgy we berkligi görnüşde düşündirilýär. Jebislilik bu ýerde "toparyň agzasyny onda saklamak üçin oňa täsir edýän güýçleriň jemi" häsiýetde kesgitlenýär. K. Lewiniň mekdebiniň Festingere eden täsiri bu kesgitlemä aýratyn mazmun berdi: "güýç" düşüňjesi toparyň indiwid üçin ýakymlylygy ýa-da onuň toparda bolmaklygyndan kanagatlanýandygy manyda düşündirilipdir. Ýöne ýakymlylyk we kanagatlanmaklyk toparyň gatnaşyklarynyň sap duýgy-emosional manysynda seljerilen soň, bu çemeleşiş sosiometriýadan tapawutly bolsa-da, jebislilik bu ýerde hem toparyň agzalarynyň duýma-emosional sulh alyşmaklygynyň ulgamy hökmünde göz önünde getirilipdir.

Adaty sosial psihologiýada, dogrusy, jebisliligi derňemegiň başga maksatnamasy-da tekliş edilendir. Bu T.Nýukomyň işleri bilen baglanyşyklydyr. Nýukom täze "ylalaşyk" düşüňjesini girizip, onuň kömegi bilen jebisliligi

¹ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. A., 2001, 301-302 sah.

düşündürmekçi bolýar. Ol Morenonyň we Festingeriň çemeleşişinden tapawutly pikiri öňe sürüp, onda jebislilik üçin toparyň agzalarynda belli bir ähmiýetli gymmatlyklara birmeňzeş ugrukmalaryň döremeginiň zerurdygyny nygtaýar. Bu pikir öz netijeliligine garamazdan, soňabaka meýdan taglymatynyň çäklendiriji gysawajyna düşen soň öz manysyny ýitirdi. Meňzeş ugrukmalaryň ösüşi, ýagny ylalaşygyň gazanylmagy indiwidleriň hereket meýdanyndaky dartgynlygyň aýrylmagy hökmünde düşünilip, üstesine-de, bu aýrylyş indiwidleriň belli bir duýgy-emosional hereketleriniň esasynda amala aşyrylýar diýip nygtalypdyr. Käbir düşündirilişler berilse-de jebisliligiň duýgy-emosional esasy dogrusyndaky pikir düşündirilişiň agzalan görnüşinde hem esasy bolupdyr.

Toparyň jebisliligini onuň bitewiligini ýüze çykarmak häsiýetde kesgitlemekden ugur alýan birnäçe tejribe derňewleri bardyr. Olaryň arasynda A. Beýwelasyň derňewi agzalmaga mynasyp bolup, onda toparlaýyn maksatlaryň häsiýetine aýratyn ähmiýet berilýär. Toparyň **operasional** (işewür) maksatlary - bu kommunikasiýa ulgamynyň göwnejaý ulgamyny guramakdyr; **simwoliki** (oňon) maksatlar – bu topar agzalarynyň ýekebara niýetlerine laýyk maksatlardyr. Toparyň jebisliligini maksatlaryň iki görnüşiniň-de amala aşyrylmagyna bagly bolýar. Görnüşi ýaly jebisliligiň düşündirilişi bu ýerde has ýaýraňdyr.

Eger-de toparyň esasy birleşdirijisi hökmünde onuň agzalarynyň bilelikdäki işi kabul edilse, onda jebisliligiň derňewine düýpgöter täze çemeleşiş esaslandyrmak mümkin. Toparyň kemala gelşi we onuň mundan beýläk ösüşi bu ýerde şu toparyň jebisliliginiň artmagy nukdaýda düşünilip, bu tutumyň esasynda duýgy-emosional ýakymlylyk däl-de, indiwidleriň bilelikdäki işe okgunly goşulmaklygy ýatýar. Ýöne munuň üçin jebisliligiň haýsydyr bir başga esasy tapmak zerurdyr. Ilkibaşdan bellemeli zat – gürrüň toparda adamlaryň bir-birine laýyk gelmekligi barada däl-de, toparyň jebisliligi dogrusynda gidýändigini nygtamakdyr. Gabat gelmeklik we jebislilik ýakyndan baglanyşykly bolsa-da, bu düşüňjeleriň her biri toparyň häsiýetnamalarynyň dürli jähtlerini aňladýar. Toparyň agzalarynyň bir-birine laýyk gelmekligi toparyň hut şu düzüminiň **mümkindigini**, öňde goýlan wezipeleri ýerine ýetirmäge ýardam edip biljekdigini, olaryň özara täsirde bolup biljekdigini aňladýar. Toparyň jebisliligi bolsa, onuň bu düzüminiň diňe bir mümkindigini däl-de, onuň iň ýokary derejede **birleşendigini**, onda toparyň agzalarynyň bilelikdäki işiň maksadyny, bu maksat bilen baglanyşykly gymmatlyklary ýokary derejede paýlaşyp bilýän gatnaşyklaryň aýratyn görnüşleriniň döreýändigini aňladýar. Jebisliligiň gabat gelmeklikden bu tapawudy jebisliligi iş düzgüni taglymaty jähtinde düşünmeklige getirýär.

Sosial psihologiýada jebisliligi derňemegiň özboluşly düzgüni A.W.Petrowskiý tarapyndan işlenildi. Ýöne bu pikirleri A.W.Petrowskiniň öň "toparlaýyn işjeňligiň stratometriki taglymaty" soňra bolsa "toparda şahsyýetara gatnaşyklarynyň iş bilen aralaşdyrylanlyk taglymaty" diýip atlandyrylan umumy nazaryýetinden üzňelikde seretmek bolmaz. Öz gezeginde bu taglymat kiçi toparyň ýokary derejesi – kollektiwiň (jemagatyň) sosial psihologik taglymatyny döretmek synanyşygy bilen baglanyşyklydyr. A.W. Petrowskiniň bu taglymaty soňra seredilmeli bolsa-da, bu ýerde onuň jebislilige çemeleşişiniň üstünde durup

geçmeklik ýerliklidir. Esasy pikir kiçi toparyň bütin gurluşyny üç sany (soňky düzedişde – dört) esasy gatlakdan durýanlygyndan ybaratdyr ("strat" - gatlak taglymatyň birinji adyny döredýär): toparlaýyn gurluşyň daşky gatlagy – bu derejede aralaşdyrylmadyk, gös-göni duýgy-emosional şahsyýetara gatnaşyklary bolup, ol adaty sosiometrik usul arkaly öwrenilýär : ikinji gatlak, - has çuň hadysa bolup, "gymmatlyk ugrukmasynyň birligi" (GUB) adalgasy bilen bellenýär we bu ýerde gatnaşyklar bilelikde iş bilen aralaşdyrylýar. Bu aralaşdyrylma toparyň agzalarynyň bilelikdäki işiň tutumyna dahylly esasy gymmatlyklara bolan ugrukmasynyň gabat gelmekliginde ýüze çykýär. Toparyň agzalarynyň arasyndaky gatnaşyklar bu ýerde sulh almaklyk ýa-da almazlyk esasynda däl-de, gymmatlyk ugrukmasynyň meňzeşligi esasynda guralýar. Sosiometriýa öz usulçasyny saýlaw esasynda gurup, bu saýlawyň motiwini görkezmandi. Şol sebäpli ikinji gatlagy (GUB) öwrenmek üçin saýlawyň motiwini ýüze çykarýan başga usulça zerurdyr. Sereďän taglymatymyz bu motiwleri ýüze çykarmaga açary salgy berýär : bu – bilelikdäki işe dahylly bolan gymmatlyk ugrukmalarynyň gabat gelmekligi. Toparlaýyn gurluşyň üçünji gatlagy has çuň ýerleşip, indiwiidiň bilelikdäki işe has ýokary "goşulmaklygyny" göz önünde tutýär: bu derejede toparyň agzalary toparlaýyn işiň maksadyna raýdaş bolýar, ony paýlaşýar, eger-de bu gatnaşyklary, şeýle hem bilelikdäki iş bilen aralaşdyrylan gatnaşyklary derňemeklige usulça tapylsa, agzalaryň bir-birlerini saýlamaklygynyň has ähmiýetli motiwlerini ýüze çykarmak bolardy. Çak bilen saýlawyň motiwleri bu derejede has umumy gymmatlyklary kabul etmek, zähmete beýleki adamlara, dünýä bolan has umumy gatnaşyklar bilen baglanyşykly bolardy. Bu üçünji gatlak toparlaýyn gurluşyň «ýadrosy» hasaplanyp, derňewiň mundan beýläkki gidişi bu gatlagy anyklamaklygyň tärlerini tapmaklyga gönükdirilendir.

Aýdylanlaryň ählisi toparyň jebisliligine düşünmeklige gös-göni dahyllydyr. Bu häsiýetnama bu ýerde toparlaýyn işiň ösüşine laýyk gelýän topar içindäki baglanyşyklaryň ösüşi hökmünde ýüze çykýar. Toparlaýyn gurluşyň üç gatlagy şol bir wagtyň özünde toparyň ösüşiniň we jebisliliginiň üç derejesi hökmünde seredilip bilner. Birinji derejede (bu topar içindäki gatnaşyklaryň ýüzleý gatlagyna dogry gelýär) jebislilik hakykatdan-da duýgy-emosional baglanyşyklaryň ösüşinde ýüze çykýar. Ikinji derejede (bu gatlag GUB dogry gelýär) toparyň mundan beýläkki jebisleşmesi bolup, ol bilelikdäki iş bilen baglanyşykly gymmatlyklaryň esasy ulgamynyň gabat gelmeginde ýüze çykýar. Üçünji derejede (muňa topar içindäki gatnaşyklaryň "ýadro" gatlagy dogry gelýär) toparyň jebisligi onuň agzalarynyň toparlaýyn işiň umumy maksady paýlaşýandygynda ýüze çykýar. Bu ýerde bellemeli düýpli pursatlaryň biri jebisligiň ösüşiniň diňe maglumat alyşmak amalyýetiniň ösüşiniň hasabyna däl-de (meselem, Nýukomda bolşy ýaly), bilelikdäki işiň esasynda amala aşyrylýandygydyr. Mundan başga-da toparyň birligi onuň agzalarynyň gymmatlyk ugrukmalarynyň **meňzeşligi** hökmünde däl-de, bu meňzeşligiň toparyň agzalarynyň bilelikdäki işi ýerine ýetirende olaryň **amaly hereketleriniň düzümine goşulýandygy** hökmünde düşündirilýär. Jebislilik şeýle düşündirilende seljerişiň üçünji derejesi – gymmatlyk ugrukmasynyň birligini ýüze çykarmakdan birligiň has ýokary görnüşini – toparlaýyn işiň maksadynyň birligini ýüze çykarmak meselesi döreýär. Bu soňky

jebisliliginde ýokary derejesi bolup durýar. Bilelikdäki işiň maksatlarynyň hut özüniň-de belli bir gymmatlyk bolup durýanlygy sebäpli toparlaýyn işiň maksatlarynyň gabat gelmekligini-de, şol bir wagtyň özünde toparyň gymmatlyk birliginiň ýokary derejesi hökmünde seretmek mümkin. Şeýlelikde, derňew amalyýetinde jebislilik, bir tarapdan, bilelikdäki işiň dersine degişli gymmatlyklaryň gabat gelmekligi, başga bir tarapdan, bu gabat gelmekligiň özboluşly işde amala aşyrylmagy hökmünde seljerilmegi maksada laýykdyr.¹

Jebisliligiň teklipe edilen taglymatynyň tejribe barlygy birnäçe işlerde amala aşyrylyp, olaryň arasynda üç esasy ugry ýüze çykarmak mümkin. Olaryň birinjisi R.S.Nemowyň we Ý.W. Ýanotowskaýanyň işlerinde berlip, onda işiň dürli görnüşlerinde topar üçin aýratyn ähmiýetli gymmatlyklaryň toplumy ýüze çykarylýar /munuň üçin deňeşdirme mysalynda talyplar we işçiler toparlary öwrenilýär/. Ikinji ugur W.W.Şpalinskiniň işleri bilen baglanyşykly bolup, ol jebislilik bilen /GUB-nyň barlygy hökmünde düşündirilýän/ toparyň işe ukyplylygy, guramaçylygy we ş.m. görkezijileriniň arasynda baglanyşygyň bardygyny ýüze çykarmaklyga gönükdirilendir. A.I.Donsowyň işi bilen baglanyşykly üçünji ugur bolsa toparlaýyn işjeňligiň ýadro gatlagyny, ýagny nähili ýagdaýda takyk toparlaryň amaly işinde bilelikdäki toparlaýyn işe degişli bolan gymmatlyk ugrukmasynyň gabat gelmekliginiň ýüze çykýandygyny derňeýär.

Moskwanyň 14 sany orta mekdebinde geçirilen A.I.Donsowyň tejribesi mugallymlaryň işinde olaryň öz işiniň gymmaty hakyndaky düşüňjeleriň olaryň işiniň "dersi" bolan okuwçy hakyndaky gündelik okuw-terbiýeçilik işinde amala aşyrylyşynyň nähili gabat gelýändigini ýüze çykarmaga bagyşlanandyr. Başgaça aýdanynda derňewde jebisliligiň iki gatlagy ýüze çykarylýar: "nusga" okuwçyny bahalandyrmakdaky jebislilik we hakyky okuwçylary bahalandyrmakda ýüze çykýan jebislilik. Derňewiň netijesinde mekdebiň mugallymlarynyň hakyky okuwçylara berýän bahalarynyň umumylygy olaryň okuwçynyň nusgasy, ülnüsi hakyndaky düşüňjeleriniň jebisliliginden ýokarydygy anyklandy. Başgaça aýdanynda hakyky jebislilik işdäki pikirleriň umumylygy gönüşdäki jebislilikden has ýokarydyr. Dogrusy, derňewiň ikinji bölümi has üýtgeşik netije berdi. Haçanda bahalandyrmak üçin okuwçylar däl-de, kärdeş mugallymlar teklipe edilende, bu ýagdaýda tersine, nusga mugallym dogrusyndaky gymmatlyk düşüňjeleriň umumylygy, hakyky kärdeşlere berilýän bahalaryň umumylygyndan has pes boldy. Bu ýagdaýyň düşündirilişi belli bir derejede garaşylmaýan häsiýetde bolsa-da, ol esasy düzgüni tassyklaýar: mugallym üçin mugallym esasy işiň dersi bolman soň ony bahalandyrmakdaky gymmatlyklaryň gabat gelmekligi bu toparyň takyk işiniň gös-göni düzüjisi dälendir. Tersine, nusga ülni derejedäki mugallym-kärdeş mugallymyň gös-göni amaly işine goşulýan gymmatlyk bolup durýar. Şeýlelikde, toparyň hakyky jebisliligi ilkinji nobatda bilelikdäki işiň dowamynda amala aşyrylýar diýen çaklama tassyklanýar.²

Jebislilige şeýle çemeleşiş kiçi topary kemala getirmek meselesine täzeçe çemeleşmäge mümkinçilik berýär. Daşky şertler bilen başy jemlenýän kiçi topar

1.Donsow A.I. Prinsipy sosinalno-psihologičeskago analiza // teoretičeskiye i metodologičeskiye problemy sosialnoy psihologii. M., 1971.71-sah.

² Seret : Donsow A.I.Problemy gruppovoy spločennosti. M.,1979

psihologik umumylyk hökmünde kemala gelmek üçin uzak tutumy başdan geçirýär. Bu tutumyň möhüm mazmunlarynyň biri-de toparlaýyn jebisliligiň ösmegidir. Bu ösüş tutumynda topar diňe bir kadalary, gymmatlyklary "döretmek", agzalary bolsa ony ýöne «özleşdirmek» bilen çäklenilýär. Toparyň kem-kemden has çuň umumylygy döräp, onda toparyň hut esasy işiniň gymmatlyklary kem-kemden aýry-aýry indiwidler tarapyndan paýlanyşylyp başlaýar. Bu paýlanyşma gymmatlyklaryň olara "ýarap" ýa-da "ýaramaýanlygy" üçin däl-de, bu gymmatlyklaryň olaryň bilelikdäki işine goşulýandygy sebäpli döreýär. Toparyň her bir agzasy üçin iş şeýle ähmiýetli bolup, ol bu gymmatlyklary maglumat geçirijiň ynançlaryň ösüşi esasynda däl-de, özleriniň toparyň işine doly we işjeň goşulýandygy üçin kabul edýär. Psihologik jähtde topary döredýän esasy sebäp bilelikdäki iş bolup durýar. İş şeýlelikde toparyň ýaşayşynyň diňe daşky şerti bolman, onuň içki esasydyr. Bu işiň ösüşi esasynda topar özgerýär, dürli ösüş döwürleri geçýär we kollektive-jemagata öwrülýär.

Ýöne toparyň bu ösüş derejesini ýörite seljermekden ozal toparda bolup geçýän birnäçe dinamiki hadysalaryň üstünde durup geçmek zerurdyr.

Kiçi toparlarda liderçilik we ýolbaşçylyk.

Kiçi toparyň dinamiki hadysalaryny häsiýetlendirmekde topar nähili gurulýar, kim ony guramaklyk wezipesini öz üstüne alýar, topary dolandyrmak işiniň psihologik "şekili" nähili diýen ýaly sowallar tebigy döreýär. Liderçilik we ýolbaşçylyk meselesi sosial psihologiýanyň esasy meseleleriniň biri bolup, bu hadysalar diňe bir toparlaýyn işiň birleşdirilmesine degişli bolman, bu birligiň alyp baryjysyny-subýektini beýan edýär. Haçan-da bu meselä "liderçilik meselesi" diýilse, onda bu hadysany derňemegiň örän dar sosial psihologik däbine eýerildiği hasaplanylýar. Häzirki zaman şertlerinde ol topara ýolbaşçylyk etmek meselesi hökmünde goýulsa ýerlikli bolar. Şonuň üçin adalgalary tapawutlandyryp, "lider" we "ýolbaşçy" düşüňjelerini anyklamalydyr. Rus we nemes dilinden tapawutlylykda inlis dilinde bu iki düşüňje "lider" diýlip aňladylýar. Liderçilik düşüňjesi toparda "ýokarlaýyn-wertikallaýyn" döreýän /ýagny edara etmek we tabyn bolmak manyda/ psihologik gatnaşyklaryň häsiýetnamasyna degişlidir. Ýolbaşçylyk düşüňjesi toparyň ähli işiniň guralyşyna, ony dolandyryş tutumyna degişlidir.

Sosial psihologiýada "lider" we "ýolbaşçy" düşüňjeleriniň mazmuny kesgitlenendir. Bu mesele has doly B.D.Parygin tarapyndan işlenilip, ol lider bilen ýolbaşçynyň tapawudyny şeýle berýär: 1) lider esasan toparda şahsyýetara gatnaşyklarynyň dolandyryan bolup, ýolbaşçy bolsa toparyň sosial gurama hökmünde resmi gatnaşyklaryny dolandyrýar; 2) liderçilik kiçi gurşaw şertlerinde ýüze çykyp /kiçi topar/, ýolbaşçy bolsa uly gurşawyň düzüjisi bolup, jemgyýetçilik gatnaşyklaryň ähli ulgamy bilen baglanyşykly bolýar; 3) liderçilik özakymlaýyn döräp, islendik sosial toparyň ýolbaşçysy bolsa bellenilýär ýa-da saýlanýar: umuman, ýolbaşçylyk özakymlaýyn däl-de, maksada gönükdirilen, sosial gurluşyň dürli düzüjileriniň gözegçiligi astynda döreýär; 4) liderçilik hadysasy durnukly däldir, onuň durnuklylygy, dowamlylygy toparyň keýpine bagly bolup, ýolbaşçylyk hadysasy has durnuklydyr; 5) liderçilikden tapawutlylykda

elastyndakylara ýolbaşçylyk etmek dürli çäklendirmeleri özünde jemleýän bolsa, bu hukuk liderde ýokdur; 6) ýolbaşçynyň netijä gelmek tutumy örän çylşyrymly we bu topara garaşly bolmadyk köp sanly şertler bilen aralaşdyrylan bolup, lider bolsa diňe toparyň işine dahylly meseleler dogrusynda netije gelýär; 7) lideriň iş ulgamy esasan kiçi topar bolup, ýolbaşçynyňky bolsa has giňdir, çünki ol kiçi topary has giň sosial ulgamda görkezýär¹. Bu tapawutlyklary belli bir üýtgeşmeler bilen beýleki awtorlar hem görkezýär.

Görnüşi ýaly lider bilen ýolbaşçy şol bir wagtyň özünde birmeňzeş görnüşli ýumuşlary çözürlär : olaryň ikisi-de topary ugrukdyryp, ony belli bir ýumuşlary çözmeklige gönükdirmeli, bu ýumuşlary çözmek üçin zerur bolan serişdeler barada aladalanmaly bolýar. Lider bilen ýolbaşçy öz gelip çykyşy boýunça tapawutlanýan-da bolsa, olaryň işiniň psihologik häsiýetnamasynda umumy häsiýetler bardyr. Munuň özi olara birmeňzeş iş hökmünde seretmäge belli bir derejede esas berýär. Ýöne derňewlerde bu meseleler köplenç ýeterlik derejede saýgarylmaýar.

Liderçilik toparyň belli bir agzalarynyň özüni alyp barşynyň sap psihologik häsiýetnamasy bolup, ýolbaşçylyk bolsa köp derejede topardaky gatnaşyklaryň sosial häsiýetnamasydyr : ilkinji nobatda dolandyryşyň we tabyn bolmaklygyň wezipeleriniň paýlanyşy boýunça liderçilikden tapawutlykda ýolbaşçylyk jemgyýet tarapyndan çäklendirilen hukuk tutumydyr.² Ýolbaşçynyň işiniň psihologik mazmunyny öwrenmek üçin liderçiligiň mehanizmi hakyndaky düşüňjeleri ulanmak mümkin. Ýöne diňe bu döredijini bilmeklik ýolbaşçynyň işiniň doly häsiýetnamasyny bermeýär. Şonuň üçin bu meseläni seljermekligiň yzygiderligi şeýle bolmaly : ilki liderçiligiň döredijisiniň umumy häsiýetnamasyny ýüze çykaryp, soňra bu döredijini ýolbaşçynyň takyk işinde düşündirmek.

Ilki döwürde lider takyk ýumuş çözlende topary guramak üçin agzalaryň özara täsirleri netijesinde öňe saýlanýan toparyň agzasy hökmünde düşündirilýärdi. Ol beýleki agzalara seredeniňde işjeňligiň has ýokary derejesini görkezýän, ýumuş çözlende oňa işjeň gatnaşýan we täsir edýän adamdyr. Şeýlelikde, lider takyk ýagdaýda öňe saýlanyp, öz üstüne belli bir wezipeleri alýar. Galan agzalar liderçiligi **kabul edýärler**, ýagny lidere degişlilikde oňa tabyn bolýan, onuň mysalyna eýerýän ýagdaýdaky gatnaşygy guraýarlar. Liderçilige toparlaýyn hadysa hökmünde seretmek zerurdyr: lider ýekelikde öz manysyny ýitirip, ol mydama toparlaýyn gurluşyň düzüjisi hökmünde ýüze çykýar: liderçilik bolsa bu gurluşdaky gatnaşyklar ulgamydyr. Şonuň üçin liderçilik hadysasy kiçi toparyň dinamiki hadysalaryna degişlidir. Bu hadysa belli bir derejede gapmagaşylyklydyr: lideriň "döwtalaplyk" derejesi bilen toparyň beýleki agzalarynyň onuň aýgtyly hyzmatyny kabul ediş derejesiniň gabat gelmezligi hem mümkindir. Lideriň hakyky mümkinçiliklerini anyklamak - munuň özi toparyň beýleki agzalarynyň ony nähili kabul edýändigini ýüze çykarmak diýmekdir. Lideriň topara edýän täsiriniň derejesi-de hemişelik ululyk däl: belli bir şertlerde onuň

¹ Seret: Parygin B.D. Osnovy sosialno-psihologičeskoý teorii. M.,1971. 310-311 s

² Seret: Wolkow I.P. Stil rukowodstva pri rešenii zadač sosialno-razwitiya kollektiwa predpriyatiya //Sotsialnaya psihologiya i sotsialnoye planirovani. L., 1973. 84-sah.

liderçilik mümkinçilikleri ýokarlanyp, başga bir şertlerde peselip biler.¹ Kähalatlarda lider düşünjesi "at-abraý" düşünjesi bilen gatyşdyrylmasy göwnejaý däldir: elbetde, lider topar üçin at-abraý bolup durýan-da bolsa islendik at-abraý ony göterýän adamyň liderçilik mümkinçiliklerini tassyklamaýar. Lider haýsydyr bir toparlaýyn ýumşuň çözlüşini guramaly bolup, ýöne at-abraýyň şeýle hyzmaty ýerine ýetirmegi hökman däldir; ol ülni, nusga häsiýetde bolsa-da ýumşuň çözlüşini öz üstüne almazlygy mümkindir. Şonuň üçin liderçilik hadysasy bu inňän özboluşly hadysa bolup, başga düşüňjeler arkaly ony beýan edip bolmaýar.

Liderçiligiň döreýşiniň taglymatlary. Sosial psihologiýada liderçilik hadysasy dogrusyndaky onuň tebigaty, gelip çykyşy hakyndaky mesele has öňden gozgalýar. Liderçiligiň gelip çykyşyna düşünmekligiň üç nazaryýet çemeleşilişi bardyr.

"Syptlar taglymaty" /kähalatlarda "harizmatiki" taglymat diýlip, "harizma" -hak nazary salnan dürli dini ulgamlarda adamyň bagtyna inen zat hökmünde düşündirilipdir/. XIX asyryň ahyryndaky, XX asyryň başyndaky nemes psihologiýanyň düzgünlerinden ugur alyp, esasan, lideriň dogabitdi häsiýetlerine üns berýär. Bu taglymatyň nukdaýyndan lider bolmak hemme adama başartmaýar, onuň üçin adam şahsy syptlaryň belli bir toplumyny ýa-da belli bir psihologik häsiýetleriň birleşmesini özünde jemlemeli. Dürli ýazarlar lidere zerur bolan syptlary ýa-da häsiýetnamalary ýüze çykarmaga synanyşdylar. Amerikan sosial psihologiýasynda bu syptlaryň toplumu has endigan bellenilip, bu syptlaryň esasynda liderçilige saýlanyp alynýan adamlar üçin testler döredilýär. Ýöne tiz wagtda şeýle ýumşuň çözülmeginiň kyndygy aýan boldy. 1940-njy ýylda K.Berd 79 syptdan ybarat test düzüp, ondaky syptlary dürli ýazarlar "liderçilik" häsiýetleri diýip belläpdir. Olaryň içinde ugurtapyjylyk, göwünjeňlik, sözleşmäge meýillilik, wäşilik, döwtalaplylyk, özüne ynamlylyk, dostlaşmaga meýillik /soň-soňlar Stogdil bulara hüşgärlik, dabaralylyk, şirin dillilik ýaly syptlary goşupdyr./ Emma bu syptlaryň dürli awtorlardaky ýaýbaňlygyna nazar salsak, onda bularyň hiç biri sanawda belli bir orunda durnukly getirilmändir : agzalan syptlaryň 65% diňe bir gezek, 16-20%-iki gezek, 4-5%-üç gezek we diňe 5% dört gezek agzalypdyr. "Erkiň güýji" we "akyl" diýen syptlar dogrusynda dürli garaýyşlar döräp, bu lider üçin aslynda durnukly syptlary seçip almak meselesine şübhe dörettdi. Stogdiliň üsti doldurylan sanawy çap edilenden soňra düýpgöter garşylykly pikir döräp, bu taglymat ret edildi.

Bu taglymatyň garşysyna düýpli bellikleriň biri Ý.Žennings tarapyndan edilip, ol bu taglymatyň lideriň däl-de, tejribeçiniň syptlaryny şöhlendirýändigini aýdypdyr. Syptlar taglymatyndan nägilelik şeýle güýçli bolansoň onuň garşysyna hatda "syptсыз лидер" taglymaty-da döredilipdir. Ýöne bu taglymat hem lideriň nireden döreýändigini, hut liderçilik hadysasynyň gelip çykyşy hakynda hiç zat aýdyp bilmändir.

---

1 Seret: Kričewskiý R.L., Ryžak M.M. psihologiýa rukowodstva i liderstwa w sportiwnom kollektiwe. M., 1975.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adamlaryň akyl-paýhas gorunyň asyl durkuna laýyklykda, olaryň hakaýyl, hanaýyl we hamaýyl derejelerini tapawutlandyryp, birinjiniň "asman paýhasy Hakdan berlendir" – diýip belleýär"¹.

Sypatlar taglymatynyň deregine täze düşündiriliş dörap ol "**liderçiligiň pursatlaýyn taglymaty**" taglymatynda jemlenipdir. Bu taglymatda sypatlar taglymaty doly inkär edilmän, ýöne liderçilik esasan ýagdaýyň önümi hasaplanýar.

Toparlaýyn durmuşyň dürli ýagdaýlarynda aýry-aýry agzalar öňe saýlanyp, olar beýlekilerden iň bolmanda bir häsiýetiniň artykmaçlygy bilen üstem bolýarlar; hut şu ýagdaýda üstem häsiýetleriň zerurlygy sebäpli, bu sypatlary özünde jemleýän adamlar lider bolýarlar. Şeýlelikde, häsiýetleriň dogabitdiligi pikiri ret edilip, lider takyk ýagdaýda özüne mahsus sypatlary beýlekilerden ökde, işjeň ýüze çykaryar diýen pikir kabul edilýär. Lideriň sypatlary ýa-da häsiýetleri çendan-otnositeldir. Liderçiligiň pursatlaýyn taglymatynyň hut şu häsiýeti Piaže tarapyndan tankytlanyp, onuň pikiriçe bu ýagdaýda lideriň işjeňligi meselesi aradan aýrylyp, ol haýsydyr bir ýelgamaga, pyrlampaja öwrülýär. Pursatlaýyn taglymatyň bu gowşaklygyny oňa soňra edilen goşuntgylar-da halas edip bilmedi : bu taglymatyň bir görnüşinde lideriň döreýşinde esasy pursat onuň topar tarapyndan hödürilenmegi, toparyň bu adam dogrusynda zerurlyk küysemegi bolup durýar diýen pikir öňe sürülýär / bu çemeleşiş kähalatlarda hyzmatlaýyn çemeleşiş diýip hem atlandyrylýar/.

Şeýle pikir ýöretmelerdäki göze görnüp duran kemçiligi ýeňip geçmek maksady bilen Hartli näme üçin diňe belli bir adamlaryň lider bolýandygyny, näme üçin onuň döreýşini diňe ýagdaýyň kesgitlemeýändigini düşündirýän dört "ülňüni" tekliptdi. Birinjiden, Hartliniň pikiriçe, eger-de kimdir biri bir ýagdaýda lider bolsa, onuň başga bir ýagdaýda hem lider bolmaklygy mümkindir. Ikinjiden, stereotipleriň täsiri netijesinde bir ýagdaýda ýüze çykan liderler kähalatlarda topar tarapyndan "umumy lider" hökmünde kabul edilýär. Üçünjiden, adam bir ýagdaýda lider bolup abraý gazanýar we bu abraý oňa başga bir ýagdaýda hem lider bolmaklyga ýardam edýär. Dördünjiden, adama hakykatdan hem belli bir sypatlar mahsus bolup, şonuň üçin aýry-aýry adamlara "kär agtarmak" häsiýetlidir: munuň netijesinde olar özlerini hut şu "kär berler" ýaly alyp barýarlar. Liderçiligiň pursatlaýyn taglymatyndaky onuň çendanlyga syrykdyrylmak häsiýetini ýeňip geçmek üçin getirilen pikir ýöretmeler örän ýabygorlydyr. Hakykatda bu ýerde meseläniň hakyky seljermesi däl-de, syn etmä esaslanýan birnäçe ýiti belliklerdir. Muňa garamazdan pursatlaýyn taglymat örän meşhur boldy : hut şonuň esasynda "toparlaýyn dinamika" mekdebinde liderçiligiň köp sanly tejribe derňewleri geçirildi.

Ylmyň taryhynda bolşy ýaly, bu iki sany çendan birtaraplaýyn çemeleşiş üçünji, meseläniň has ylalaşykly çözlüşini berýän görnüşini dörettdi. Bu üçin görnüş "**liderçiligiň jemleýji-sintetiki taglymaty**" - diýip atlandyrylýan ugurda berlip, onda liderçilik toparda şahsyýetara gatnaşyklaryny guramak tutumyny dolandyrmaklygyň subýektidir. Şeýle çemeleşişde liderçilik toparyň hyzmaty bolup, onuň öwrenilişi ilkinji nobatda toparyň maksadynyň we wezipesiniň

---

¹ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. A., 2001, 191 sah.

nukdaýyndan amala aşyrylmalydyr /ýöne lideriň şahsyýetiniň gurluşy ünsden düşürilmeli däldir/. Mundan başga-da toparyň durmuşyna degişli beýleki üýtgeýjileri-de /meselem, onuň ýaşayşynyň dowamlylygy/ öwrenmek teklipe edilýär. Görnüşi ýaly çemeleşişini "sintetik" häsiýeti köp derejede liderçiligi öwrenmeklige toplumlaýyn çemeleşmek bilen gatyşdyrylýar. Bu babatda sintetiki taglymatyň birnäçe artykmaçlygy bardyr.

Peder sosial psihologiýamyzdaky derňewleriň köpüsi, daşky tarapdan, bu taglymatyň çäginde amala aşyrylýan bolsa-da, bu işlerde topardaky dinamiki proseslere täze usulyýet çemeleşiş bilen baglanyşykly täzelikler duýulýar. Toparlardaky liderçilik hadysasyny derňemegiň ýene-de ugry ony bilelikdäki işiň ýerliginde seredilmek bilen baglanyşyklydyr. Bu düzgün esasynda ýöne bir "ýagdaý" seredilmän, toparlaýyn işiň takyk wezipesi öňe sürülýär. Bu wezipäni ýerine ýetirmek tutumynda toparyň agzalary topary belli bir maksada ýetmek üçin gurap bilijilik ukybyny ýüze çykaryrlar. Bu tutumda lider toparyň beýleki agzalaryndan özüniň aýratyn sypatlary bilen däl-de, olara ýokary derejede täsir edip bilýänligi bilen tapawutlanýar.¹

Liderçiligiň usuly

Bu meselä girişmezinden ozal bellemeli zat-sosial psihologiýanyň däbinde ýolbaşçylygyň däl-de, hut liderçiligiň usuly meselesiniň, derňelýändigini nygtamakdyr. Adalgaryň ýokarda görkezilen iki manyly ulanylyşy zerarly köplenç bu meseläni ýolbaşçylygyň usuly diýip atlandyryrlar. Gynansak-da, şeýle yzygiderliligiň ýoklugy bu ugurdaky amala aşyrylan deslaby tejribelerinde hem /Lewiniň, Lippitiň we Uaýtyň ýolbaşçylygynda «toparlaýyn dinamika» mekdebinde geçirilen tejribeler/ duýulýar. Tejribe ýetginjek çagalar toparynda /11-12 ýaşly oglanlar/ geçirilip, onda çagalar ulularyň ýolbaşçylygynda ýörite materialdan ýüzüň nikabyny ýasadylar. Üç toparyň ýolbaşçylary /çagalar toparynda özakymlaýyn dörän liderler däl-de, uly adamlardan ybarat ýolbaşçylar/ ýolbaşçylygyň dürli usulyny görkezip, tejribeçiler soňra üç toparyň işiniň netijeliligini deňeşdirdiler. Ulularyň ýüze çykaran ýolbaşçylyk usullary şu günki güne çenli sosial psihologik edebiýatda meşhur bolan "awtoritar", "demokratiki" we "başyna goýberilen" adalgalar bilen aňladyldy. Aslynda "başyna goýberilen" adalgasy Lewiniň adalgasynyň erkin terjimesi bolup durýar./ Görkezilen adalgalaryň atlandyrylyşy Lewiniň şahsy terjimehaly we durmuş orny bilen baglanyşyklydyr. Tejribeler Lewin Faşistik Germaniýadan, ikinji jahan urşy başlanan wagty ABŞ-a emigrasiýa gidenden soňra geçirilip, awtor üçin degişli syýasy bahalandyryşa eýe boldy. Özüniň antifaşistik garaýşyny aýan edip, Lewin "awtoritar", "demokratiki" adalgalaryny belli syýasy manyda ulanýar. Ýöne bularyň hemmesi diňe şertli aňlatma bolup, psihologik tejribelerde awtoritarizmiň ýa-da demokratizmiň syýasy durmuşdaky manysyny ýüze çykarmak maksat edilip goýuldy diýmek nädogrydyr. Hakykatda bolsa gürrüň diňe karara gelmekligiň görnüşiniň psihologik şekili hakynda barýar. Ýüze çykarylan ýolbaşçylyk usullaryň hiç hili syýasy manysy ýokdur. Ýöne adalga derňewlerde mümkingadar

¹ Żerebsowa N.S. Liderstwo w malyh gryppah obýekt sosialno-psihologičeskogo issledowaniýa //Rukowodstvo i liderstwo. L., 1978, 59 sah.

syýasy gabat gelmeleriň bolýanlygy zerarly kynçylyk döredýär. Şonuň üçin sosial psihologiýada haçan-da “awtoritar”, “demokratik” ýa-da “başyna goýberilen” ýaly liderçiligiň usullary barada gürrüň açylanda her gezekde nämäniň göz önünde tutulýandygyny ýörite nygtamak zerurdyr. Kähalatlarda bu adalgalaryň şeýle bulaşyklygyndan dynmak üçin ýörite adalgalary kabul etmek hödürlenýär. Meselem, görkezme beriji “direktiw”, köp maslahatly “kollegial” we “rugsat ediji” /liberal/ usullar girizilip, ýöne olaryň psihologik şekilleri öz durnuklylygyny saklaýar. Bu babatda Lewin tarapyndan ýüze çykarylan liderçiligiň usullarynyň nämäni aňladýandygyny takykklamalydyr. Şeýle synanyşyklar köp edilip, olaryň netijesinde meseläniň iki tarapy takyklandy: toparda lideriň teklipläp edýän çözüşleriniň mazmuny we bu çözüşleriň amala aşyrylyş tilsimi /usullary, tärleri/. Şuňa laýyklykda üç usulyň her birini iki häsiýetnama boýunça şeýle beýan etmek mümkin:

Görnüş tarapy

Mazmun tarapy

Awtoritar usul

Işewür, gysga görkezmeler

Iş toparda önünden meýilnamalaşdyrylmaýar /doly göwrümünde/.

Gadagan etmeklilik
sypaýyçylyksyz, gazaply,

Işiň diňe gös-göni maksatlary kesgitlenip,
galany nämälim bolup galýar.

Dili düşnükli, äheňi ýakymсыз.

Ýolbaşçynyň sözi aýgıtlaýjy.

Öwmekligi we käýinji
subýektiw häsiýetli

Emosiýalar, duýgular
hasaba alynmaýar.

Usullary görkezmek adaty däl

Lideriň orny toparyň daşynda

Demokratik usul

Görkezmeler teklipläp
ediji görnüşde.

Çäreler önünden däl-de, toparda
meýilnamalaşdyrylýar.

Sözi gurak däl, ýolbaşçylyk
äheňinde

Teklipleriň amala aşyrylyşyna
hemme jogap berýär.

Öwmek we käýinç bermek
maslahat beriji äheňde

Işiň ähli bölümleri diňe bir teklipläp
edilmän, ara alnyp maslahatlaşylýar.

Buýruk bermek we gadagan
etmek çekişmeler bilen
utgaşýar.

Lideriň orny toparyň daşynda

Başyna goýberilýän usul

Aheňi-ylalaşykly Iş toparda öz akymyna gidýär

Öwmek, käýinç bermek ýok Lider görkezme bermeyär

Hiç hili hyzmatdaşlyk ýok Işiň bölümleri aýry-aýry
höweslerden durýar ýa-da
täze liderden itergi alýar.

Lideriň orny bilniksizden
toparyň daşynda

Elbetde, islendik nusga ýaly, bu nusga hem liderçiligiň ähli taraplaryny we ýüze çykyşyny öz içine alyp bilmez. Nulgany mundan hem çylşyrymlaşdyryp, onuň esasynda iki däl-de üç şerti goýmak-da bolar: meselem, lideriň işiniň mazmuny, täri ýa-da usuly /sözüň dar manysynda/ işiň häsiýeti ýaly esaslar girizmek.¹ Eger görnüşe bölünende bu esaslary göz önünde tutup, olaryň mümkingadar utgaşmalary guralsa, onda biz lideriň giňişleýin häsiýetnamasyny alsak-da, onuň ähli taraplaryny göz önünde tutup bilmeris. Şonuň üçin tejribe derňewlerde birnäçe nusgalar getirilip, olaryň her biriniň täzelik taraplary bardyr. Meselem, L.I.Umanskiniň işlerinde lideriň şeýle görnüşleri agzalýar: guramaçy lider, täzelikçi lider, okumyş lider, duýgy-emosiýany sazlaýan lider, duýgy-emosional özüňe çekijiligi guraýan lider, başarjaň lider. Bu häsiýetnamalaryň köpüsi ýolbaşça hem degişlidir. Ýöne entek liderçilik hadysasynyň özi, onuň ýolbaşçylyk bilen meňzeşligi we tapawudy gutarnykly derňelen däldir. Liderçiligiň usuly meselesinde bu ýetmezçilik has hem duýulýar.

Tejribe derňewlerde liderçiligiň usuly bilen bir hatarda ýolbaşçylygyň usuly-da ýüze çykarylýar. Köplenç liderçiligi ýüze çykarmak üçin niýetlenen usulçalar ýolbaşçylygyň usulyny anyklamaga hem ýaramly hasaplanýar. Ýöne hakykatda bu usulçalar hemme wagtda bir-birlerine laýyk däldirler: lideriň we ýolbaşçynyň hyzmatlarynyň we işiniň häsiýetiniň tapawutlylygyny göz önünde tutup, haýsy wagtda ýolbaşçynyň lideriň işiniň psihologik şekilini “gaýtalanýandygyny” we haýsy wagtda onuň başga şertler bilen döredilýändigini anyklamak zerurdyr. Liderçiligiň we ýolbaşçylygyň usulyny öwrenmekligiň usuly hakyndaky mesele entek özüniň mundan beýläkki derňewine garaşýar. Teklip edilen usullaryň köpüsi ýolbaşçynyň däl-de, lideriň işine degişlidir. Bu babatda usullaryň görnüşleri örän köpdür. Mysal üçin, L.I.Umanskiniň ýolbaşçylygynda “tejribehana abzally derňew” ady bilen birleşdirilen usullaryň toplumy döredilip, oňa toparda lideri

¹ Parygin B.D.Osnowy sosialno –psihologičeskoý teorii.M., 1971,306-sah.

ýüze çykarmaga, onuň iş usulyny kesgitlemäge mümkinçilik berýän täzeçil abzallaryň bir topary goşulandyr.

Şeýle abzallara toparlaýyn sansomotor integratory, “Arka” konstruksiýasy, “Estakada” abzaly we beýlekiler degişlidir. Ýöne bu derňewler belli bir toparlarda, has takygy, ýaşlaryň jemgyýetçilik işjeň toparlarynda geçirilip, olarda lider şol bir wagtyň özünde ýolbaşçy hökmünde bolýar. Şonuň üçin bu takyk ýagdaýda lideri ýüze çykarmak maksadalaýyk bolup, bu ýerde lideriň ýolbaşçy hökmünde bolýanlygy üçin ony hakyky kesgitlemek bolýar. Başga toparlarda, meselem, işçi toparlarynda şeýle mümkinçilik ýok. Liderçilik meselesini çendan ýönekeýleşdirmegiň biri-de şol bir adamda lideriň we ýolbaşçynyň jemlenýändigini görmeklige ýykgyň etmeklikdir. Bu pikir belli bir derejede liderleri “resmi” we “resmi däl” görnüşlere bölüp, “resmi” lider hökmünde ýolbaşçynyň düşülmegini hem goldaýar. Gynansak-da, şeýle pikir giňden ýaýran bolup, kähalatlarda derňewler hut toparda lideriň we ýolbaşçynyň gabat gelip gelmezligine bagyşlanýar. Gabat gelmezlik ýüze çykarylanda bada-bat ýolbaşçyny  alşyrmagy, oňa derek lider hökmünde tanalýan adamy goýmaklygy /köplenç sosiometriýa usuly esasynda/ teklipl edýärler. Şeýle teklipleri kabul etmek köplenç toparyň işini dargadyp, lider hökmünde goýlan adamyň ýolbaşçynyň ornunda nalajedeýinligini görkezýär.

Dogrusyny aýtsak gürrüň diňe bir liderçiligi ýüze çykarmak usulynyň ýolbaşçylygyň usulyny kesgitlemäge gös-göni dogry gelmeýändigini barada edilmän, umuman, lideri kesgitlemek usullarynyň göwnējaý däldigi we ýolbaşçyny kesgitlemekde ýaramly däldigi hakynda edilmelidir: ýolbaşçyny psihologik usullar bilen “kesgitlemän”, onuň topardaky goşulýan giň sosial gatnaşyklary arkaly döredilýändigini göz önünde tutmalydyr. Sosiometrik usul bu ýerde ýeterlik däl: ol lideri diňe alnan oňyn saýlawlaryň sany boýunça kesgitleýändigini üçin, ol gaty gitse, “emosional lideri” ýüze çykaryp biler /ýolbaşçy bolsa şeýle orna daknyşyk etmeýär/.

Kiçi toparlaryň hakyky durmuşynda ýolbaşçy bilen bir hatarda haýsydyr bir taraplary boýunça toparyň agzalary tarapyndan öňe sürülýän liderleri bolýar: emosional özüne çekijiligiň merkezi hökmünde ýa-da başga häsiýetleri boýunça. Mysal üçin, lider bilen ýolbaşçynyň arasynda ylmy kollektiwlerde zähmetiň özboluşly bölünişi bolýar. Psihologik jähtden ýolbaşçynyň işi bilen köp sanly liderleriň işiniň utgaşyşyny kesgitlemek möhümdir.

Ýolbaşçynyň işiniň toparyň dürli ösüş derejelerindäki aýratynlygy, onuň wezipeleriniň bu ösüşiň iň ýokary, ýagny kollektiw derejesindäki özboluşlylygy entek derňelmän galýar. Şeýlelikde, liderçiligiň sosial psihologiýada giňden berlenligine garamazdan, onda çözülmeli meseleler entek köpdür. Bu esasan hem amaly derňewlerde möhümdir.

Toparlaýyn karara gelmek tutumy.

Toparlaýyn karara gelmek tutumy liderçilik we ýolbaşçylyk meselesi bilen baglanyşykly bolup, karara gelmek ýolbaşçynyň möhüm wezipeleriniň biridir: topary şeýle karara gelmäge guramak bolsa has çylşyrymly wezipedir. Toparlaýyn karara gelmekligiň köp derejede ýekelik - indiwiđual karara gelişden netijelidigi sosial psihologiýada bir wagtdan bäri mälimdir. Häzirki

zaman şertlerinde, toparlaýyn işiň jemgyýetiň köp ugurlarynda işjeňleşýändigini mynasybetli bu mesele aýratyn ähmiýete eýedir. Diňe bir sosial psihologiýada däl, gündelik amalyetde bireýýämden bäri toparlaýyn karara gelmekligiň dürli usullary işlenip düzülip, ylmyň wezipesi –olaryň mümkinçiliklerini doly ýüze çykarmakdan ybaratdyr.

Toparlaýyn karara gelmekligiň takyk görnüşleri hakynda gürrüň etmezden ozal, sosial psihologiýanyň jogap bermeli birnäçe aýgytly meselelerine seredip geçmek zerurdyr. Bu meseleleriň esasyalary şulardyr: “toparlaýyn karar” näme, ýagny toparyň agzalarynyň indiividual pikirleri nähili bir bitewi karara birleşýär?

Toparlaýyn karara gelmek tutumynda onuň önüsyndaky çekişme nähili orun oýnaýar? Hakykatdan-da toparlaýyn karara geliş onuň indiividual görnüşinden hemişe gowumy? Eger-de ýok bolsa, onda haýsy ýagdaýlarda gowu? Galyberse-de, toparlaýyn umumy karara geliş netijeleri nähili, onuň bu tutuma gatnaşan her bir indiivid üçin nähili ähmiýeti bar? Bu sowallaryň hemmesi sosial psihologiýada döräp, ýöne olaryň derňelişi deň däl. Meselem, has derňelen meseleleriň biri toparlaýyn karara gelmekligiň önüsyndaky toparlaýyn çekişmäniň ähmiýetidir. Tejribe derňewi derejede bu mesele we beýlekiler K.Lewin tarapyndan öwrenilendir.

Tejribe ikinji jahan urşy ýyllarynda ABŞ-da geçirilip, onuň amaly ähmiýeti bardyr. Ykdysady kynçylyklar şertlerinde /urus zerarly/ ABŞ-da söwda nokatlaryna gelyän iýmit önümleri azalýar. Ete derek ilata köp sanly emeli iýmit önümleri teklipl edilip, emma öý hojalykçy aýallar olary satyn almakdan ýüz öwürýärler. Lewiniň tejribesiniň esasy maksady öý hojalykçy aýallaryň pikirine adaty reklamanyň ulanýan täsirleriniň /umumy okuwlary / we şeýle täsiriň täze görnüşiniň - toparlaýyn çekişme esasan-da hususy toparlaýyn netijä gelmekligiň-netijeliligini deňeşdirmekden ybarat bolupdyr. Her bir 13-17 adamdan durýan Gyzylyň haç guramasynyň öý hojalykçy aýallaryň alty sany meýletin topary döredilipdir. Bu toparlaryň birnäçesine emele iýmit önümleriniň peýdasy, olary satyn almaklygyň zerurlygy barada umumy okuw okalyp, beýleki toparlarda bolsa bu mesele boýunça çekişme guralypdyr. Bir hepdeden soňra aýallaryň pikiriniň nähili üýtgändigini dogrusynda olardan sorag-jogap alnypdyr. Umumy okuw diňläň toparlarda pikiriniň üýtgeýşi 3% , toparlaýyn çekişme guralan toparlarda bolsa pikiriniň üýtgeýşi 32% bolupdyr. Alnan netijä Lewin psihologik düşündiriş beripdir.

Öý hojalykçy aýallar umumy okuw teklipl edilýän pikir ýöretmeleri işjeň däl ýagdaýda diňläp, beýan edilýän maglumatlara özleriniň öňki tejribeleri esasynda düşündiriş berýärler. Umumy okuwdan soňra olarda özüni alyp barşyň iki saýlawy bolupdyr: emeli önümleri satyn almak ýa-da almazlyk.

Umumy okuw wagtynda karara gelmeklik bolmansoň olar kabul edilen karara degişlilikde hiç hili goldaw almaýarlar: aýallaryň umumy okuw diňläň toparynda hiç hili sosial kada döremän, toparyň agzalary hiç bir hili kada-kanuna tabyn bolmaýarlar. Şonuň üçin pikiriniň üýtgemegi diňe ynandyrylyşyň netijeliligine esaslanyp, ol bolsa pes derejede bolýar. Tersine, toparlaýyn çekişmelerde her kim özüni karara gelmeklige goşulan häsiýetde duýup, bu girizilýän täzelige garşy durmaklygy peseldýär. Çekişme wagty toparyň beýleki agzalarynyň-da belli bir karara gelmeklige ymtylýandygy aýan bolup, bu her kimiň hususy ornuny

berkidipdir. Şeýlelikde, karara gelmeklik ädimme-ädim taýýarlanyp, karara gelmeklige özboluşly toparlaýyn kada öwrülýär we bu kada çekişmä gatnaşyjylar tarapyndan goldanylýar we kabul edilýär. Şeýle netijä, karara gelmek daşdan teklipl edilmän, topar hut özi tarapyndan kabul edilýändigini mynasybetli döredýär.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy ýurt ykbally maslahatlary mawy ekranda göni görkezilişde geçirmek bilen her bir raýaty olar dogrusyndaky kararlaryň kabul edilişine dahylly edýär. Kararlar boýunça islendik raýatyň öz pikirini "Prezident poçtasynyň" üsti bilen ýurt ýolbaşçysyna yetirip bilýänligi nazarda tutulsa, bu dahyllylyk hakyky mazmuna eýe bolýar.

Lewiniň bu tejribesinden bári sosial psihologiýada toparlaýyn karara gelmek we bu tutumda çekişmäniň orny dogrusynda köp sanly tejribeler geçirildi. Bu derňewlerde iki sany möhüm kanunlaýyklyk ýüze çykaryldy: 1/toparlaýyn çekişme gapma-garşylykly orunlary çaknyşdyrmaga mümkinçilik döretmek bilen oňa gatnaşyjylara meseläniň dürli taraplaryny synlamaga we adamlaryň täze maglumata bolan garşylygyny kemeltmäge kömek edýär; 2/eger-de çözüş topar tarapyndan döredilen bolsa, onda ol çekişmäniň logiki netijesidir we ol hemme gatnaşyjylar tarapyndan goldanylyp, toparlaýyn kada öwrülýändigini mynasybetli onuň ähmiýeti artýar. Toparlaýyn çekişmäniň netijesi soň-soňlar diňe bir karara gelmekligiň ähmiýeti dogrusynda däl-de, çekişmäniň hut özüniň topar içindäki gatnaşyklaryň gurluşyny üýtgetmekdäki ähmiýeti nukdaýdan öwrenildi. Toparlaýyn çekişmäniň toparlaýyn karara gelmekligiň önüsyndaky derejesi hökmündäki täsiri hakynda aýdylanda bolsa, onuň mundan beýläkki seljermesi has aýdyňlaşdyryldy: amaly jähtde toparlaýyn çekişmäniň karara gelmekligi ugrukdyrýan dürli görnüşleriniň işjeň agtaryşy başlandy.

Bularyň käbir görnüşleri sosial psihologiýa tarapyndan açylan, durmuşy amalyýetiň öňe süren meselesi hökmünde öňden belli bolup, nakyllarda ornaşandyr/ “akyl gowy, ikisi ondan hem gowy” we ş.m. /. Munuň giňişleýin amalyýetde ulanylýanlarynyň biri ýygnak-maslahat bolup, ol sosial psihologiýanyň adalgasyna geçirilende toparlaýyn çekişmäniň özboluşly görnüşidir. Sosial psihologiýa ýygnagyň psihologik gurluşyny aýan etmekde, toparlaýyn karara gelmekligiň amatly görnüşleriniň ätiýajyny ýüze çykarmakda amalyýetiň önünde borçludur.

Bular bilen bir hatarda häzirki zaman barlaglarynda toparlaýyn çekişmelerin täze görnüşleri açylandyr. Olaryň A.Osborn tarapyndan girizilen görnüşi “breýnstorming” / “beýni hüjümi”/ diýip atlandyryldy. Çekişmäniň şeýle görnüşinde toparlaýyn karara gelmek üçin ýygnalan topar ýolbaşçy tarapyndan iki bölege bölünýär: “pikiri döredijiler” we “tankytçylar”. Çekişmäniň birinji tapgyrynda “pikiri döredijiler” hereket edip, olaryň wezipesi gozgalýan meseläniň çözüşi dogrusynda mümkingadar köpräk teklipler etmekden ybaratdyr. Teklipler hiç bir hili subutnamasyz, hatda hyýaly häsiýetde bolmagy hem mümkindir, ýöne bu tapgyrda esasy talap edilýän şert olary tankyt etmezlikdir. Esasy maksat mümkingadar köpräk dürli-dürli teklipleri almakdyr. Şunuň bilen baglanyşyklykda karara gelmek tutumynda şahsyýetiň öz-özüne tankydy göz bilen garaýşynyň möhüm ähmiýeti bardyr. Adatça tankydylyk suggestiw-/yryjy täsire garşy durýan

oňyn sypat hasaplanylýar. Emma barlaglaryň görkezişine görä toparlaýyn karara gelmek tapgyrynda adatdan daşary tankydylyk oňyn däl ähmiýete eýe bolýar./

Ikinji tapgyrda “tankyt” öz güýjüne girip, gelip gowşan teklipleriň görnüşlere bölünmegi başlanýar: derege ýaramaýanlary seçlip, çekişmelilerini saklap, göwne makullaryny bolsa şol birbada kabul edýärler. Gaýtadan seljeriş edilende çekişmeli teklipler ara alnyp maslahatlaşylýar we olardan mümkingadarlary kabul edilýär. Ahyr netijede topar meseläniň çözlüşiniň dürli görnüşleriniň toplumyny edinýär. “Beýni hüjümi” usuly birnäçe ýyl mundan ozal has meşhur bolup, aýratyn hem dürli tehniki çözlüşleri taýýarlamakda özüniň artykmaçlygyny görkezdi. Angliýada hatda “beýni hüjümi” usuly boýunça iki sany ýörite maslahat hem geçirildi. Ýöne köp täze başlangyçlarda bolşy ýaly, bu usulyň hem käbir taraplary aşa mahabatlandyrylyp, soňabaka bu usulyň mümkinçiligine şübhe döräp ugrady.

Elbetde, “beýni hüjümi” başga usullaryň öwezini tutup bilmez, şonuň üçin ony gereginden artyk mahabatlandyrmak nädogrydyr. Takyk ýagdaýlarda bu usul peýdalydyr.

Toparlaýyn çekişme usulyň başga bir görnüşi U. Gordon tarapyndan işlenen sinektika usuly bolup, ol sözme-söz dürli-dürlüligi birleşdirmek diýmekdir. Bu usul köp derejede “beýni hüjümi” usulyňa meňzeş bolup, bu ýerde hem esasy pikir birinji tapgyrda mümkingadar köp sanly dürli-dürli, bu ýerde-gapma-garşylykly, bir-birini inkär edýän teklipleri almakdyr. Bu maksat bilen toparda “sinektorlar”-çekişmäni döredijiler ýüze çykarylýar. Çekişmäni hut şular alyp barýar / bütin toparyň gatnaşmagynda/. Sinektorlar –bular toparda öz ornuny işjeň ýüze çykarýan adamlardyr. Tejribe barlaglar netijesinde anyklanyşyna görä olaryň oňaýly sany 5-7 adamdyr. Olar çekişmäni başlap, soňra oňa toparyň beýleki agzalary goşulýar: ýöne sinektorlaryň esasy wezipesi gapma-garşylykly pikirleri orta atmakdyr: topar meseläniň çözlüşindäki dörän iki “gyraky” pikiri “görüň”, ony soňra bahalandyrmalydyr. Çekişmäniň dowamynda bu “gyraky” pikirler zyňlyp, hemmäni kanagatlandyryýan çözlüş kabul edilýär. Sinektika usulynda meňzetmä esaslanýan logiki pikir ýöretme giňden peýdalanylýar. Meselem, tehniki meseleler boýunça guralýan çekişmelerde hatda şeýle meňzetme hem ulanylýar: sinektorlaryň biri özüni haýsydyr bir tehniki tutum bilen suw akymy, walyň aýlanyşy we ş.m. bilen meňzedýär. Beýleki ylymlaryň tejribesine salgylanýan has ýönekeý meňzetmeler hem giňden ulanylýar. Edil beýni hüjüminde bolşy ýaly, şeýle çekişmeler tehniki meseleleriň çözlüşinde giňden ulanylyp, belli bir oňyn netije berýär.

Toparlaýyn çekişmäniň seredilen görnüşleri, görnüşi ýaly, amaly häsiýetdir. Meseläniň nazaryýet jähti barada aýdylanda bolsa, bu ýerde esasy mesele toparlaýyn we ýekebara-indiwiidual çözlüşleriň deňeşdirme ähmiýetliligi bolup durýar. Bu meseläniň derňelişinde “töwekgelligiň süýşmegi” diýip atlandyrylýan adatdan daşary gyzykly hadysa açyldy. Bu hadysa açylmazýandan ozal kiçi toparlarda geçirilen barlaglar toparyň öz agzalarynyň indiwiidual pikirleriň özboluşly “ortaçalygy-moderatory” bolup durýandygyny görkezdi: topar has birtaraplaýyn çözlüşleri ret edip, indiwiidual çözlüşlerden ortada durýan çözlüşini kabul edýär. Bu hadysany esaslandyrmakda däp boýunça derňelýän konformizmiň, toparlaýyn kadalaryň döreýişiniň barlaglary we beýleki derňewler orun oýnady.

Fransuz alymy S.Moskowisiniň teklipe edişi boýunça toparlaýyn çözlüşleriň ortalanyş tutumy “kadalanyş” tutumy diýip atlandyryldy.

Bu däpden ugur alyp, toparlaýyn çözlüşe gelmekligiň döredijisi öwrenilende hem “kadalanyş” hadysasy ýüze çykarylmaladyr diýip çaklama döretmek bolar (başgaça aýdanynda toparlaýyn çözlüş toparyň aýry-aýry agzalarynyň çözlüşiniň ortaça görnüşi bolmalydyr). Ýöne tejribede bu çaklama tassyklanmady. Has takygy, bu kabul edilýän karar töwekgellik bilen utgaşýan ýagdaýynda tassyklanmady. 1961-nji ýylda amerikan alymy Ž.Stoner toparlaýyn gelinýän karar indiividual häsiýetde gelinýän karardan has köp töwekgelligi özünde jemleýändigini görkezdi. Henize çenli bu hadysany düşündirmekde ýiti çekişmeler gidýär. Bu mesele sosial psihologiýanyň has umumy meselesine goşulýar: topar indiwidlerden ýokarda durýan hadysa hökmünde seredilip bilnermi, toparlaýyn işiň haýsydyr bir önümini oňa goşulan indiividual goşantlaryň esasynda önünden göz önüne getirip bolarmy? Elbetde, bu meseleler diňe toparlaýyn karara gelmekligiň mysalynda çözlüp bilinmez. Ýöne näçe çekişmeli bolsa-da, haýsydyr bir toparlaýyn hadysalaryň bardygyna hiç kim şübhelenmeýär / topara girýän indiwidleriň häsiýetnamalarynyň ortaça arifmetiki jemi hökmünde däl / we şonuň ýaly-da toparlaýyn karara gelmekligiň-de toparlaýyn işiň özboluşly önümi hökmündäki hakykatdygy şübhesizdir /bu ýagdaýyň toparlaýyn kadalar jähtde derwaýyslygy onuň nazaryýet derňewlerine itergi berýär/.

Toparlaýyn dinamiki hadysalaryň ikinji jähti bolan toparyň **ösüşi** barada aýdylanda bolsa, toparyň kabul edýän kararlarynyň onuň ösüşiniň dürli tapgyrlaryndaky hili baradaky meseläni seljermek has ähmiýetlidir. Başga bir möhüm nazaryýet meseläniň biri toparlaýyn karara gelmekligi dürli toparlarda kämilleşdirmek meselesidir. Bu meseläniň işlenilişi tejribe derňewlerde anyklanan toparlaýyn çekişmäniň toparlaýyn karara gelmekligiň önüsyndaky pursaty bolup durýanlygy şertine daýanýar. Netijeli toparlaýyn çekişme alyp barmak başarnygyny we endigini sosial psihologik türgenleşmäniň üsti bilen ösdürmeklige çalyşýarlar. Sosial psihologik türgenleşmäniň esasy üç görnüşiniň arasynda / açyk sözleşiş, orunly oýun, toparlaýyn çekişme / toparlaýyn çekişme has ösendir. Toparlaýyn çekişmäni öwretmek diňe bir netijeli toparlaýyn karara gelmekligi üpjün etmekligi göz önünde tutman, toparlaýyn gurluşyň has möhüm häsiýetnamalaryny üýtgetmekligi göz önünde tutýar.

Toparlaýyn çekişme toparyň gurluşynyň içinde özboluşly hadysanyň döremegine getirip, ol “toparyň kenarlanmagy” adyna eýe boldy. Bu hadysanyň manysy toparlaýyn çekişmäniň dowamynda toparjyklarda bar bolan gapma-garşylykly pikirler diňe bir ýüze çykman, ol bu pikirini toparyň agzalarynyň ähli köpçüligi tarapdan kabul edilmegini ýa-da ret edilmegini döredýänliginden ybaratdyr. Has “orta” pikirler ýitip gidip, tersine, has gyraky pikirler iki kenaryň arasynda aýdyň bölünýär. Bu gyraky orunlaryň aýdyňlaşmagy çekişme guralýan meseläniň toparyň agzalaryna has düşnükli bolar ýaly ýardam edýär. Ýöne iki gapma-garşylykly nukdaýyň haýsy biriniň toparlaýyn karara gelmekligiň esasynda goýuljakdygy bir mazmunly çözülmeyär. Köp sanly tejribe derňewleriň esasynda toparlaýyn çekişmäniň köpüň pikirini “berkidýändigini” anyklandy. Ýöne bu maglumatlary gutarnykly hasaplamak bolmaz.

Toparlaýyn çekişmäniň toparlaýyn karara gelmek tutumyndaky ornuny anyklamak boýunça geçirilen tejribe derňewleriň sany kän däl. Şonuň üçin wezipäniň birinji bölegi sosial-psihologik türgenleşigiň görnüşi hökmünde toparlaýyn çekişme alyp barmagy öwrenmek, wezipäniň ikinji bölegine garanda /çekişmäniň dowamynda toparlaýyn karara gelmekligiň döredijisini ýüze çykarmak we bu çekişmäniň oňa gatnaşyjylar üçin soňky ähmiýeti/ has oňat işlenendir. Toparlaýyn çekişmäni alyp barmak endigi ýolbaşçynyň üstünlikli edara etmekliginiň hökmany şert bolup, şonuň üçin türgenleşik bu ýagdaýda onuň üçin has peýdalydyr.

Toparlaýyn işiň netijeliligi.

Kiçi toparda bolup geçýän dinamiki

hadysalaryň hemmesi belli bir derejede

toparlaýyn işiň netijeliligini üpjün edýär. Bu meseläni toparlaýyn dinamika meselesiniň düzüm bölegi hökmünde seretmek maksadalaýykdyr. Kiçi toparyň toparlaýyn işiniň netijeliligi dürli derejelerde derňelip bilner. Haçan-da kiçi topar ilkinji nobatda tejribehana topary hökmünde garalanda, onuň işiniň netijeliligi hut onuň derňew pursatyndaky tejribeçiniň tabşyran takyk ýumşunyň netijeliligini aňladýar. Şonuň üçin bu mesele dogrusyndaky tejribe işleriň aglaba köpüsi adaty sosial psihologiýada tejribehana derňewleri hökmünde ýerine ýetirilendir.

Bu işleriň gözbaşy “toparlaýyn dinamika” mekdebinden başlaýar. Bu işlerde toparyň işiniň netijeliliginiň birnäçe umumy häsiýetnamalary ýüze çykarylýar: netijeliligiň toparyň jebisliligine, oňa ýolbaşçylygyň usulyna baglylygy, netijeliligi toparlaýyn karara gelmekligiň usulynyň täsiri we ş.m. Bu özara baglanyşyklaryň resmi tarapy toparlaýyn hadysalaryň tebigatyna düşünmekde örän möhümdir. Ýöne bu derňewler işiň netijeliligine bu işiň mazmunyň, häsiýetiniň edýän täsiri barada hiç zat aýdyp bilmeýär. Üstesine-de bu meseläniň adaty sosial-psihologiýadaky kabul edilen derňew nusgalarynda kiçi toparyň işiniň netijeliligi birtaraplaýyn seredilýär. Bu birtaraplaýynlyk ýene-de bir ýagdaý arkaly has çylşyrymlaşýar: toparyň işiniň netijeliligi köp wagtdan bäri diňe bir sosial psihologik derňewleriň obýekti bolman, ol deň derejede, meselem, ykdysatçylary-da gyzyklandyrýar: şonuň üçin bu meseläniň diňe bir tarapy - toparyň işiniň netijeliligini onuň öndürijiligine syrykdirmek birinji orna geçýär. Netijelilik boýunça işleriň köpüsiniň işçi toparlarynda geçirilendigi sebäpli meselä köplenç bu birleşmeleriň zähmet öndürijiligi hökmünde garalýardy. Şeýlelikde, toparyň işiniň netijeliligi diňe ondaky zähmet öndürijiligine syrykderyldy.

Hakykatda bolsa toparyň zähmetiniň **öndürijiligi** /ýa-da önümligi / netijeliligiň diňe bir görkezijisidir. Sosial psihologiýa üçin möhüm görkezijileriň biri - toparyň agzalarynyň ondaky işden **kanagatlanmagydyr**. Elbetde, bu görkeziji diňe bir sosial psihologik derňew üçin däl, ol, umuman, ähmiýetlidir. Adalat jemgyýetinde bu görkeziji her bir işgäriň şahsyýetini hertaraplaýyn ösdürmek meselesine laýyklykda has-da möhümdir. Emma netijeliligiň ikinji tarapy adaty sosial psihologiýada derňelmän galdy. Has dogrusy, kanagatlanmak meselesi derňewlerde resmi ýagdaýda bolan hem bolsa, ýöne onuň düşündirilişi örän birtaraplaýyn boldy: kanagatlanmak esasan indiwidleriň topardan duýgy-

emosional kanagatlanmagyna syrykdyryldy. Şol bir wagtyň özünde tejribe derňewleriň netijeleri örän gapma-garşylykly boldy: şeýle kanagatlanma toparyň işiniň netijeliligini ýokarlandyrmagy ýa-da ýok diýen sowal ýüze çykdy. Munuň sebäbi netijeliligiň toparyň bilelikdäki işi bilen, kanagatlanmanyň bolsa esasan şahsyýetara gatnaşyklar ulgamy bilen baglanyşdyrylýandygynda düşündirilýär. Kanagatlanma meselesi şol bir wagtyň özünde **zähmetden** kanagatlanmak hökmünde, ýagny bilelikdäki toparlaýyn işe gös-göni baglanyşykda hem ýüze çykýar.

Beyik Saparmyrat Türkmenbaşy işiň ähmiýetiniň diňe bir netije gazanmaklyga syrykdyrylman, adamda şahsy kanagatlanma, lezzet duýgusyny döretmelidigini nygtap: "Özüňi, işiňi tertibe we çäge sal, şonda zähmetiň netijesini we lezzetini görersiň" diýip belleýär. (Mukaddes Ruhnama. II-kitap., 369 sah.) Meseläniň hut şu tarapyna üns bermeklik örän möhümdir. Nazaryýet jähtden bu ähmiýet toparyň bilelikdäki işiniň toparyň möhüm birleşdirijisi hökmündäki ähmiýetinden gelip çykýar: edil şonuň ýaly-da bu tarap toparyň ösüş derejesi, onuň belli bir tapgyrda jemagata-kollektiwe öwrülýändigini baradaky taglymat işlenilip düzülmekligi bilen baglanyşyklydyr.

Toparyň işiniň netijeliligini yzygiderli öwrenenleriň biri R.S.Nemowyň belleýşine görä dürli sosial psihologik ösüş derejesinde bolan toparlar ähmiýeti we kynçylygy boýunça tapawutlanýan meseleleri çözenlerinde dürli netijelilik görkezýär*. Mysal üçin, ösüşiň irki tapgyrynda durýan topar bilelikdäki işiň çylşyrymly endiklerini talap edýän ýumuşlary çözüp bilmän, oňa has ýeňil ýumuşlar elýeterdir. Şeýle topardan haçan-da özüniň çözüşi üçin toparyň bitewilik hökmünde gatnaşmagyny talap etmeýän yumuşlarda has ýokary netijelilige garaşmak bolar.

Toparyň indiki ösüş döwründe toparlaýyn ýumuş bilelikdäki işe gatnaşýan her bir adam üçin şahsy ähmiýete öwrülende ýokary toparlaýyn netijäni berýär. Haçan-da toparyň ähli agzalary işiň durmuş ähmiýetli maksadyna raýdaşlyk bildiren ýagdaýynda çözülýän ýumuş toparyň agzalaryna gös-göni şahsy peýdasy bolmadyk halatynda hem ýokary netijelilik ýüze çykýar. Toparyň önünde goýlan ýumşuň toparlaýyn çözüşiň üstünligi üçin düýpgöter täze şerti ýüze çykýar. Bu şert-ýumşuň jemgyýetçilik ähmiýetlidir. Bu şert tejribe toparlarynda ýüze çykman, gatnaşyklaryň toparda döreýän düýpgöter täze ulgamynda, onuň ösüşiniň iň ýokary derejesinde döreýär. Bu nukdaýdan kiçi toparyň işiniň netijeliligini öwrenmek toparyň ösüşiniň iň ýokary derejesi- jemagaty-kollektiwi seljermek bilen baglanyşyklydyr.

Jemagatyň - kollektiwiň seredilýän sosial-psihologik taglymaty nukdaýdan geçirilen tejribe derňewler bu çaklamanyň ilkinji tassyknamasyny berdi. Mundan başga-da bu taglymat toparlaýyn netijeliligiň hut öz şertlerine täzeçe seretmäge esas döredip, olary has giňeltmäge mümkinçilik döretti: toparyň döredijiligi, onuň agzalarynyň zähmetden kanagatlanmagy bilen bir hatarda indi kollektiwiň şahsyýete terbiýeçilik täsiri hem-de “talapdan artyk” işjeňligiň bardygyny hakymda /kollektiwiň agzalarynyň ýokary netijä ymtylmagy / gürrüň edilýär. Adaty şertler barada aýdylanda bolsa, olaryň belli anyklanma talap edýändigini bellemelidir: mysal üçin, zähmetden kanagatlanma derňelende her bir zähmet işinde bolýan

taýýarlyk we instrumental döwürleriň bardygyny aýtmak gerek. Derňewleriň köpüsiniň instrumental ösüş döwre üns berýändigini sebäpli ýokary derejede ösen toparlarda hut birinji ösüş döwriň aýgytlaýjy ähmiýete eýe bolýandygy unudylýar: bu döwürde toparyň her bir agza edýän täsiri bilen baglanyşykly onuň täze häsiýetleri ýüze çykýar. Kiçi toparlardaky dinamiki hadysalar bilen baglanyşykly beýleki meselelerde bolşy ýaly netijelilik meselesi-de toparyň ösüş meselesi bilen baglanyşykly bolmalydyr.

---

*Nemow R. S. Sosialno-psihoçeskiý analiz effektiwnosti deýatelnosti kollektiwa. M., 1984

14-nji bab. TOPARYŇ ÖSÜŞINIŇ SOSIAL-PSIHOLOGIK JÄHTI.

Toparyň ösüşine täze çemeleşişler

Dinamiki hadysalar toparyň ýagdaýyny onuň ýaşaýşynyň her bir takyk pursatyna laýyklykda häsiýetlendirýär. Ýöne tejribe toparlaryndan tapawutlylykda hakyky toparlar uzak wagtlaýyn hereket edip, olar belli bir derejede özüniň hususy durmuşyny “ýaşaýar”. Başga bir tarapdan, kiçi toparyň “ýaşaýşynyň” dowamlylygy taryhy ösüşiň hereketine goşulýan uly toparlaryň durmuşy bilen deňeşdirilip bilinmez. Eýsem, kiçi toparyň ösüşiniň dürli döwürlerinde nähili üýtgeşmeler bolýar? Bu sowala jogap diňe toparyň ösüşi meselesine seredilen ýagdaýynda alnyp bilner. Sosial psihologiýanyň ylmyň bu böleginiň derňewine bolan isleg-ünsi tejribe toparlaryna däl-de, hakyky sosial toparlara gönükdiren ýagdaýynda ýüze çykyp bilýärdi. Şonuň üçin agzalýan mesele sosial psihologiýada täzeräkdir. Onuň derňewine düýpli goşant sosial psihologiýanyň iş düzgüni nazaryýetinden ugur alýan taglymatynyň wekilleri tarapyndan goşuldy.

Bu nazaryýete girişmezden ozal toparyň ösüşi taglymatynyň beýleki çemeleşişlerde kemala gelşi bilen tanyşmak has maksadalaýykdyr. Bu babatda gozgalýan nazaryýetiň sosial psihologiýanyň düzümine goşulyşynyň iki akymyny görkezmek bolar.

Ilkinji nobatda toparyň ösüşi nazaryýeti psihoanalitiki taglymatda gozgalyp, oňa Z.Freydiň “Toparlaýyn psihologiýa we Ego-nyň seljermesi” işi itergi berdi. Taglymat psihologik bejerilişiň amalyýeti esasynda döräp, emma hakyky toparlaryň mysalynda öz mazmunyny alýar. Psihoanalitiki ugrukmanyň çäginde L.Bennisiň we G.Şepardyň toparyň ösüşi taglymaty döredi¹. (Andreýewa, Bogomolowa, Petrowskaýa, 1978, 161 s.). Ol T-toparlarda, ýagny türgenleşik toparlarynda ýüze çykýan hadysalary nazaryýetde jemlemek esasynda düzüldir. Bu ýerde aýratyn mesele bolup durýan türgenleşigiň mazmunyna aralaşmazdan bu taglymatda toparyň ösüşi nazaryýetiniň bardygyny belläliň: toparyň hereketlenişinde 2 döwür ýüze çykarylyp, olaryň her biri topar meseleleriň belli bir toplumyny çözüär. Her bir aýratyn toparyň ösüşiň umumy nusgasyny dürli hili amala aşyryp bilýändigini bellenýär: haýsydyr bir gyşarmalary ýüze çykarmaklygy ýa-da maksada ýetilmedik ýagdaýynda bütinleý dargamaklygy. Elbetde, türgenleşik toparynyň ösüş nusgasy örän özboluşly nusga bolup, ony beýleki toparlaryň beýanynda ulanmak mümkinçiligi örän şübhelidir. Ýöne özboluşly bolsa-da, hakyky durmuşy toparlary bilen iş salyşmaklyk ýazarlara heniz derňew dersi bolmadyk toparlaryň hereketlenişine ünsi bermeklige mejbur edipdir.

Soňky ýyllarda toparyň ösüşi nazaryýeti has giň gerim aldy. R.Morlend we J.Liwaýn “toparyň sosiallaşmagy” düşünjesini girizip, onuň kömegi bilen indiwiidiň - aýratyn adamyň sosiallaşma hadysasyna ugurdaşlykda toparlaýyn

¹ Andreýewa G.M., Bogomolowa N.N., Petrowskaýa L.A. Sowremennaya sosialnaya psihologiya na zapade. Teoreticheskiye oriýentatsii. M., 1978

ösüş tutumy seredilýär. Toparyň ösüşiniň dürli döwürlerini deňeşdirmeklige esas hökmünde aşakdakylar getirilýär: bahalandyrmak (toparyň maksatlaryny, onuň beýleki toparlaryň arasyndaky ýagdaýyny, agzalary üçin toparyň maksadynyň ähmiýetini); toparyň öz agzalaryna deňişlilikdäki borçnamalary (agzalaryň topara has “borçly” şertleri, bu özara borçnamalaryň dowamy, yzy); topar agzalarynyň orunlarynyň – rollarynyň özgerdilmegi (topar agzalarynyň oňa ýokary ýa-da pes goşulýşmaklygy, topar bilen özlerini birleşdirmekleri). Bu şertleriň esasynda toparyň durmuşynyň döwürleri we olara laýyklykda topar agzalarynyň dürli orunlary ýüze çykarylýar. Döwürleriň we orunlaryň özara utgaşmasy M.Çemersiň teklipe eden we toparyň ösüşiniň “ulgamlaýyn – tutumlaýyn nusgasy” atlandyrylan nusgasynda şöhlelendirilýär.

Nusga örän çylşyrymly bolup, onuň endigan seredilmesi ýörite mesele bolup durýar. Bu ýerde iki ýagdaýy bellemek möhümdir. Birinjiden, “ösüş döwürleri” düşüňjesi girizilip, olar bir-birinden özleriniň esaslandyryjy şertleri bilen tapawutlanýar. Her bir ýagdaýda her bir döwür toparyň düzüminiň çalşyrylmany bilen baglanyşyklydyr: oňa täze agzalar goşulyp, öňküleriň bir bölegi gidýär, gory, ukyby ätiýaç häsiýetdäkiler “doly” agza, soňra bolsa, kähalatda “çetleşdirilen” agza öwrülýär (eger topar ony kanagatlandyrmasa); galyberse-de, topar bilen aýrylyşmak hem mümkindir. Topar agzalarynyň orunlarynyň şeýle çalşyrylmagynyň şertleri bir tarapdan toparyň her bir agzany kabul edişiniň derejesi we tersine, agzanyň toparyň hakykylygyny kabul edişidir.

Ikinjiden, toparyň sosiallaşmagynyň ýönekeý boşlukda amala aşyrylmalydygy dogrusyndaky pikir döredildi: toparyň özgermegine onuň hereket edýän medeni gurşawy we jemgyýetçilik gatnaşyklary täsir edýär. Şeýle täsiriň mehanizmi her bir täze topar agzasynyň jemgyýetiň gymmatlyklaryna öz goşandyny aňlamaklygy we ony topardaky ýagdaýy, ondaky öz ornuny we ş.m. bahalandyrmakda ulanmaklygynyň üsti bilen açylýp görkezilýär. Eger-de jemgyýetde üstünligi we netijeliligi ileri tutmak kada öwrülen bolsa, topardaky ýagdaýy bahalandyrmak hut şeýle şertlere esaslanýar. Eger-de jemgyýetde şahsyýetara sazlaşyklyk meşhur bolsa, toparda bahalandyryş şertleriň şeýle kada eýerjekdigine garaşmak bolar. Şeýlelikde, toparyň ösüş döwri jemgyýetdäki belli bir üýtgeşmeler bilen baglanyşyklydyr.

Toparyň ösüşiniň seljermesine bagyşlanan tejribe derňewleri entek örän çäkli, onuň nazaryýet nusgasyna köp nägilelikler bildirmek ýerliklidigine garamazdan, hut şeýle pikiriň peýda bolmaklygy oňyn hadysadyr.

Toparyň ösüşiniň derňewiniň ikinji bir ugry şahsyýetiň **kollektiwlik-ýekebaralyk** ugrukmalaryny deňeşdirmek bilen baglanyşyklydyr. Munda şahsyýetiň ugrukmasy ýüze çykarylýan hem bolsa, derňew medeni-eriş-argaçlyk (kross-medeni) – deňeşdirme häsiýetde bolýandygy üçin onda hakykatdan hem topar meselesine garalýar. Kollektiwlik we ýekebaralyk gapma-garşylykly gymmatlyklar bolup, dürli jemgyýet gurluşlarynda dürli hili ýaýrandyr.

Derñewiň köp bölegi ABŞ-da ileri tutulýan ugrukmany onuň Günorta-Gündogar Aziýadaky görnüşi bilen deňeşdirme esasynda geçirildi.

Ýüze çykarylan tapawudy düşündirmekde dürli ýurtlaryň medeni we taryhy däpleri, olaryň kiçi toparlardaky adamlaryň özüni alyp barşyna ornaşyşy göz önünde tutulýar. Ýekebaralyk – indiwiidualizm amerikan medeniýetine mahsus bolup, indiwiidiň toparda özüni alyp barşynda toparlaýyn maksatlara däl-de, hususy maksatlaryna gönükdirilmeklik, toparyň işine öz goşandyňy nygtamaklyk, aragatnaşykda ýakynlyk, öz durmuşy üçin toparyň ähmiýetiniň pesdigini ykrar etmeklik ýaly kadalary döredýär. Kollektiwlik hem adaty jemgyýetleriň kadasy hökmünde indiwiidiň kiçi topar bilen özara gatnaşygyny kesgitleýär. Ol adamda toparyň maksatlaryna oňyn gatnaşykda bolmak, onda gymmatlyklaryň gyra-deň paýlanmagyna hormat, aragatnaşykda ýokary açyklyk, toparyň maksadyny hususy maksadyňdan ileri tutmak ýaly özüni alyp baryş kadalarynda ýüze çykýar.

Ol we beýleki ugrukma toparyň ösüşi hadysasy bilen gös-göni baglanyşyklydyr: ösüşiň bir döwürden beýlekä geçmekligi köp derejede toparda haýsy ugrukmanyň, ýagny özüni alyp barşyň “üstün” çykmagyna bagly bolup, onuň netijesinde täze döwre geçmeklige ýardam ýa-da päsgeçilik döreýär. Edil derñewleriň birinji toplumynda bolşy ýaly bu ýerde toparyň ösüşiniň onuň hereket edýän jemgyýetiniň görnüşine bagly bolýandygy pikiri has möhümdir.

Kollektiwiň psihologik taglymaty

Toparyň ösüşi meselesi kollektiwiň psihologik taglymatynda özüniň özboluşly çözgüdini aldy. Bu çemeleşiş aýratynlygy iki ýagdaý bilen baglanyşyklydyr. Bir tarapdan, bu kollektiw iş düzgüni jähtden derñemek däbi bilen baglanyşykly bolup, ol öz gezeginde iki çeşmeden öz gözbaşyny alýar. Birinjiden, kollektiw meselesiniň marksistik jemgyýeti öwrenişde goýulmagy we oňa özboluşly aňyýet mazmunynyň berilmegi: Nusgawy pelsepede kollektiwiň sosialistik jemgyýetiň adamlarynyň guralyşynyň özboluşly görnüşidigi dogrusyndaky pikir ilkinji gezek aýdylýar. Bu pikire laýyklykda hakyky kollektiwlik gapma-garşylykly synlaryň şertlerinde mümkin bolman, kollektiwleýin zähmet erkin zähmet hökmünde jemgyýetçilik eýeçiligine esaslanýar. Şeýlelikde, hakyky kollektiwlik sözüň takyk manysynda dine sosialistik jemgyýetde amala aşyrylyp, kollektiwler adamlaryň guralyşy görnüşinde dine şeýle jemgyýetde mümkin bolýar. Bu aňyýetiň tassyklaýşyna görä buržuaz jemgyýeti kollektiwiň dine “suduryňy” döredip, onda hereket edýän toparlar kollektiwiň hakyky sypatlaryna eýe bolup bilmeýär.

Şeýle aňyýet ülnüsi agzalan däbiň ilkinji çeşmesini döredip, ol XX asyryň 20-30-njy ýyllarynda jemgyýeti öwrenişiniň dürli ugurlarynda kollektiwiň işjeň derñewi bilen baglanyşyklydyr. Derñewiň dabarasy biziň ýurdumyzdaky hakyky toparlaryň düýpgöter aýratyn tebigatyny nygtamak bilen baglanyşyklydy. Bu “kollektiw” sözünüň adaty, gündelik ulanylyşynda hem ýüze çykdy. Bu düşünjäniň biziň jemgyýetimizde giň ýaýran manysy aýratyn kärhananyň, edaranyň, senagat pudagynyň, geografiki sebitiň we ş.m. çägendäki islendik

diýen ýaly toparlaryna degişli bolup galýardy. “Maşyngurluş zawodynyň kollektiwi”, “ylmy-barlag institutynyň kollektiwi”, “ýeňil senagat zähmetkeşleriniň kollektiwi” we ş.m. biziň aňmyza berk ornaşan aňlatmalardyr. Sanalan toparlaryň umumy sypaty olaryň sosialistik jemgyýetiň özboluşly gurluşlary bolup durýanlygydy. Hut şu manyda ol resmi syýasy we aňyýet edebiýatda ulanylýardy. Sosial psihologiýa topar meselesini derňemek bilen sözüň belli bir manysynda agzalan aňyýete öz laýyklygyny görkezýärdi: toparyň ösüşi onuň iň ýokary derejesi hasaplanyp, adalgada bu dereje **kollektiv** diýip atlandyrylýardy.

Sosial psihologiýa öz düşündiriş nusgasynyň çäginde we öz derňew serişdeleriniň mümkinçiliginde bu adalganyň giň manysyndan diňe belli bir jähti bölüp alýardy. Hut şunuň özi-de seredilýän çemeleşişň takyk ylmy mazmunynyň özboluşlygyny döredýärdi. Bu jähti anyklamak üçin öňki peder sosial psihologiýasynda topara çemeleşmäniň umumy düzgünini ýatlamalydyrys. Sosiologik seljermede ýüze çykarylan, obýektiv häsiýetde hereket edýän toparlar sosial psihologiýada işiň alyp baryjysy – subýekti, subýektiň hut psihologik häsiýetnamasy hökmünde öwrenilýärdi. Başgaça aýdanynda agzalaryň bu toparyň psihologik sypatlary hökmünde kabul edýän toparlaýyn häsiýetleri öwrenişň dersi görnüşinde ýüze çykarylýardy. Toparyň psihologik häsiýetnamalarynyň ýüze çykarylyşy iş düzgüni esasynda amala aşyrylýanlygy üçin toparyň sosial psihologik derňewi onuň işiniň ösüş **derejesini** hem-de bu bilelikdäki işiň psihologik birliги kemala getirmekdäki **ornuny**, ähli toparlaýyn hadysalaryň iş bilen aralaşdyrylanlygyny anyklamaklygy göz önünde tutýar.

Toparyň umumy iş bilen baglanyşykly aýratyn sypaty toparyň ösüşiniň netijesi hasaplanýar. Toparyň öz aýratyn sypatynyň, onuň ösüşiniň ýokary derejesiniň “kollektiv” adalgalanmasy ýokary agzalan däbe laýyklygy aňladýar. Şu günki günde “kollektiv” düşünjesiniň marksistik däpde ulanylyşy örän çekişmeli bolsa-da, gündelik sözleýişde ol entek belli bir derejede saklanýar. Onuň özboluşly ylmy mazmunynyň bardygy nazara alynsa, sosial psihologiýa hem ony adalga hökmünde ulanyp bilner.

Meseläniň peder psihologiýasyndaky derňewiniň taryhy hakynda aýdylanda bolsa, onda köp sanly peýdaly işleriň bardygy şübhesizdir. A.S.Makarenkonyň işlerinde kemalyýet meseleler bilen bir hatarda kollektiwiň sosial-psihologik jähti hem ýüze çykarylypdy. Alymyň pikirçe kollektiwiň möhüm sypaty islendik bilelikdäki iş däl-de, jemgyýetiň islegine laýyk gelýän sosial-oňyn iş bolup durýar. Şonuň üçin topar hökmünde kollektiwiň ilkinji sypaty – onuň gönükdirilmesidir. Bu häsiýet oňa girýän şahsyýetleriň aýratyn häsiýetini – maksadaokgunlygyny üpjün etmek bilen ol degişli dolandyryş düzüjileri bolan guramany we belli bir hyzmatlaryň ýerine ýetirilmegine ygtyýarly adamlary döretmäge mümkinçilik berýär. Kollektiwdäki gatnaşyklaryň tebigaty aýratyn häsiýete eýe bolýar: bilelikdäki işi kollektiwi dörediji şert we onuň agzalarynyň özara gatnaşyklaryny aralaşdyryjy hökmünde ykrar etmek. Şeýle çemeleşiş şol bir wagtyň özünde kollektiwiň ösüşiniň

zerurlygyny, onuň birnäçe döwürleri geçmekligini göz önünde tutýar. Bu döwürleriň geçildiğiçe agzalan häsiýetler doly möçberinde öz many-mazmunyna eýe bolýar.

A.S.Makarenko bu döwürleri ýüze çykaryp, kollektiwiň başgançaklar boýunça hereketiniň nähili üpjün edilmelidigini häsiýetlendirdi. Bu babatda möhüm şertleriň biri kollektiwiň döredilmegine esas bolan jemgyýet ähmiýetli maksatlaryň yzygider ösdürilmegidir. Bu bolsa kollektiwiň ösüşiniň “geljekki zolaklaryny”, “talaplaryň dialektikasyny” ýüze çykarmaga, “ertirki şatlygy” guramaklygy göz önünde tutýar. Bu şertleriň ählisiniň üstünlikli utgaşdyrylmagy kollektiwde oňa goşulýan şahsyýetleriň ösüşine laýyk duýgy-psihologik ýagdaýy döredýär.

Kollektiwiň içki hereket-tutumlarynyň üstünligi diňe haçan-da onuň işi tutuş jemgyýetde ösýän jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň giň ulgamyna laýyklykda guralanda gazanylýandygy dogrusyndaky pikir A.S.Makarenkonyň ähli pikir ýöretmelerinden eriş-argaç bolup geçýär. Kollektiv ýapyk ulgam däl, ol jemgyýetiň ähli gatnaşyklar tutumyna goşulandyr. Şonuň üçin onuň hereketiniň üstünligi diňe kollektiv bilen jemgyýetiň maksatlarynda çaprazlyk aradan aýrylan halatda mümkin bolar.

Baryp garaşsyzlygyň şapagy döwründe Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy täze gurulýan türkmen döwletiniň beýlekilerden üzňe, diňe öz-özündelik häsiýetdäki gurluş däl-de, özüne ähli hoşniýetli uzaýan elleri mähirli gysmaga taýýar ýurtdugyny mälim edip: "Biz ozalky dostlarymyz bilen saçakly gatnaşarys, täze dostlar tutunarys, duşmançylygymyz bolsa ýok, bize-de duşman boljak bolup ary köýüp ýatan ýok" – diýip bütin dünýä ýüzlenipdi.¹ Şu günki günde derňew geçirýänleriň köpüsi kollektiwiň esasy sypatlaryny kesgitlemekde özara ylalaşýarlar. Eger-de käbir adalga aýrybaşgalygyndan sowulynsa, onda dürli awtorlaryň kollektiwde hökmany hasaplaýan sypatlaryny häsiýetlendirmek bolar. Bu ilkinji nobatda adamlaryň belli bir **jemgyýetiň makullaýan maksadyna** ýetmek üçin birleşmesidir (bu babatda jebis, emma jemgyýete garşy topar, meselem, hukuk bozanlaryň topary, kollektiv däl). Ikinjiden, birleşmäniň **erkinlik** häsiýeti; erklilik kollektiwiň özakymlaýyn, tötänleýin döreýşini aňlatman ýa-da diňe daşky şertler boýunça berilmän, eýsem agzalaryň umumy işiň esasynda özleriniň işjeň guran häsiýetnamasydyr. Kollektiwiň düýpli sypatlarynyň biri onuň **bitewiligi** bolup, onda kollektiwiň özüne mahsus guramasy, hyzmatlaryň paýlanylyşy, belli gurluşly ýolbaşçylyk we dolandyryş mahsus bolan işiň ulgamy hökmünde ýüze çykýar. Galyberse-de, kollektiv öz agzalarynyň özara gatnaşyklarynyň aýratyn bir görnüşi bolup, ol **şahsyýetiň ösüşi** düzgünini kollektiwiň ösüşine çaprazlykda däl-de (käbir alymlar kollektiwiň has ösen derejesi şahsyýetiň özbaşdak, öz-özünü kesgitleýji ösüşini basmarlaýar diýen pikiri hem aýdýarlar), eýsem onuň bilen ugurdaşlykda üpjün edýär.

---

¹ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. A., 2001, 55 sah.

**Kollektiwiň psihologik
taglymatynda toparyň ösüşiniň
döwürleri we derejeleri**

Sosial psihologiýada toparyň ösüşiniň aýra-
tyn döwürlerini ýa-da bu tutumdaky dereje
lerini ýüze çykaryan birnäçe “ülňüler”

bardyr. Şeýle synanyşyklaryň has giňişleýin
görnüşleriniň biri A.W.Petrowskiniň işläp düzen kollektiwiň psihologik
taglymatynda berlendir.

Bu taglymatda toparda üç psihologik gatlak ýüze çykarylyp, olaryň her
biri toparyň agzalarynyň özara gatnaşyklarynyň görnüşini döredýän düzgüni
özünde jemleýär. Birinji gatlakda adamlaryň duýgy-emosional sulh almaklygyna
ýa-da almazlygyna esaslanýan gös-göni aragatnaşyklar amala aşyrylýar; ikinji
gatlakda bu gatnaşyklar bilelikdäki işiň häsiýeti bilen aralaşdyrylýar; üçünji
gatlakda /toparyň ýadrosy hasaplanýan/ toparyň ähli agzalary tarapyndan
toparlaýyn işiň bir bitewi maksadyny kabul etmekligine esaslanýan gatnaşyklar
ösyär. Bu gatlak toparyň ösüşiniň ýokary derejesini häsiýetlendirip, onuň
barlygy şu toparda kollektiwiň barlygyna güwä geçýär. Bu taglymatyň soňky
nazaryýet we tejribe jähtden ösüşi onuň esasy pikirini – “iş bilen
aralaşdyrylmaklygyň kollektiwiň ulgam dörediji sypaty hökmünde”
bolandygyny has aýdyň ýüze çykarmaga mümkinçilik berdi.

Bu nukdaýnazardan toparyň köp derejeli gurluşynyň seljermesine
takykama girizilip, toparda bolup geçýän dürli hadysalaryň bir-birlerine
tabyňlygyny ýüze çykarmak esasy maksat edilip goýuldy.

Ýazarlar häzirki döwürde toparlaýyn gurluşyň derejelerini ters
yzygiderlilikde, ýagny ýadro gatlagyň gatnaşyklarynyň häsiýetnamasyndan
başlap seljermegi oňaly tapýarlar. Toparlaýyn gurluşyň merkezi bölegini /A
diýip bellenýän / toparyň dersleýin işi düzýär. Bu toparyň öz içine alýan uly
sosial gurluş arkaly döredilýär. Ders işi bu ýerde hökmany ýagdaýda sosial
peýdaly iş bolup durýar /eger-de kollektiv derňelýän bolsa/. Toparyň ösüşiniň
ýeterlik derejesini subut etmek üçin üç sany şert teklipe edilýär: 1) toparyň alyp
barýan esasy jemgyýetçilik hyzmatyny bahalandyrmak /zähmetiň jemgyýetçilik
bölünişine üstünlikli gatnaşmak; 2) toparyň sosial kadalara laýyklygyny
bahalandyrmak; 3) toparyň öz her bir agzasynyň hertaraplaýyn ösmegine
döredýän mümkinçiligini kesgitlemek. Kollektiwiň ösüş derejesini ýüze
çykarmak bu görkezijileriň her biriniň hil-mukdar taýdan bahalandyrylmagyny
göz önünde tutýar. Birnäçe tejribe derňewlerde toparda bolup geçýän ähli
hadysalaryň onuň işiniň ýadro gatlagyna baglylygy yzarlandy. Gürrüň edilýän
gatlak psihologik mazmunly hadysa däl bolsa-da, ony indiki gatlaklardaky
psihologik hadysalar bilen baglanyşdyrmak mümkinçiligi bolýar.

Toparlaýyn gurluşyň ikinji gatlagyny toparyň her bir agzasynyň
toparlaýyn işe, onuň maksadyna we wezipelerine bolan gatnaşygy düzýär. Öň
GUB /“gymmatlyklar ugrukmasynyň birliگی”/ diýip atlandyrylan bu gatlak
häzirki döwürde diňe bir bilelikdäki işe degişli gymmatlyklaryň gabat gelşi

hökmünde beýan edilmän, toparyň agzalarynyň belli bir motiwasiýasynyň ösüşi, topar bilen duýgy-emosional syzylyşyň birligi we ş.m. hökmünde häsiýetlendirilýär.

Şeýlelikde, toparlaýyn gatnaşyklaryň bu derejesiniň bitewi ulgamyny iki gatлага bölmek örän möhümdir: işe bolan gatnaşyklardan durýan ýokarda häsiýetlendirilen gatlak (B diýip atlandyrylýar) we iş bilen aralaşdyrylan, hususy şahsyýetara gatnaşyklaryny özünde jemleýän üçünji gatlak (C).

Bu gatlak has giňişleýin beýan edilendir: tejribe derňewlerde iş bilen aralaşdyrmaklygyň pes ösen ýagdaýynda toparda döremeýän birnäçe özboluşly hadysalar ýüze çykarylady. Galyberse-de, toparlaýyn gurluşyň dördünji gatlagy (D) ýüze çykarylýp, onda toparyň agzalarynyň arasyndaky ýüzleý baglanyşyklar bolýar. Bu şol adybir şahsyýetara gatnaşyklary bolup, ýöne onuň gös-göni duýgy-emosional baglanyşyga esaslanýan “bölegidir”; bu ýerde bilelikdäki işiň maksady, topara umumy ähmiýetli bolan gymmatlyk ugrukmalary topar agzalarynyň şahsy baglanyşyklaryny aralaşdyrýan şert bolup bilmeýär. Bu ýerde hiç hili aralaşdyrma ýok diýmek esassyz bolsa-da, bu ýerde gatnaşyklar esasan toparyň umumy işi bilen aralaşdyrylan däldir.

Toparlaýyn gatnaşyklaryň köp derejeli gurluşy dogrusyndaky bu düşünje her bir toparyň bilelikdäki işiň onuň agzalaryň arasyndaky baglanyşyklary yzygiderli aralaşdyryşy hökmünde geçýän ýoluna seretmäge mümkinçilik berýär. Ýöne beýle diýildigi göýä haýsydyr bir topara belli bir ösüş döwründe gatnaşyklaryň diňe bir gatlagy mahsus diýilmekligi aňlatmaýar. Şol bir wagtyň özünde toparyň kollektiwlige bolan hereketi onda gatnaşyklaryň pes gatlaklaryny inkär etmeýär. Bu pikir diňe şeýle toparda bolup geçýän hadysalaryň aşaky gatlaklardaky gatnaşyklar nukdaýyndan düşündirip bolmaýandygyny aňladýar.

Toparyň ösüşiň özboluşly nazaryýeti L.M.Umanskiý tarapyndan tekliplendi. L.I.Umanskiniň taglymatynda ösüş derejesini ýüze çykarmak kollektiwiniň birnäçe hökmany görkezijilerini ýüze çykarmak bilen utgaşýar: bu görkezijilere laýyklykda onuň ösüş derejesi kesgitlenýär. Şeýle görkezijiler hökmünde kollektiwiniň gönükdirilmesi, guramaçylygy, taýýarlygy we psihologik aragatnaşygy ýüze çykarylýar. Soňra hakyky toparlaryň öňden nätanyş adamlaryň haýsydyr bir bilelikdäki işi üçin birleşmesinden başlap, bu toparyň kämil, hakyky kollektiv diýip atlandyrylýan döwrüne çenli aralyk kesgitlenýär. Bu aralykda şeýle “nokatlar” ýüze çykarylýar: Topar-korporasiýa, topar-awtonomiýa we topar-kollektiv. Bir döwrüň beýlekiden tapawudy ýokarda görkezilen görkezijiler boýunça yzarlanýar. Käbir tapawutlyklar bilen toparyň bu görkezilen üç ösüş döwri we kollektive öwrülişi A.W.Petrowskiý tarapyndan ýüze çykarylýan üç gatлага dogry gelýär. / Petrowskiý munuň esasynda toparyň degişli ösüş derejelerinde onuň ähli gatnaşyklar ulgamynyň dürli derejede iş bilen aralaşdyrylýandygy nazaryýetini işläp düzdi /.

Kollektiwiniň sosial psihologik taglymatynyň häzirki döwürde işlenişinde iki mesele aýratyn ähmiýete eýedir. Olaryň birinjisi - her bir takyk toparda bu

toparyň ösüş derejesini netijeli kesgitlemäge esas berýän, toparyň häsiýetleriniň ýüze çykyş derejesini tejribede ölçeyän takyk usul serişdelerini agtarmak. Bu ugurda köp sanly teklipler eýýäm synagdan geçirilen-de bolsa, bu maksat üçin usullaryň ulgamyny döretmek entek wezipeligine galýar. Ikinji mesele topar kollektiwe öwrülende, onda her bir toparlaýyn tutumda bolup geçýän üýtgeşmeleri takyk beýan etmek bilen baglanyşyklydyr.

Kollektiwiň sosial-psihologik taglymatynyň usulyýet ähmiýeti. Kollektiv meselesini sosial psihologiýanyň özbaşdak bölümi hökmünde ýüze çykarmagyň uly usulyýet ähmiýeti bardyr. Kollektiv meselesini sosial psihologiýanyň “bedenine” girizmegiň bu ylymdaky umumy ýagdaýy üýtgedişini birnäçe ugur boýunça yzarlamak mümkin.

Kollektiv hökmünde şeýle täze toparyň döreýşiniň özboluşlylygyny ýüze çykarmak sosial psihologiýada **iş düzgünini** ulanmaklygyň gelejegini anyklamaga mümkinçilik berýär. Bu düzgün diňe bir agzalman, derňewde anyk işleýär. Toparyň işiň subýekti bolup biljekdigi dogrusyndaky çaklama indi tejribe taýdan tassyklama alýar. Hut kollektiv derejesinde topar şeýle subýektiň sypatlaryna eýe bolýar. Munuň sebäbi diňe toparyň agzalarynyň hemmesi toparlaýyn işiň maksadyny kabul edende, toparyň agzalarynyň hemmesiniň gymmatlyk ugrukmasynyň birligi bolanda, topardaky gatnaşyklaryň hemmesi ders işi bilen aralaşdyrylan ýagdaýynda her bir işiň subýektiniň häsiýeti bolup durýan toparlaýyn isleg, toparlaýyn motiw, toparlaýyn maksat hadysalaryň döredijileri dogrusyndaky meseläni goýup bolýar. Şeýlelikde, toparyň has ösen görnüşini beýan we seljerme etmek ähli beýleki toparlaryň derňewine açar bolup hyzmat edýär.

Kollektiwiň häsiýetnamalaryny seljermek adaty sosial psihologiýada toparlaryň we toparlaýyn tutumlaryň derňewiniň arasyndaky **boşlugy** aýyrmaga mümkinçilik berdi. Şeýle üzneligiň ýerliksizdigi subut edilen zatdyr: eger islendik toparlaýyn tutumyň mazmuny toparlaýyn işiň mazmunyna, üstesine-de bu işiň takyk ösüş derejesine bagly bolýan bolsa, onda toparlaýyn tutumlary bu zatlardan üzňe, “öz-özi üçin” derňemek bolmaz. Ne tejribehana şertleri, ne-de tutumlary “sap” görnüşde öwrenmek kanagatlanarly düşündiriş nusgalaryny gurmaklyga esas bolup bilmez. Sebäbi bu ýagdaýda tutumlaryň hereket edýän, toparlaýyn işiniň mazmuny seljeriş çäginde daşda galýar. Diýmek, kollektiwiň sosial-psihologik taglymatyny döretmek sosial psihologiýada düýpgöter **täze düşündiriş düzgünini** döretmäge mümkinçilik berýär.

Kollektiwiň toparyň ösüşiniň aýratyn ösüş derejesi hökmünde açylmagy toparlaryň düýpgöter täze **görnüşlerini** döretmäge mümkinçilik berýär. L.I.Umanskiniň¹ esaslandyran görnüşinde toparlaryň görnüşleri diňe bir “nol nokady” däl (toparyň döredilýän pursaty), eýsem jemgyýete garşy

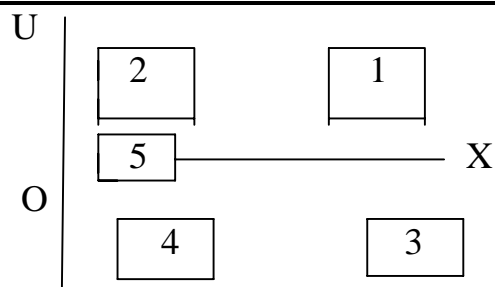
¹ Umanskiý L.I. Kriterii diagnostiki obşestvennoý aktiwnosti gruppy kak kollektiwa // Sosialno-psihologičeskiýe woprosy aktiwnosti školnikow i studentow. Kursk, 1973.

toparlara laýyk gelýän “oňyn däl dowamy” bolan kesimini-de özünde jemleýär. Onuň pikiriçe bularyň zandyýaman, jemgyýete garşy toparlar bolmagy hökman däl (meselem jenaýatkärler toparçasy, işden boýun towlaýanlaryň topary/, bular sosial –makul toparlaryň özboluşly görnüşi bolup, soňkularyň sosial oňyn däl toparlara öwrülmeçligine “howp” bolup durýar. Teklip edilen nusgada bu öwrülişigiň nähili bolup biljek şertleri görkezilýär /ýagny topar kollektiwe tarap ösüş ýolundan sowlup biler/ : şeýle ýagdaýa merkezden daşlaşyýy hadysalar, aýratyn toparlaýyn öz bähbidini aramaklygyň - egoizmiň döremegi we beýlekilere getirip biler. L.I. Umanskiniň görnüşindäki ikinji kesim toparyň şahsyýete edýän täsiriniň derejesini görkezmeklige gönükdirilendir. Tutuşlygyna nusga şeýle görnüşe eýe bolýar /nusga gyzgaldylyp getirilýär/

Kollektiw Awtonomiýa-topar Korporasiýa-topar Toparyň şahsyýete oňyn däl täsir edýän kesimi.	Toparyň şahsyýete oňyn täsir edýän zolagy Bitewiligiň dargamagy Topar içindeki öz bähbidini aramaklyk “Ters kollektiw”
---	---

Eger-de adalga biraz düzediş girizilse, bu nusgada iki sany teklip edilen “ölçeg”, hakyky sosial toparlaryň sosial-psihologik görnüşini doretmeklikde has öňe gidişlik gazanmaga mümkinçilik berýär.

Özüniň şahsyýetara gatnaşyklarynyň iş bilen aralaşdyrylmagy taglymatynyň umumy gönükdirilmesine laýyklykda, A.W. Petrowskiý toparlary görnüşe bölmekde iki kesimi ýüze çykarýar: 1) şahsyýetara gatnaşyklarynyň toparlaýyn işiň, mazmuny bilen aralaşdyrylyşynyň barlygy – yoklugy* we 2) toparlaýyn işiň jemgyýetçilik ähmiýeti (U) "Aralaşdyrylma" kesimi birtaraplaýyn gönükdirilme häsiýetde bolup, “işniň mazmuny” kesimi topary “nol nokadynyň” iki tarapynda ýerleşdirmäge mümkinçilik berýär: bu işiň “mazmunynyň” jemgyýetiň ösüşine laýyk gelýän we oňa laýyk gelmeýän iki sany düýpgöter başga-başga görnüşiniň mümkindigini görkezýär.

Bellenen baş şekil toparlaryň dürli görnüşlerine laýyk gelýär: 1) şekil kollektiwleri aňladyp, onda işiň ýokary derejede sosial ähmiýeti we şahsyýetara gatnaşyklarynyň ýokary derejede iş bilen aralaşdyrylmagy bolýar: 2) şekil işiň sosial ähmiýeti ýokary bolan umumylygy aňladyp, ýöne

aralaşdyrylmaklygyň derejesi pes bolýar / muňa mysal - hut şu pursatda döredilen topar bolup, onda gatnaşyklar entek kollektiwlige çenli ösüp ýetmedik bolýar; 3) şekil işiniň häsiýeti boýunça jemgyýete garşy topar bolup, ýöne onda şahsyýetara gatnaşyklarynyň bu jemgyýete garşy iş bilen aralaşdyrylmagy ýokary bolýar, /muňa mysal - ýokary derejede guralan jenaýatçylyk topary, aýdaly, jenaýatlaryň uly birleşmesi bolup biler/, 4) şekil hem jemgyýete garşy topary häsiýetlendirip, ýöne onuň agzalarynyň arasyndaky gatnaşyklar pes derejede jemgyýete garşy iş bilen aralaşdyrylan bolýar / jemgyýet üçin şeýle toparyň “howpy” onçakly ýokary bolman, ýöne özüniň barlygy bilen jemgyýetçilik ösüşine päsgel berýär;/ galyberse-de, 5) şekil işiniň sosial mazmuny gowşak topar hökmünde ýüze çykyp /oňyn we oňyn däl jähtde /, şol bir wagtyň özünde bu işiň ähli toparlaýyn tutumlar üçin ähmiýeti pes bolýar / nusganyň awtorlary mysal hökmünde tötänleýin adamlardan jemlenen tejribe topary teklipe edýän-de bolsa, bu mysal hakyky toparyň görnüşe bölünüş şertine çapraz gelýär: nusga hakyky tebigy toparlar üçin niýetlenip, emeli tejribe topar oňa laýyk gelmeýär. Tebigy toparlarda bolsa bu şekile mysal tapmak kyndyr/.

Nusga mundan beýläk-de kämilleşdirilip bilner, çünki onda taglymatyň esasy düzgünleri örän göwnējaý ýerleşip, görnüşe bölünüş üçin teklipe edilen toparlaryň şertini esaslandyrmaga möhüm ugrukdyryjy bolup hyzmat edýär.

Kollektiw düşünjesini girizmekligiň, galyberse-de, ýene bir ähmiýeti - onuň **toparyň we şahsyýetiň özara gatnaşygy** meselesiniň çözgüdine ýardam edýänligidir. Sosial psihologiýa özüniň ösüşiniň ähli döwürlerinde we dürli nazaryýet ugurlarynda bu sowala ýüzlenýärdi. Entek baryp sosial psihologiýanyň pelsepe önbaşlaýjylary tarapyndan goýlan şahsyýetiň azatlygy we jemgyýet tarapyndan döredilenligi meselesi täze öwüşgin alýar. Şahsyýet sosial işiň subýekti bolup, şahsyýetiň topara goşulmasy onuň subýekt häsiýetli sypatlaryny birjik-de kemeltmeýär. Tersine, eger-de topar öz ösüşinde kollektiw derejesine ýetende ol öz agzasyna şahsyýet hökmünde garşy durman, hut toparyň özi agzalarynyň subýekt häsiýetli sypatlarynyň birleşdirijisi bolup, işiň aýratyn jemleýji subýektine öwrülýär.

Ikinji bir tarapdan şahsyýetiň kemala gelşi hem täzeçe düşündiriş alýar. Şeýle kemala gelşiň sosial täsirleri özleşdirmek hem-de jemgyýetçilik gatnaşyklary işjeň döretmek arkaly amala aşyrylýanlygy dogrusyndaky umumy görkezme indi has takyk açylyp görkezilýär: her bir aýratyn ýagdaýda jemgyýetçilik täsiriň şahsyýete haýsy takyk toparlaryň üsti bilen amala aşyrylýanlygy ýörite seljerilmelidir. Çak boýunça, şeýle kemala gelşiň netijesi takyk ýagdaýlara laýyklykda dürli-dürli bolýar. Bu laýyklyk şahsyýetiň toparyň hödürleýän özüni alyp baryş nusgasyny işjeň däl ýagdaýda “siňdirýänligi” üçin däl-de / “gowy” ýa-da “erbet” /, şahsyýetiň işjeň ornunyň hakyky kollektiwde ýa-da kollektive ýetmedik toparda döreýänligine baglylykda dürli ugurda we dürli derejede ýüze çykýanlygy bilen düşündirilýär.

Kollektiw meselesi sosial psihologik bilimler ulgamynda düýpgöter täze mesele bolup, ol şol bir wagtyň özünde bu ugurda toplanan bilimlere täzeçe akyl ýetirmäge, jemlemäge ýardam edýär.

15-nji bab. TOPARARA GATNAŞYKLARYŇ PSIHOLOGIÝASY .

Sowalyň taryhy

Şeýlelikde, sosial psihologiýada toparlary derňemekligiň logiki dowamy toparara gatnaşyklar ugrudyr. Şol bir wagtyň özünde bu mesele has soňky döwre çenli onçakly derňelmedik meseledir. Munuň sebäpleriniň biri bu meseläni araçäre häsiýeti bolup, ol köp derejede sosiologik bilimiň we beýleki jemgyýetçilik ylmymlar ulgamyna goşulýanlygy onuň hususy psihologik jähtiniň psihologiýanyň çäginde daşda seredilmegine getirdi. Haçanda bu meselelere sosial psihologiýada höwes dörende ol aýratyn bir ders ugry hökmünde seredilmän, bu ylmyň beýleki böleklerine “siňdirildi”. Muňa mysal edip, G. Lebonyň taglymatynda toparara agressiýanyň, Adornonyň işinde oňyn däl gönükdirilmäniň we beýlekileriň, psihoanalitiki taglymatlarda duşmançylygyň we gorkynyň we ş.m. derňelmegini görkezmek bolar. Toparara meselesiniň ikinji derejeli häsiýeti bu meselä sosial psihologiýanyň nähili täze çemeleşiş girizýändigini dogrusyndaky sowalyň derňelmän galmagyna getirdi. Muňa sosial psihologiýanyň 20-30-njy ýyllarda kiçi toparlaryň öwrenilişine has ýokarlandyrylan höwesiniň döremegi hem köp derejede ýardam edip, ähli derňew ugrunyň öz ünsüni diňe topar içindäki dinamiki hadysalarda jemlenmegine getirdi. Sosial psihologiýanyň sosial ýerliginiň “ýitirmeginiň” takyk ýüze çykyşynyň biri hem toparara gatnaşyklar meselesine kembaha garalmagy boldy.

Şonuň üçin adaty sosial psihologiýa tankydy çemeleşmeklik başlanandan soňra ýagdaý düýpgöter üýtgedi. Toparara gatnaşyklarynyň psihologiýasyny öwrenmek, jemgyýetçilik durmuşynyň çylşyrymlaşmagy, onda toparara gatnaşyklaryň etniki, synpy we beýleki dartgynlyklaryň meýdanyna öwrülmeçligi bilen zerurlyga öwrüldi. Ýöne şunuň bilen bir hatarda sosial psihologik bilimiň öz içki ösüş logikasy, bu ylmyň dersini takykklamak zerurlygy hem bu çylşyrymly ugruň hertaraplaýyn seljerilmegini talap edýär. Adaty sosial psihologiýanyň neopozitiwistik ugrunyň tankyt edilmeginiň netjesinde toparara gatnaşyklaryň psihologiýasyny her taraplaýyn öwrenmeklige çagyryş dörettdi: hut şu ugurda topar içindäki hadysalaryň sebäpli düşündirilişiniň ýetmezçiligi ýeňlip geçiler diýip çaklanyldy. Bu babatda 50-nji ýyllaryň başlary öwrülişikli pursat bolup, ýöne sosial psihologiýada toparara gatnaşyklar derňewiň özbaşdaklygyny ykrar edýän aýgytly garaýyşyň has gijräk, A.Teşfeliň işlerinde ýüze çykdy. Häzirki wagtda Günbatarda bu mesele W. Duazyň işlerinde, aýratyn-da fransuz sosial psihology S.Moskowisiniň “Sosial düşüňjeler” taglymatynda uly üns berilýär¹.

---

¹ Donsow A.I., Ýemelyanowa T.P. Konsepsiýa sosialnyh predstavlen i w sowremennoý fransuzskoý psihologii. M., 1987.

Emma has öñräk bu ugurda tejribe derñewler M.Şerif /1954/ tarapyndan amerikanyň ýetginjekler üçin lagerinde geçirilipdi. Bu tejribeler we olaryň netijeleri mälimdir. Bu ýerde toparara gatnaşyklar meselesine goşulan goşant dogrusynda aýtmalydyr. Freýdiň taglymatyna ugrugýan alymlardan tapawutlykda /bu ugurda toparara gatnaşyklaryna “motiwasiýa” jähtden çemeleşilýär we üns merkezine beýleki toparyň wekilleri bilen gatnaşykda bolýan aýratyn şahsyýet durýar/, Şerif toparara gatnaşyklary derñemegiň hususy “toparlaýyn” çemeleşişini teklipl etdi: toparara duşmançylygyň ýa-da hyzmatdaşlygyň çeşmesi bu ýerde aýratyn şahsyýetiň meýlinden gözlenilmän, **toparara özara täsir** ýagdaýyndan gözlenýär. Bu özara täsiriň tebigatyna düşünmeklige interaksionizmiň usulyýet kemçilikleri öz täsirini ýetirdi /derñew bu ugruň çäginde ýerine ýetirildi/. Bir tarapdan, “sosial” diýlip düşündirilýän özara täsir hakykatda sosial işiň giň ulgamyna goşulmaýan şahsyýetara özara täsire syrykdyrylyp, ikinji bir tarapdan bu şahsyýetara özara täsirde bu täsiri dolandyryýan kognitiw we duýgy-emosional hadysalar ýaly sap psihologik häsiýetnamalar ýitirilýär. Hut şu sebäpden soňsoňlar Şerifiň derñewiniň tankydy kognitiwistik ugruň jähtinden berildi. Bu ugrukma nukdaýdan A.Teşfeliň tejribeleri amala aşyrylyp, onda sosial psihologiýada toparara gatnaşyklar meselesiniň düýpgöter başgaça seredilişiniň aýgytlaýjy esasy goýuldy.

Toparara ýekirmäni - diskriminasiýany öwrenip, (agzalaryň öz toparyna bolan topar içindäki gol ýapmaklyklygy - faworitizmi we keseki topara bolan duşmançylygy) bu hadysalaryň sebäbi dogrusynda Teşfel Şerif bilen jedelleşýär. Toparara hadysalarda kognitiw hadysalaryň ornuny aýratyn nygtamak bilen Teşfel öz toparyňa bolan oňyn gatnaşygyň topararasyndaky dartgynlyga obýektiw esas ýok bolan ýagdaýda hem döreyändigini, ýagny bu hadysanyň toparara gatnaşyklaryň **ähliumumy hemişeligi** bolup durýandygyny görkezdi. Bu ýerde has giň netijä gelnip, toparara gatnaşyklaryň aslynda dört sany esasy akyl ýetiriş kognitiw tutumy özünde jemleýän, aňny kognitiw ulgamy bolup durýandygy aýdyldy. Bu hadysalara: sosial kategorizasiýa, (düşünjede aňlatma), sosial identifikasiýa (özüni birleşdirme), sosial deňeşdirme, sosial /toparara/ diskriminasiýa (ýekirme) degişlidir. Hut şu hadysalaryň seljermesi Teşfeliň pikirçe toparara gatnaşyklaryny öwrenmegiň sosial psihologik jähti bolmaly. Onuň düşündirişine görä obýektiw gatnaşyklara dahylsyz, toparlaryň arasynda garşylyklaryň barlygyna ýa-da ýoklugyna garamazdan, topara agza bolmaklygyň özi bu dört akyl ýetiriş - kognitiw hadysany ösdürip, ahyr netijede toparara ýekirmä-diskriminasiýa getirýär. Şonuň bilen onuň taglymatyndaky topararasyndaky gatnaşyklaryň belli bir görnüşlerini düşündirmek tutumy gutarýar. Şeýle düşündirişde topararasyndaky gatnaşyklaryň möhüm şerti olaryň bir-birini **kabul edişinde** ýüze çykarylan hem bolsa, seljerişiň möhüm bir bölegi ýatdan çykarylandyr. Bu mesele – toparara tapawutlary ýüze çykarmak nähili derejede takyk, ýagny kabul edilýän tapawutlyklar nähili derejede **hakykata laýyk?** Bu sowala jogabyň ýoklugy, Şerifiň interaksionistik çemeleşişiniň

garşysyna kognitiw çemeleşiş esasynda işlenen bu taglymat ýene-de öz birtaraplylygyny ýüze çykardy. Munuň çözgüdini täze usulyýet çemeleşiş ugrunda gözlemelidir.

Toparara gatnaşyklar meselesini sosial psihologiýada galdyran hut Teşfeliň öz goşandy barada aýdylanda bolsa, ol dogrudan-da ýokary baha mynasypdyr. Ýöne şol bir wagtyň özünde bu meseläniň ornunyň takyk çözlüşi doly kanagatlanarly däl. Teşfeliň pikirçe hut toparara gatnaşyklarynyň sosial psihologiýa goşulmaklygy bu ylmyň hakyky sosial ylma öwrülmegini üpjün etmelidir. Amerikan däbinde sosial ýerligiň ýitirilmegi onuň diňe “şahsyýetara” psihologiýa gönükdirilmeginiň netijesidir. Bu subutnamalary kabul edip, şol bir wagtyň özünde akyl ýetiriş - kognitiw çemeleşiş aýa ähmiýetlendirilmegi göz önünde tutulan maksatnamanyň amala aşyrylmagyna päsgel bolandygyny bellemelidir: toparara gatnaşyklar ugrundaky sebäp-netije gatnaşyklaryň düşündirilişi bu hadysalaryň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň has giň ulgamy arkaly döredilýänligi unudyldy.

**Toparara gatnaşyklar meselesiniň
iş düzgüni nazaryýetinde derňelişi.**

Edil beýleki meseleler işlenendäki ýaly toparara gatnaşyklar meselesini derňemekligiň umumy usulyýet birligi iş

bolup durýar. Bu ýerde ol toparara kabul edilişiň iş bilen aralaşdyrylmagy hökmünde ýüze çykýar.

Bu düzgüniň mazmuny seredilýän jähtde düşnükli bolar ýaly, ilki bilen, toparara gatnaşyklary meselesiniň umumy düşünişine birnäçe bellikler etmek zerurdyr. Birinjiden, bu meseläniň sosial psihologik dersini kesgitlemeklige degişlidir. Görnüşi ýaly, bu mesele umumy nazaryýet ugrukma baglylykda dürli-dürli çözlüp biler: interaksionizmde bu gös-göni özara täsir ugry, kognitiwizmde - özara täsir bilen utgaşýan kognitiw hadysalardyr. Ýöne bu çemeleşişleriň ikisinde-de meseläniň iki “düwni” aýyl-saýyl bolman galdy: sosial psihologiýanyň haýsy toparlary derňemelidigi we bu toparlaryň gatnaşyklarynda nämäniň öwrenilmelidigi doly aýan däl. Bu “düwünleriň” ikisi-de sosial psihologiýanyň sosiologiýa bilen psihologiýanyň arasyndaky araçäre ylym bolup durýanlygy zerarly döreýär.

Hakykatdan hem, eger-de uly sosial toparlaryň ähli ugry sosiologiýanyň dersine goşulsa, onda toparara gatnaşyklar ugrunda sosial psihologiýanyň dersi hökmünde diňe kiçi toparlar galýar. Şeýle çemeleşiş uzak wagtlap sosial psihologiýada däp boldy. Emma kiçi toparlara adatdan daşary ähmiýet berlişi tankytlanandan soňra sosial psihologiýada uly sosial toparlaryň arasyndaky gatnaşyklara aýratyn üns bermeklige çagyryşlar döräp ugrady. Ünsüň hut uly sosial toparlara berilmegi sosial psihologiýanyň abraýyny göterer diýip çaklandy. Bu düzgün Teşfeliň derňewlerinde saklanyp, bu işlerde kiçi toparlaryň çäginde çykyp, meseläniň has giň möçberlerine aralaşmaklyga ýykgyt edilýär.

Ýöne toparara gatnaşyklaryň çäginä diňe uly toparlar ugry bilen çäklendirmek hem nädogrydyr.

Edil toparlar meselesiniň sosial psihologiýada uly we kiçi toparlary öz içine alşy ýaly, toparara gatnaşyklary-da öz obýekti hökmünde özara gatnaşyklaryň kiçi we uly toparlar arasyndaky görnüşlerine seretmelidir. Sosial psihologiýanyň özboluşlygy seljerişin haýsy “birlikleriniň” göz önünde tutulýanlygynda däl-de, onuň çemeleşişiniň haýsy **nukdaýdan** berilýänligindedir.

Bu ýerden ikinji “düwnüň” mazmuny gelip çykýar: eýsem toparara gatnaşyklary ugrunda sosial psihologiýa nämäni derňeýär? Bu meselä sosial psihologik nukdaýyň özboluşlylygy onuň üns merkezinde /sosiologiýadan tapawutlylykda/ ýöne bir toparara gatnaşyklaryň ýa-da olaryň sebäpli döredilişini däl-de, olaryň içki mazmunynyň - toparlaýyn özara täsiriň dürli jähtleri bilen baglanyşykly akyl ýetiriş - kognitiw ulgamyň durýanlygyndan getirilip çykarylýar. Sosial psihologik seljerme esasy ünsi toparlaryň özara täsiri içki psihologik hadysa hökmünde ýüze çykýan gatnaşyklara gönükdirýär. Ýöne kognitiwizm ugrukmadan tapawutlylykda teklipl edilýän çemeleşişde subýektiw toparara gatnaşyklaryň diňe bir derňelýän toparyň hakyky işi bilen ýakyn baglanyşygy göz önünde tutulman, bu gatnaşyklary dolandyryýan ähli kognitiw hadysalaryň bu iş arkaly döredilýändigini göz önünde tutulýar. Edil toparyň öz düşündirilişinde bolşy ýaly, kognitiw hadysalaryň bilelikdäki toparlaýyn işin görkezijileri bilen döredilýänligi dogrusyndaky sebäp-netije baglanyşyklar derňewiň esasy ugry bolup durýar. Bu ýerde meňzetme boýunça pikir ýöretmek ýerliklidir: toparlar obýektiw hadysa bolup, sosial psihologiýa üçin toparyň haçan indiwiid üçin psihologik hakykata öwrülýändigini anyklamak möhümdir: edil şonuň ýaly toparara gatnaşyklary obýektiw hadysa bolup /bu nukdaýdan olar sosiologiýanyň dersidir/, sosial psihologiýa üçin bu hadysanyň toparyň agzalarynyň aňynda **nähili şöhlelenip**, olaryň bir-birini kabul edişini kesgitleýändigini anyklamak möhümdir.

Ikinji bellik “toparara gatnaşyklaryň kabul edilişi - persepsiýasy” adalgasynda degişlidir. Ýokarda “sosial kabul ediş-persepsiýa” adalgasynyň sosial psihologiýada haýsy manyda ulanylýandygy dogrusynda aýdylypdy: onuň belli bir derejede meňzetme häsiýetdeligi we umumy psihologiýadaky “persepsiýa” adalgasyndan has baýdygy görkezilipdi. Şeýle hem sosial – perseptiw hadysanyň haçan-da kabul edişin subýekti we obýekti hökmünde topar bolup durýan nusgasynyň kynçylyk döredýändigini belenipdi. Toparyň sosial persepsiýanyň bitewi subýekti hökmünde düşünilmegi sosial perseptiw hadysalaryň seljermesiniň täze toparara derejesini döredýändigini aňladýar. Bu bolsa öňden adaty bolan şahsyýetara kabul edişi toparara kabul ediş bilen deňeşdirmegi talap edýär.

Toparara kabul edişiniň mazmunynda indiwiidual akyl ýetiriş –kognitiw gurluşlar kadalaşdyrylyp, bir bitewilige baglanyşdyrylýar. Bu indiwiidleriň toparlaýyn subýekt hökmünde keseki topary kabul edişiniň diňe bir ýönekeý jemi bolman, düýpgöter täze mazmunly toparlaýyn hadysadyr. Ol özüniň iki häsiýetnamasy bilen tapawutlanýar: kabul edişiniň subýekti bolup durýan topar üçin ol şu toparyň agzalarynyň beýleki topar baradaky düşüňjeleriniň gabat gelşi derejesi mazmunda kesgitlenýän “bitewilikdir” (keseki topar dogrusynda “hemme” ýa-da “hemmeler däl” şeýle pikirdemi). Kabul edişiniň obýekti bolýan topara degişlilikde bu keseki topar baradaky düşüňjeleriň toparyň aýry-aýry agzalaryna ýaýran derejesini görkezýän “birmazmunlylykdyr” (keseki topara “hemmeler” ýa-da “hemmler däl” şeýlemi) Bitewilik we birmazmunlylyk toparara kabul edişiniň özboluşly gurluş häsiýetnamalarydyr. Onuň dinamiki häsiýetnamalary-da şahsyýetara gatnaşyklaryň häsiýetnamasyndan tapawutlanýar: onuň subýekti bir adam däl-de, topar bolýanlygy üçin toparara sosial-perseptiw hadysalar uly durnuklylygy çäýe dälligi bilen tapawutlanýar. Bu hadysalaryň kemala gelşi diňe bir dowamly bolman, özünde her bir topar agzasynyň we toparyň durmuş tejribesini jemleýän has çylşyrymly tutumdyr. Toparyň kabul edilýän taraplarynyň sany şahsyýetara kabul edişdäkidən has dardyr: keseki toparyň “keşbi” bilelikdäki toparara işiň ýagdaýyna gös-göni baglylykda kemala gelýär.¹

Bu bilelikdäki toparara iş diňe bir gös-göni özara täsire syrykdyrylmaýar /Şerifiň tejribelerinde bolşy ýaly/. Toparara gatnaşyklar, meselem, “keseki toparlar” baradaky düşüňjeler gös-göni özara täsir ýok wagtynda hem ýüze çykyp biler / aýdaly, uly toparlar arasyndaky gatnaşyklar/. Bu ýerde aralaşdyryjy şert hökmünde sosial şertleriň has giň ulgamy, bu toparlaryň jemgyýetçilik taryhy işi öňe çykýar. Şeýlelikde, toparara iş dürli toparlaryň gös-göni özara täsiri hökmünde, şeýle hem aralaşdyrylan, şahsy däl görnüşde bolup bilýär /meselem, medeniýet gymmatlyklary, folklary alyşmak we ş.m./. Şeýle mysallary halkara durmuşynda näçe diýseň tapmak bolýar: bu ýagdaýlarda kesekiniň “keşbi” /beýleki ýurduň , beýleki halkyň / hökman gös-göni özara täsiriň netijesinde däl-de, çeper edebiýat, köpçülikleýin habar beriş serişdelerinden we ş.m. maglumat, täsir almak arkaly döreýär.

Toparara kabul edişiniň hut öz tebigatynda bolşy ýaly onuň medeniýetiň häsiýetine baglylygy bu tutumda stereotipleriň aýgytlaýjy täsirini döredýär. Keseki topary stereotipiň üsti bilen kabul etmeklik giňden ýaýran hadysadyr. Onuň iki tarapy tapawutlandyrylmalydyr: stereotip kabul edilýän topary çalt we ähtibar düşüňjede aňlatmaga, ýagny ony hadysalaryň has giň synpyna goşmaklyga kömek edýär. Bu nukdaýdan özüniň çalt we nusgalaşdyrylan düşüňjani döredýänligi üçin stereotip zerur we peýdalydyr.

---

¹ Ageýew W.S. Mežgruppowoye wzaimodeýstwiye Sosialno-psihologičeskiye problemy, M.,1990.

Ýöne beýleki topar dogrusyndaky stereotip oňyn däl häsiýetnamalara eýe bolýanlygy üçin (“olaryň hemmesi şeýle”) bahalandyryş örän güýçlendirilip, toparara duşmançylygyň döremegine getirýär. Bellenilişi ýaly bu kanunalaýyklyk halklaryň arasyndaky gatnaşyklarda has ýiti ýüze çykýar. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy öňki SSR soýuzy dargaýan pursatlary döwletara gatnaşygynyň ýokary ynsanperwer nusgasyny esaslandyryp: “Biz SSSR-den dostlugy alyp galdyk, emma onuň duşmançylygyny kabul etmedik”¹.

Bu ýerde şeýle stereotipleriň döreýşinde we hereketlenişinde gös-göni toparara özara täsirleriň nähili ähmiýetiniň bardygy dogrusyndaky sowal ýerliklidir. Baryp 50-nji ýyllarda (XX a.) D.Kempbell tarapyndan “galtaşmaklyk çaklamasy” döredilip, onda toparlaryň arasynda amatly gatnaşyklara amatly şertler näçe köp boldugyça, olar sonça-da bir-biri we indiwidler bilen dowamly we çuňňur özara täsirde bolup, stereotipiň mazmunynda hakyky sypatlaryň agramy ýokarlanýar. Görnüşi ýaly, toparara gatnaşyklaryň psihologiýasynyň derňewiniň ösüşi bilelikdäki iş şertini öz mazmunyna goşmak zerurlygy bilen utgaşýar.

Toparara gatnaşyklaryň seljerilişine teklip edilýän çemeleşiş düzgüniniň mundan beýläk ösdürilişi bilen baglanyşyklydyr. Toparara gatnaşyklar ugrunda derňewiň özboluşly sosial psihologik dersi hökmünde ýüze çykarylan toparara kabul ediş durli toparlaryň bilelikdäki işiniň takyk mazmuny nukdaýdan düşündirilýär. Bu meseläniň tejribe derejesinde işlenilmegi adaty tejribelerdäki alnan köp sanly hadysalara täzeçe düşünmäge mümkinçilik berýär.

Toparara gatnaşyklaryň tejribe derňewleri. Agzalan çemeleşişin çäginde geçirilen tejribeleriniň maksady toparara kabul edişin, has takygy onuň takyklygynyň bilelikdäki işin häsiýetine baglylygy dogrusyndaky çaklamany barlamakdan ybarat boldy. Bir ýörite okuw mekdebiniň talyp toparlarynyň synag tutumy döwründe geçirilen tejribeleriň birinji tapgyrynda toparara kabul edişin takyklygynyň görkezijisi hökmünde şu aşakdakylardan ugur alyndy: 1) toparara bäsleşik ýagdaýynda toparlaýyn ýeňşi çaklamak ; 2) bu bäsleşikde öz we keseki toparyň ýeňşiniň ýa-da ýeňlişiniň sebäbini düşündirmek; 3) tejribe ýagdaýy bilen bagly däl iş ulgamyna degişlilikde öz we keseki toparyň mümkingadar üstünligini göz önüne getirmek. Takyklygyň görkeziji hökmünde agzalaryň öz toparyna degişlilikde görkezilen häsiýetleri makullamak derejesi kabul edildi. Tejribäniň mazmuny şeýledi : talyplaryň iki topary şol bir ders boýunça şol bir mugallyma synag tabşyrmalydy. Iki sany tejribe toparda haýsy topar söhbetdeşlik sapaklarynyň gidişinde gowy ýetişik görkezseler “bada-bat” ýagdaýda hasap alyp, beýleki toparyň agzalary bolsa hasaby adaty usulda tabşyrmaly / her kim özbaşdak / diýip aýdyldy. Umumy toparlaýyn baha söhbetdeşlik sapaklaryndaky indiuidual jogap bermeleriň bahasyndan

---

¹ Saparmyrat Türkmenbasy. Ruhnama. A., 2001, 55 sah.

getirip çykaryljakdygy, netije ballaryň belli bir toplumynyň jemlenjekdigi hem aýdyldy. Ýöne tejribeleriň gidişinde ballaryň jemi agzalara nämälim bolup galýardy: tejribe geçiriji wagtal-wagtal öňdebaryjy topary aýdýardy. Üstesine-de birinji ýagdaýda tejribeçi bilgeýişleýin öňdebaryjy hökmünde şol bir topary agzap, ikinji ýagdaýda toparlaryň ikisi-de gezek-gezegine lider diýip biri-birine aýdylýardy. Üçünji ýagdaýda /gözegçilik tapgyry hökmünde/ talyplara hasaby bada-bat ýagdaýda ol ýa-da beýleki topar tutuşlygyna däl-de, diňe söhbetdeşlikde üstünlikli çykyş eden talyplar haýsy tarapdanlygyna garamazdan, şeýle hasap alar diýip aýdyldy.

Tejribeleriň bu tapgyry, umuman öňe sürülen çaklamalary tassyklady: tejribe ýagdaýlar gözegçilik-kontrol ýagdaý bilen deňeşdirende toparara bäsleşik şertlerinde şu aşakdakylary görkezdi: a) öz toparyň agzalaryny goldamaklyga gönükdirilen köp sanly çykyşlar we keseki toparyň agzalarynyň çykyşlaryny puja çykarmaklyga bolan ymtylyşlar; b) çykyş edýänleriň saýlawlaryny kadalaşdyrmaklyga köp sanly synaşyklar /toparyň ýeňiş gazanmaklyga bolan mümkinçiligini ýokarlandyryň agzalaryň çykyşlaryny goldamak, höweslendirmek we tersine, keseki toparyň has gowşak çykyş edýän wekillerini höweslendirmek/: synag alýana zor salmak /onuň çykyş edýänleri saýlaýşyna/. Mundan başga-da tejribe ýagdaýlarda, ýagny toparara bäsleşik şertlerinde gözegçilik ýagdaýy bilen deňeşdirende “biz” we “olar” çalyşmalary ulanylyp, bu hem olaryň özlərini topar bilen birleşdirýänligine güwä geçýär. Toparara kabul edişiň ähli üç görkezijisi boýunça iki sany ilkinji ýagdaýyň maglumatlary gözegçilik ýagdaýyndakydan magat tapawutlanýar. Bu has hem öz we keseki toparyň üstünliginiň we şowsuzlygyň sebäbini düşündirmekde aýan boldy: öz toparyň üstünligini topar içindäki şertler, şowsuzlygy daşky şertler bilen /tötänleýin / düşündirilip, keseki toparyň üstünligi we şowsuzlygy gapma-garşylykly düşündirildi. Şeýlelikde, **topar içindäki golýapmaklyk** hadysasy ýüze çykaryldy. Häzirlikçe bu derňewlerden toparara kabul ediş bilelikdäki toparlaýyn işiň häsiýetine bagly bolýar diýen netijä gelmek bolar: bäsleşik ýagdaýlarynda tejribe toparlaryň ikisi-de topar içindäki golýapmaklygy ýüze çykardylar. Başgaça aýdanynda olaryň keseki topary kabul edişi nätakyk boldy. Bu netijeler belli bir derejede Şerifiň alan maglumatlaryny tassyklady. Indi bolsa toparara işiň ähli şertlerinde özara täsiriň şeýle ugry saýlanyp alynýarmy diýen sowala jogap bermelidi. Aslynda tejribeleriň birinji tapgyrynda bilelikdäki toparara iş “nol jemi bolan oýun” düzgüni boýunça guralypdy / bir topar doly utup, beýlekisi utulýardy /; mundan başga-da toparyň üstünligini bahalandyrmagyň daşky şertleri goşalaýyn häsiýetdedi / her bir agza onuň üstünliginiň ballary aýdylman, diňe toparyň işiniň delillendirilmedik umumy bahasy berilýändigini üçin tejribä gatnaşyjylara bu şertler düşnükli däl / . Tejribeleriň ikinji tapgyrynda toparara bilelikdäki işiň şertleri düýpli üýtgedildi. Bu gezek tejribe ýetginjekleriň dynç alyş lagerinde geçirilip, onda çagalar toparlaryna iki gezek dürli guramaçylykdaky bäsleşik ýagdaýy teklipl edildi: birinji ýagdaýda lager

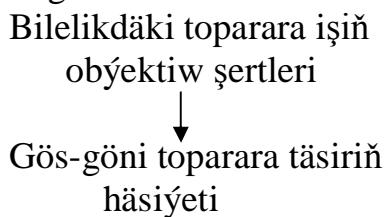
döwrüniň ortasynda çagalar sport bäsleşigine gatnaşyp, ikinji ýagdaýda lager döwrüniň ahyrynda bilelikde zähmet çekip, goňşy daýhan birleşigine kömek berdiler. Tejribäniň iki tapgyrynyň amala aşyrylyşy bilen bir wagtda topar ekabyrlary tejribeçiniň haýyşy boýunça çagalar bilen belli bir gündelik işleri alyp bardylar: sport bäsleşiginiň önüsrasy bäsleşigiň örän ähmiýetlidigini nygtap, daýhan birleşiginde işlemekligiň önüsrasy bolsa bu äheň aýryldy. Geçirilen tejribeleriň netijesinde sport bäsleşgi ýagdaýynda topar içindäki golýapmaklyk has güýçlenýändigini, daýhan birleşigindäki bilelikdäki iş ýagdaýynda bolsa, tersine, onuň üzüň-kesil peselýändigini anyklandy.

Bu maglumatlaryň düşündirilişinde aşakdakylar nazara alyndy.

1. Topar arasyndaky bäsleşigiň görnüşi ikinji tapgyryň iki gezeginde hem toparara bäsleşigiň görnüşiň birinji tapgyryndakydan tapawutly boldy: bu ýerde gös-göni ýeňiş ýa-da ýeňliş ýoklugy sebäpli “nol jemi bolan oýun” nusgasy bolmandy /toparlar diňe üstünlik derejesi boýunça yzygiderlilikde goýuldy /. Mundan başga-da her bir tapgyrda bahalandyryş şertleri aýan we aýdyň boldy.
2. Ikinji tapgyryň iki gezegi-de bir-birlerinden tapawutly boldy: ikinji gezekde toparara iş /daýhan birleşigindäki zähmet/ özbaşdak we giň sosial ähmiýetli bolup, toparara bäsleşigiň dar, diňe topar ähmiýetli maksatlary aradan aýryldy. Bu ýerden şeýle netijä gelmek bolar: topar içindäki gol ýapmaklygyň peselmegine sebäp bolan şert / şol bir wagtyň özünde toparara kabul edişiň nätakyklygyny döredýän zat/ hut toparara özara täsir däl-de, öz ähmiýetliligi boýunça düýpgöter täze, sosial mazmuny boýunça dar, toparlaýyn maksatlardan ýokarda durýan iş bolup durýar.

Ikinji tapgyryň netijelerini birinji tapgyryňky bilen deňeşdirende toparara özara täsiriň “nol jemi bolan oýun” düzgüni boýunça guralýan şeýle görnüşiň oňyn däl ähmiýetini /toparara kabul edişiň nätakyklygyny döredýän / toparara işiň başga bir häsiýetiniň hasabyna ýeňip geçmek bolýandygy aýan edildi. Şeýle ýeňip geçilişiň esasy serişdesi bolup has umumy “topar üsti” maksatlar, sosial ähmiýetli bilelikdäki işiň gymmatlyklary hyzmat edýär. Şol bir wagtyň özünde toparyň bilelikdäki iş-durmuş dogrusyndaky toplaýan tejribesi-de peýdalydyr. Bu netijeleriň Teşfeliň maglumatlaryndan tapawutlydygy öz-özünden düşnükli: sebäbi Teşfeliň tejribelerinde tejribehana şertlerinde döredilen emeli toparlar bolup, onda bir-birlerini öňden tanamaýan adamlar bir umumylyga birleşdirilen hem bolsa, topar içindäki gol ýapmaklyk "ähliumumy" häsiýetde ýüze çykýar.

Teklip edilen çemeleşişniň esasynda toparara hadysalaryň döreýişiniň nusgasyny şeýle göz önüne getirmek bolar.

↓
Toparara kabul edişiniň hadysalarynyň
görkezijileri

Bu nusgada üç bölegiň bolmaklygy topar içindäki gol ýapmaklygy toparara özara täsiriň baş ugrunyň we toparara kabul edişiniň häsiýetnamasynyň utgaşmasy hökmünde düşündirmäge mümkinçilik berýär. Toparara kabul ediş toparynyň sosial ähmiýetli bilelikdäki işinden üzňe häsiýetdäki toparara özara täsirde nätakyk /topar içindäki gol ýapmaklyk häsiýetde/ bolýar. Keseki toparlaryň işi baradaky nädogry düşüňjeleriň berkleşmeginiň önüni almaklygy, toparlary alyp barýan işi hemme üçin umumy maksatly we ähmiýetli bolan özara täsire goşmak arkaly gazanyp bolar.

**Toparara gatnaşyklary meselesiniň
usulyýet we amalyýet ähmiýeti.**

Ýokarda aýdylanlar toparara özara täsiriň kognitiw we sosial jähtleriniň arabaglanyşygyny has giňişleýin

seretmäge mümkinçilik berýär. Görşümüz ýaly, Teşfel tarapyndan ýüze çykarylan topar içindäki gol ýapmaklygyň ähliumumylygy dogrusyndaky netije köp derejede meseläniň kognitiw we sosial jähtlerini ýeterlik aýdyňlaşdyrmanlygy sebäpli döräpdi. Munuň şeýledigine fransuz sosial psihologiýasyndaky sosial düşüňjeler taglymatynyň tarapdarlary oňat düşüňýärler. Meselem, bu ugra ýakynlaşýan W.Duazyň işlerinde toparara gatnaşyklary hadysalaryna subýektiw şertiň täsiri ykrar edilse-de, kognitiw düşüňjeleriň sosial mazmuny nygtalýar. Kognitiwizmiň çäginde M.Kodolyň işlerinde hem synanyşyklar edilip, ol diňe bir toparara gatnaşyklar tutumynda ýüze çykýan kognitiw gurluşlar bilen gyzyklanman, bu gurluşyň gatnaşyklaryň hut özüniň üýtgemegine edýän täsirini derňeýär. Keseki topar dogrusyndaky düşüňjeleriň kemala geliş aýratynlygyny obýektiw hereket edýän dartgynlyklar şertinde öwrenmeklik M.Plonuň işiniň derňew dersi boldy. Bu alymlaryň tejribelerini jemläp, S.Moskowisi toparara ýekirmekligiň hökmany dälidigini we islendik toparara gatnaşyklaryna mahsus dälidigi dogrusyndaky pikir ýöretmä has ýakynlaşýar.¹

Toparara gatnaşyklar meselesiniň iş düzgüni esasynda işlenmegi bu pikirleriň ösüşine düýpli goşant goşýar. Alnyp barylman derňewler toparara ýekirmekligiň döreyşi sosial gatnaşyklaryň diňe belli bir görnüşinde döreyändigini subut etmek bilen çäklenmän, ony ýeňip geçmekligiň serişdesini hem salgy berýär. Şeýle serişde hökmünde ýokarda görkezilişi ýaly, toparynyň bilelikdäki işi hyzmat edýär. Şeýle işde kognitiw derejede ýüze çykýan toparara tapawutlandyrylmaklyk /“öz” we “keseki” toparlaryň tapawutlandyrylmagy/, hakyky durmuşy özara täsirde hökmany ýagdaýda toparara duşmançylyga getirmeýär. Toparara gatnaşyklaryň amaly meseleleri çözlende bu

---

¹ Seret: Donsow A.I., Ýemelýanowa T.P. Görkezilen iş, 6-njy bap.

`düzgünlerden ugur almak zerurdyr. Meselem, kiçi toparlar we kollektiwler derejesinde bu mesele bäsleşigiň netijeli görnüşlerini agtarmakda, uly toparlar derejesinde bolsa dürli döwletleriň halklarynyň arasyndaky meseleler çözlende ýüze çykyp biler. Mukaddes Ruhnamada türkmeniň örän gadymy medeni mirasy bolan "Ergenokon" dessanynda halkymyzyň döwletara gatnaşygy ýörelgesiniň: "Türkmen hiç haçan gylyjyny gynyndan goňsusynyň garşysyna çykarmaz" mazmunda sungat kämilligine ýetirilen gylyjyň ýüzüne ýazylandygy dogrusynda maglumat berilýär. (Mukaddes Ruhnama. I-kitap, 56 sah.) Meseläniň özboluşly "orta" derejesini dürli hünärleriň, edaralaryň we ş.m. özara gatnaşygynyň mysalynda saýgarmak bolar.

Sap ylmy jähtde toparara gatnaşyklary meselesiniň sosial psihologiýa girizilmegi biziň toparlar baradaky düşüňjämizi baýlaşdyrýar. Toparara özara täsiriň häsiýetiniň topar içindäki hadysalara hem täsir edýänligi öz-özünden mälimdir. Häzirki zaman psihologiýasynda toparara özara täsiriň topara degişlilikden kanagatlanma, topardaky şahsyýetara gatnaşyklaryň häsiýeti, bu gatnaşyklaryň toparyň agzalary tarapyndan kabul edilişiniň takyklygy toparlaýyn karara gelmek we ş.m. ýaly topar içindäki hadysalara edýän täsirini derňemek ýaly barlag amala aşyryldy. Toparlaýyn hadysalaryň toparyň toparara bäsleşikde tutýan orny we toparyň bu orny kabul edişine /ýagny öz hususy üstünliginiň derejesini subýektiv bahalandyryşy/ baglylykdaky deňeşdirme häsiýetnamalary ýüze çykarýan tejribeler geçirildi. Degişlilikde "şowsuz" toparlara degişli maglumatlar-da alyndy. Meselem, yzygiderli şowsuzlyk bolan ýagdaýynda toparda şahsyýetara gatnaşyklaryň hiliniň erbetleşýändigini anyklady: özara sulhy alyşmaklyklyk ýaly baglanyşyklaryň sany azalýar, oňyn däl saýlawlaryň sany artýar, dartgynlygyň sanynyň ýokarlanmagyna ýykgyňlyk döreýär. Şahsyýetara gatnaşyklary meselesine höwesiniň aýratyn "şowsuz" toparlarda artýandygy bu derňewleriň gapdal netijesi hökmünde anyklady. Bu hadysalar eger-de topar bellikdäki iş arkaly birleşdirilmese onuň netijeliliginiň peselýänliginiň görkezijisidir: toparyň agzalarynyň ünsi iş boýunça baglanyşyklyga däl-de, şahsyýetara esasyndaky baglanyşyklyga gönükdirýär. Şeýle "süýşmekligiň" ýüze çykarylmalýgy toparyň ösüş derejesini kesgitlemek üçin serişde bolup hyzmat edýär.

Has giň usulyýet jähtde bu maglumatlar kiçi toparyň hiç wagt üzňe ulgam hökmünde seredilip bilinmejekdigine düşünmäge mümkinçilik berýär: islendik topar içindäki tutuma düşünmek üçin kiçi toparyň çäginde daşa çykmalýdyr. Kiçi toparlaryň ähli hadysalarynyň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň has giň ulgamy arkaly döredilýänligi nutugy bu ýerde has takyklaşýar: şeýle gatnaşyklaryň has ýakyn ulgamy toparlar arasyndaky gatnaşyklar bolup durýar. Özboluşly "toparara ýerlik" döräp, bu sosial ýerligiň bir görnüşidir. Toparara gatnaşyklaryň psihologiýasyny derňemekligiň gelejegi iki sany "kesimi" öz içine almalydyr: toparara gatnaşyklaryň "keseleýin" kesimi. Bu görnüşdäki toparara gatnaşygy tabyn bolmaklyk gatnaşyklary bilen bagly bolman, olar "gapdallaýyndyr" eger kiçi toparlar göz önünde

tutulýan bolsa mekdep özüniň mekdep synpy bilen, iş topary iş topary bilen, uly toparlara deňişlilikde millet millet bilen, demografiki topar bilen we ş.m. Bu kesimiň mysaly – dürli–dürli, ýöne bir-birine tabyn bolmadyk toparlaryň maşgala, mekdep, sport bölümçesi we ş.m. özara täsiridir. Ikinji kesim “dikligine” boýunça guralýan toparlar arasyndaky gatnaşyklardyr. Bu ýerde toparlaryň belli bir özara tabynlygy göz önünde tutulýar: iş topary, seh, zawod, birleşik we ş.m. Bu ikinji ýagdaý toparara gatnaşyklar meselesine sosial psihologiýanyň täze bölümi guramanyň psihologiýasyna goşmaga mümkinçilik berýär.

Şeýle gelejegiň amala aşyrylmagy sosial psihologiýanyň “üstüni ýetirmegiň” möhüm şerti bolup, ol onuň amaly ulanylyşyny düýpli giňeldýär, ony sosial meseleleriň has giň toplumyna goşýar. Jemgyýetiň häzirki zaman ösüşinde bu sosial hadysalary dolandymaklygy kämilleşdirmeklige ýardam edýän sosial ylmyň möhüm hyzmaty bolup durýar. Şol bir wagtyň özünde sosial psihologiýanyň nazaryýet tarapy gutarnyklylyga eýe bolýar: toparara gatnaşyklar psihologiýa bölümi toparlaryň öwrenilişini mantygy-logiki tamamlap, şahsyýet meselesini her taraplaýyn derňemäge ýol açýar.

IV BÖLÜM ŞAHSYÝETİ DERŇEMEĞİŇ SOSIAL PSIHOLOGIK MESELELERİ.

16-njy bab. ŞAHSYÝET MESELESİ SOSIAL PSIHOLOGIÝADA

Meseläniň goýluşy.

Mundan ozalky pikir ýöretmeleriň ählisi biziň öňümüzde şahsyýet meselesi bilen baglanyşykly meseleleriň toplumyna seretmek zerurlygyny goýýar. Ýöne bu meseläniň seljerilişine girişmezden ozal onuň hut sosial psihologiýa mahsus bolan özboluşly “kesimini” anyklamalydyr. Eýýäm sosial psihologiýanyň dersiniň köp sanly kesgitlemelerinde şahsyýet meselesiniň bu ylymda haýsy orny eýelemelidigi dogrusynda belli bir gapma–garşylykly pikir ýöretmeler bardy. Sosial psihologiýanyň dersi dogrusyndaky çekişmeleriň esasy orunlary häsiýetlendirilende, bu orunlaryň birinde bu ylmyň wezipesi hut şahsyýeti derňemek diýip nygtalyp, ýöne şahsyýet toparyň ýerliginde seredilmeli diýip düşündiriliş berilýärdi. Nähili hem bolsa şahsyýet meselesine, onuň sosial täsir esasynda döreýän häsiýetnamasyna üns berlip, onda sosial täsiriň netijesinde deňişli sypatlaryň kemala getirilmelidigi nygtalýardy. Şol bir wagtyň özünde çekişmäniň başga bir ornunda sosial psihologiýa üçin şahsyýet esasy derňew obýekti däl, çünki psihologiýanyň bu şahasynyň ýüze çykyşynyň düýp sebäbi “toparyň psihologiýasyny” öwrenmekden ybaratdyr diýen pikir ýöredilýärdi. Şeýle pikir ýöretmede /açyk aýdylmasa-da/ şahsyýet umumy psihologiýanyň derňew dersi hökmünde ýüze çykyp, sosial psihologiýa özüniň gyzyklanýan jähtiniň başgadygy bilen tapawutlanýar diýip tassyklanýar. Sosial psihologiýanyň iş-gymmatlyk düzgünine ugrukýan düşündirilişinde şahsyýet meselesi bu ylmyň kanuny meselesi bolup, ýöne ol özboluşly jähtde onuň derňew dersine goşulýar. Bu nukdaýnazarýň häsiýetnamasy, ony delillendirýän subutnamalar ýörite esaslandyrylmalydyr.

Munuň zerurlygy ýene-de bir nukdaýdan örän möhümdir. Şahsyýet meselesi bütün psihologik ylmylaryň toplumynyň meselesi bolup, şonuň üçin hatda biz olaryň şahsyýete çemeleşiş “araçäklerini” tanaýanymyzda hem seljerişiň özboluşlylygyny doly amal edip bilmeýäris. Häzirki zaman jemgyýetinde ylmy-tehniki ýokary göterilişiň täsirinde adamyň şahsyýetiniň mümkinçiliklerine höwes şeýle ýokary bolup, ähli jemgyýetçilik ylmylary bu derňew dersine ýüzlenýärler: şahsyýet meselesi pelsepe we sosiologik bilimleriniň merkezinde durýar: onuň bilen etika hem kemalyýet we genetikada meşgullanýar. Elbetde, derňewde bu ähliumumy ähmiýetli hadysanyň bölümlerini we nukdaýnazar aýratynlyklaryny ünsden düşürüp, “nämä

1. Problema ličnosti w sosialnoý psihoologii? Pod red.E.W.Şorohowoy, M.I.Bobnewoy. M.1979.

akyl ýetirilse we beýan edilse şol hem peýdalydyr” diýen düzgün boýunça hem hereket edip bolar. Amaly jähtden şeýle pikir ýöretme hakykata golaý hem bolsa, beýle çemeleşiş derňewiň netijeliligini artdyrmaklyga ýardam edip bilmez. Üstesine hem her bir ylmy ugur üçin öz içki mantygy möhüm bolup, ol köp ylmylaryň ünsünde durýan meseleler derňelende öz hususy gurluşyny kesgitlemekden ugur alýar.

Şahsyýete düşünmekligiň özboluşly usulyýet esaslandyrmasyňy biz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň işlerinde görýäris. Ol şeýle ýazýar: "Şahsyýet näme? Şahsyýet adamyň "meni" diýip jogap berersiň. Bu jogap, umuman, dogrudyr. Emma, adatça, göz önüne getirilişindäkiden "men" has çylşyrymly we köpjähetli ruhy hadysadyr...Edil özgeler bilen bolşy ýaly, adam öz "meni" bilen gatnaşyga girip, gürleşip, jedelleşip, ony ýigrenip ýa ondanrazy bolup bilýär. Diýmek, şahsyýet iki jähetli çylşyrymly ruhy hadysadyr" (Mukaddes Ruhnama. II-kitap, 434 sah.)

Şahsyýet meselesine ähliumumy höwesli ugurlaryny aýyl-saýyl etmekligiň ähmiýeti, meseläniň diňe ony zerurlyk hasaplaýan ähli beýleki ylmylaryň bilelikdäki tagallasy bilen çözüýänligi bilen baglanyşyklydyr. Sosial psihologiýa üçin özüniň şahsyýet meselesine çemeleşişiniň aýratynlygyny iki sany gözbaşy ylmy bolan sosialogiýa we psihologiýa degişlilikde tapawutlandyrmak möhümdir. Bu mesele sosiologik we psihologik ylmyň dürli ulgamlary üçin bir mazmunly çözlüşe eýe bolup bilmez. Bu ugurda esasy kynçylyk ol ýa-da beýleki sosiologik, ýa-da psihologik taglymatlarda diňe şahsyýetiň nähili düşünilşi anyklanandan soňra onuň sosial psihologik derňewdäki aýratynlygyna düşüniş bolýanlygy bilen düşündirilýär. Elbetde, bu ýerde meseläniň seljerilişi adam hakyndaky ylmylar ulgamynyň esasynda durýan pelsepe nazaryýetleri-de öz içine almalydyr.

Sosiologik bilimleriň gurluşynda “Şahsyýetiň sosiologiýasy” bölümi bolup, umumy psihologiýada “Şahsyýetiň psihologiýasy” bu ylmyň adaty bölümleriniň biridir. Görnüşi ýaly, öňde goýlan mesele, belli bir derejede ön seredilen – sosial psihologiýa we sosiologiýanyň, sosial psihologiýa we umumy psihologiýanyň arasyndaky “araçäk” dogrusyndaky umumy sowaly gaýtalaýar. Indi oňa has takyk seretmäge mümkinçilik döreýär.

Şahsyýetiň öwrenilişine sosial psihologik çemeleşiş sosialologik çemeleşişden tapawudy barada aýdylanda bolsa, bu mesele belli bir derejede dürli ýazarlar tarapyndan bir manyda çözülýär. Eger-de sosiologik bilimler ulgamy esasan jemgyýetçilik ösüşiň obýektiv kanunlarynyň seljerilişi bilen iş salyşýan bolsa, onda üns merkezinde jemgyýetiň uly-makrogurluşy, ilkinji nobatda seljeriş sosial institutlar, olaryň ösüşiniň we hereketlenişiniň kanunlary, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň gurluşy we oňa laýyklykda her bir jemgyýetiň takyk görnüşiniň sosial gurluşy ýaly meseleler durýar.

Agzalanlar özüniň seljerilişinde şahsyýet meselesine orun ýoklugyny aňlatmaýar. Ön belleniş ýaly, sosial toparlar arasyndaky jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň şahssyz häsiýetde bolmagyna garamazdan, olaryň belli bir

“şahsy” öwüşgini bolýar, sebäbi jemgyýetçilik ösüşini kanunlarynyň amala aşyrylyşy diňe adamlaryň işiniň üsti bilen ýerine ýetirilýär. Diýmek, bu jemgyýetçilik gatnaşyklaryň subýekti takyk adamlar bolup durýar. Jemgyýetçilik ösüşini kanunlarynyň hereket ediş döredijisiniň mazmunyna şahsyýetiň hereketleriniň seljermesiniň çäginde düşünmek mümkin däl. Emma jemgyýeti şeýle uly-makroderejede öwrenmekde, taryhy tutuma düşünmek üçin şahsyýeti belli bir sosial toparyň wekili hökmünde seretmek möhümdir.

W.A.Ýadow şahsyýete sosiologik çemeleşişini bu aýratynlygyny belläp, sosiologiýa üçin şahsyýet “indiwiduallyk hökmünde däl-de, şahssyz şahsyýet, sosial görnüş indiwiduallykdan sap, şahssyzlandyrylan şahsyýet hökmünde möhümdir”¹-diýip belleýär.Ý.W.Şorohowa tarapyndan teklipl edilýän çözüş hem şuna meňzeşdir: "Sosiologiýa üçin şahsyýet jemgyýetçilik gatnaşyklaryň önümi, bu gatnaşyklaryň aňladyjysy we takyk göterijisi, jemgyýetçilik durmuşynyň subýekti, jemgyýetçilik ulgamynyň düzüjisi, belli bir sosial umumylygynyň agzasy hökmünde ýüze çykýar"². Bu sözlere takyk şahsyýetler seljerişiniň çäginde düýpgöter daşda galýan manyda düşünmeli däl. Bu takyk şahsyýetleri bilmek, olarda topar üçin ähmiýetli häsiýetnamalaryň nähili ornaşandygyny we olaryň bu häsiýetnamalary dürli köpçülikleýin hereketlerde nähili ýüze çykarýandygyny bilmek diýmekdir. Şahsyýetiň sosiologik seljerişiniň esasy meselesi **şahsyýetiň sosial görnüşleri** meselesidir.

Hakykatda sosiologik seljerişe köplenç sosial psihologiýanyň ýörite meseleleri bolup durýan başga meseleler hem goşulýar. Olara şahsyýetiň sosiallaşmagy we beýleki meseleler degişlidir. Şeýle araçäklik sosial psihologiýanyň ylym hökmünde ösüş aýratynlygyna, şeýle hem her bir şahsyýete degişli meselede hökmany ýagdaýda belli bir sosiologik jähtiň hem bardygyny bilen düşündirilýär. Sosiologik çemeleşişiniň esasy gönükdirilmesi bolsa takyk kesgitlenendir.

Şahsyýet meselesinde has uly kynçylyk **umumy we sosial psihologik** nukdaýlary aýyl-saýyl etmekde ýüze çykýar. Munuň şeýledigine psihologik edebiýatda köp sanly garaýyşlaryň bardygyny we umumy psihologiýada şahsyýete düşünmeklikde birligiň ýoklugy şaýatlyk edýär.

Ýöne umumy psihologik ylymda şahsyýetiň dürli ýazarlar tarapyndan dürli-dürli beýan edilmeginiň şahsyýetiň sosial döredilişine meselesine dahyly ýokdur. Bu meselede umumy psihologiýada şahsyýet meselesini derňeýän ýazarlaryň pikiri birdir.

Şahsyýete düşünmeklikdäki tapawutlylyk onuň gurluşy dogrusynda ýüze çykýar. Mälim bolşy ýaly şahsyýeti beýan etmekligiň birnäçe usullary teklipl edilip, olaryň her biri şahsyýetiň özboluşly gurluşyny göz önünde tutýar.

¹ Ýadow W.A. O razliçnyh podhodah k konsepsii ličnosti i swyazannyh s nimi razliçnyh zadačah issledowaniya massowyh kommunikacij //Ličnost i massowyje kommunikacii. Wyp.3. Tartu, 1969., 13-sah/

² Şorohowa E.W. Sosialno-psihologičeskoje ponimaniya ličnosti //Metodologičeskiye problemy socialnoy psihologii. M.,1975. 66-sah.

Şahsyýetiň gurluşyna indiwiđual psihologik aýratynlyklary goşmak ýa-da goşulmazlyk dogrusynda pikirleriň gabat gelmezligi ýokarydyr. Bu sowala dürli ýazarlar dürli hili jogap berýär.

I.S.Konuň adalatly belleýşi ýaly şahsyýet düşünjesiniň köp manylylygy birnäçe ýazarlaryň ony indiwiđual häsiýetleriň we sosial orunlarynyň birligi hökmünde, başga birnäçesiniň bolsa “indiwiđiň sosial häsiýetleri, bu adamyň beýleki adamlar bilen gös-göni ýa-da gapdallaýyn özara täsirde bolmaklygynda döreýän, ony zähmetiň, akyl ýetirişiniň we aragatnaşygyň subýekti edýän sosial ähmiýetli sypatlaryň toplumy”¹ manyda düşünmekligine esas berýär. Ikinji çemeleşiş köplenç sosiologik çemeleşiş hökmünde seredilse-de, umumy psihologiýada ol esasy orunlaryň biri bolup durýar. Jedel bu ýerde şahsyýet psihologiýada esasan hut şu ikinji manyda seredilmelimi ýa-da bu ylmyň ulgamynda esasy zat şahsyýetde /ýöne bir “adamda” däl-de/ sosial ähmiýetli sypatlar bilen indiwiđual häsiýetleri birleşdirmekmi diýen sowalyň töwereginde döreýär. Şahsyýetiň psihologiýasy dogrusyndaky çykan ilkinji jemleýji işleriň biri bolan A.G.Kowalýowyň monografiýasynda şahsyýetiň üç tarapy tapawutlandyrylýar: psihologik tutumlar, psihiki ýagdaýlar we psihiki häsiýetler.² B.G.Ananyew şahsyýete toplumlaýyn integratiw çemeleşiş pikirini esaslandyryp, onda göz önünde tutulmaly häsiýet, sypatlaryň sany has artýar.³ Şahsyýetiň gurluşynda dürli bölümçeleri ýüze çykarýan K.K.Platonowyň taglymatynyň soňky nusgasynda şeýle bölümçeleriň sany dört bolup, olar şol bir wagtyň özünde şahsyýetiň derejelerini häsiýetlenýär : 1) biologik döredilen bölümçe /muňa temperament, jyns, ýaş , kähalatda psihikanyň patologik sypatlary girýär/. 2) özüne şahsyýetiň sypatyna öwrülen aýry-aýry psihiki tutumlaryň indiwiđual aýratynlygyny birleşdirýän psihiki bölümçe /ýadyň, duýgy-emosiýalaryň, pikirlenmäniň, duýmalaryň, kabul edişiň, duýgynyň we erkiň aýratynlygy; 3) sosial tejribäniň bölümçesi /muňa adamyň gazanan bilimleri, endikleri, başarnyklary we öwrendikleri goşulýar. 4) şahsyýetiň gönükdirilmesi bölümçesi /munuň içinde özara aýratyn tabynlykda bolýan birnäçe bölümçeler bar: meýil, göwün ýüwürme, höwes, ymtylmalar, matlap-ideallar, dünýäniň indiwiđual keşbi we gönükdirilmäniň iň ýokary derejesi – ynançlar⁴. K.K.Platonowyň pikiriçe bu bölümçeler sosial we biologik mazmunyň “udel agramy” boýunça tapawutlanýar. Görkezilen bölümçeleriň biologik we sosial döredilişiniň derejesi baradaky iňňän çekişmeli pikir dogrusynda gürrüň etmän, bu gurluşda K.K.Platonowyň⁵ umumy psihologiýa dersiniň sosial psihologiýa dersinden nähili tapawutlandyryşynyň üstünde durup geçeliň.

¹ Kon I.S. Sosiologiýa liçnosti. M., 1987. Sah.7

² Kowalýow A.G. Psihologiýa liçnosti. M., 1970

³ Ananyew B.G. Çelovek kak predmet poznaniýa. L., 1986

⁴ Sosialnaýa psihologiýa. / Pod. Red. G.P. Predweçnogo, Ýu. A.Şerkowina. M., 1975. 39-40 sah.

⁵ Sosialnaýa psihologiýa. 42-sah

Eger-de umumy psihologiýa esasan birinji üç bölümçede ünsi jemleýän bolsa, bu nusgadan görnüşine görä , sosial psihologiýa esasan dördünji bölümçäni seljerýär. Munuň sebäbi şahsyýetiň sosial döredilişi hut şu bölümçäniň derejesi arkaly esaslandyrylýar. Umumy psihologiýanyň paýyna diňe jyns , ýaş , temperament / bu biologik bölümçä syrykdyrylýar / we aýry-aýry psihiki tutumlaryň –ýadyň , emosiýanyň , pikirlenmäniň /bular individual psihologik aýratynlyklar bölümçesine syrykdyrylýar / häsiýetnamalarynyň seljermesi galýar. Sosial tejribe hem belli bir derejede şuna goşulýar. Şeýlelikde, hususy şahsyýet psihologiýasy , bu nusgadan görnüşine görä , umumy psihologiýada öz ornuny tapmaýar.

Meseläniň özboluşly çemeleşşi A.N.Leontýew tarapyndan teklipl edildi. Şahsyýetiň gurluşynyň häsiýetnamasyna geçmezden önürti alym şahsyýeti psihologiýada derňemegiň birnäçe umumy esaslaryny ýüze çykarýar. Olaryň esasy mazmuny şahsyýetiň iş bilen aýrylmaz baglanyşyklykda seredilýänligine syrykdyrylýar. İş düzgüni bu yerde şahsyýetiň derňelişiniň bütin nazaryýet nusgasyny dörediji şert hökmünde öňe sürülýär. Esasy pikir “adamyň şahsyýetiniň hiç bir jähtde onuň işiniň önünden döreýän zat hökmünde däl-de , edil onuň aňy ýaly iş arkaly döredilýändir” diýen taglymy ykrar etmekdir.Şonuň üçin şahsyýete ylmy düşünmekligiň esasy şerti adamyň şahsyýetiniň onuň işinde döreýşi we öwrüliş tutumyny derňemeklikdir. Şeýle ýerlikde şahsyýet, bir tarapdan işiň şerti bolup, ikinji bir tarapdan onuň önümi hökmünde bolýar. Bu utgaşmanyň hut şeýle düşünilmekligi şahsyýetiň gurluşyny döretmäge esas berýär: eger-de şahsyýetiň esasynda adamyň işleriniň görnüşleriniň özara tabynlygynyň gatnaşygy ýatýan bolsa, onda şahsyýetiň gurluşyny döretmegiň esasy hökmünde bu işleriň özara tabynlygy hyzmat edýär. Ýöne işiň esasy sypatynyň onuň motiwiniň bardygy bolýanlygy üçin şahsyýetiň işiniň özara tabynlygynyň arkasynda motiwleriniň we olara degişli islegleriň özara tabynlygy ýatýar. Sebäpli döredilişiň iki hatary bolan biologik we sosial sebäpler bu ýerde iki sany deň hukukly şert hökmünde bolmaýar.Tersine, turuwbaşdan şahsyýet sosial baglanyşyklar ulgamynda berilýän hadysadyr diýen pikir öňe sürülüp, ilkişda diňe biologik taýdan döredilen şahsyýet bolup, soňra bolsa onuň üstüne sosial baglanyşyklar “ýüklenýär” diýen pikir inkär edilýär.

Bu nusgada resmi jähtden şahsyýetiň gurluşynyň düzüjileri ýüze çykarylmasa-da, hakykatda şeýle gurluş işiň häsiýetnamasy bilen döredilýän gurluşyň häsiýetnamasy hökmünde göz önünde getirilýär. Sosial sebäpler arkaly döredilenlik pikiri bu ýerde yzygiderli beýan edilýär. Görnüşi ýaly, bu ýerde şahsyýete umumy psihologik çemeleşiş beýan edilen-de bolsa, ol diňe biosomatiki we psihofiziologiki görkezijileriň birleşmesi hökmünde düşünilip bilinmez.Käbir tankytçylaryň belleýşi ýaly, bu nusgada şahsyýetiň umumy psihologik däl-de, hut sosial psihologik çemeleşşi berlendir diýip ykrar etmek-de mümkin.

Ýöne tutuş taglymatyň özenine, ýagny A.N.Leontýewiň paýhasnamanyň dersine düşünişine göz aýlasaň, bu ýerde şahsyýet meselesine umumy paýhasnamanyň nukdaýnazary beýan edilýändigini düşüňikli bolýar: sosial paýhasnamanyň bu meselä nähili çemeleşýändigini anyklamak bolsa meseläniň ikinji tapgyry bolup durýar.

Ýokarda görkezilen K.K.Platonowyň nazaryýetinde bolşy ýaly A.N. Leontýewiň şahsyýet, onuň sosial döredilişi dogrusyndaky pikirleri kemçiliklerden halas däl. Birinjiden, awtoryň “adamyň şahsyýetiniň hiç bir jähde onuň işiniň önünden döredýän zat hökmünde däl-de, edil onuň aňy ýaly iş arkaly döredilýändir” diýen aýgtyly pikiri belli bir ýumşadylmaga mätäçdir. Eger gelip çykyş-genetiki jähde bu pikir sülä gelýän-de bolsa, hereketleniş, kämil gurluş jähde şahsyýet hut işiň önüsyndasynda gelýär, ony işi öz meýil-niýetinde döredýän, bu subýektiw döredilişleriň diňe çäkli bölegini işde amal edýän gurluş hökmünde ýüze çykýar. Ikinjiden, şahsyýeti, onuň döredýişini, gurluşyny diňe iş bilen baglanyşdyrsaň, ony bahalandyrmaklyga ýekeje serişde - işiň maddy ýa-da ruhy önümi galýar. Ýöne şahsyýetiň bahalandyrylyşynda onuň içki meýil, niýetleriniň, möwç alyp duran, emma entek işde amalyýete ornaşmadyk düzüjileri nazara alynmasa, onuň örän birtaraplaýyn boljakdygy öz-özünden düşnükli.

Meselä özboluşly sosial psihologik nukdaýnazary ýüze çykarmaklygyň kynçylygy hut şu ýerden başlanýar. Eger esasy mesele şahsyýetiň sosial döredilişini ýüze çykarmakda çäklenýän bolsa, ol onçakly kyn hem däl. Ýöne şeýle çemeleşiş diňe şahsyýeti turuwbaşdan sosial baglanyşyklardan üzňe seredýän psihologik ulgamlarda ýerlikli bolardy (şeýle garaýyş hakykatdan-da duşýar). Hakyky ylym hökmünde sosial psihologiýa haçan-da şeýle sosial baglanyşyklaryň seljerilişine girişilenden soňra başlanýar.

Psihologiýa ylmynyň ähli bölümleri şahsyýete turuwbaşdan sosial baglanyşyklaryň we gatnaşyklaryň ulgamynda berlen jemgyýetçilik gatnaşyklary bilen döredilen, işiň erkin işjeň subýekti we obýekti mazmunda ýüze çykýan hadysa hökmünde seredýär. Şahsyýetiň hususy sosial psihologik meseleleri şeýle esasyda çözlüp başlanýar.

Şahsyýetiň sosial psihologik meselesiniň özboluşlylygy.

Eýsem bu ulgamda sosial psihologiýanyň önünde nähili mümkinçilikler açylýar?

B.D.Paryginiň işlerinde şahsyýeti sosial psihologik derňemekligiň özboluşlylygyny ýüze çykarmak üçin bu ugurda öňe sürülýän iki sany çemeleşiş nusgasyny birleşdirmeklik göz önünde tutulýar: sosiologik we umumy psihologik çemeleşişleri. Bu pikiriň özi hiç hili şübhe döretmese-de, teklipe edilýän çemeleşişleriň her biriniň beýan edilişi jedellidir. Meselem, sosiologik çemeleşişniň özboluşlylygy onda şahsyýetiň esasan sosial gatnaşyklaryň obýekti bolup durýanlygy bilen düşündirilip, umumy psihologik

---

1. Parygin B.D. Osnowy sosialno-psihologičeskoý teorii. M., 1971. 109-sah.

çemeleşişde bolsa esasy üns diňe “indiwiidiň psihiki işiniň ähliumumy düzüjilerine berilýänligi” bilen düşündirilýär. Sosial psihologiýanyň wezipesi bolsa “şahsyýetiň birbada jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň obýekti hem-de subýekti bolup durýan ähli çylşyrymly gurluşyny açyp görkezmeklige” syrykdyrylýar. Sosiologiýa we psihologiýa wezipäniň şeýle bölünişigi bilen ylalaşjakdygy şübhelidir: sosiologik we umumy psihologik nazaryýetleriň şol bir wagtyň özünde taryhy tutumyň obýekti hem-de subýekti bolup durýanlygyny nygtaýanlygy sebäpli bu pikiriň diňe şahsyýetiň sosial psihologik çemeleşiş bilen baglanyşdyrylmaklygy nädogrydyr.

Bu taglymatda ilkinji nobatda, şahsyýetiň umumy psihologiýa degişli edilýän nusgasy şübhe döredýär. Şahsyýetiň sosiologik nusgasynda esasan sosial gatnaşyklar ulgamynyň jemlenýändigini nygtap, B.D.Parygin umumy psihologik çemeleşişniň aýratynlygyny onuň “şahsyýetiň gurluşynyň diňe biosomatiki we psihofiziologiki görkezijilerini özünde jemlemek bilen çäklenýändiginde” görýär. Sosial psihologik çemeleşiş “biosomatiki we sosial maksatnamanyň bir-biriniň üstüne goýulýanlygy bilen häsiýetlendirilýär”. Öň görkezilişi ýaly L.S.Wygotskiý tarapyndan esaslandyrylan adamyň psihikasynyň medeni - taryhy döredilenligi taglymaty bu pikir ýöretmä gös-göni garşydyr: diňe bir şahsyýet däl, aýry-aýry psihiki tutumlar-da jemgyýetçilik şertleri arkaly döredilen mazmunda seredilýär. Üstesine-de bu taglymatda diňe biosomatiki we psihofiziologiki görkezijileri almak bilen çäklenilmeýär. Bu nukdaýnazardan şahsyýete onuň sosial häsiýetnamalarynyň çäginde düşünmek bolmaýar. Şonuň üçin şahsyýetiň umumy psihologik jähde seredilişiniň sosial psihologik çemeleşişden özboluşlylygy diňe şeýle esas boýunça tapawutlandyrylyp bilinmez.

Sosial psihologik çemeleşişniň özboluşlylygyny kesgitlemeklige beýan etme häsiýetde çemeleşmek hem mümkin. Munuň üçin derňew amalyýetiniň esasynda çözülmeli meseleleri sanamaly. Şeýle edilse ol hem mümkingadar usullaryň birine öwrülýär.

Käbir awtorlar şahsyýete sosial psihologik düşünilişiniň esasynda "şahsyýetiň sosial görnüşiniň sosial şertleriň önümi, onuň gurluşy, şahsyýetiň orunly hyzmatlarynyň toplumu, olaryň jemgyýetçilik durmuşa täsiri hökmündäki özboluşly gurluş häsiýetnamasy"¹ ýatýar diýip bellenýär. Sosiologik çemeleşişden aýrybaşgalyk bu ýerde doly aýdyňlaşdyrylman, şonuň üçin sosial psihologik çemeleşişniň häsiýetnamasy şahsyýeti derňemekligiň wezipelerini sanamak bilen doldurylýar: şahsyýetiň psihologik sypatynyň gurluşynyň sosial döredilişi; şahsyýetiň özüni alyp barşynyň we işiniň dürli jemgyýetçilik taryhy we sosial psihologik şertlerdäki motiwasiýasy; şahsyýetiň synpy, milli, hünär aýratynlyklary; şahsyýetiň jemgyýetçilik işjeňliginiň kemala gelşiniň we ýüze çykyşynyň kanunalaýyklyklary, bu işjeňligi ýokarlandyrmaklygyň ýollary we serişdeleri;

---

¹ Şorohowa Ý. M. Sosialno – psihologičeskoýe ponimaniýe ličnosti// Metodologičeskiýe problemy sosialnoý psihologii . M., 1975. Ç 66

şahsyýetiň içki gapma-garşylygy we ony ýeňip geçmekligiň ýollary; şahsyýetiň öz-özünü terbiýeleýşi we ş.m. Bu wezipeleriň ählisi möhüm bolsa-da, olaryň esasyňy düzýän belli bir kesgitli düzgüni ýüze çykarmak kyn. Şonuň üçin şahsyýetiň sosial psihologik derňelişiniň özboluşlylygy dogrusyndaky sowal jogapsyz galýar.

Sosial psihologiýada şahsyýet beýleki şahsyýet bilen aragatnaşygy nukdaýnazarda derňemelidir diýen pikir hem meseläni çözmeyär /kähalatlarda şeýle subutnama hakykatdan-da hödürlenýär/. Umumy psihologiýada hem şahsyýetiň derňewiniň beýleki şahsyýetler bilen aragatnaşygy jähtini göz önünde tutýanlygy üçin bu nukdaýnazar kabul edilip bilinmez. Häzirki zaman umumy psihologiýasynda aragatnaşyk meselesi hut umumy psihologiýanyň çäginde seredilmeli diýýän pikir hem bar.

Şahsyýetiň sosial psihologik derňewleriniň özboluşlylygyny kesgitlemekde iki zatdan ugur almalydyr: birinjiden, sosial psihologiýanyň hut özüniň düşünilişinden, ikinjiden bolsa şahsyýete düşünilişinden. Eger-de indi sosial psihologiýanyň dersine ilkibaşda getirilen düşünilişinden ugur alsak /adamlaryň özüni alyp barşynyň we işiniň olaryň hakyky sosial toparlara goşulmaklygy bilen döredilýän kanunalaýyklyklaryny we bu toparlaryň özüniň psihologik häsiýetnamalaryny öwrenýän ylym hökmünde düşünmek /we şahsyýete bir tarapdan işiň şerti, ikinji tarapdan onuň önümi häsiýetde düşünilişinden ugur alsak, onda goýlan sowala şeýle jogap bermek mümkin. Sosial psihologiýanyň şahsyýetiň sosial şertler bilen döredilenligi dogrusyndaky sowaly ýörite derňemeýänligi bu meseläniň onuň üçin möhüm däl-digi sebäpli däl-de, bu sowalyň ähli psihologiýa ylmy tarapyndan, ilkinji nobatda umumy psihologiýa tarapyndan çözülýänligi üçindir. Sosial psihologiýa umumy psihologiýanyň şahsyýete berýän kesgitlemesini ulanyp, şahsyýetiň bir tarapdan, nähili usulda we **haýsy takyk toparlarda** sosial täsirleri özleşdirýändigini /işni haýsy ulgamynyň üsti bilen ikinji tarapdan, **haýsy takyk toparlarda** ol özüniň sosial mazmunyny bilelikdäki işiň haýsy takyk görnüşleri boýunça **amala aşyryandygyny** derňeýär.

Şeýle çemeleşişin sosiologik çemeleşişden tapawudy sosial psihologiýanyň şahsyýetde sosial tipiki sypatlaryň nähili döreýänligi bilen gyzyklanmaýanlygy üçin däl-de, eýsem bu sosial tipiki sypatlaryň nähili kemala gelýändigini, näme üçin şahsyýetiň kemala gelşiniň bir şertlerinde bu sypatlaryň doly ýüze çykyp, beýleki şertlerde onuň şol bir sosial topara degişliligine garamazdan, başga sypatlaryň kemala gelýändiginiň sebäbini öwrenýändigini bilen düşündirilýär. Bu sebäbi anyklamak üçin sosiologik seljerişe seredende şahsyýetiň kemala gelşiniň kiçi ýakyn gurşawyna has güýçli üns berilýär. Beýle diýildigi sosial psihologiýa şeýle kemala gelşiň uly, has giň gurşawyny nazara almaýar diýildigi däl-dir. Sosial psihologiýa sosiologik çemeleşişe seredeniňde özüni alyp barşyň we işiň dolandyryjysy bolan şahsyýetara gatnaşyklaryň bütin ulgamyna aýratyn üns berip, bu gatnaşyklaryň içinde iş

bilen aralaşdyrylma bilen bir hatarda olaryň duýgy-emosional dolandyrylyşy hem öwrenilýär.

Agzalan çemeleşişiniň **umumy psihologik** çemeleşişden tapawudy bu ýerde şahsyýetiň sosial döredilişiniň ähli sowallarynyň öwrenilip, umumy psihologiýada bolsa munuň şeýle öwrenilmänligindedir. Esasy tapawut sosial psihologiýanyň “sosial esasy doredilen şahsyýetiň” özüni alyp barşyna we işine **takyk sosial toparlarda** seredip, her bir şahsyýetiň toparyň işine goşýan individual goşandyny, bu goşandyň möçberiniň sebäplerini öwrenýänligindedir. Has takygy bu ýerde sebäpleriň iki hatary öwrenilýär: bu goşandyň şahsyýetiň hereket edýän toparynyň häsiýetine we ösüş derejesine baglylygy, şeýle hem onuň şahsyýetiň hut öz aýratynlygyna /meselem, onuň sosiallaşmak şertlerine/ baglylygy.

Sosial psihologiýa üçin şahsyýeti derňemekde esasy ugrukma şahsyýetiň topar bilen özara gatnaşygy bolup durýar /diňe bir şahsyýetiň toparda bolmaklygy däl-de, şahsyýetiň takyk topar bilen özara gatnaşygyndan gelip çykýan netije/. Sosial psihologik çemeleşişiniň sosiologik we umumy psihologik çemeleşişden şeýle tapawutlyklarynyň esasynda şahsyýetiň sosial psihologiýadaky meselelerini ýüze çykarmak mümkin.

Esasy mesele belli bir sosial topara goşulan şahsyýetiň işiniň we özüni alyp barşynyň tabyn bolýan kanunalaýyklaryny ýüze çykarmakdyr. Ýöne şeýle meseläniň derňewini toparyň derňewinden daşda “özbaşdak” gurluş hökmünde göz önüne getirmek bolmaz. Şol sebäpli bu wezipäni amala aşyrmak üçin topara degişlilikde çözen meseleleriň ählisine dolanyp, belli bir derejede ön seredilen meseleleri indi şahsyýete degişlilikde “gaýtalamaly” bolýar. Aýdaly, liderçilik meselesi, mysal üçin, toparlaýyn hadysa hökmünde lideriň şahsyýet häsiýetnamalaryna ýykgyň edýän tarapyňy öwrenmek ýa-da kollektiwleýin işe gatnaşmakda şahsyýetiň motiwasiýasy /bu ýerde motiwasiýa toparyň ösüş derejesine, bilelikdäki işiň görnüşine baglylykda öwrenilmeli bolýar/; ýa-da attraksiýa meselesi, ol bu ýerde şahsyýetiň beýleki adamy kabul etmekde ýüze çykýan duýgy - emosional ulgamynyň käbir sypatlarynyň häsiýetnamasy hökmünde ýüze çykýar. Sözüň gysgasy, şahsyýet meselesiniň şeýle özboluşly sosial-psihologik seredilmesi topar meselesine seretmegiň beýleki tarapydyr.

Şol bir wagtyň özünde birnäçe ýörite meseleler bolup, olar toparlaryň seljerilişinde doly gozgalmasa-da, “shahsyýetiň sosial psihologiýasyna” girýär. Eger şahsyýetiň sosial psihologiýadaky seljerişiniň esasy tarapy onuň topar bilen özara täsiri bolýan bolsa, onda esasy mesele jemgyýetiň şahsyýete edýän täsiriniň haýsy toparlaryň üsti bilen amala aşyrylýandygyny anyklamak bolup durýar. Munuň üçin şahsyýetiň durmuş ýoluny, onuň ösüş ýolunyň amala aşyrylýan kiçi we uly gurşawynyň öýjüklerini öwrenmek möhümdir¹. Adaty dili bilen aýtsak, bu sosial psihologiýanyň **sosiallaşmak** meselesidir. Bu meseläniň

---

¹ Seret: Psihologiýa razwiwaýuşeýsýa ličnosti /Pod.red.A.Petrowskogo M.,1987.

sosialogik we umumy psihologik jähtlerini ýüze çykarmak mümkinligine garamazdan, ol sosial psihologiýanyň hususy meselesidir.

Başga bir tarapdan eger şahsyýetiň kemala gelişiniň dowamynda oňa edilen täsirleriň ähli ulgamy öwrenilen bolsa, onda bu täsirleri işjeň däl, özleşdirmekdäki däl-de, şahsyýetiň ähli sosial baglanyşyklary işjeň özleşdirmek tutumynyň netijesiniň nähilidigini seljermek möhümdir. Şahsyýet özüniň işi we durmuşy bolup geçýän hakyky toparlarda we ýagdaýlarda beýleki adamlar bilen işjeň aragatnaşykda bolýan şertlerinde nähili hereket edýär? Bu şahsyýetiň öwrenilişi bilen baglanyşykly başga bir sosial psihologik meseledir. Ýene-de adaty psihologiýanyň adalgasyna ýüzlensek bu meseläni **sosial gönükdirilmeler** meselesi diýip atlandyrmak bolar. Seljerişiň bu ugry-da sosial psihologiýanyň şahsyýetiň we toparyň özara gatnaşygy düşüňjeleriniň umumy ulgamyna laýyk gelýär. Bu meseläniň hem sosiologik we umumy psihologik jähtleriniň barlygyna garamazdan, ol mesele hökmünde sosial psihologiýanyň dersine degişlidir.

Şeýle meseläniň ýüze çykarylyşy diňe bir nusgalaýyn pikir ýöretmeleriň esasynda däl. Çemeleşişiniň umumy mantygyny esaslandyrmaklyga synanyşyk bilen bir hatarda bu ýerde tejribe derňewleriň amalyýetine esaslanmak hem bardyr: sanalan ugurlaryň ikisinde hem derňewleriň aglabasy sosial-psihologlar tarapyndan amala aşyrylandyr. Ýöne bu sosial psihologiýanyň mundan beýläkki ösüşinde, onuň nazaryýet agtaryşlarynyň we tejribe amalyýetiniň çäginin giňelmegi bilen şahsyýet meselesinde täze-täze taraplaryň döremekligini inkär etmeýär. Şonuň üçin hut şu günki günde hem şahsyýeti öwrenmek meseleleriniň arasynda diňe bir sosiallaşmak we sosial gönükdirilmeler meselesi däl, şahsyýetiň **sosial psihologik häsiýetler** diýip atlandyrylýan sypatlarynyň seljerilişini hem görkezmek bolar.

17-nji bap. SOSIALLAŞMAK

Sosiallaşmak düşünjesi

“Sosiallaşmak” adalgasy özüniň psihologiýa ylmyňyň dürli ugurlarynda giňden ýaýranlygyna garamazdan, bir mazmunly düşündirilişi ýokdur. Psihologiýada “sosiallaşmak” sözüniň manydaşy hökmünde ýene-de iki adalga ulanylýar: “şahsyýetiň ösüşi” we “terbiýe”. Üstesine-de, kähalatlarda sosiallaşmak düşünjesi dogrusynda tankydy pikirler aýdylyp, bellik diňe söz ulanylyşyna degişli bolman, onuň düýp mazmunyna syrykdyrylýar. Entek takyk kesgitleme bermezden saklanyp, sosiallaşmak düşünjesiniň umumy häsiýetde aňlanylýan mazmunyny aýtsak, bu “indiwdiň sosial gurşawa girmegi” “onuň sosial täsirleri özleşdirmegi” “ony sosial baglanyşyklar ulgamyna goşmak” we ş.m. häsiýetde düşünilýär.

Bu düşünjä garşy çykmaklygyň bir görnüşi şeýle pikirden ugur alýar. Eger-de şahsyýeti sosial baglanyşyklaryň çäginde daşarda göz önüne getirip bolmaýan bolsa, onda onuň sosial baglanyşyklar ulgamyna “girmekligi” dogrusynda gürrüň etmek artykmaç dälmi? Şeýle boljak bolsa onda psihologiýada birwagt rowaç bolan ýaňy dogan çaga entek adam däldir, onuň adam bolmak üçin geçmeli ýoly entek öňdedir diýen ýalňyşlyk gaýtalanmazmy? Sosiallaşmak düşünjesi gominizasiýa, ýagny haýwanyň adama öwürilmegi tutumy bilen gabat gelmeýärmidi? Mälim bolşy ýaly, L.S. Wygotskiý çaga entek gominizasiýalaşmak tutumy öňde bolan jandar hökmünde seretmeklige düýpgöter garşy bolýardy. Ol çaga eýýäm doglandan belli bir medeniýetiň sosial baglanyşyklarynyň düzüjisi hökmünde dünýä inýär diýip düşünmelidigini nygtaýardy. Eger sosiallaşmak gominizasiýa bilen gatyşdyrylsa, onda bu düşünjä oňyn däl häsiýetde seretmäge ähli esas döreýär.

Galyberse-de, sosiallaşmak düşünjesini psihologiýada we kemalyýetde giňden ulanylýan başga düşünjeler bilen aýyl-saýyl etmek mümkinçiligini şübhä alynýar, meselem, “şahsyýetiň ösüşi” we “terbiýe”. Bu bellik düýpli bolanlygy üçin onuň üstünde ýörite durup geçmeklik maksadalaýykdyr. Şahsyýetiň ösüşi nazaryýeti psihologiýanyň esasy taglymatlarynyň biridir. Üstesine-de şahsyýeti sosial işiň subýekti hökmünde ykrar etmek şahsyýetiň ösüşi nazaryýetine aýratyn usulyýet öwüşgin berýär: çaga ösmek bilen şeýle subýekte öwürlýär. Başgaça aýdanyňda, şahsyýetiň ösüş tutumy onuň sosial ösüşinden, sosial baglanyşyklaryň ulgamyny özleşdirmekliginden üzňe däldir. Özüniň möçberi boýunça “şahsyýetiň ösüşi” we “sosiallaşmak” düşünjeleri bu ýagdaýda bir-birine göýä gabat gelýärler. Ýöne şahsyýetiň işjeňligine basym bermeklik “sosiallaşmakda” däl-de, “ösüş” pikirinde has aýdyň duýulýar: sosiallaşmakda işjeňligiň biraz öçügsiligi, onda esasy zadyň sosial gurşaw bolup durýanlygy üçin onuň şahsyýete edýän täsiri nygtalýar.

Şol bir wagtyň özünde, eger şahsyýetiň ösüş tutumy onuň sosial gurşaw bilen işjeň özara täsirinde düşünilse, onda bu özara täsiriň her bir düzüjisi deň derejede ähmiýetli bolýar. Eger-de bir tarapyna aýratyn üns berilse, hökmany ýagdaýda beýleki düzüjä kembaha garalmagyna getirýär. Sosiallaşmak meselesine hususy ylmy çemeleşiş hiç bir ýagdaýda şahsyýetiň ösüşi meselesini inkär

etmän, tersine, şahsyýete kemala gelyän işjeň sosial subýekt hökmünde düşünilýär.

Ýöne “sosiallaşmak” we terbiýe düşüňjeleriň baglanyşygy we utgaşmasy çylşyrymlyrakdyr. Mälim bolşy ýaly, “terbiýe” adalgasy biziň edebiýatymyza sözüň dar we giň manysynda ulanylýar. Sözüň dar manysynda “terbiýe” adalgasy adama terbiýäni guraýjy tarapyndan oňa belli bir düşüňjeleriniň, kadalaryň we ş.m. ulgamyny geçirmek maksady bilen edilýän täsire düşünilýär. Esasy üns bu ýerde täsir ediş tutumynyň maksada gönükdirilmegine, maksadalaýyklygyna berilýär. Täsir etmekligiň subýekti hökmünde bu ýerde ýörite institut, adam düşünilip, ol bolsa agzalan wezipäni ýerine ýetirmek üçin goýlandyr. Sözüň giň manysynda “terbiýe” diýip adama sosial tejribäni öwretmek üçin ähli jemgyýetçilik baglanyşyklary tarapyndan edilýän täsire düşünilýär. Bu ýagdaýda terbiýe tutumynyň subýekti tutuş jemgyýet ýa-da gündelik sözleýişde aýdylyşy ýaly, “bütin durmuş” bolup bilýär. Eger “terbiýe” adalgasy sözüň dar manysynda ulanylsa, onda sosiallaşma “terbiýe” diýip atlandyrylýan tutumdan tapawutlanýar. “Terbiýe” sözüň giň manysynda ulanylanda bolsa şeýle tapawut ýityär.

Şeýle takykklamadan soňra sosiallaşmagyň mazmunyny şeýle kesgitlemek mümkin: sosiallaşmak – bu ikitaraplaýyn tutum bolup, bir tarapdan indiwidleriň sosial gurşawa, sosial baglanyşyklar ulgamyna goşulmak arkaly sosial tejribäni **özleşdirmekligi** bolup, ikinji tarapdan indiwidniň öz erki arkaly sosial gurşawa işjeň goşulmaklylygy bilen sosial baglanyşyklar ulgamyny **işjeň döretmegidir** /bu tarap derňewlerde ýeterlik nygtalmaýar/. Sosiallaşmak aňyýetini psihologiýanyň çäginde kabul edip, ony hakyky sosial psihologik mesele hasaplan ýazarlar meseläniň hut şu iki tarapyna üns berýärler. Mesele şeýle goýulýar: adam sosial tejribäni diňe bir özleşdirmän, ony öz hususy gymmatlyklaryna, gönükdirilmelerine ugrukmasyna öwrürýär. Sosial tejribäniň üýtgedilmek pursaty onuň diňe işjeň däl kabul edişinden tapawutlykda şeýle üýtgedilen tejribäniň ulanylyşynda indiwidniň işjeňligini göz önünde tutýar. Sosiallaşmak diňe bir öňden bar bolan sosial tejribäniň “ýönekey” üstüniň doldurylmaklygyna syrykdyrylman, belli bir “önümiň” döremekligini, bu tejribäniň täze başgançaga göterilmekligini aňladýar. Şeýle ýagdaýda adamyň jemgyýet bilen özara täsiri ösüşiň subýekti hökmünde diňe bir adama däl-de, jemgyýete düşüňip bolýandygyny hem-de şeýle ösüşde dowamyýetligiň bardygyny mälim bolýar. Sosiallaşmagyň şeýle düşündirilişinde adama düşüňmekligiň möhüm usulyýet düzgünleriniň biri-adama birwagtyň özüde jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň subýekti we obýekti hökmünde düşüňmeklik düzgüni derňewiň dersine siňdirilýär.

Sosiallaşmak tutumynyň birinji tarapy - sosial tejribäniň özleşdirilişi - bu adama gurşawyň nähili täsir edýänliginiň häsiýetnamasydyr, onuň ikinji tarapy bolan adamyň öz işiniň üsti bilen gurşawa täsir edişini aňladýar. Sosial baglanyşyklar we gatnaşyklar ulgamyna edilýän islendik täsir belli bir karara gelmekligi, onuň bilen baglanyşyklykda maksat döretmekligi we subýektiň güýç sarp edişi, şeýle hem işiň belli bir baş ugruny guramak tutumyny göz önünde tutýanlygy mynasybetli bu ýerde şahsyýetiň ornunyň işjeňligi örboýuna galýar. Şeýlelikde, sosiallaşmagyň ýokarda getirilen düşüňilişi hiç bir jähtde şahsyýetiň ösüş tutumyna çapraz gelmeýär, ol diňe meselä dürli-dürli çemeleşişleri aýyl-saýyl

edýär. Eger-de ýaş psihologiýasy nukdaýyndan bu meselä “şahsyýet tarapdan” çemeleşmek oňaýly bolsa, sosial psihologiýa üçin “şahsyýetiň gurşaw bilen özara täsiri nukdaýy tarapyndan” çemeleşmek gyzyklydyr.

Sosiallaşmak tutumynyň mazmuny.

Eger-de adam şahsyýet bolup dogulmaýar, şahsyýet hökmünde kemala gelýär diýen umumy psihologiýanyň ýörelgesinden ugur alsak, onda sosiallaşmak hadysasy özüniň mazmuny boýunça adamyň durmuşynyň ilkinji pursatlaryndan başlanýan şahsyýetiň kemala geliş tutumydyr. Sosial psihologiýada şahsyýetiň kemala gelişiniň amala aşyrylýan üç ugry ýüze çykarylýar: iş, aragatnaşyk, özüni aňlamak. Bu ugurlaryň her biri aýratyn seredilmelidir. Bu ugurlaryň ählisiniň umumy häsiýetnamasy şahsyýetiň daşky dünýä bilen sosial baglanyşyklarynyň giňelmekligi, köpelmegidir.

Iş barada aýdylanda bolsa, şahsyýet sosiallaşmak tutumynyň bütün dowamynda işleriň sanawynyň giňelmegi, işiň täze-täze görnüşlerini özleşdirmek bilen iş salyşýar. Bu tutumda iki sany möhüm hadysa bolup geçýär. Birinjiden, işiň her bir görnüşinde we onuň dürli görnüşleriniň arasynda bar bolan baglanyşyklar ulgamyna **ugrukmak**, A.N.Leontýewiň pikirçe, işiň adam üçin şahsy manysyny aňlamaklygyň üsti bilen amala aşyrylýar. Başgaça aýdanyňda, her bir şahsyýet üçin işiň aýratyn ähmiýetli jähtlerini ýüze çykarmak, diýmek, diňe bir olara düşünmek däl-de, olary özleşdirilmektir. Şeýle ugrukmagyň netijesini **işiň şahsyýet tarapyndan saýlanmagy** diýip atlandyrmak bolýar. Munuň netijesi hökmünde ikinji tutum – esasy saýlanan işiň **töwereginde** beýleki işleri **ýerleşdirip**, ünsi saýlanan işe bermek. Eger ösýän indiwiidiň işiniň ulgamyndaky bu üýtgeşmeleriň mazmunyny aňlatmaly bolsa, onda indiwiidiň işiň subýekti hökmünde mümkinçiliginiň giňelýändigini aýtmak bolar.

Bu umumy nazaryýet ülni meseläniň tejribe derňewine çemeleşmäge mümkinçilik berýär. Tejribe derňewler adatça sosial we ýaş psihologiýasynyň araçägindedir: bu derňewlerde dürli ýaşdaky toparlar üçin şahsyýetiň işleriň ulgamyndaky utgaşmasynyň döredijisi, saýlawlaryň näme bilen motiwirlenýändigini/bu motiw işi merkezleşdirmegiň esasy bolup durýar/ ýaly sowallar anyklanýar. Psihologik nukdaýdan şeýle derňewlerde maksadyň emele geliş tutumyny yzarlamak has möhümdir. Gynansak-da, bu mesele döp boýunça umumy psihologiýanyň meselesi hasaplanyp, entek sosial psihologik jähtde doly gerim alanok. Ýöne şahsyýetiň ugrukmasy diňe bir ony gurşap alýan gös-göni baglanyşyklarda däl, şahsy manylar ulgamynda adamyň işiniň düzülýän sosial “birliklerinden”, sosial toparlardan üznelikde beýan edilip bilinmez. Bu barada seredýän meselämizde, diňe ony sosiallaşmagyň umumy sosial paýhasy çemeleşişiniň mantygyna goşmak äheňinde pikir ýöredilýär.

Ikinji ugur - **aragatnaşyk** ugry hem sosiallaşmagyň ýerliginde özüniň giňelmek we çuňlaşmak tarapyndan seredilýär. Aragatnaşyk ugrunyň şeýle giňelmegi iş bilen baglanyşykly bolansoň, bu tutum adamyň gatnaşyklarynyň kökelmegi we çuňlaşmagy häsiýetde bolýar. Ýöne şeýle umumy pikir ýöretme ýeterlik bolman, tejribe derňewleriň wezipesi, birinjiden, aragatnaşygyň baglanyşygynyň haýsy şertlerde baýlaşandygyny we ikinjiden, şahsyýetiň bu tutumdan näme alýandygyny anyklamakdan ybaratdyr. Aragatnaşygyň çuňlaşmagy

bu ilkinji nobatda **monologik sözleşişden** dialogik aragatnaşyga geçmeklik, merkezleşmekligi ýaýratmagy (desentrasiýa), ýagny garşydaşyňa ugrukmagy başarmak, ony has takyk kabul etmektir. Şeýle häsiýetdäki derňew dersara häsiýetli bolup, onda ýaş we sosial psihologiýanyň önünde deň derejede ähmiýetli meseleler goýulýar. Bu nukdaýnazardan (bir adamyň ösüş ýoly) birnäçe döwürleri mekdebe çenli we ýetginjeklik ýaşlary has çuňňur derňelendir. Adamyň durmuşynyň beýleki döwürleri dogrusynda hiç bir hili derňewiň bolmazlygy sosiallaşmagyň başga bir meselesiniň – onuň döwürleriniň çekişmeli häsiýetdeligi bilen düşündirilýär. Bu sowala biz aşakda dolanyp geleris.

Sosiallaşmagyň üçünji ugry - şahsyýetiň **öz-özünü aňlamaklygynyň** ösüşidir. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy şahsyýetiň ösüşinde onuň öz-özünü aňlamaklygynyň ähmiýeti dogrusynda şeýle ýazýar: "Edil özgeler bilen bolşy ýaly, adam öz "meni" bilen gatnaşyga girip, gürleşip, jedelleşip, ony ýigrenip, ýa ondan razy bolup bilýär... Akyldarlar adamy kämil etmegiň iň netijeli hem iň ynamly ýolunyň şahsyýetiň öz-özüne bolan gatnaşygynda ýatandygyna ir göz ýetiripdirler"¹.

Sosiallaşmak tutumyny has umumy görnüşde adamda onuň öz "Men"-keşbiniň döremegi hökmünde kesgitlemek mümkin. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy şeýle ýazýar: "Adamyň beýikligi özüni açmakdan, özüne akyly ýetirmekden, öz dünýäsini açyp bilmekden başlanýar! Özgä akyly ýetirmek, özgä baha bermek aňsat, iş özüni tanamakda! Şonuň üçinem, dana ata-babalarymyz "Özüni tanan weli" diýendirler!"². Köp sanly tejribe derňewleriň, şol sanda longitýudinal /uzak wagtyň dowamynda/ derňewleriň görkezişine görä, "Men"-iň keşbi, adamda birbada däl-de, onuň durmuşynyň dowamynda köp sanly sosial täsirleriň netijesinde kemala gelýär. Sosial psihologik nukdaýdan bu ýerde adamyň dürli sosial toparlara goşulmaklygynyň bu tutumy nähili döredýändigini ýüze çykarmak örän möhümdir. Eýsem bu tutumda toparlaryň sanynyň üýtgemekligi aragatnaşygyň depginine, ondaky baglanyşyklaryň möçberine täsir edýärmä? Ýa-da bolmasa toparlaryň sany hiç hili **orun eýelemän**, esasy şert toparlaryň hili /olaryň işiniň mazmuny we ösüş derejesi/ bolup durýarmy? Adamyň özüni alyp barşynda we işinde onuň öz-özünü aňlaýşynyň derejesi nähili ýüze çykýar?-bu sowallaryň jogaby sosiallaşmak tutumy derňelende anyklanmalydyr.

Gynansak-da seljerişň hut şu ugrunda garaýyşlar gapma-garşylyklydyr. Bu şahsyýete düşünmeklikde köp sanly we dürli düşünişleriň barlygy bilen baglanyşyklydyr. /Munuň şeýledigi öň hem bellenipdi /. Birinjiden, "Men keşbiniň" kesgitlenişi ýazaryň kabul edýän şahsyýet taglymatyna bagly bolýar. Esasy mesele, "Men keşbiň" düzüm bölegi hökmünde nämäniň ýüze çykarylýandygyndadyr. Adamyň "Meniň" gurluşyna birnäçe çemeleşişler bardyr. Olaryň biri W.S.Merlin tarapyndan teklipl edilip, onda öz-özünü aňlamaklygyň gurluşynda dört düzüji ýüze çykarylýar: öz-özüňe degişliligiňi aňlamak /özüňi daşky dünýäden tapawutlandyrmak/, "Men"-i işjeň başlangyç, işiň subýekti hökmünde aňlamak; özüňi psihologik häsiýetleriňi aňlamak; öz-özüňi sosial-

¹ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. II kitap, 434 sah.

² Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. A., 2001, 25 sah

ahlak taýdan bahalandyrmak-bu aragatnaşykda we işde toplanan tejribäniň esasynda kemala gelýär. Adamyň öz-özünü aňlaýşynyň gurluşy dogrusynda başga çemeleşişler hem bardyr. Öz-özünü aňlamaklygyň öwrenilişinde esasy nygtalýan zat - bu hadysany häsiýetnamalaryň ýönekeý toplumyna syrykdyrman, şahsyýetiň özüni aňlamakda öz gurluşyny belli bir bütewilik hökmünde göz önünde getirýänliginden ugur alynýar. Diňe şu bütewiligiň içinde belli bir gurluş düzüjileri hakynda gürrüň etmek mümkin. Muňa adatça öz häsiýetleriň we onuň mazmuny, özüni duýgy-emosional bahalandyrmak, galyberse-de, öz-özüne hormat goýmaklyk hakyndaky düşüňjeler degişli edýärler. Sosiallaşmagyň tutumynda öz-özüni aňlamaklygyň ösüşi bu şahsyýetiň işiniň we aragatnaşygynyň giňelmekligi netijesinde gazanýan sosial tejribesi bilen hemişe dolandyrylýan tutumdur. Öz-özüni aňlamaklyk adamyň şahsyýetiniň iň bir içgin häsiýetnamasyna degişli bolsa-da, onuň ösüşi işden üzňe däl: diňe işde öz-özüň baradaky düşüňjä, beýleki adamlaryň saňa berýän bahasy bilen deňeşdirilme netijesinde “düzedişler” girizilýär. “Işi diňe “daşky” şert hökmünde inkär edip, oňa hakyky daýanmaýan öz-özüni aňlamaklyk, “boş” düşüňjä öwrülýär. Hut şonuň üçin sosiallaşmak tutumy görkezilen ugurlaryň üçüsiniň-de üýtgemekliginiň birligi hökmünde düşünilip bilner. Olar tutuşlygyna indiwiid üçin “ giňelýän barlygy” döredip, indiwiid onda hereket edip, akyl ýetirip, aragatnaşyk saklaýar we munuň netijesinde diňe bir ýakyn gurşawa däl, sosial gatnaşyklaryň ähli ulgamyny özleşdirýär. Şeýle özleşdirişde indiwiid şol bir wagtyň özünde öz tejribesinde öz döredijiligini goşýar. Şonuň üçin barlygy işjeň özleşdirmekden başga ony özleşdiriş usuly ýokdyr. Bu umumy düzgün sosial psihologiýadan sosiallaşmanyň her bir döwründe bu tutumyň iki tarapyň arasynda döreýän takyk “sepi” ýüze çykarmaklygy talap edýär: bu sep sosial tejribäni özleşdirmek we ony döretmegiň arasyndaky sepdir. Bu ýumşy diňe sosiallaşma tutumynyň döwürlerini, şeýle hem bu tutumy guraýan institutlary kesgitleýän soňra çözmek mümkin.

Sosiallaşma tutumynyň döwürleri

Sosiallaşma tutumynyň döwürleri meselesiniň psihologik bilimler ulgamynda öz taryhy bardyr.

Sosiallaşma meselesi freýdizmiň ulgamynda has yzygiderli seredilenligi üçin, bu tutumyň döwürleşdiriş däbi hem şu ugurda döreýär. Mälim bolşy ýaly psihoanaliziň nukdaýyndan şahsyýetiň ösüşi üçin irki çagalyk döwri aýratyn ähmiýete eýedir. Bu pikir sosiallaşmagyň döwürleriniň has aýgytly kesgitlenmegine getirdi: psihoanaliziň ulgamynda sosiallaşma wagt nukdaýdan irki çagalyk döwri bilen gabat gelýän tutum hökmünde seredilýär. Adaty psihoanalitiki däbe görä sosiallaşmany diňe şu döwürde tejribe arkaly derňemek maksadalaýyk hasaplanylýar. Başga bir tarapdan, indi köp wagtdan bäri adaty däl psihoanalitiki işlerde sosiallaşmagyň wagt möçberi kem-kemden giňeldilýär: şol bir nazaryýet esasyda sosiallaşmany ýetginçeklik, hat-da jahyllyk döwürlerine degişlilikde derňeýän işler ýüze çykyp ugrady. Freýdizmden ugur almaýan psihologiýanyň beýleki ugurlarynda häzirki döwürde sosiallaşmany jahyllyk döwrine degişlilikde öwrenmeklige ýygyn edilýär. Şeýlelikde, sosiallaşmanyň yetginjeklik we jahyllyk döwürlerine “ýaýradylmagy” sosial psihologiýada umumy kabul edilen pikire öwrülýär.

Ýöne onuň mundan beýläkki döwürleri dogrusynda çekişme gidýär. Bu çekişmeler adamyň kämil ýaşy döwürlerinde sosiallaşmanyň esasy mazmunyny düzýän sosial tejribäni özleşdirmeklik amala aşyrylýalarmy diýen sowalyň töwereginde gidýär. Sosial psihologiýada bu mesele dogrusynda, hemmeler tarapyndan ykrar edilmese-de, kesgitli garaýyşlar bardyr. Bu garaýyş umumy iş düzgünine, şeýle hem bu düzgüniň sosial psihologik bilimde amala aşyrylyşyna daýanýar. Sosiallaşma düşünjesiniň sosial tejribäniň ilkinji nobatda zähmet işi tutumynda özleşdirilmekligini göz önünde tutýanlygy üçin, onuň döwürlere bölünişiniň esasynda zähmet işine bolan gatnaşyk goýulýar. Eger-de bu düzgüne esaslanylssa, onda sosiallaşmanyň üç sany esasy döwürlerini ýüze çykarmak mümkin: zähmetden öňki, zähmet we zähmetden soňky döwürler.

Sosiallaşmanyň ilkinji döwri adamyň durmuşynyň **zähmet işine çenli** döwrüni öz içine alýar. Öz gezeginde bu döwür iki sany özbaşdak döwre bölünýär: a) irki sosiallaşma – çaganyň doglandan mekdebe gidýän wagt aralygyny öz içine alyp, bu ýaş psihologiýasynda irki çagalyk döwri diýip atlandyrylýar; b) okadylyş döwri – jahyllyk döwrüni / sözüň giň manysynda / öz içine alýar. Bu döwre çaganyň mekdepde okaýan bütin döwri degişlidir. Ýokary okuw jaýynda ýa-da ýörite orta okuw jaýynda okadylyş döwri dogrusynda dürli pikirler bar. Eger-de döwri ýüze çykarmaklygyň şerti hökmünde zähmete bolan gatnaşyk kabul edilýän bolsa bilim berşiň Ý.O.M., hünärmen mekdebi, beýleki görnüşleri indiki döwre degişli bolup bilmez. Başga bir tarapdan, bu okuw jaýlarynda okadylyş orta mekdeplerden has özboluşly bolansoň hem-de okuwly zähmet bilen utgaşdyrmak düzgüniniň yzygiderli durmuşa geçirýändigini sebäpli adamyň durmuşynyň bu döwrüni mekdep döwrüniň ülnüsünde seretmek kyndyr. Nähili hem bolsa mesele psihologik edebiýatda iki hili beýan edilýär. Bu mesele nazaryýet we amalyýet jähtden inňän wajypdyr: talyplyk sosial toparlarynyň sosiallaşmasy aýratyn ähmiýetlidir.

Sosiallaşmanyň **zähmet döwri** adamyň kämil döwrüni öz içine alýar /ýöne “kämil” ýaşyň demografik çäkleri örän şertlidir/. Bu döwri bir söz bilen adamyň zähmet işiniň ähli döwri hökmünde kesgitlemek bolar. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy zähmetiň adamyň iş-durmuşyndaky ornuny häsiýetlendirip şeýle ýazýar: "Zähmet – ömrüň wepasydyr. Zähmet – ýaşayşyň rehnetidir. Zähmet adama özi bolmaga mümkinçilik berýär"¹.

Sosiallaşmanyň çäginde bilim almak döwri bilen çäklendirýän alymlardan tapawutlylykda alymlaryň köpüsi bu tutumyň zähmet işi döwründe dowam edýändigini nygtaýarlar. Üstesine-de, şahsyýetiň diňe bir sosial tejribäni özleşdirmän, ony döredýänligi bu döwrüň ähmiýetini has-da artdyrýar. Sosiallaşmanyň zähmet döwrüni ykrar etmek zähmet işiniň ähmiýetiniň aýgytlaýjydygyny ykrar etmekden gelip çykýar. Adamyň mazmuny güýçleriniň hereketlendirijisi hökmünde zähmet işiniň başlanmagy sosial tejribäniň döredilişini togtatmaýar. Bu mesele şahsyýetiň kemala gelşi nukdaýdan seredilende hem, şeýle öwrümlü pursat sosiallaşmanyň çäginde jahyllyk döwri bilen gutarýandygyna subutnama däl. Elbetde, jahyllyk şahsyýetiň kemala

¹ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. II kitap, 334 sah.

gelşinde aýgytly pursat: ýöne kämillik döwründe, bu tutumyň gidişinde zähmeti inkär etmek bolmaz.

Ýene-de bir mesele sosiallaşmanyň zähmet döwrüne degişli nazaryýet we tejribe derňewleriň ýoklugy bilen baglanyşyklykda döreýär. Ýöne beýle ýagdaý sosial psihologiýanyň öz düşüňjelerini täze usulyýet düzgünler esasynda guraýan döwründe adaty zatdyr. Gürrüňini edýän meselämiziň amaly tarapynyň ähmiýeti has-da uludyr: şahsyyetiň ösüşiniň zähmet döwrüniň sosiallaşma meselesiniň “orbitasyna” goşmak häzirki zaman şertlerinde üznüksiz bilim bermek pikiri bilen baglanyşykda aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Meseläniň şeýle çözlüşinde dersara derňewlere mümkinçilik açylýar / meselem, kemalyýet bilen, onuň zähmet terbiýesi bilen meşgullanýan bölüminiň arasynda hyzmatdaşlyk guramak/. Soňky ýyllarda **akmeologiýa** –kämil ýaş döwri hakyndaky ylym boýunça geçirilýän derňewler has işjeňleşýär.

Sosiallaşmanyň **zähmetden soňky** döwri has-da çylşyrymly meseledir. Bu meseläniň sosiallaşma meselesinden hem täzeligi şeýle çylşyrymlylygy az-kem ýumşaldýar. Meseläniň goýluşy jemgyýetiň sosial psihologiýa bildirýän obýektiv talaplaryndan gelip çykýar. Gartaşanlyk ýaşyň meselesi häzirki zaman jemgyýetinde birnäçe ylymlar üçin derwaýys mesele bolup durýar. Bu meseleler aýratyn hem adalat-progressiw jemgyýete ähmiýetlidir. Bir tarapdan, ömrüň dowamlygynyň artmagy, ikinji tarapdan, döwletiň kesgitli sosial syýasaty /pensiýa bilen üpjün etmek ulgamy/, halkyň düzüminde gartaşan ýaşlylaryň sanynyň artmagyna getirýär. Pensionerlerden durýan sosial topara degişli adamlaryň zähmet mümkinçiligi has durnukly bolýar. Häzirki döwürde gerantologiýa we geriatriýa ýaly ylymlaryň pajarlap ösmegi, ýaş-psihologiýasynyň hem ýuwaş-yuwaşdan bu meselä goşulýanlygy hut şunuň bilen baglanyşyklydyr. Sosial psihologiýada bu mesele sosiallaşmanyň zähmetden soňky döwri hökmünde goýulýar. Çekişmäniň taraplarynyň garaýyşlary gapma-garşylyklydyr: olaryň biri sosiallaşma düşüňjesini bu döwre, adamyň ähli sosial hyzmatlarynyň paýawlanýan döwrüne laýyklykda ulanmak artykmaç hasaplaýarlar. Bu nukdaý nazardan görkezilýän döwre degişlilikde “sosial tejribäni özleşdirmek”, hatda onuň döredilişi barada hem gürrüň etmek ýerliksiz hasaplanylýar. Edil şonuň ýaly düýpli kynçylyk adamyň durmuşynyň zähmetden soňky döwrüni şahsyyetiň ösüşi hökmünde düşündirmekde hem ýüze çykýar. Bu nukdaýnazaryň has gönümel görnüşi “sosiallaşmanyň ýitmegi ” bolup, ol sosiallaşma tutumy gutarandan soň başlanýar. Başga bir garaýyş, tersine, gartaşan ýaşyň psihologik mazmunyna başgaça düşünmekligi nygtaýar. Bu garaýyşyň peýdasyna adamyň sosial işjeňliginiň gartaşan ýaşda hem saklanýandygyny subut edýän köp sanly tejribe derňewleri bar. Sosiallaşma tutumyny sosial psihologiýada beýän edýän ýokardaky nusga laýyklykda gartaşan ýaş sosial tejribäniň döredilişine düýpli goşant goşýan döwür hökmünde seredilýär. Bu döwürde diňe şahsyyetiň işjeňliginiň görnüşiniň üýtgeýänligi dogrusynda gürrüň etmek bolar.

Mesele bir mazmunly çözülmese-de, amalyýetde gartaşan ýaşdaky adamlaryň işjeňligini ulanmagyň dürli görnüşleri agtarylýar. Bu hem meseläniň ara alnyp maslahatlaşmaga laýyklygyna güwä geçýär. Kemalyýetde soňky ýyllarda öňe sürülýän üznüksiz bilim bermek /şol sanda ululara-da/ pikiri hem

belli bir derejede zähmetden soňky döwri sosiallaşmanyň düzümine goşmalymy ýa-da dälmi diýen çekişmä goşulýar.

Sosial psihologiýa üçin sosiallaşmanyň döwürleriniň zähmet işine gatnaşygy nukdaýdan ýüze çykarylmalgynyň uly ähmiýeti bardyr. Şahsyýetiň kemala getirilişi nukdaýdan onuň haýsy sosial toparlaryň üsti bilen sosial gurşawa goşulýanlygy örän ähmiýetlidir.

Görşümüz ýaly, toparlaryň ösüşiniň iň ýokary derejesi bolan kollektiw, toparyň iş-durmuşyny düzýän tutumlaryň mazmunyny täzeçe berýär. Ýöne şahsyýetiň esasan ýokary derejede ösen toparlara goşulmagynyň sosiallaşmanyň görnüşü we onuň netijesi üçin ähmiýeti dogrusyndaky sowal entek jogapsyz galýar. Eger-de dartgynlyk meselesine ýüzlensek, onda şahsyýete onuň uçran dartgynlygynyň görnüşü ähmiýetlimikä? Kämil däl toparlarda bolup, esasan şahsyýetara häsiýetli dartgynlyklaryň iň ýokary derejesi bilen ýüzbe-ýüz bolmak şahsyýete nähili täsir edýär? Onuň sosial işjeňligi şahsyýetara gatnaşyklaryň iş bilen aralaşdyrylan, özara täsiriň baý tejribesi bolan toparlarda we tersine, bu häsiýetleri pes bolan toparlarda nähili bolýar?

Entek bu tutumlaýyn meseleleriň tejribe we nazaryýet derňewi ýokdur. Sosial psihologiýa kollektiw pikiriniň girizilmegi entek sosiallaşma meselesine ýaýradylanok. Bu ugra kollektiw meselesi bilen baglanyşykly täze nazaryýet we tejribe öwürümleriň goşulmagy ony has-da wajyp, gelejegi baý meselä öwürýär.

Bu baglanyşyk has hem sosiallaşmanyň institutlaryna degişlilikde has aýdyň ýüze çykýar.

Sosiallaşmanyň institutlary Sosiallaşmanyň ähli döwürlerinde jemgyýetiň şahsyýete edýän täsiri gös-göni ýa-da toparyň üsti bilen amala aşyrylyp, ýöne täsir ediş serişdeleriniň toplumyny J.Piaženiň belleýşi ýaly, kadalara, gymmatlyklara we belgilere syrykdymak mümkin. Belgileriň bu ýerde beýleki düzüjiler bilen bir mazmunly daldigini nazara tutup, bu hataryň maksadalaýykdygyna şübhelenmek mümkin. Ýöne kadalaryň we gymmatlyklaryň diňe belgiler arkaly geçirilýändigini sebäpli bu hataryň ähli düzüjisi maksadalaýyk bolýar. Şonuň üçin kemala gelyän şahsyýete jemgyýet öz kadalaryny, gymmatlyklaryny belgileriň üsti bilen geçirýär diýmek bolar. Şahsyýetiň öz kadalara, gymmatlyklar ulgamyna goşulýan, sosial tejribäniň geçirijileri bolup hyzmat edýän takyk toparlar **sosiallaşmanyň institutlary** diýip atlandyrylýar.

Sosiallaşmanyň zähmetden öňki döwürdäki şeýle institutlaryna : irki çagalyk döwürde - **maşgala** we häzirki zaman jemgyýetinde möhüm ähmiýeti bolan **mekdebe çenli çaga edaralar** degişlidir. Maşgala adaty birnäçe taglymatlarda sosiallaşmanyň möhüm instituty hökmünde seredilýär. Mekdebe çenli çaga edaralary barada aýdylanda bolsa olaryň seljermesi sosial psihologiýada henize çenli onçakly rowaç däl. Muňa “delil” hökmünde sosial psihologiýa öz düzüminde ösen **şahsyýet** hereket edýän toparlar bilen iş salşyp, şahsyýetiň kemala gelşi bilen baglanyşykly toparlar seljerişiniň çäginde daşda galýar diýen pikir ýöredilýär. Bu jedelli pikir bolsa-da, sosial psihologiýa ýaş sosial psihologiýasy bölümüne goşmak, ýa-da derňewiň bu

ugur-da özbaşdak ugruny döretmek ýaly tekliplere ýygy-ýygydan duşmak bolýar. Meselem, Ýa.L.Kolominskiý “ýaş sosial psiholo-giýasy” düşüňjesini ulanyp, psihologiýa ylmynyň şeýle ugrunyň doly hukukly ugur bolmalydygy dogrusyndaky teklibi nygtaýar. Entek mekdebe çenli çaga edaralary diňe ýaş psihologiýasynyň obýekti bolup galyp, onuň sosial psihologik jähti öwrenilmän gelýär. Mekdebe çenli edaralarda döreýän gatnaşyklar ulgamynyň sosial psihologik seljermesi dogrusyndaky zerurlyk amaly zerurlykdyr. Gynansak-da henize çenli şahsyýetiň kemala gelşini irki çagalyk döwründe bu tutuma haýsy sosial institutyň goşulanlygyna baglylykda öwrenýän longitýudinal /uzak wagtyň dowamynda / derňewler geçirilenok.

Sosiallaşmanyň irki döwriň ikinji döwründe onuň esasy instituty **mekdepdir**. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň belleýşine görä "adamlar ylmy we bilimi bir-birine, nesilden – nesle geçirmek, şeýdibem, akylyň taryhy dowamatyny üpjün etmek üçin mekdebi döredipdirler. Şol sebäpden hem mekdep – akyl öýüdir diýilýär"¹. Ýaş we kemalyýet psihologiýasy derňewiň bu obýektine uly gyzyklanma bildirýär. Kemalyýeti aýtmanynda-da mekdep bilen baglanyşykly derňewler agzalan iki goňşy ugurda bireýýäm tapawutlanylandyr. Başgaça aýdanynda kiçi mekdep, ýetginçeklik, ýokary synp ýaşlaryna degişlilikde sosial psihologiýada aýry-aýry, özbaşdak işler bolup, bu aňry gitse ýaşlaryň “tötänleýin saýlawyny” emele getirýär. Şol bir wagtyň özünde sosial psiholog üçin uly ýaşlylara, ýagny mekdep durmuşynyň jahyllyk bilen baglanyşykly döwriňe aýratyn üns bermek möhümdir. Sosiallaşmanyň nukdaýyndan bu şahsyýetiň kemala gelşi üçin aýgytlaýjy döwürdir. Bu döwriň yzygiderli hünär saýlamak /sözün giň manysynda/ durmuş ýoldaşyny, gymmatlyklar ulgamyny we ş.m. seçmek bilen baglanyşyklygy bu sebäpli I.S.Kon ony şahsyýetiň “orun-rol çäklendirmesi” diýip atlandyrýar. Nazary jähtde şahsyýetiň işjeňligi dürli hili kesgittense-de, tejribe derňewde işjeňlik köplenç **karara gelmeklik** usullaryny seljermek arkaly öwrenilýär. Bu nukdaýdan jahyllyk döwri sosial psihologik üçin tebigy tejribehanadyr: bu adamyň durmuşyň möhüm meseleleri dogrusynda karara gelýän döwürdir: sosial psihologiýa bu tutumda mekdep ýaly sosiallaşma institutyň şeýle karara gelmekligi ýeňilleşdirip ýa-da kynlaşýanlygy bilen gyzyklanýar. Adatça kemalyýetiň kömegi bilen çözlüp gelnen mekdep meseleleri üznüksiz sosial psihologik bilmiň ýetmezçiligini çekýär. Bu ýagdaý “adaty däl” toparlar, toparlaýyn çagalar jenaýatçylygy we beýleki meselelerde has-da aýdyň duýulýar.

Sosiallaşmanyň ikinji döwriňe ýokary bilim berşi goşmak ýa-da goşmazlyga laýyklykda onuň ýokary okuw mekdebi sosial instituty dogrusynda gürrüň etmeli bolýar. Entek ýokary okuw mekdeplerini şeýle ýerlikde derňemek işi alnyp barylmasa-da, talypçylyk meselesi dürli jemgyýetçilik ylymlarynda uly rol tutýar. Sosiallaşmanyň zähmet döwriňdäki instituty barada aýdylanda bolsa olaryň iň bir möhümi zähmet kollektiwidir. Sosial psihologiýada derňewleriň köpüsi kollektiwleriň mysallarynda geçirilen-de bolsa, olaryň

¹ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. II kitap, 304 sah.

sosiallaşma institut hökmündäki ähmiýeti entek ýeterlik derňelen däldir. Elbetde, bu jähtden zähmet kollektiwiniň islendik derňewini sosiallaşma institutynyň derňewi hökmünde düşündirmek mümkin: meselem, liderçiligiň usuly ýa-da toparlaýyn karara gelmeklik zähmet kollektiwiniň belli bir taraplaryny sosiallaşma instituty hökmünde häsiýetlendirýär.

Sosiallaşmanyň zähmetden soňky döwrüniň hut özüniň jedelli bolşy ýaly onuň institutlary dogrusyndaky mesele hem çekişme häsiýetlidir. Elbetde, bu ýerde hem durmuşy syn etmeleriň esasynda şeýle institutlar hökmünde agzalary esasan napygaçylar bolup durýan dürli jemgyýetçilik guramalary görkezmek mümkin. Yöne bu meseläniň çözlüşini bermeýär. Eger gartaşan ýaşa degişlilikde sosiallaşma düşünjesi ulanyljak bolsa, onda bu döwrüň instituty hakynda oýlanmalydyr.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adamyň zähmetden soňky, ýaşynyň gaýdyşýan döwrüniň özboluşlylygyny şeýle häsiýetlendirýär: "Ýaşulylykda ömür tejribäň hazynasy baýap, paýhaslanarsyň... Nesihatçy bolarsyň. Öz ömründe gören – bilen zatlaryňdan çen tutup, öz eden ýalňyşlyklaryň hem säwlikleriň başa getirýän hossalarynyň ajy miwesini dadyp, özgeleriň bulardan sowlup geçmegini islärsiň..."¹

Bu ýerde görkezilen sosiallaşma institutlaryna birnäçe hyzmatlar degişli bolup, onuň işini diňe olaryň tejribäni geçirmek hyzmatyna syrykdymak bolmaz. Agzalan edaralary sosiallaşmanyň ýerliginde seretmek, diňe olaryň amala aşyrylan jemgyýetçilik wezipeleriniň içinden şoňa laýygyny "saýlap almaklygy" aňladýar.

Sosiallaşmanyň psihologik netijeliligi hökmünde onuň çärelerine we çuňlugyna şaýatlyk edýän psihologik hadysalara düşünilýär. Bu netijeliligiň sany köp dürlüdür. B.G.Ananyýew sosiallaşmanyň netijeliligi hökmünde sosial gönükdirilmeleriň kemala gelşini, işiň motiwasiýasynyň çylşyrymly hadysalaryny gylygyň sypatlarynyň, şol sanda sosial umumy we milli umumy sypatlarynyň kemala gelşine düşünyärdi. Uly toparlaryň seljermesinde şeýle bir hadysa ýüze çykaryldy: şeýle toparyň psihologiýasy sosial- umumy häsiýeti özünde jemläp, bu häsiýetler topary düzýän aýry-aýry şahsyýetlerde dürli derejede bolýar. Indiwiidual psihologiýada sosial umumy häsiýetleriň goýluşy düşündirişi talap edýän hadysalaryň biridir. Sosiallaşma institutynyň özi şahsyýete täsir etmek bilen bir hatarda öz gezeginde uly toparlaryň döp-dessur, öwrendikler, durmuş keşbi ýaly zatlaryň üsti bilen amala aşyrylan uly toparlaryň täsiri bilen utgaşýar. Şeýle täsir ulgamlaryň şahsyýete täsiriniň kadalaşyp ýa-da kadalaşmazlygy sosiallaşma netijeliligini kesgitleýär. Şeýlelikde, sosiallaşmanyň meselesiniň mundan beýläkki derňewi şahsyýetiň ösüşinde kiçi we uly toparlaryň utgaşykly täsirini öwrenmekde birleşdiriji sepgit hökmünde ýüze çykmaladyr.

¹ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. II kitap, 222 sah.

18-nji bap. SOSIAL GÖNÜKDIRILME.

Gönükdirilme meselesi we onuň psihologiýada öwreniliş däbi.

Şahsyýeti sosial psihologik derňemekde sosial gönükdirilmeler meselesi möhüm orun tutýar. Eger sosiallaşma tutumy şahsyýetiň nähili sosial tejribäni özleşdirip, şol bir

wagtyň özünde ony işjeň döredýändigini düşündirýän bolsa, onda şahsyýetiň sosial gönükdirilmelerini kemala getirmek şeýle sowala jogap berýär: özleşdirilen sosial tejribe şahsyýet tarapyndan nähili özboluşly hereketlerde, edim-gylymlarynda ýüze çykarylýar? Diňe şu dörediji öwrenilenden soňra adamyň özüni alyp barşynyň we işiniň nähili dolandyryandygy hakyndaky sowaly çözmek mümkin. Hakyky hereketiň önüsyndasynda nämäniň bolup geýänligine düşünmek üçin ilkinji nobatda islegleri we motiwleri seljermeli bolýar. Şahsyýetiň umumy taglymatynda islegleriň we motiwleriň utgaşmasy adamy herekete ugrukdyryjynyň içki döredijisine düşünmek üçin ulanylýar. Ýöne bu ýagdaýda, polşaly alym K.Obuhowskiniň adalatly belleýşi ýaly, hut motiwiň saýlawynyň näme bilen kesgitlenýänligi nämälim bolup galýar. Bu meseläniň iki tarapy bardyr: näme üçin adamlar belli bir ýagdaýlarda ol ýa-da beýleki görnüşde özlärini alyp barýarlar? Olar hut şu motiwi saýlanlarynda nämäden ugur alýarlar? Motiwiň saýlanyşyny belli bir derejede düşündirýän düşünje **sosial gönükdirilmedir**. Bu düşünje gündelik amalyýetde şahsyýetiň özüni alyp barşy “çaklananda” giňden ulanylýar: “N., bu konserte gitmese gerek, sebäbi onda estrada sazynyň garşysyna şübhelik bar”, “K. maňa ýaramasa gerek, sebäbi men umuman matematikleri halamok” we ş.m. Şeýle gündelik durmuş derejesinde sosial gönükdirilme adalgasynyň öz hususy mazmuny, öz derňew däbi bolup, şonuň üçin bu düşünjäniň “sosial gönükdirilme” düşünjesi bilen baglanyşygyna üns bermelidir.

Mälim bolşy ýaly, gönükdirilme meselesi D.N.Uznadzeniň mekdebinde ýörite derňew dersi bolupdy. “Gönükdirilme” we “sosial gönükdirilme” adalgalarynyň daşky taýdan gabat gelmekligi kähalatlarda bu düşüňjeleriň mazmunynyň birmeňzeş seredilmegine getirýär. Üstesine-de bu iki düşüňjäniň mazmunyny açyp görkezmek üçin ulanylýan kesgitlemeleriň toplумы hakykatdan-da meňzeşdir: “gönükdirilme” “ýykgyň etme”, “taýýarlyk”. Ýöne gönükdirilmäniň D.N.Uznadze tarapyndan düşünilen we “sosial gönükdirilmäniň” ulanylyş ugurlaryny aýyl-saýyl etmek zerurdyr: “Gönükdirilme bu subýektiň bütewi dinamiki, belli bir işjeňlikdäki ýagdaýy bolup, bu ýagdaý iki şert arkaly kesgitlenýär: subýektiň islegi we degişli obýektiw ýagdaý”¹. Şu pursatda dörän islegi kanagatlandyrmak üçin özüni alyp barşa gönükdirilmeklik ýagdaýy birnäçe gezek gaýtalanandan soňra ol

¹ Uznadze D.N. Eksperimentalnyye osnovy psichologii ustanowki. Tbilisi, 1961

berkeyär we pursatlaýyn /diňe ýagdaýa laýyk/ gönükdirilmeden tapawutlykda berkleşdirilen gönükdirilme döreyär.

Daşyndan göräýmäge gürrüň şahsyýetiň hereketiniň gönükdirilmesini belli bir şertlerde kesgitlemek hakynda barýan ýaly görünýär. Ýöne meselä has içgin aralaşylanda onuň şeýle goýluşy sosial psihologiýa degişlilikde makdsadalaýyk dældigi anyklanýar. Gönükdirilmäniň ýokarda getirilen düşünilşi şahsyýetiň özüni alyp barşynyň sosial şertleriniň seljermesi bilen baglanyşykly däl: onda indiwidleriň sosial tejribäni özleşdirmek bilen baglanyşykly, şahsyýetiň hereket edýän sosial ýagdaýynyň hut şol mazmunyny kesgitleýän dörediji şertleriň çylşyrymly baglanyşygy kesgitlemä goşulmaýar. Gönükdirilme D.N.Uznadzeniň taglymatynda esasan adamyň ýönekeýje fiziologik islegleriniň amala aşyrylyşyna degişlidir. F.N.Bassiniň adalatly belleşi ýaly, D.N.Uznadzeniň gönükdirilmäni aňlanylmaýan psihika hökmünde düşündirişi bu düşüňjani adamyň işiniň has çylşyrymly, ýokary görnüşlerine degişlilikde ulanmaga mümkinçilik bermeýär. Ýöne bu ýagdaý meseläniň umumy psihologiýanyň derejesindäki işlenilişiniň ähmiýetiniň we aňyýetleriniň sosial psihologiýanyň meselelerine degişlilikde işlenilip bilinjekdigini inkär etmeýär. Şeýle synanyşyklar häzirki wagtda amala aşyrylýar¹. Ýöne bu ýerde bizi meselä D.N.Uznadzeniň mekdebinde we başga birnäçe taglymatlarda çemeleşilişiniň esaslarynyň tapawudy gyzyklandyrýar.

Şahsyýetiň hakyky özüni alyp barşynyň önüsyrasynda bolup geçýän aýratyn ýagdaýy ýüze çykarmak pikiri köp adamlaryň işlerinde gozgalýar. Ilkinji nobatda bu mesele W.N.Mýasişewiň adamyň gatnaşyklary nazaryýetinde derňelýär. Gatnaşyk bu taglymatda “adamyň şahsyýet-subýekt hökmünde bütin barlyk bilen ýa-da onuň aýry-aýry taraplary bilen wagtlaýyn baglanyşyklarynyň ulgamy”² häsiýetde düşünilip, ol şahsyýetiň geljekki özüni alyp barşynyň gönükdirilmesini düşündirýär. Gatnaşyk bu haýsydyr bir obýekte degişlilikde adamyň orny, oňa bolan ýykgyňlygy bolup, ol adamyň hakyky hereketlerde özüni belli bir häsiýetde ýüze çykarmaklygyna garaşmaga esas berýär. Onuň gönükdirilmeden tapawudy bu ýerde gatnaşygyň dürli obýektlere, şol sanda sosial obýektlere we dürli ýagdaýlara, şol sanda sosial psihologik nukdaýdan has çylşyrymly ýagdaýlara ýaýraýanlygydyr. Gatnaşyklar nukdaýdan şahsyýetiň bu esasy hereket ediş giňişligi çäksizdir.

Özboluşly nazaryýet nusgada bu hadysalar L.I.Božowiçiň işlerinde hem seredilýär. Şahsyýetiň kemala gelşini çagalyk döwrüne laýyklykda derňemekde awtor gönükdirilmäniň şahsyýetiň sosial daş-töwerege, gurşawyň aýry-aýry obýektlerine degişlilikde döreden **içki orny** hökmünde kesgitleýär. Bu orunlar dürli ýagdaýlara we obýektlere degişlilikde dürli-dürli bolup bilýän-de bolsa, olarda belli bir umumy häsiýeti ýüze çykarmak mümkin.

¹ Seret: Nadiraşwili Ş / A.Ponyatiýe ustanowki w obşey i sosialnoý psihologii. Tbilisi. 1974.

² Seret: Mýasişew W.N.Ličnost i newrozy. L., 1960. 150-sah.

Bu umumy häsiýet özüni alyp barşy öňden näbelli ýagdaýlara we obýektlere deňişlilikde öňünden kesgitlemäge, onuň nähili boljakdygyny öňünden aýtmaga mümkinçilik berýär. Şahsyýetiň gönükdirilmesi aýratyn bir ornuň önüsyrasy ýagdaýy onuň ähli ýaşayyş giňişligini öz içine alýan obýektlere we ýagdaýlara laýyklykda belli bir häsiýetde hereket etmekligi hökmünde seredilip bilner¹. Şahsyýetiň gönükdirilmesiniň şeýle düşündirilişi ony sosial gönükdirilme bilen bir mazmunda seretmäge mümkinçilik berýär.

Gönükdirilme düşünjesi bilen A.N.Leontýewiň **şahsy many** nazaryýetini hem baglanyşdyrmak mümkin. Haçan-da şahsyýet taglymatynda işiň daşky obýektiv şertleriniň şahsy ähmiýeti nygtalanda şol bir wagtyň özünde bu many-ähmiýete laýyklykda garaşylýan özüni alyp barşyň ugry, gönükdirilmesi hakyndaky mesele hem orta atylýar. Bu ýerde gönükdirilme meselesiniň iş taglymatyndaky orny baradaky meselä çuňlaşmazdan häzirki döwürde sosial gönükdirilmäni bu ýerlikde “motiwiň maksada bolan gatnaşygy bilen döredilýän” şahsy many hökmünde düşündirmeklige synanyşyk edilendigini belläsimiz gelyär². Meseläniň şeýle goýluşy sosial gönükdirilme meselesini umumy psihologiýanyň çäğinden çykarmaýar. Bu “gatnaşyk” we “şahsyýetiň gönükdirilmesi” düşüňjeleri dogrusynda hem hut şeýledir. Tersine, bu ýerde seredilen pikirleriň ählisiniň “sosial gönükdirilme” düşüňjesi bilen baglanyşyklydygyna güwä geçýär. Bu düşüňje häzirki wagtda umumy psihologiýada D.N.Uznadzeniň mekdebinde esaslandyrylan “gönükdirilme” düşüňjesi bilen bilelikde hereket edýär.

Şu sebäplere görä sosial gönükdirilýäniň sosial psihologik bilimler ulgamyndaky özboluşlylygyny mundan beýläk anyklamak üçin bu düşüňjäniň umumy psihologiýanyň ulgamynda däl-de, sosial psihologiýada döreýiş däbine seretmek zerurdyr.

Sosial gönükdirilme meselesiniň sosial psihologiýasynda döreýşi

Sosial gönükdirilmeleri öwrenmek däbi günbataryň sosial psihologiýasynda we sosiologiýasynda kema-la geldi³. Bu derňew ugrunyň esasy aýratynlygy onda ähli düşüňjeleriň sosial psihologik bilimler meselesine gönükdirilmegindedi. Günbataryň sosial psihologiýasynda sosial gönükdirilmeleri aňlatmak üçin “attitýud” adalgasy ulanylyp, ol rus dilinde “sosial ustanowka” ýa-da terjimesiz iňlisçe görnüşinde “attitýut” diýip ulanylýar. Bu düşündirişi bermek zerurlygy “gönükdirilme” adalgasynyň D.N.Uznadze mekdebinde ulanylyan görnüşiniň iňlis dilinde “set” diýip aňladylýanlygyndan gelip çykýar. Attitýudlary derňemek bu ýerde sosial psihologiýanyň özbaşdak pudagyna öwrülip, ol günbataryň sosial psihologiýasynyň iň bir işlenen ugurlaryna deňşlidir.

¹ Seret: Bożowić L.I. Ličnost i ýeýo formirovaniýe w detskom wozroste. M., 1969.

² Seret: Asmolow A.G., Kowalčuk M.A.O. Sootnošenii ponýatýa ustanowki w obşey i sosialnoý psihologii // Teoretičeskiýe imetodologiýe problemy sosialnoý psihologii. M., 1977.

³ Seret: Sosialnaýa ustanowka// Amerikanskaýa sosiologiýa. Perspektiwy. Problemy, metody. Per. Ş angliýskogo. M., 1972

P.N.Şihirow attitudlaryň Günbataryň sosial psihologiýasynda derňelişiniň taryhyny öwrenip, ony üç döwre bölýär.: 1) bu adalganyň 1918-nji ýylda girizilenden ikinji jahan urşuna çenli döwür /bu döwre meseläniň meşhurlygy we derňewleriň sanynyň pajarlap ösmegi häsiýetlidir/; 2) 40-50-nji ýyllar /birnäçe kynçylyklaryň we gelejegi bolmadyk garaýyşlaryň ýüze çykmagy bilen baglanyşykly meseläniň derňewiniň pese düşmegi bilen tapawutlanýar/; 3) 50-nji yyllaryň ahyryndan häzirki döwre çenli /meselä höwesiniň gaýtadan döremegi, birnäçe täze pikirleriň ýüze çykmagy, şol bir wagtyň özünde derňewiň pese düşmek ýagdaýynyň ykrar edilmegi häsiýetlidir/. Bu umumy ýagdaýyň käbir taraplaryna seredip geçeliň .

1818-nji ýylda amerikan alymlary U.Tomos we F.Znaneskiý Ýewropadan Amerika göçüp gelen daýhanlaryň uýgunlaşýşyny öwrenip, iki sany baglanyşygy ýüze çykarýarlar /şeýle baglanyşyk bolmasa uýgunlaşmak tutumyny beýan edip bolmaýardy/: indiwiň sosial guramadan we sosial guramanyň indiwidenden garaşlylygy. Bu baglanyşyklar diňe şahsyýetiň we jemgyýetiň özara täsiri baradaky öňki meselesiniň täzeçe goýluşynyň netijesidi. Tomas we Znaneskiý görkezilen gatnaşygyň iki tarapyny "sosial gymmatlyk" /sosial guramany häsiýetlendirmek üçin/ we "sosial gönükdirmе" – "attýutýud" /indiwi häsiýetlendirmek üçin/ düşüňjeleriň kömegi bilen häsiýetlendirmegi teklipl etdiler. Şeýlelikde, ilkinji gezek sosial psihologik edebiýatda attýutýud düşüňjesi girizilip, ol “indiwiň sosial obýektiň gymmatyny, ähmiýetini, manysyny psihologik syzmaklygy” ýa-da “sosial gymmatlyklara degişlilikde indiwiň aňynyň ýagdaýy” hökmünde kesgitlenipdir. Bu düşüňjäniň sosial psihologiýa girizilmegi belli bir tejribe psihologik derňewlere daýanýan-da bolsa, ol bu ýerde täzeçe düşündiriş aldy.

Attityud hadysasy açylandan soňra, onuň derňewinde özboluşly “öňbaraklyk” başlandy. Attityudyň köp sanly düşündirilişi, gapma-garşylykly kesgitlemeleri döredi. 1935-nji ýylda G.Olport attityudyň derňewi dogrusynda jemleýji makala ýazyp, onda bu düşüňjäniň 17 kesgitlemesini getirýär. Bu kesgitlemeleriň ählisinden attityudyň ähli ýazarlar tarapyndan nygtalýan taraplary ýüze çykarylýar. Gutarnykly kadalaşdyrylan görnüşde bu sypatlar şu aşakdakylardan durýardy:

- a) aňnyň we nerw ulgamynyň belli bir ýagdaýy,
- b) herekete bolan taýýarlygy aňladýan ,
- ç) geçen tejribäniň esasynda,
- d) özüni alyp barşa gönükdiriji we dinamiki täsir edýän.

Şeýlelikde, attityudyň öňki tejribä baglylygy we onuň özüni alyp baryşdaky möhüm dolandyryjy ähmiýeti ýüze çykarylýar.

Şol bir wagtyň özünde attityudy öwrenmekligiň usullary dogrusynda birnäçe teklipler ýüze çykdy. Esasy usul hökmünde L.Týorustoun tarapyndan ilkinji gezek teklipl edilen dürli şkalalar ulanylýar. Şkalalary ulanmak zerurlygy we mümkinçiligi attityudlaryň sosial ýagdaýlara we obýektlere degişlilikde

entek aýdyň ýüze çykmadyk görnüşde bolup, öwüşgünlik, söz üsti bilen aňladylyp bilinmek häsiýetleri özünde jemleýändigini bilen düşündirilýär /söz üsti bilen aňladylmak mümkinçiligi mynasybetli attitýudlara synag edilýäniň jogaplary arkaly belli bir derejede göz ýetirmek bolýar/. Ýöne tiz wagtda şkalalary döretmek meselesi attitýudlaryň mazmun tarapy dogrusyndaky meseleläriniň çözülmänligi sebäpli düýpli kynçylyga uçrady: şkalanyň nämäni ölçeýändigini nämälim bolup galýardy. Mundan başga-da ähli ölçeýäniň söz üsti bilen alynýan jogaplara daýanýanlygy üçin attitýud düşüňjesi pikir, bilim, ynanç we ş.m. düşüňjelerden tapawutlandyrmak zerurlygy ýüze çykdy. Usuly serişdeleriniň agtarylyşy mundan beýläkki nazaryýet agtarylyşlaryna höweslendirdi. Bu agtaryşlar iki esasy ugur boýunça amala aşyryldy: attitýudyň hyzmatlaryny aýan etmek we onuň gurluşyny seljermek.

Attitýudlaryň subýektiň haýsydyr bir möhüm isleglerini kanagatlandyrmaga hyzmat edýänligi mälim bolsa-da bu islegleriň haýsydygy aýan bolman galýardy. Attitýudlaryň dört **hyzmaty** ýüze çykaryldy: 1) **uýgunlaşmak** hyzmaty esasynda attitýud subýekti onuň maksadyna ýetmäge hyzmat edýän obýektlere gönükdirýär: 2) **bilim beriş** hyzmaty- attitýud takyk obýekte degişlilikde özüni alyp barşyň usuly dogrusynda ýönekeýleşdirilen görkezme berýär. 3) **aňladyş** hyzmaty /kähalatlarda gymmatlylyk, öz-özüni dolandyryş diýip atlandyrylýar-attitýud subýektiň öz içki dartgynlygyndan boşamaklygyna serişde bolup hyzmat edýär: 4) **goraýyş** hyzmaty – attitýud şahsyýetiň içki dartgynlyklaryny çözmekligine ýardam edýär.

Attitýud bu hyzmatlary özüniň çylşyrymly we köptaraply gurluşy mynasybetli amala aşyrýar. 1942-nji ýylda M.Smit tarapyndan attitýudyň üç düzüjili gurluşy teklip edilip, ol şeýle böleklerden durýardy: a) **kognitiw** düzüjisi /sosial gönükdirilmäniň obýektini aňlamak/; b) joşgunly düzüjisi (obýetiň duýgy-emosional bahalandyrmak, oňa sulh alyjylyk ýa-da sulh almazlyk duýgusyny ýüze çykarmak); w) özüni alyp baryş düzüjisi /obýekte degişlilikde yzygiderli özüni alyp baryş /. Indi sosial gönükdirilme aňlamak, bahalandyryş, hereket etmäge taýýarlyk hökmünde düşünilýärdi. Bu üç düzüji köp sanly tejribe derňewlerde, şol sanda K.Howland tarapyndan geçirilen /“Iýel derňewleri”/ derňewde ýüze çykaryldy. Bu käbir gyzykly netijeleri almaga mümkinçilik beren-de bolsa, köp sanly meseleler çözülmän galdy. Öňküsi ýaly şkalalaryň nämäni ölçeýändigini nämälim bolup galýardy: attitýudyň tutuş özüni ýa-da onuň haýsydyr bir obýektiň diňe duýgy-emosional bahalandyrylyşyny, ýagny attitýudyň affektiw düzüjisini ölçeýändigini hakynda pikir döredi? Galyberse-de, tejribehana şertlerinde geçirilen tejribelerde derňew ýönekeýleşdirilen nusgada geçirilip, diňe bir obýekte gönükdirilen attitýud derňelip, onuň şahsyýetiň hereketi giň sosial gurluşa goşulan ýagdaýynda nähili boljakdygy düşnüksiz bolup galýardy.

Bu ugurda ýene-de bir kynçylyk attitýudyň hakyky özüni alyp baryş bilen baglanyşygy dogrusynda döreýärdi. Bu kynçylyk 1934-nji ýylda Lapýeriň meşhur tejribesinden soňra ýüze çykdy.

Tejribe şeýle häsiýetdedi. Lapýer iki sany hytaýly talyp bilen ABŞ-a syýahat edýärdi. Olar 252 myhmanhana baryp, birinden özgesinde, hyzmat edişini ýokary derejesine laýyk gelýän kabul edilişi gördüler. Lapýeriň özüne hyzmat edilişi bilen onuň ýanyndaky hytaýly talyplara edilýän hyzmatyň tapawudy ýokdy. Syýahatdan iki ýyl geçenden soňra Lapýer 251 myhmanhana ýene-de syýahat bilen düşmekçi bolanda şol iki hytaýly bilen özlerini kabul etmeklerini haýyş edip hat üsti bilen ýüz tutýar. 128 myhmanhanadan jogap gelip, olaryň diňe birinde haýyşy kanagatlandyrmaga razyçylyk berlip. 52% ýagdaýda haýyş ret edilip, galanlarynda bolsa göni jogapdan gaçmaklyk häsiýetdäki jogaplar bardy. Lapýer bu maglumatlary myhmanhana eýeleriniň **attitýudy** bilen /hytaý milletinden bolanlara gatnaşyk/ **hakyky özüni alyp barşynyň** arasynda **gabat gelmezligiň** bardygy hökmünde düşündiripdir. Hata gelen jogaplardan oňyn däl attitýudyň bardygy aýdyň bolup, hakyky özüni alyp baryşda bolsa ol ýüze çykman, tersine, özüni alyp baryş edil oňyn attitýuda esaslanýan ýaly amala aşyrylýar. Bu maglumatlar "Lapýeriň çaprazlygy" adyny alyp, attitýudy öwrenmek dogrusynda çuňňur şübhelenmekligiň döremegine getirdi. Eger-de hakyky özüni alyp baryş attitýuda laýyklykda gurulmaýan bolsa, onda bu hadysany öwrenmegiň manysy näme? Attitýudlara bolan höwesini peselmegi şu täsiriň ýüze çykarylmagy bilen baglanyşykly boldy.

Soňky ýyllarda bu kynçylyklary ýeňip geçmek üçin dürli çäreler eýerildi. Bir tarapdan, attitýudlary ölçemek tärini kämilleşdirmeklige üns berlip /Lapýeriň tejribesinde şkala kämil bolmandyr diýen ýaly çaklamalar hem edildi/, ikinji tarapdan, täze düşündiriş çaklamalary öňe sürüldi. Bu teklipleriň birnäçesi aýratyn gyzyklanma döredýär. N.Rokiç adamda birbada iki attitýud: **obýekte** we **ýagdaýa** degişlilikde döreýän attitýudlar bolýar diýen pikiri öňe sürdi. Islendik pursatda olaryň biriniň ýa-da beýlekisiniň "herekete" gelmekligi mümkin. Lapýeriň tejribesinde obýekte bolan attitýud oňyn däl häsiýetli bolup /hytaýlylara bolan gatnaşyk/, ýöne ýagdaýa bolan attitýud "agdyklyk" edýärdi - myhmanhananyň eýesi takyk ýagdaýda hyzmat edilişini kabul edilen kadalaryna laýyk hereket edýär. D.Katsýň we Stotlendiň pikirçe attitýudyň dürli taraplarynyň aýratyn ýüze çykyşy şeýle düşündirilýär: dürli ýagdaýlarda attitýudyň kognitiw ýa-da affektiw düzüjileri ýüze çykýanlygy sebäpli netije dürli-dürli bolýar. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adamyň pähim –paýhas ulgamynyň köptaraplylygyny häsiýetlendirip, şeýle belleýär: "Adam şahsyýetiniň ruhy kämilligi we ruhy bitewiligi üçin akyl derejesinde saklanman, göwün menziline geçmek gerekdir".¹ Lapýeriň tejribesiniň netijesini özüçe düşündirýän başga-da birnäçe pikirler bar hem bolsa, attitýudy öwrenmegiň umumy ýagdaýy çylşyrymlylygyna galýardy.

Attitýudyň kanagatlanarly düşündiriş nusgalaryny döretmek entek başartmaýanlygy sebäpli bu ýerde mesele usulyýet kemçilikleriniň keminden

¹ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. II kitap, 397 sah.

ikisine baryp direnýär. Bir tarapdan, ähli derñewler esasan tejribehana şertlerinde geçirilýär: bu bolsa derñew ýagdaýyny ýönekeýleşdirýär we ony hakyky sosial ýerlikden aýyrýar. Başga bir tarapdan, tejribeler “meýdana” çykarylýanda hem olaryň düşündirilişi ýene-de kiçi gurşawa laýyklykda, şahsyýetiň özüni alyp barşynyň giň sosial ýerliginden üzňelikde berilýär. Sosial gönükdirilmeleriň öwrenilişi diňe şu teklipe edilen jähtden amala aşyryljak bolsa onuň netijesi birtaraplaýyn bolar.

**Sosial gönükdirilmeleriň
tabynlylykly gurluşy**

Sosial gönükdirilmeleri mundan beýläk
öwrenmegiň häzirki döwürdäki maksady
ýüze çykan kynçylyklary ýeňip geçmäge

mümkinçilik berýän täze pikirleri öňe sürmekden ybaratdyr. Mälim bolşy ýaly, attityudyň бүтewiligi onuň häsiýetlerini we gurluşyny has çuňlaýyn beýan etmeklige bolan synanyşyklar netijesinde ýitirilipdi. Şonuň üçin ilkinji wezipeleriň biri sosial gönükdirilmäniň bitewi hadysa hökmündäki düşünilişini gaýtadan dikeltmekdir. Ýöne şeýle gönükdirilmäniň ilki derňelip başlan döwründäki pikirlerine dolanyş bolmaly däldir. Sosial gönükdirilmäniň бүтewilik nazaryýetine öwrülip gelmek bu бүтewiligi sosial ýerlikde düşünmek bilen utgaşdyrylmalydyr.

Bu meseleleri çözmeklige synanyşyk W.A.Ýadowyň “şahsyýetiň sosial özüni alyp barşynyň dolandyryşynyň dispozision taglymatynda” amala aşyryldy. Bu taglymatyň esasynda durýan esasy pikir adamyň dispozision hadysalaryň (orun eýeleýiş) dürli ulgamyny özünde jemläp, bu hadysalaryň bolsa onuň özüni alyp barşyny we işini dolandyryşlygy bilen baglanyşyklydyr. Bu dispozisiýalar bir-birine tabyn häsiýetde guralyp, olarda has ýokary we pes derejeleri ýüze çykarmak mümkin. Şahsyýetiň sosial özüni alyp barşynyň dispozision dolandyrylyşynyň derejelerini kesgitlemek D.N.Uznadzeniň nusgasynyň esasynda amala aşyrylýar. Muňa laýyklykda gönükdirilme hemişe bir tarapdan haýsydyr bir isleg, ikinji tarapdan bu islegi kanagatlandyrmaga ýagdaý bolanda ýüze çykýar. Ýöne D.N.Uznadzeniň göz önünde tutýan gönükdirilmeleri adamyň diňe ýönekeý islegleriniň olary kanagatlandyrmagyň çylşyrymly bolmadyk ýagdaýy bilen “duşanda” ýüze çykýar.

W.A.Ýadow islegleriň has ýokary, şol sanda sosial derejelerinde üýtgeşik dispozision (orun eýeleýiş) hereket edip, olar her gezekde islegleriň we olary kanagatlandyryş ýagdaýlarynyň belli bir derejesi “duşuşan” halatda ýüze çykýarlar. Bu dispozisiýalaryň ählisiniň umumy nusgasyny beýan etmek üçin islegleriň we adamyň hereket edip biljek ýagdaýlarynyň bir-birine tabynlygyny, hiç bolmanda şertli ýagdaýda ýüze çykarmaly bolýar. Islegleriň tabynlygy dogrusynda aýdylanda bu ugurda köp sanly görnüşlere bölmeler teklipe edilenligini bellemek gerek. Bu synanyşyklaryň hiç biri bu günün talabyna ödemeyär. Şonuň üçin bu nusgany gurmakda haýsydyr bir öňden mälim görnüşlere ýüzlenmän, islegleriň mümkingadar tabynlygynyň özboluşly beýany bermelidir. Bu ýagdaýda islegler ýeke-täk esas boýunça – **şahsyýetiň**

sosial işiň dürli ugurlaryna, goşulýanlygy nukdaýdan görnüşlere birleşdirilýär. Islegleriň “tabynlygy” bu işleriň tabynlygyny gaýtalaýar.

Adamyň islegleriniň amala aşyrylýan ilkinji ýeri onuň ýakyn maşgala topary, ondan soňkusy zähmetiň, dynç alşyň, durmuşyň belli bir ugry bilen baglanyşykly bolan işiň giň kesimi bolup durýar: galyberse-de indiwiidiň jemgyýetiň aňyýet we medeni gymmatlyklaryny özleşdirmek arkaly goşulýan sosial –synpy gurluşy hökmünde düşünilýän işiň ugry. Işiň haýsy ugrunda özüniň kanagatlandyryşyny tapyşyna laýyklykda islegleriň dört derejesi ýüze çykýar.

Indi bu nusga belli bir islegler bilen “duşuşýan”, indiwiidiň hereket edip biljek ýagdaýlarynyň tabynlygyny döretmeli bolýar. Bu ýagdaýlar işiň şerti hökmünde seredilip, özleri-de “hut şu şertleriň esasy durky saklanýan” **wagt** dowamlylygy esasynda düzülendir. Şeýle bolanda ýagdaýlaryň iň pes derejesi zat ýagdaýlary bolup, olar çalt üýtgeýän, gysga wagtlaýyndyr. Indiki dereje – toparlaýyn aragatnaşyk ýagdaýy bolup, ol indiwiidiň kiçi topardaky işine mahsusdyr. Zähmet işinde bolup geçýän /haýsydyr bir hünäriň, pudagyň we ş.m. çäginde dynç alyşda, hyzmatda we ş.m. ýüze çykýan/ iş şertleri ýagdaýlaryň üçünji derejesini döredýär. Galyberse-de, şahsyýetiň iş-durmuşynyň has giň ugruna häsiýetli bolan uzak wagtlaýyn, durnukly, jemgyýetiň belli bir görnüşiniň, onuň giň ykdysady, syýasy we aňyýet gurluşynyň çäginde herekete gelýän iş şertleri. Şeýlelikde, şahsyýetiň hereket edýän ýagdaýlarynyň gurluşyny onuň derejesiniň häsiýetnamasynyň kömegi bilen suratlandyrmak mümkin.

Eger-de ýene-de D.N.Uznadzeniň nusgasyna dolanyp, onuň nukdaýyndan dispozision hadysalaryň dürli tabynlygyna seretsek, onda degişli dispozisiýany her bir islegiň derejesiniň we ony kanagatlandyryş ýagdaýynyň kesişýän ýerinde bellemek maksadalaýykdyr. W.A.Ýadew muňa degişlilikde dispozisiýanyň dört derejesini tapawutlandyrýar: I.Birinji derejani **ýönekeý berkidilen gönükdirilmeler** / D.N.Uznadzeniň düşünişinde/ düzýär: olar ýönekeý tebigy islegleriň we ýönekeý ýagdaýlaryň duşuşmaklygynda /W.A.Ýadowyň nusgasynda maşgala agzalarynyň we has ýönekeý “ders ýagdaýlarynda”/ döredýär. Dispozisiýalaryň bu derejesini “gönükdirme” diýip aňlatmak bolar. /günbataryň derňewlerinde bu “set” diýip atlandyrylýar/. II. Ikinji dereje – bu has çylşyrymly dispozisiýalar bolup, ol adamyň kiçi toparda aragatnaşyga bolan islegi esasynda kemala gelýär we bu toparyň işi arkaly döredilýän ýagdaýlarda ýüze çykýar. Şeýle häsiýetdäki dispozisiýalar berkidilen **sosial gönükdirilmä ýa-da attitýuda** laýyk bolup, ol ýönekeý berkidilen gönükdirilmeden tapawutlykda çylşyrymly üç düzüjini - kognitiw, affektiw we hereket - özüni alyp barşy özünde jemleýän hadysadyr. III. Üçünji dereje şahsyýetiň sosial işjeňliginiň takyk ugruna degişlilikde höwesleriniň umumy gönükdirilmesinden ybarat bolup, **özeni gönükdirilmeleri** döredýär. Şeýle dispozisiýalar adamyň takyk “iş”, boş wagtyňy geçirmegiň takyk ugry we ş.m. görnüşde ýüze çykýan şahsyýetiň işjeňlige bolan islegini kanagatlandyryan

işin ugurlarynda kemala gelyär. Edil attutýudlar ýaly özeni sosial gönükdirilmeler hem üç düzüjili gurluşdan durýar: ýöne bu aýratyn sosial obýekte gatnaşyk däl-de, haýsydyr bir ähmiýetli sosial ugurlara bolan gatnaşygyň ýüze çykyşydyr. IV Dispozisiýalaryň dördünji ýokary derejesi **şahsyýetiň gymmatlyk ugrukmasynyň** ulgamyny emele getirip, ol şahsyýetiň özüni alyp barşyny we işini onuň sosial işjeňliginiň has ähmiýetli ýagdaýlarynda dolandyryýar. Gymmatlyk ugrukmasynyň ulgamynda şahsyýetiň iş durmuşynyň maksadyna, bu maksady kanagatlandyryş serişdelerine, ýagny şahsyýetiň durmuşynyň diňe umumy sosial şertler, jemgyýetiň görnüşi, onuň ykdysady, syýasy, aňyýet düzgünleri bilen döredilýän ýagdaýlaryna bolan gatnaşygy ýüze çykýar.

Dispozision hadysalaryň teklipe edilen özara tabynlygy tutuşlygyna alanda şahsyýetiň özüni alyp barşyna degişlilikde dolandyryş ulgamy hökmünde ýüze çykýar. Dispozisiýanyň her bir derejesini belli bir takyklykda işin belli bir takyk görnüşiniň dolandyrylyşy bilen baglanyşdyrmak mümkin: **Birinji dereje** subýektiň işjeň ders, zat, ýagdaýyna bolan gös-göni jogap hereketini dolandyrmaklygy aňladýar. **Ikinji dereje** şahsyýetiň adaty ýagdaýlaryndaky hereketlerini dolandyryýar. **Üçünji dereje** eýýäm **hereketleriň** birnäçe **ulgamyny** dolandyryp, ol özüni alyp barşy ýa-da şahsyýetiň hususy işini dolandyryýar. Galyberse-de, **dördünji dereje** özüni alyp barşyň bitewiligini ýa-da şahsyýetiň **işini** dolandyryýar. “Maksat goýmak bu derejede göýä bir “durmuş meýilnamasy” ýaly bolup, onuň möhüm düzüjileri hökmünde adamyň işiniň zähmet, akyl ýetiriş, maşgala we jemgyýetçilik durmuşy ýaly esasy sosial ugurlary bilen baglanyşykly aýry-aýry durmuş maksatlary öňe saýlanýar.”¹

Teklipe edilen nazaryýet esaslandyrmasy gönükdirilmeler - attitýudlar meselesine düýpgöter täzeçe çemeleşmäge mümkinçilik berýär. Bu taglymat sosial gönükdirilmäniň giň jemgyýetçilik ýerliginden üzneligini ýeňip geçip, oňa şahsyýetiň işiniň ähli ulgamynyň dolandyrylyşynda möhüm, emma şol bir wagtyň özünde çäkli orun berýär. Aragatnaşygyň takyk ýagdaýlarynda, gündelik özüni alyp barşyň ýönekeý görnüşlerinde sosial gönükdirilmeleriň kömegi bilen şahsyýetiň ol ýa-da beýleki häsiýetde hereket etmeklige taýýarlygyna göz ýetirmek bolar. Emma has çylşyrymly ýagdaýlarda, durmuşyň has wajyp meselelerini çözmekde, möhüm durmuşy maksatlary goýmakda attitýud şahsyýetiň işin haýsy motiwlerini saýlajakdygyny kesgitläp bilmeýär.

Işin dolandyrylyşyna bu ýerde has çylşyrymly döredijiler goşulýar: şahsyýet işin diňe bir “golaý” görnüşinde däl-de, sosial baglanyşyklaryň we gatnaşyklaryň has giň ulgamynyň birligi hökmünde seredilýär: şahsyýet bu ýerde sosial özara täsiriň diňe bir golaý gurşawyna däl-de, jemgyýetiň ulgamyna goşulan häsiýetde göz önünde getirilýär. Bu işin dürli derejelerinde dispozision döredijileriň belli bir derejeleri goşulýanda bolsa, onuň ýokary derejeleri gös-

¹ Ýadow W.A. Samoregulýasiýa i prognozirowaniýe sosialnogo powedeniýa ličnosti. L., 1979. Str 98

göni bolmasa-da, çylşyrymly aralaşdyrylmalar arkaly sosial özüni alyp barşyň pes derejelerine hem öz dolandyryş täsirini ýetirýär.

Dispozisiýanyň ýokary derejelerinde kognitiw, affektiw we özüni alyp baryş düzüjileriň özboluşly görnüşlerde ýüze çykýandygy aýratyn ähmiýetlidir. Onda esasy zat - bu düzüjileriň her biriniň ähmiýet agramynyň dürli-dürlüligidir. Has ýönekeý ýagdaýlarda sosial obýektleriň takyk görnüşleri bilen iş salşylanda duýgy - affektiw düzüjiniň aýgytly orny oýnaýandygy tebigydyr. Şahsyýetiň özüni alyp barşynyň we işiniň dolandyrylyşynyň iň ýokary derejeleri barada aýdylanda, bu ýerde işiň özi diňe düşüňjeleriň has çylşyrymly ulgamlarynda aňlanylan ýagdaýynda özleşdirilip bilinýär. Bu ýerde dispozisiýalaryň kemala gelmeginde /esasy sosial gönükdirmeler ýa-da gymmatlylyk ugrukmasy/ dispozisiýanyň akyl ýetiriş-kognitiw düzüjisi has güýçli ýüze çykýar. Şahsyýetiň zähmet, ahlak, syýasy aňyýetler ýaly durmuşyň esasy gymmatlyklaryna bolan gatnaşyklaryny diňe duýgy-emosional bahalandyryşda göz önünde getirmek kyndyr. Şeýlelikde, dispozisiýalaryň çylşyrymly özara tabyn ulgamy dispozision hadysalaryň üç düzüjileriniň özara utgaşmasyna täzeçe düşünmäge mümkinçilik berýär.

Teklip edilen taglymatyň jähtinden Lapýeriň tejribesini täzeçe düşündirmek mümkinçiligi döreýär. Söz üsti bilen ýüze çykarylýan gönükdirilme-attitýud bilen hakyky özüni alyp barşyň gabat gelmezligi diňe bir özüni alyp barşyň dolandyrylyşyna “obýekte bolan attitýudyň” hem-de “ýagdaýa bolan attitýudyň” goşulmagy ýa-da şol bir derejede attitýudyň kä akyl ýetiriş - kognitiw, käte bolsa duýgy-affektiw düzüjisiniň agdyklyk etmegi bilen däl-de, eýsem has çuňňur sebäpler bilen düşündirilýär. Her bir takyk ýagdaýda dispozisiýanyň dürli derejeleri “işleýär”. Olar öz mazmunlary boýunça dürli-dürli bolup bilýär. Meselem, Lapýeriň beýan edýän ýagdaýynda myhmanhana eýeleriniň gymmatlyk ugrukmasy /bular belli bir gatlagyň wekili bolup durýar/ höküm sürýän aňyýetiň täsiri astynda kemala gelip biler. Amerikaly däl adamlara oňyn däl gatnaşykda bolmak ýa-da bolmasa hytaýlylara nädogry stereotipde bolmak we ş.m. Disposiýanyň hut şu derejesi hytaýlylara myhmandarlyk edilermi diýen sowala ýazmaça jogap berlende “işe” giripdir. Şol bir wagtyň özünde hytaýlylaryň myhmanhana ýerleşdirilmegi hakyndaky mesele takyk çözen wagtynda dispozisiýanyň ýönekeý, adaty özüni alyp barşy dolandyryş derejesi “işe” girýär. Şonuň üçin şeýle attitýud bilen hakyky özüni alyp barşyň arasynda hiç hili gapma-garşylyk döremän, bu aýrybaşgalyk dispozisiýanyň ýokary derejesi bilen özüni alyp barşyň ýagdaýyň başga derejesine laýyk görnüşiniň arasynda döreýär. Eger haýsydyr bir usulçanyň kömegi bilen wajyp durmuşy meseleleriň derejesinde hakyky özüni alyp barşyň häsiýetini ýüze çykarmak başarsa, onda şu derejede gymmatlyk ugrukmasy bilen hakyky işiň arasyndaky gabat gelmekligi-de anyklamak bolýar. Elbetde, bu entek çaklama derejesindäki pikir ýöretmedir. Emma şahsyýetiň özüni alyp barşynyň dispozision dolandyrylyşy taglymatynyň mümkinçiligi başga

derňewlerde barlanyp görüp, bu işlerde onuň tejribe maglumatlarynyň düşündiriş nusgasy hökmünde hyzmat edip biljekdigi anyklandy.

Bu taglymatyň esasy pikiriniň ähmiýetliligi bu ugurda ýüze çykyan usuly we nazaryýet meseleler kynçylyklar bilen utgaşýar. Olaryň biri dispozision ulgamyny üýtgedýän şertler seljerilende edilende sosial ähmiýetli şertler bilen bir hatarda subýektiň indiividual psihologik aýratynlyklaryny göz önünde tutmaly bolýar. Bularyň nähili usulda baglanyşdyrylmalydygy adamyň şahsyýet we indiividual-psihologik aýratynlyklarynyň baglanyşygy, ýagny şahsyýetiň umumy psihologik taglymatynyň esasy meseleleriniň biriniň çözülmegine talap edýär.

Sosial gönükdirilmeleriň üýtgeýşi

Sosial gönükdirilmeleri derňemekde döreýän esasy meseleleriň biri-de olaryň üýtgeýşi dogrusyndaky sowaldyr. Gündelik durmuşyň

görkezişine görä, subýektde bar bolan islendik dispozisiýa üýtgäp bilýär. Olaryň üýtgeýjilik we çeyelik derejesi dispozisiýanyň ol ýa-da beýleki derejesine bagly bolýar: şahsyýetiň dispozisiýasynyň gönükdirilen sosial obýekti näçe çylşyrymly bolsa, dispozisiýa şonça-da durnuklydyr. Eger-de gönükdirilme-attitýud hökmünde dispozisiýanyň has pes derejesi /meselem, gymmatlyk ugrukmasyna seredende/ göz önünde tutulsa, onda onuň üýtgeýiş meselesi has ähmiýetli bolýar. Sosial psihologiýa şahsyýetiň haýsy ýagdaýda attitýud bilen hakyky özüni alyp barşyň aýrybaşgalygyny döredip biljekdigini ýüze çykarmagy öwrenäýende hem şeýle özüni alyp barşyň gelejegini çaklamaklyk bizi gyzyklandyrýan wagt aralygynda ol ýa-da beýleki obýekte bolan attitýudyň üýtgäp ýa-da üýtgemezligine bagly bolýar. Eger attitýut üýtgeýän bolsa, onuň haýsy tarapa üýtgejekdigi anyklanýança özüni alyp barşyny çaklamak mümkin bolmaýar. Sosial gönükdirilmeleriň üýtgeýşini döredýän şertleri öwrenmek sosial psihologiýa üçin möhüm meselä öwrülýär.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy şahsyýetiň özüni alyp barşynyň önüsyrysynda döreýän akyl ýetiriş gönükdirilmesiniň ýagdaýa laýyk üýtgäp bilmän, adamy nähili gözgyny ýagdaýa salýandygyny iki monahyň aragatnaşygynda görkezýär. Berlen sowala dzen okuwy boýunça jogap, gaýtaran goňşy ybadathananyň hyzmatkärinden gepde basylan birinji ybadathananyň hyzmatkäri halypasyna maslahat salanda, ol oňa gepde nähili utmagyň ýoluny öwredipdir. Ertesi ol basdaşyna şol önki sowalyny berende garşydaşy dzen boýunça däl-de, adaty dünýewi jogap gaýtarma boýunça gürleşip, ony ýene-de çykgynsyz ýagdaýa salýar. (Mukaddes Ruhnama. II kitap, 327-328sah.)

Attitýudlary üýtgemek meselesi günbataryň sosial psihologiýanyň möhüm bölümidir. Bu ýerde sosial gönükdirilmeleriň üýtgeýiş tutumyny düşündirýän köp sanly nusgalar tekliplendir. Bu düşündiriş nusgalary ol ýa-da beýleki derňewde kabul edilen düzgünleriň esasynda guralýar. Attitýudlaryň derňewi esasan iki sany esasy nazaryýet ugur- **bihewioristik** we **kognitiwistik** ugurlary

boýunça amala aşyrylýandygy üçin bu ugurlaryň düzgünlerine esaslanýan düşündiriş nusgalary has giň ýaýrandyr.

Bihewioristik ugra gönükdirilen sosial psihologiýada /bu ýerde sosial gönükdirilmeleriň derňewi K.Howlandyň ady bilen baglanyşyklydyr/ attityudlaryň üýtgeýşine düşünmekligiň esasy düzgüni hökmünde öwretmek düzgüni ulanylýar: adamyň attityudlary ol ýa-da beýleki sosial gönükdirilmeleriň berkidilmeginiň nähili guralandygyna baglylykda üýtgeýär. Höweslendiriş we temmi beriş ulgamyny üýtgetmek arkaly sosial gönükdirilmäniň häsiýetine täsir edip, ony üýtgetmek bolýar. Berkitmek düzgüniniň çäkliligi dogrusyndaky tankydy bellikler bize oňden mälim bolansoň bu ýerde onuň giňişleýin düşündirişi artykmaçdyr.¹ Biziň kabul eden derňew düzgünlerimiziň jähtinden sosial gönükdirilmeleriň üýtgeýşini berkitmek arkaly düşündirmek maksadalaýyk däl. Eger islendik attityut öz mazmuny boýunça sosial – durmuşy bolan öňki ýaşaýyş tejribesiniň esasynda döreyän bolsa, onda onuň üýtgeýşi-de diňe sosial şertleriň “goşulmagynda” amala aşyrylyp bilner. Berkitmek bihewioristik däpde şeýle şert bilen baglanyşykly däl. Sosial gönükdirilmäniň hut özüniň dispozisiýanyň has ýokary derejelerine tabyn bolup durýanlygy attityudyň üýtgeýşini derňemekde sosial şertleriň ähli ulgamyna ýüzlenmelidigini ýene-de bir gezek subut edýär.

Kognitiw sosial psihologiýanyň däbinde sosial gönükdirilmeleriň üýtgeýşi “laýyklyklyk taglymaty” diýip atlandyrylýan ugruň adalgalarynda berilýär /F.Haýder, T.Nýukom, L.Festinger, Ç.Osgud, P.Tannenbaum /. Beýle diýildigi gönükdirilme haçan indiwidiň akyl ýetiriş - kognitiw gurluşynda aýrybaşgalyk dörän ýagdaýynda ýüze çykyandygyny aňladýar: meselem, indiwidiň haýsydyr bir obýekte bolan oňyn däl gönükdirilmesi bu obýekte oňyn baha berýän adama bolan gönükdirilme bilen çaknyşýar. Aýrybaşgalyk başga sebäpler boýunça hem dörap biler. Esasy zat attityudyň üýtgemegi üçin itergi hökmünde indiwide akyl ýetiriş-kognitiw laýyklygy dikeltmeklige bolan islegiň döremegidir. Şeýle isleg daşky dünýäni kadaly, “birmazmunly” kabul etmeklige bolan islegdir. Bu ýerde hem kognitiw laýyklygy düzgüniniň aşa ähmiýetlendirilişi dogrusyndaky tankydy bellikleriň üstünde duruljak däl. Bu mesele psihologik edebiýatda giňişleýin seredilendir. Bu ýerde bellemeli zat şeýle düşündiriş nusgasy kabul edilende sosial gönükdirilmeleriň üýtgeýşiniň sosial sebäpleriniň ünsden düşürilmek nusgasy biziň kabul eden usulyýet düzgünlerimiziň jähtinden maksadalaýyk däl.

Sosial gönükdirilmeleriň üýtgeýşi meselesine dogry çemeleşiş tapmak üçin bu düşüňjäniň özboluşly sosial psihologik mazmunyny göz önüne getirmeli bolýar. P.N.Şihirewiň adalatly belleýşi ýaly, bu özboluşlylyk bu hadysanyň

---

¹

Seret: Andreewa G.M.Bogmolowan., Petrowskaýa L.A. Sowremennaya sosialnaýa psihologiýa na zapade/teoreticheskiye naprawleniya/.M.1978.

“sosial ulgamda hereket edýänligi, şeýle hem adamyň özüni alyp barşyny onuň işjeň, aňly, özgerdiji önümçilik işine ukyply jandar hökmünde dolandyrmak häsiýeti”² arkaly döredilýänligindedir. Şonuň üçin sosial gönükdirilmeleriň üýtgeýşini sosiologik beýan etmekden tapawutlykda bu ýerde diňe onuň önüsrasy bolup geýýän sosial üýtgeşmeleriň toplumyny ýüze çykarmak ýeterlik däl. Şol bir wagtyň özünde umumy psihologik çemeleşişden tapawutlykda bu ýerde diňe islegleriň ony kanagatlandyryýan ýagdaý bilen “duşuşýan” şertleriniň üýtgeşmesini seljermek hem ýeterlik däl. Sosial psihologiýada sosial gönükdirilmeleriň üýtgemek meselesi, bir tarapdan, dispozisiýalaryň hut şu derejesine dahylly obyektiw sosial üýtgeşmeleriň mazmuny jähtden, ikinji tarapdan bolsa şahsyýetiň işjeň ornunyň üýtgemegi jähtden /ýöne bir ýagdaý “jogap” hökmünde däl-de, şahsyýetiň hut öz ösüşiniň döredýän üýtgeşmesi nukdaýyndan/ seljerilmelidir.

Seljerilişe edilýän bu talaplary diňe bir jähtde, haçan-da gönükdirilmäniň işiň ýerliginde sereden wagtymyzda amala aşyryp bilýäris. Ýaňy-ýaňylara çenli sosial gönükdirilme düşüňjesi şahsyýeti iş düzgüniniň nukdaýyndan düşündirmekde ulanylmaýardy. Şeýle üznärlige gönükdirilmäniň hatda umumy psihologik döredijileri seljerilende ýol berilmesiz bolsa-da, sosial psihologik jähtde bu oňaýsyzlyk has-da güýçli duýulýardy. Eger sosial gönükdirilme adamyň işiniň belli bir ugrunda döreýän bolsa, onuň üýtgeýşine hut işiň özündäki üýtgeşmeleri seljermek arkaly düşünmek mümkin. Bu üýtgeşmeleriň arasynda bu ýerde işiň motiwi bilen maksadynyň arabaglanyşygynyň üýtgemesi has ähmiýetlidir². Sebäbi diňe şahsy ähmiýetiň üýtgemegine baglanyşyklykda sosial gönükdirilme üýtgeýär. Bu pikir ýörite üns bererlikdir: ol sosial gönükdirilmeleriň üýtgeýşini işiň motiwiniň we maksadynyň üýtgemegi bilen, maksat döretmek tutumynyň häsiýetiniň üýtgemegi bilen baglanyşyklykda çaklamaga mümkinçilik berýär.

Elbetde, bu umytly gelejek sosial gönükdirilmäniň iş düzgüniniň ýerliginde düşündirilişi bilen baglanyşykly birnäçe meseleleri çözmekligi talap edýär. Diňe bu meseleleriň ähli toplumyny çözmek şu bölümde goýlan sowala jogap bermäge mümkinçilik berýär: eýsem, sosial gönükdirilmeleriň özüni alyp barşyň motiwlerini seçip almakdaky ähmiýeti nämeden ybarat?

² Şihirew P.N. Serialnaýa ustanowka kak predmet sosialno-psihologiçeskogo issledowaniýa // Psihologiçeskiýe predmet sosialno-psihologiçeskogo issledowaniýa // Psihologiçeskiýe problemy sosialnoý konsepsii powedeniýa. M., 1976-282-sah.

² Seret: Asmolow A.G. Deýatelnost i ustanowka. M., 1979.

19-njy bab. ŞAHSYÝET TOPARDA

Şahsyýet meselesiniň sosial psihologiýada goýluşy

Şahsyýetiň sosial psihologiýada seredilen sosiallaşmak we sosial gönükdirilme atlandyrylan iki ugry şahsyýetiň sosial ýerlikde ýaşayşynyň iki tarapyny açyp görkezýär: onuň sosial tejribäni özleşdirişini we bu tejribäniň amala aşyrylyşyny. Indi bu iki tarapy birleşdirip, şahsyýetiň hakyky özüni alyp barşyny şol bir topara girýän beýleki adamlar bilen baglanyşyklykda seljermek zerurdyr. Şeýle edilmese şahsyýetiň öwrenilişine sosial psihologik çemeleşmek ýarpy ýolda galýar: çünki şeýle çemeleşişniň özeni-şahsyýete bilelikdäki iş we aragatnaşyk şertlerinde seretmekdir. Şeýle çemeleşiş şahsyýetiň derňewiniň gutarnykly seljermesine daknyşyk etmeýär. Bu mesele umumy psihologiýanyň-da öwreniş dersi bolup galýar /bu ugurda soňky döwürlerde seljersiň sosial psihologik jähtini-de öz içine alýan täze garaýyşlar ýüze çykyp ugrady/. Meselem, W.A.Petrowskiý şahsyýetiň derňewiniň üç sany mümkingadar ugruny ýüze çykaryp, onda şahsyýet şu aşakdaky jähtlerde seredilýär: 1) subýektiň individual durmuşynyň giňişliginde “ýerleşýän” häsiýet hökmünde; 2) indiuiduallara baglanyşyklar giňişliginde hereket edýän häsiýet hökmünde; 3) beýleki adama “siňdirilme”, beýleki adama “goşant”, “şahsyýetleşmek” hökmünde /Görnüşi ýaly ýazaryň ikinji jähti sosial psihologiýada ýüze çykarylan derňew dersi bilen gabat gelýär/. Üçünji jäht barada aýdylanda bolsa munuň çäginde hem sosial psihologiýa dahylly häsiýetleri ýüze çykarmak mümkindir.

Şeýlelikde sosial psihologiýa üçin şahsyýete **özara täsir edýän** hem-de **aragatnaşykda** bolýan subýekt hökmünde düşünmek möhümdir. Şahsyýetiň sosiallaşmak tutumynda ähli gazananlary, onda kemala getirilen sosial gönükdirilmeler üýtgemeyän, durgun häsiýetde däl-de, olar şahsyýet sosial gurşawda, takyk toparda hereket edende üznüksiz düzedilişe sezewar bolýar. Munda hakyky toparyň orny örän uludyr: has ýokary derejedäki sosial täsirler, sebäpler, jemgyýet, medeniýet sosiallygyň gös-göni görnüşi bolan toparyň üsti bilen şahsyýete geçirilýär. Bu tutumda şahsyýetiň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň dürli görnüşlerine nähili goşulýandygyny hem-de bu jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň dürli derejedäki amala aşyrylyşynyň nä haldadygyny anyklamak möhümdir. Seljermäni şeýle takyklaşdyrmagyň usuly - meseläni “şahsyýet toparda” diýen jähtde goýmakdan ybaratdyr.

“Adam şahsyýet hökmünde dogulman, şahsyýet hökmünde kemala gelýär” diýen ilkibaşdan kabul edilen esasy usulyýet düzgüni hem anyklanmalydyr: şahsyýet hökmünde kemala gelinýär, şol sebäpli şahsyýet üçin bu kemala gelşiň haýsy toparlarda amala aşyrylýandygy, haýsy şahsyýetler bilen özara täsir edýändigini parhysyz dälidir. Eger şahsyýetiň ähli ýoluny yzarlamağa

---

1.Petrowskiý W.A. K ponimaniýu ličnosti w psihologii // Wopr. Psihologii. 1981. N.2.

2.Lomow B.F. Metodologičeskiýe i teretičeskiýe problemy psihologiýa M., 1984. 300-sah.

mümkinçilik berýän uzak wagtlaýyn derňew geçirip bolýan bolsa, bu goýlan sowala jogap tapmak bolardy. Bu ýagdaýda şahsyýetiň kemala gelmegi üçin onuň ýokary derejede ýa-da pes ösen toparlarda bolmaklygynyň, olarda şahsyýetara dartgynlygyň köplüginin /ýa-da ýoklugynyň / we ş.m. näderejede ähmiýetlidigini ýüze çykarmak bolardy. Geň galmaly zat, gündelik durmuşda bu şertler nazara alynýar. Meselem, ýetginjegiň düzgün bozuş özüni alyp barşynyň sebäpleri anyklananda maşgala, mekdep synpy, ýaşayan ýerindäki deň-duşlar toparlaryndaky gatnaşyklarynyň häsiýeti öwrenilýär. Şol bir wagtyň özünde bu ýagdaýda bizi subýektiň şeýle toparlarda tutýan orny hem gyzyklandyrýar. Ýöne amaly jähtden möhümligi aýan bolan bu meseläniň göwnejaý nazaryýet we tejribe düşündirilişi henize çenli ýok. Nazaryýet derňewiň jähtinde mesele şeýle aňladylmalydyr: şahsyýetiň ol ýa-da beýleki häsiýetleriniň kemala gelşi näderejede onuň işleýän, onuň sosiallaşmagy amala aşyrylýan toparyna bagly bolýar? Bu meseläniň ikinji bir tarapy: toparyň ol ýa-da beýleki sypatlarynyň psihologik häsiýetnamalarynyň kemala gelşi näderejede bu toparyň ilki “gözbaşy” ýagdaýyna /şahsyýetleriň psihologik häsiýetnamasyna/ bagly bolýar?

Mälim bolşy ýaly “şahsyýetiň sypatlarynyň” derňewiniň umumy hem-de sosial psihologiýada düýpli däbi bardyr. Şahsyýetiň dürli häsiýetleriniň sanawyndan başlap /K.K.Platonow şeýle häsiýetleriň müň ýaryma golaýy dogrusynda maglumatlary getirýär/, olaryň gurluşyny beýan etmeklige geçip, sosial psihologiýa şahsyýetiň häsiýetleriniň ulgamyna düşünmeklik zerurlygy dogrusynda netijä geldi. Ýöne şeýle ulgamy guramagyň düzgüni entek doly işlenen däldir. Has umumy jähtde meseläniň çözgüdi A.N.Leontýewiň işlerinde bardyr. Şahsyýetiň hut özüni ulgamlaýyn häsiýet hökmünde seredip, ol şeýle çemeleşiş psihologiýa üçin şahsyýeti ölçemekde täze usuly teklipl etmelidigini aýdýar. Ýazaryň pikirçe, şeýle derňew “adamyň öz dogabitdi we gazanan häsiýetlerini nämäniň haýryna we nähili ulanýandygyny derňemek häsiýetde bolmalydyr.”¹ Elbetde, bu esasa laýyklykda şahsyýetiň sypatlarynyň belli bir ulgamyny gurmak mümkin. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy şahsyýetiň aýratyn ähmiýetli sypatlary hökmünde aşakdaky jemleýji häsiýetleri görkezýär:

"Göwni diňe haýyr işe hyýal eder.

Elleri diňe haýyrly işiň başyny tutar.

Aýaklary diňe haýyrly ýola gadam urar.

Başynda diňe oňat pikirler gopar

Dili diňe ýagşy sözleri sözlär

Gözi diňe ýagşylygy gözlär.

Gursagynda gözel duýgular bolar."²

"Goýlan sowallara has giňişleýin jogap haçan-da şahsyýetiň häsiýetlerini onuň işi amala aşyrylýan hakyky toparlarda öwrenilenden soňra tapmak bolýar. Ýöne bu pikir örän dar manyda, ýagny şahsyýetiň diňe öz ilkinji

¹ Seret: Leontýew A.N.Izbrannyýe psihologiçeskiýe proizwedeniýa T.I.M.,1983.385 sah.

² Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. II kitap, 443 sah.

gurşawynda hereket edişi hökmünde düşünilmeli dälidir. Bu maksat üçin şahsyýetiň öz goşulýan toparlarynyň ulgamy, şol sanda uly sosial toparlar öwrenilmelidir. Sebäbi jemgyýetiň umumy gymmatlyklaryny, medeniýetini şahsyýet hut şu toparlarda özleşdirýär.

Bu meseleleriň çözgüdi dogrusynda sosial psihologiýada hiç bir hili çemeleşiş ýok diýmeklik nädogrydyr. A.W.Petrowskiniň we W.A.Petrowskiniň işlerinde şahsyýetiň topara “girmekligi” şertiniň ähmiýeti öwrenildi: Ý.L.Kolominskiniň derňewlerinde her bir toparyň öz hususy “ýüzüniň” bardygy dogrusynda pikir öňe sürlip, munuň topara goşulýan indiwidler üçin ähmiýetlidigi görkezildi; birnäçe derňewlerde toparda şahsyýetiň özüni alyp barşyny döredýän beýleki şertler bilen bir hatarda “indiwidniň at-abraý” tejribesi öwrenildi /başgaça aýdanynda dürli toparlarda bütin durmuş ýolunyň dowamynda gazanylan tejribe / we ş.m. Öz döwründe W.S. Merlin örän möhüm pikir aýdypdy: “Kollektiwdäki özara gatnaşyklaryň häsiýeti şahsyýetde şu kollektive adaty bolan sypatlary döredýär”¹. Ähtimal, şahsyýetiň topara goşulanynda döreýän hakyky ýagdaýy anyklanjak bolsa hut şu pikir mundan beýläk ösdürilmelidir. Şahsyýetiň gös-göni iş gurşawy bolan toparyň näme üçin hakykatdan-da şahsyýete belli bir sypatlary “ýönkeýändiginiň” haýryna iki sany subutnama getirmek mümkin.

Bularyň **birinjisi** her bir şahsyýetiň işjeňliginiň netijesi, onuň işiniň netijeliligi umumy häsiýetde “berilmän”, ol onuň döredilen, amala aşyrylan ýerinde berlip, ol belli bir hakykat hökmünde ýüze çykýanlygy bilen düşündirilýär. Ýöne şahsyýetiň toparda ýüze çykýanlygy üçin her bir şahsyýetiň umumy güýç sarp edişlige gatnaşýanlygy aýandyr. Toparyň işiniň umumy göwrümündäki paýynyň üsti bilen şahsyýet jemagatyň - kollektiwniň beýleki agzalary tarapyndan duýulýar, olar tarapyndan bahalandyrylýar. Ýöne şeýle bahalandyryş belli bir kadalary göz önünde tutýar. Diýmek, hut şu topar üçin, işiň hut şu şertleri üçin adamyň ähmiýetli şahsy sypatlary bolýar. Bahalarda berkidilenden soňra bu sypatlar toparyň agzalaryna “ýönkelyär” I.S.Kon şahsyýetara bahalandyryşyň hereket edýän dört tutumyny ýüze çykarýar: 1) interiorizasiýa /shahsyýetiň toparyň beýleki agzalarynyň berýän bahalaryny özleşdirilmegi /; 2) sosial deňeşdirme /ilkinji nobatda toparyň beýleki agzalary bilen/; 3) öz-özünü sebäpli düşündirmek /mundan öňki iki tutumy ýerine ýetirmekligiň esasynda özüňe häsiýetler ýönkemek/; 4) durmuşy başdan geçirmeleriň many tarapdan düşündirilişi². Bu tutumlaryň takyk görnüşleriniň kollektiwniň häsiýetnamasyna bagly bolýandygy dogrusynda pikir aýdylýar. Meselem, toparyň her bir agzasynyň öz-özünü bahalandyryşynyň toparlaýyn pikire baglydygy gürrüňsizdir /ýöne şeýle baglylyk belli bir şertlilikdedir: öz-

¹ Merlin W.S. Wzaimootnoşeniya w sosialnoy grupe i swoystwa lichnosti // Sosialnaya psihologiya lichnosti. M., 1979. 259-sah./

² Seret: Kon. I.S.W poiskah sebýa. M., 1974. 234-sah.

özüne baha beriş toparyň pikirine çapraz hem gelip biler, meselem, bu ýagdaý mekdep synpy şertlerinde dartgynly ýagdaýlaryň giden bir toplumyny döredip bilýär /: sosial deňeşdirme başlangyç nokat hökmünde haýsydyr bir “ortalygyň” bolmagyny göz önünde tutýar: bu “ortalyk” baradaky düşünje hem toparda kemala gelýär we ş.m¹. Kiçi toparlarda şahsyýetara bahalandyryşyň tejribe derňewleri bu hadysanyň toparyň has ýokary ösen we pes ösüş derejelerinde dürli-dürli bolýandygyny anyklady.

Hut bahalandyryş ülnüleriniň özüniň dürli-dürli bolýandygy, üstesine-de şol bir toparyň içinde toparyň düzüminiň birmeňzeş dälidi, agzalaryň individual psihologik aýratynlyklarynyň dürli-dürlüligi zerarly şeýle ülnülerini başga-başgadygy aýan edildi. Gynansak-da, bahalandyryşy döretmekde toparyň agzalarynyň individual aýratynlyklarynyň hem-de bahalandyryşy döretmekde toparyň özüniň hususy sypatlarynyň orny ýüze çykarylanok².

Subutnamalaryň ikinjisi topardaky islendik bilelikdäki işiň aragatnaşygyň hökmany ýagdaýlarynyň toplumyny göz önünde tutýanlygy bilen baglanyşyklydyr. Bu ýagdaýlarda hem şahsyýetiň belli bir sypatlary ýüze çykýar: bu dartgynly ýagdaýlarda has aýdyň ýüze çykarýar: üstesine-de şahsyýet hemişe özüni beýlekiler bilen deňeşdirmek ýa-da özüni beýlekileriň arasynda ykrar etdirmek arkaly ýüze çykarýar. Ýöne bu “beýlekiler” hem şol toparyň agzasy bolup, diýmek, aragatnaşykda şahsyýetiň ýüze çykarýan bu häsiýetlerine toparlaýyn şertler girizmek arkaly “edara edilýär”. Hut onuň özi-de şahsyýete topara “zerur” sypatlaryň “bermekligine” ýardam edýär. Şahsyýetiň şeýle toparlaýyn gözegçiligi kabul edip etmezligi onuň topara goşulmaklyk derejesine bagly bolýar. Toparyň ösüş derejesi nähili bolsa-da aýry-aýry şahsyýetiň individual orny onuň üçin toparlaýyn işiň ähmiýetlilik derejesi bilen kesgitlenýär. Hatda toparyň ýokary ösüş derejesinde, - kollektiwde bilelikdäki işiň maksady ähli agzalar tarapyndan hut öz hususy maksatlary ýaly kabul ediläýende hem bu maksadyň her bir aýry şahsyýet tarapyndan kabul ediliş derejesi, ýagny şahsyýetiň toparlaýyn iş-durmuşa goşulyş derejesi baradaky meseläni aradan aýyrmaýar. Hut şu görkeziji hem iş we aragatnaşyk şertlerinde zerur bolan sypatlary bahalandyrmak ýaly toparlaýyn gözegçiligiň görnüşini kabul etmekligiň ýa-da ýüz öwürmekligiň derejesini kesgitleýär.

Getirilen subutnamalaryň ikisi-de şahsyýetiň sosial psihologik seljerilişine **many dörediş** meselesini girizmekligi talap edýär. Adatça umumy psihologiýada öwrenilýän bu mesele entek sosial psihologiýa tarapyndan özleşdirilenok. Şol bir wagtyň özünde şahsyýeti sosial psihologik derňemekligiň çäginde anyklamak, (meselem, “şahsyýet toparda”) many dörediş hadysasyny sosial deňeşdirme, sosial bahalandyryş we ş.m. ýaly hadysalaryň ýerliginde öwrenmekligi göz önünde tutýar. Edil şahsy many ýaly “toparlaýyn many” hem şahsyýet bilen toparyň özara täsirinde belli bir hakykylyk bolup durýar. Bu özara täsiriň iki

¹ Seret: Kon. I.S.W poiskah sebya.M., 1974.236-sah.

² Seret: Kronik A.A.Mežličnostnoýe oseniwaniýe w malyh gruppah.K.1982.

tarapyna – bilelikdäki işe we aragatnaşyga – degişlilikde şertli ýagdaýda şahsyýetiň sosial psihologik sypatlarynyň iki hataryny ýüze çykarmak mümkin: gös-göni bilelikdäki işde ýüze çykýan we aragatnaşyk tutumynda zerur bolan sypatlar.

Şahsyýetiň sosial psihologik sypatlary

Şahsyýetiň sypatlary meselesi umuman gowşak işlenilendir. Onuň sosial psihologik sypatlaryny ýüze çykarmak örän kyn meseledir. Psihologik edebiýatda çözülmese has umumy usulyýet meseleleriň çözlüşine bagly bolan bu mesele dogrusynda dürli pikir ýöretmeleriň bardygy tötänden däl. Bularyň in esaslary şu aşakdakylardyr

1. “Şahsyýet” düşünjesiniň, ýokarda belledişi ýaly, umumy psihologiýada düşündirilişlerini tapawutlandyrmak. Eger “şahsyýet” “adam” adalgasynyň manydaş bolýan bolsa, onda onuň sypatlarynyň toplamy adamyň ähli häsiýetnamalaryny öz içine almalydyr. Eger-de “şahsyýet” adamyň diňe sosial sypatlary bolýan bolsa, onda onuň häsiýetleriniň sanawy sosial häsiýetler bilen çäklenmelidir.

2. “Şahsyýetiň sosial sypatlary” we “şahsyýetiň sosial psihologik sypatlary” düşünjeleriniň ulanylyşynda aýdyňlygyň ýoklugy. Bu düşünjeleriň her biri belli bir nukdaýnazardan ulanylýar: haçan-da “şahsyýetiň sosial sypatlary” diýlende bu adatça biologiki we sosial esaslaryň utgaşmasy baradaky umumy meseläniň çözlüş çäginde ulanylýar: haçan-da “şahsyýetiň sosial psihologik sypatlary” diýlende bu adatça sosial psihologik we umumy psihologik çemeleşişler bir-birine garşy goýlanda ulanylýar /“ikilenji” we “esasy” sypatlary tapawutlandyrmagyň nusgasy/. Ýöne düşünjeleriň şeýle ulanylyşy gutarnykly däl: olar kähalatlarda manydaş hökmünde hem ulanylyp, seljerişi kynlaşdyrýar.

3. Galyberse-de, in esasy zat: şahsyýetiň gurluşyna düşünmekde umumy usulyýet çeşmeleşişlerdäki tapawutlylyk-onuň gurluşyna “toplama” “kolleksiya” hökmünde belli bir sypatlarynyň jemi häsiýetde seretmek ýa-da düzüjileri şahsyýetiň “sypatlary” däl-de, ýüze çykyşyň başga birlikleri bolan belli bir ulgam hökmünde seretmek.¹

Sosial psihologiýada şahsyýet meselesiniň çözlüşi umumy psihologiýanyň şu agzalan aýgtyly meseleleriniň çözlüşine baglydyr. Bu düýpli meseleleriň çözgüdini tapman, has bölekleyin meseleleriň çözgüdine garaşmak bolmaz. Şonuň üçin sosial psihologik seljerişiň derejesinde şu aşakdaky ugurlar boýunça gapma-garşylyklar bar: a) şahsyýetiň sosial psihologik sypatlarynyň **sanawy** we olary ýüze çykarmagyň esaslary: b) şahsyýetiň sypatlarynyň we **ukyplarynyň** utgaşmasy /hut “sosial psihologik ukyplar” göz önünde tutulýar/. Sypatlaryň sanawy dogrusynda aýdylanda bolsa, köplenç, sosial psihologik seljerişiň dersi hökmünde şahsyýet testleri bilen öwrenilýän ähli häsiýetler göz önünde tutulýar /ilkinji nobatda Aýzengiň we Kettelanyň testleri/. Başga bir ýagdaýda şahsyýetiň

¹ Seret: I. Asmolow A.G. Lisnost kak predmet psihologičeskogo issledowaniya. M., 1984. 59-60-sahh.

sosial psihologik sypatlaryna adamyň ähli indiividual psihologik aýratynlyklaryny degişli edip, aýry-aýry psihologik hadysalaryň geçiş aýratynlyklary /pikirlenme, ýat erk we beýlekiler/ belenilýär. Diňe kähalatlarda häsiýetleriň aýratyn toparlary ýüze çykarylýar. Meselem, M.I.Bobnewanyň işlerinde şahsyýetiň sosial-psihologik sypatlary umumy psihologiýada öwrenilýän “özeni” sypatlara seredeninde “ikinji” sypatlar hasaplanylýar. Bu umumy sosial psihologik sypatlar dört topara syrykdyrylýar: 1) sosial ukyplaryň ösüşini we ulanylyşyny üpjün edýän sypatlar /sosial kabul edişi, hyýaly, zehini, şahsyýetara bahalandyryşyň häsiýetnamasyny/; 2) toparyň agzalarynyň özara täsirinde we toparyň sosial täsiri netijesinde kemala gelýän sypatlar; 3) has umumy, şahsyýetiň sosial özüni alyp barşy we orny bilen baglanyşykly sypatlar /işjeňlik jogapkärçilik, kömek etmäge, hyzmatdaşlyga meýillilik/; 4) umumy psihologik we sosial psihologik häsiýetler bilen baglanyşykly sypatlar /hereketiň we pikirlenmäniň “awtoritar” ýa-da “demokratiki” usulyna meýillilik, meselelere “durgun-dogmatiki” ýa-da “açyk” gatnaşykda bolmak we¹/. Şahsyýetiň sosial psihologik sypatlaryny ýüze çykarmak pikiri näçe ähmiýetli bolsa-da, ony amala aşyrmak, görnüşi ýaly yzygiderli däl; teklipl edilen görnüşlere bölünmede agzalan sypatlaryň “ikinjilik” şertiniň berjaý edilişi ýabygorly bolup, görnüşleriň esasy-da doly aýan bolman galýar.

Şahsyýetiň “sosial psihologik **ukyplary**” diýen düşünje edebiyatda giňden üns berilmegine, tejribe derňewlerde işjeň ulanylmagyna garamazdan, entek işlenilmedik düşüňjeleriň derejesinde galýar. Tutuşlygyna ukyplaryň bu topary şahsyýetiň aragatnaşykda ýüze çykarýan sypatlary bilen baglanyşdyrylýar.

Bu meseläniň ýeterlik derejede işlenilmänligi netijesinde köp sanly daşary ýurt derňewlerinde şahsyýetiň sypatlaryny ýüze çykarmak üçin ulanylýan usullar beýan edilende “sypat” adalgasy ulanylyp /häsiýetiň ady däl-de, ony beýan edýän “sypatlar”/, onda şol bir hatarda “akylly”, “zähmetsöýer”, “rehimli”, “şübhel” we ş.m. ýaly sypatlar sanalýar.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy şahsyýetiň özeni sypatlarynyň biri hökmünde ruhybelentligi görkezýär: "Oňat gylyklaryň içinde-de iň oňady, elbetde, ruhubelentlikdir. Ruhubelentlik adamyň baş ömür gymmatlygydyr... Ruhubelentlik başyňy dik tutup, mertebäni duýup, durmuşyň şatlygyna we hezilligine barabarlykda ýaşamakdyr"².

Adatça adamyň ukyplarynyň ähli toplumyndan aragatnaşyk tutumynyň dürli toparlarynda kemala gelýänleri ýüze çykarylýar. Meselem, W.A.Labunskaya “kabul ediş ukyby”, A.A.Bodalyow – “emosional jogap bermeklige ukyby”, Ý.A.Žukow- “synlaýjylyk”, “düşbülük” we ş.m. ýaly bölekleyin ukyplary ýüze çykarýar. Sosial psihologik ukyplary bellemek üçin kähalatlarda düýpgöter dürli düşüňjeler ulanylýar: “sosial psihologik başçykaryjylyk”, “aragatnaşykda başçykaryjylyk”, “şahsyýetara başçykaryjy-

¹ Bobnewa M. I. Psihologičeskiye problemy socialnago razwitiya ličnosti. M., 1979

² Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. II kitap. 446 sah.

lyk” we “sosial kabul ediş usuly” we beýlekiler. Görnüşi ýaly mesele özüniň diňe başlangyç döwürlerindedir. Ýöne iň bolmanda bir meselede ylalaşyga gelmek mümkin: şahsyýetiň sosial psihologik sypatlary – bu onuň beýleki adamlar bilen bileleikdäki işinde, hem-de aragatnaşykda kemala gelýän sypatlarydyr.

Sypatlaryň iki hatary-da şahsyýetiň hereket edýän hakyky sosial toparlarynyň şertlerinde kemala gelýär. **Bilelikdäki işde** gös-göni ýüze çykýan sypatlar özleriniň bütewiliginde şahsyýetiň topardaky işiniň netijeliligini döredýär. “Işiň netijeliligi” düşüňjesi sosial psihologiýada çalt ulanylsa-da, ol adaty toparyň sypatyny aňlatmak üçin ulanylýar. Şol bir wagtyň özünde her bir şahsyýetiň goşandy toparlaýyn netijeliligiň möhüm düzüjisi bolup durýar. Bu goşant şahsyýetiň näderejede beýlekiler bilen özara tasirde bolup, olar bilen hyzmatdaşlyk edip, toparlaýyn karara gelmeklige, dartgynlyklary çözmeklige gatnaşyp, beýlekiler bilen işiniň indiividual usulyny utgaşdyryp, täzeligi kabul edip bilijilik we ş.m. başarjaňlygy bilen kesgitlenýär. Bu ýagdaýlaryň ählisinde şahsyýetiň belli bir sypatlary ýüze çykyp, ýöne olar bu ýerde şahsyýeti “döredýän” düzüjiler hökmünde bolman, onuň takyk sosial ýagdaýlarda ýüze çykyşy hökmünde bolýar. Bu ýüze çykmalar şahsyýetiň “döredýän” düzüjiler hökmünde bolman, onuň takyk sosial ýagdaýlarda ýüze çykyşy hökmünde bolýar. Bu ýüze çykmalar şahsyýetiň netijeliliginiň gönükdirilmesini we onuň derejesini kesgitleýär. Topar özüniň her bir agzasynyň işiniň netijeliligi dogrusynda öz hususy şertlerini döredip, onuň kömegi bilen netijeli hereket edýän şahsyýeti ýa-da oňyn kabul edýär /bu toparda amatly gatnaşyklaryň ösýändiginiň subutnamasydyr/, ýa-da ony kabul etmeýär /bu dartgynly ýagdaýyň döreýändiginden habar berýär/. Toparyň ol ýa-da beýleki orny öz gezeginde her bir aýratyn şahsyýetiň işiniň netijeliligine täsir edýär. Munuň uly amaly ähmiýeti bardyr: bu toparyň öz agzalarynyň işiniň netijeliligini höweslendirýändigini ýa-da tersine ony togtadyandygyny görmäge mümkinçilik berýär.

Nazaryýet jähtde şeýle çemeleşiş şahsyýetiň işiniň netijeliligini we onuň umumy işjeňligini has inçe tapawutlandyrmaga mümkinçilik berip, soňkynyň bilelikdäki işiň hemişe öndürjilikli netijä getirmeginiň hökman daldigini aýan edýär. Şahsyýetiň umumy işjeň durmuş orny hem örän möhüm bolup, ýöne psihologik seljeriş üçin şahsyýetiň bilelikdäki işiniň takyk görnüşiniň nähili şertlerde üstünlikli boljakdygyny anyklamaklygyň-da ähmiýeti pes däl.

Şahsyýetiň **aragatnaşykda** ýüze çykýan sypatlary /kommunikativ häsiýetler/ sosial psihologik türgünleşigiň derňewleri bilen baglanyşyklykda has doly beýan edilendir¹. Ýöne bu ugurda hem uly derňew ätiýaçlary bar. Bularyň biri hökmünde şahsyýeti umumy psihologiýada öwrenmegiň birnäçe netijeleriniň sosial psihologiýanyň diline geçirip, olar bilen kabul ediş tutumyň

¹ Seret: Petrowskaýa L.A. Teoretikiýe i metodiýe problem sosialno- psihologiýaskogo treninga. M., 1982.

birnäçe ýörite döredijilerini baglanyşdyrmaklygy görkezmek bolar. Mysal hökmünde şu aşakdakylary getirmek mümkin.

Kabul ediş - perseptiw goranyşyň döredijisi.

Bu psihologik goranyşyň bir görnüşi bolup, ol subýektiň öz töweregi bilen özara täsiriniň bir ýüze çykması hökmünde döreýär.

Mälim bolşy ýaly bu dörediji kabul edişiň umumy taglymatynda beýan edilip, ol adamyň özüni howp salýan zatdan stimuldan “goranmaklyga” bolan ymtlyşyny aňladýar.

Günbataryň sosial psihologiýasynda Bruneriň “Täze garaýyşlar” nazaryýetiniň işleýän döwründe perseptiw goranyş düşüňjesi sosial kabul edişiň meselesine, has takygy, adamyň adamy kabul edişi meselesine goşulypdy. Subýektiň özüne howp salýan zatlardan - stimullardan aňlanylmaýan ýagdaýda “sowlup” geçmekligi dogrusyndaky umumy psihologiýadaky tejribe derňewleriň maglumatlary tankyt edilse-de, bu pikir üýtgedilen görnüşde saklanyp galdy: sosial kabul ediş hadysalarynda motiwasiýanyň ähmiýetini ykrar etmek görnüşde.

Başgaça aýdanyňda, sosial psihologiýada perseptiw goranyş kabul edişde beýleki adamyň haýsydyr bir sypatlaryny ünsden düşürmek we onuň netijesinde bu adamyň etjek täsirini böwetlemeklige synanyşyk hökmünde seredilip bilner. Ýöne eger toparyň ýerliginde ýüzlensek, onda şeýle böwet бүтін topara degişlilikde döredilip bilner. Şol bir wagtyň özünde perseptiw goranyşyň döredijisi bolup ýene-de bir hadysa – sosial psihologiýada **adalatly dünýä bolan ynam** hadysasy hyzmat edýär. M Lerner tarapyndan açylan bu hadysa adama öz edýän işi bilen onuň yzysüre oňa hutma-hut sylagyň ýa-da temminiň boljakdygyna ynanjyň mahsusdygyny häsiýetlendirýär. Bu adalatlydyr. Başga bir tarapdan, adam üçin adalatsyzlyga ynanmak kyn bolýar. Ol hiç hili “günäsiz” özüne ýamanlygyň bolup biljekdigine ynanmaýar. Adalatsyzlyk bilen ýüzbe-ýüz bolmaklyk perseptiw goranyşy herekete getirýär: adam “adalatly dünýä” ynanjy bökdäp biläýjek ähli maglumatdan ýüz öwürýär. Beýleki adamy kabul etmeklik bu ynanja laýyklandy: islendik howp salýan adam ýa-da kabul edilmeyär, ýa-da ol saýlanylyp kabul edilýär (kabul ediji onda diňe daşky dünýäniň durnuklylygyny we “dogrulygyny” tassyklaýan sypatlary görýär). Toparda ýagdaý “adalatly dünýä” ynanç üçin amatly ýa-da amatsyz bolup bilýär; bu ýagdaýlaryň her birinde topar agzalarynyň kabul edişinden dürli hili garaşmalar kemala getirilýär. Şeýle usulda döreýän perseptiw goranyş hem topardaky aragatnaşygyň we özara täsirli häsiýetine täsir edýär. Gynansak-da, perseptiw goranyşyň döredijisi aragatnaşyk tutumynda şahsyýetiň sypatyna öwrülip bilýärmi, eger bilýän bolsa ol haýsy netijelere alyp barýar diýen sowal derňelmän galyp gelyär. Edil şonuň ýaly-da haýsy şertlerde, toparlaýyn işiň we aragatnaşygyň haýsy ýagdaýlarynda bu döredijiniň berkeýändigini anyklanmak. Bu sowallar usulyýet-nazaryýet

derejede öwrenilmelidir. Munuň sebäbi dürli toparlaryň gündelik amaly durmuşynda olaryň aýry-aýry agzalarynyň perseptiw goranyşy ýeňip geçmek zerurlygy wajyp meseleleriň biri bolup durýanlygy bilen düşündirilýär.

“Garaşmak” täsiri.

Bu täsir, mysal üçin, **“şahsyýetiň içki-implisit taglymatlarynda”** amala aşyrylyp, onda her bir adamda şahsyýetiň ol ýa-da beýleki sypatlaryna, onuň gurluşyna, kähalatlarda bolsa özüni alyp barşynyň motiwlerine degişlilikde olaryň arasynda belli bir baglanyşygyň barlygyny ykrar edýän adaty düşüňjeler öňe sürülýär. Ylmy psihologiýada şahsyýetiň sypatlarynyň iňňän köp görnüşleriniň ýüze çykarylandygyna garamazdan, olaryň arasynda durnukly baglanyşyklar ýüze çykarylan däl. Yöne adaty aňyň derejesinde köplenç aňlanylmaýan häsiýetde şeýle baglanyşyklar ýüze çykarylýar we hiç bir düýpli esaslandyrylmadyk ol ýa-da beýleki sypaty hökmany ýagdaýda beýleki birleri bilen “baglamak” düşüňjesi döreýär /meselem, “ähli hökmany adamlar şübhelidirler”, “ähli şadyýan adamlar ýeňilkelledir” we ş.m/. Şahsyýetiň ähliumumy durnukly gurluşy baradaky şeýle düşüňjeleriň toplumu diňe goşa dyrnak içinde “taglymat” diýmeklige dogry gelýän-de bolsa, olaryň amaly ähmiýeti munuň bilen peselmeýär. Bu aýratynda adamlaryň topardaky aragatnaşyk ýagdaýynda uly orun oýnaýar. Bu ýerde toparyň dürli agzalarynda bar bolan, bir-biri bilen ylalaşmaýan, kähalatlarda bolsa bir-birlerine gapma-garşylykly bolan “şahsyýetiň içki-implisit taglymatlary” bir-birleri bilen utgaşýar we bu hadysa özara gatnaşyklaryň ähli ulgamyna, ilkinji nobatda aragatnaşyga düýpli täsir edip bilýär. Şahsyýetiň ýalan garaşylma esaslanýan häsiýetde öz garşydaşyny kabul etmegi /aragatnaşykda/ soňabaka asla aragatnaşykdan ýüze öwürmeklige baryp ýetýän oňaýsyzlyk duýgusynyň döremegine getirip biler. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adamlaryň özara gatnaşygyndaky şeýle garaşmany häsiýetlendirip: “Sen öz gözüňe özgelere diňe owadan hem oňat görünmegini isleýärsiň, eýsem, özüňde ilkiň şeýle halda görmek isleýändigini hakda pikir etmeýärsiň?!¹”.

Köp gezek gaýtalanan şeýle ýalňyşlyk soňabaka durnukly häsiýetiň - aragatnaşykda aç-açanlykdan gaçmaklygyň döremegine getirýär. Başgaça aýdanyňda şahsyýetiň kesgitli “kommunikativ sypaty” döreýär. Bu sypatyň topardaky umumy ýagdaý bilen döredilýändigini ýörite derňelmelidir.

Akyl-ýetiriş – kognitiw

çylşyrymlylygy hadysasy

J.Kelli tarapyndan ýüze çykarylan her bir adamda hut özüniň şahsyýet konstruktlar ulgamynyň bardygyny, başgaça aýdanyňda dünýäni özüňçe görüp, onuň düzüjilerine bir-birine meňzeşlik ýa-da aýrybaşgalyk görnüşde düşündiriş bermek usulyň bardygyny, adamlaryň bir-biri bilen ulgama girýän konstruktalaryň sany, olaryň häsiýeti, olaryň arasyndaky baglanyşyklaryň görnüşini ýaly sypatlar boýunça tapawutlanýandygyny göz önünde tutýar. Bu sypatlaryň toplumu **adamyň**

¹ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. II kitap, 280 sah.

kognitiw çylşyrymlylygynyň belli bir derejesini döredýär. Kognitiw çylşyrymlylyk bilen adamyň daşky dünýäni seljerip bilmek ukybynyň arasynda baglanyşygynyň bardygy tejribede subut edilendir : kognitiw çylşyrymlylygy ýokary bolan adamlar hatda obýektiň sypatlary gapma-garşylykly bolan ýagdaýynda hem kabul edişiň maglumatlaryny ýeňil jemlemäge ukyply bolup, has az ýalňyş goýberýärler. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adamlarda bu häsiýetiň dürli derjelerini görkezýär. Bu häsiýetiň birinji basgançagynda "öz gün-güzerany bilen ... işine gadyrdanyp ýören adamlaryň adaty durmuşy durýar. Ikinji basgançakda kitap baryny okap..."¹ agzalan häsiýetiň şahsyýetara gatnaşykda, aragatnaşykda haçan-da adamlar şol bir wagtyň özünde kabul edişiň hem obýekti, hem-de subýekti bolup durýan wagtynda iňňän ähmiýetlidigi öz-özünden düşnüklidir. Aragatnaşyk tutumynyň mazmuny köp derejede agzalan sypatyň toparyň agzalarynda "ýaýraňlygynyň" häsiýeti bilen kesgitlenýär. Şol bir wagtyň özünde hut toparyň özüniň kognitiw çylşyrymlylyk diýen häsiýetiň kemala gelşine nähili täsir edýär diýen sowal ýüze çykýar.

Aragatnaşyk tutumy köp derejede agzalan häsiýetleriň topar agzalarynda özara utgaşmasy boýunça kesgitlenýär: topar agzalarynda "kognitiw ýönekeý" adamlaryň özara mukdar gatnaşygy nähili? Eger bilelikdäki işiň gidişinde we aragatnaşykda kognitiw çylşyrymlylygy dürli-dürli bolan adamlar bir-birine gabatlaşýan bolsalar, onda özara düşünilişin kyn boljakdygy düşnüklidir: biri ähli zady ak-gara reňkde görüp, ähli zat dogrusynda aýgtyly netijelere gelýär, beýleki öwüşginleri inçelik bilen syzyp, birinjiniň bahalandyryşyny kabul etmezligi mümkin. Has bölekleyin seredilmekligi netijesinde adamyň "çylşyrymlylygy" iki ölçegde – ýagny çylşyrymly (ýa-da ýönekeý) içki dünýäsi we başga bir tarapdan, daşky dünýäni hem çylşyrymly ýa-da ýönekeý kabul edip bilýänligi anyklandy. Bu iki ornuň dürli utgaşmalary durmuş dünýäsiniň umumy görnüşlerini döredýär: çylşyrymly içki we daşky dünýäli, ýönekeý içki we daşky dünýäli adamlar. Bu ýerde şeýle görnüşleriň 4-si ýüze çykýar.

Getirilen üç mysal şahsyýetiň aragatnaşykdaky ähli aýratynlyklaryny öz içine almaýar. Olar diňe şahsyýetiň häsiýetleriniň umumy psihologiýada ýazylanlarynyň köpüsiniň onuň sosial psihologik sypatlarynyň häsiýetnamasy üçin aýratyn ähmiýetlidigini tassyklaýar. Bu ugurda derňewiň mundan beýläkki dowamy şahsyýetiň topardaky bilelikdäki iş we aragatnaşyk bilen baglanyşykly özboluşly ýüze çykmalarynyň has aýdyň keşbini ýüze çykarmaga mümkinçilik berer.

**Şahsyýeti sosial
psihologiýada derňe-**

Şahsyýet meselesiniň sosial psihologiýada
adatça goýluşy, görnüşi ýaly, mundan beýläkki

---

¹ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. II kitap, 312 sah.

megiň gelejegi.

kämilleşdirmeklige mätäçdir. Onuň çakliligi diňe bir şahsyýetiň sosial psihologik sypatlaryna düşünmekde köp sanly çekişmeli we gapma-garşylykly sowallaryň galýandygynda däl. Ýene-de keminden iki sany ýalan stereotipi ýeňip geçmek zerurdyr. Olaryň biri hakynda ön aýdylypdy: bu **şahsyýeti we topary bir-birine adaty garşy goýmakdyr**. Şeýle çemeleşişniň çakliligi şahsyýetiň we toparyň diňe bir utgaşdyrylyp, şahsyýetiň topardaky durmuşynyň içki tarapyň seljermesiniň meseläniň çäginde daşda galýanlygynda däl. Şeýle däpde amala aşyrylan derňewiň ýene-de bir kemçiligi - onda diňe **bir şahsyýetiň** seljirilýänligindedir. Toparyň özi bolsa bu ýagdaýda haýsydyr bir bütewilik hökmünde ýüze çykyp, onuň düzümi bu ýerlikde anyklanmaýar. Munuň hut şeýledigi derňewlerde aýk aýdylmasa-da, topar bu ýerlikde şahsyýetlerden däl-de, indiwidlerden durýan bütewilik hökmünde seredilýär. Şeýle nukdaýyň hic ýerde aýk beýan edilmeýändiginiň sebäbi şahsyýetiň sosial psihologik derňewinde umumy psihologiýadaky ýaly şahsyýet bilen indiwidni aratapawudy ýörite nygtalmaýandygy bilen düşündirilýär. Ýöne eger-de seljerişniň bir nusgasyny nämede bolsa beýlekisiniň üstüne goýsak, onda mundan gelip çykýan netije bir mazmunly bolmalydyr: sosial psihologiýada ornaşan däbe görä şahsyýet topar bilen baglanyşykda bolup, onuň beýleki agzalary göýä şahsyýet däl bolmaly. Bu pikir jemleme şahsyýet indiwidde has ýokary, özüde döredijilik ukyplaryny jemleýän gurluş hökmünde seredýän derňewlerde goldaw tapýar. Şeýle aratapawutlylygy ýüze çykarmak jedelli hem bolsa şahsyýet bilen indiwid deňeşdirmek sowa-abstrakt derejede mümkindir.

Ýöne meselä has takyk, aýdaly, sosial psihologik derejede seredilende şol bada birnäçe kynçylyklar ýüze çykýar. Eýsem hakykatda **bir şahsyýet** topar bilen özara täsirde bolýarmy? Olar birnäçe bolup biler: umuman aýdanynda bütin topar şahsyýetlerden ybarat bolup biler. Bu ýagdaýda şahsyýete şahsyýetden durmaýan haýsydyr bir närsä gapma-garşy goýmak aýrylýar. Şahsyýetlerden durýan topar bu şeýle hakykat bolup, onda toparyň bir agzasyna mahsus sypatlar beýleki agzalara mahsus sypatlardan düýpli tapawutlanmaýar: toparyň ähli agzalary şahsyýet bolup, hut şolaryň özara täsiri toparyň hakyky iş-durmuşy hökmünde ýüze çykýar. Şeýlelikde, mesele “şahsyýet toparda” jähtden “şahsyýetler toparda” diýen meselä öwrülýär. Munuň özi diňe aýgıtly usulyýet ähmiýetli bolman, uly amaly ähmiýete eýedir /aýratyn hem adalat jemgyýetiniň ösüş şertlerinde/. Şeýle jemgyýetiň maksadynda şahsyýetiň hertaraplaýyn ösüşini gazanmak göz önünde tutulýar. Adalat jemgyýetiň nusgasy jemgyýetiň ähli agzalarynyň şahsyýet bolmagyny gazanmakdyr. Muny sosial psihologiýanyň diline geçirsek, her bir topary şahsyýetlerden durýan /iň bolmanda içki mümkinçilik ýagdaýda/ bütewililik hökmünde öwrenmegiň zerurlygyny aňladýar. Şahsyýet toparda diýmek bu onuň toparlaýyn kadalaryny “partladýan” ýeke-täk agzasy bolman, toparyň her bir agzasydyr. Şeýle çemeleşişni amaly gelejeginiň ähmiýeti demokratlaşdyрма,

sosial adalatlylygyň berkaralygynyň ösüş we ş.m. ýaly jemgyýetçilik hadysalaryny seljermekde has-da ýokarydyr. Şeýle amaly meseleleri çözmek üçin sosial psihologiýadaky düýpli nazaryýet derňewleri “şahsyýet toparda” meseleden “şahsyýetler toparda” diýen meselä öwürmek uly ähmiýete eýedir.

Başga bir ýeňip geçilmeli kynçylyk - şahsyýetiň derňewinde toparlaýyn ýerlik göz önünde tutulsa hem bu nukdaýnazar toparyň ýerligi hökmünde amala aşyrylýandygy bilen baglanyşyklydyr. Ýöne sosial psihologik seljerişiň beýleki ugurlary adamy toparlaryň ulgamyna goşulan we onda hereket edýän häsiýetde seretmegiň zerurdygyny aýdyň görkezdi. Sosial psihologiýa girizilen “toparara gatnaşyklaryň psihologiýasy” bölüm toparlaryň iş-durmuşynyň hut şu ugruny beýan edýär. Ýöne bu jäht diňe toparlaryň derňewine göz önünde tutulýar. Mesele şahsyýetiň derňewinde geçirilen badyna sosial psihologiýa özüniň özleşdiren şeýle möhüm jähti bolan toparara gatnaşyklaryň seljerişini ýitirýär: şahsyýet ýene-de dert-azar diňe bir topara ýerleşdirilýär. Üstesine-de topary şahsyýetleriň toplumy hökmünde derňemek düzgüni-de amala aşyrylman galýar.

Her bir şahsyýetiň dünýä bilen baglanyşyklarynyň hakyky baýlygy hut onuň goşulan toparlarynyň ulgamy bilen döredilýän baglanyşyklarynyň baýlygyndan ybaratdyr. Bir tarapdan, bu “keseleýin-gorizonta” ýerleşdirilen toparlar bolup /maşgala, mekdep synpy, ýaşlar guramasy topary, sport bölümçesi /, başga bir tarapdan “ýokarlaýyn” ýerleşdirilen toparlardyr /brigada, seh, zawod, birleşik/. Bu ugurlaryň ikisinde-de şahsyýetiň beýleki şahsyýetler bilen “duşuşýan” bilelikdäki işi we aragatnaşygy amala aşyrylýar. Onuň sosial psihologik häsiýetleri bu toparlaryň ählisi tarapyndan kemala getirilýär. Bu aýdylanlaryň üstüne şahsyýetiň gysga wagtlaýyn goşulýan, meselem, onuň köpçülikleýin hereketlere goşulmagy bilen baglanyşykly bolan birleşmelerini-de goşmalydyr. Şahsyýete täsir edýän ähli toparlaýyn täsirleriň netijesine düşünmek, olaryň “deňleşdirijisini” tapmak meselesi entek sosial psihologiýada çözen däldir. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy şahsyýete daşky täsiriň zerur we ýeterlik derejesi dogrusynda şeýle belleýär: "Daşyndan täsir etmek adamyň ruhy taýdan öz-özünü ele alýança netijelidir we ýerliklidir. Emma, ösüşiň şol hetdine ýetilenden soň, ösüş diýilýän zat bir giňişlikden - adamyň daşky dünýä bolan gatnaşygyndan ikinji bir giňişlige – adamyň öz içki dünýäsine geçýär. Adam özüni aňlandan soň, "menini" duýandan soň, onuň öz-özüne gatnaşygy esasy ruhy we akyl hereketlendiriji güýjüne eýe bolýar"¹

Eger-de bu meseläni ýokarda goýlan her bir topary şahsyýetlerden durýan birleşme hökmünde seretmek meselesi bilen birleşdirseň, bu ugurda nähili giň mümkinçilikleriň açylýandygyny göz önünde getirmek kyn däldir. Şeýle çemeleşiş ýene-de bir çözülmelik meseläni anyklaşdyrmaga ýardam edip biler: sosial we parhlandyryjy-differensial psihologiýalaryň utgaşmasy meselesini. Sosial psihologiýany adamyň individual psihologik aýratynlyklaryny göz önünde tutmaýanlykda aýyplamak belli bir derejede adalatlydyr. Şahsyýeti

¹ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. II kitap, 433-434 sah.

kemala getirmekde sosial şertleriň ornuny ýüze çykarmagy maksat edinip, sosial psihologiýa belli bir döwürde adamlaryň arasyndaky indiwiđual aýratynlyklary seljermekden çetleşdi. Häzir adamyň indiwiđual aýratynlyklaryň we onuň gazanylan sosial psihologik sypatlarynyň bir-biri bilen nähili utgaşýandygy dogrusyndaky meselä gelmek möhümdir. Şahsyýetiň sosial psihologik sypatlary hakyndaky mesele adamyň beýleki sypatlaryndan üzňelikde däl-de, olar bilen bilelikde seredilmelidir. Hakyky bilelikdäki işde we aragatnaşykda diňe bir “sosial psihologik sypatlar” däl-de, adamyň hasiýetleriniň ähli topluny ýüze çykarýar. Hut şolaryň esasynda bilelikdäki iş we aragatnaşyk ýagdaýynda şahsyetiň özüni alyp barşynyň umumy “şekili” döreýär. Indiwiđual aýratynlyklaryň we toparlaýyn täsiriň degişlilikdäki “agramyny” kesgitlemek sosial psihologiýanyň indi jogap bermeli meselesidir. Şonuň üçin şahsyýeti sosial psihologiýada derňemegiň gelejegi hakynda aýdylanda birbada umumy, sosial parhlandyryş-differensiýal psihologiýa gatnaşyp bilýän toplumlaýyn çemeleşişni mümkindigini hem bellemek gerek.

Bu gelejek sosial psihologik bilimleriň amaly ulanylýan esasy ugurlary seredilende has-da aýdyňlaşýar.

V BÖLÜM

SOSIAL PSIHOLOGIÝANYŇ AMALY ULANYLYŞY

20-nji bab. SOSIAL PSIHOLOGIÝADA AMALY DERŇEWLERIŇ AÝRATYNLYKLARY

**Häzirki zaman ylmynda
amaly derňewiň keşbi**

Sosial psihologiaýanyň meseleleri häzirki döwürde diňe bir öz ylmy ösüşi üçin däl-de, amaly durmuşyň gös-göni zerurlyklary

üçin hem iňňän möhümdir. Sosial psihologik bilimleriň amalyýetde ulanylyşynyň mümkingadar esasy usullaryny seljermekden ozal amaly derňewleriň “sap” ylmy derňewden tapawudy barada durup geçeliň.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy ylmyň amaly ulgamynyň ähmiýetini nygtap şeýle ýazýar: "Jemgyýete peýdasyz ylm bimanylykdyr. Jemgyýete miwe, netije bermän, ylma güýmenmek sapaksyz iňňe bile eşik tikmek bilen barabardyr"¹.

Häzirki zaman ylmynda derňewiň birnäçe esasy görnüşleri tarapawutlandyrylýar. Görnüşe bölünmeleriň biri derňewiň maksadynyň amalyýetiň gündelik talapy bilen baglanyşygy ýaly şertiň esasynda guralýar. Hut şu şertiň esasynda ähli derňewleri **nazaryýet** we **amaly** diýen iki topara bölmek mümkin. Bu ylmy derňewiň şeýle bir güýçli sypaty bolup, ol derňew işiniň ähli beýleki häsiýetnamalaryny özgerdýär. Has umumy jähtde islendik nazaryýet we amaly derňewiň tapawudy birinjiniň öwrenilýän dersiň ösüş kanunlaryny agtarmaga gönükdirilip, ikinjiniň bolsa nazaryýet derňewiň kömegi bilen açylan kanunlarynyň amalyýetde ulanyş usullaryny ýüze çykarmaga gönükdirilendigindedir. Olaryň utgaşyşy dogrusyndaky sowal häzirki zaman ylmy öwrenişiniň derwaýys meseleleriniň biridir. Bu mesele jemgyýetiň durmuşynyň ähli tarapyna, adamlaryň psihologiýasyna täsiri edýän ylmy-tehniki rewolýusynyň şertlerinde has ýitileşýär. Ylmy - tehniki rewolýusiýa şertlerinde jemgyýetde ylmyň orny we roly düýpgöter üýtgäp, onuň abraýy köp derejede artyp, şol bir wagtyň özünde ylmy derňewiň, şol sanda amaly derňewiň guralyşy has çylşyrymlaşýar.

Ylymda amaly derňewleriň ýüze çykmagy ylmyň häzirki zaman jemgyýetinde ornunyň artandygyna şaýatlyk edýär. Onuň gös-göni öndüriji güýje öwrülýändigini ylmy derňewleriň netijesiniň jemgyýetçilik durmuşyň örän dürli-dürli ugurlarynyň ösüşine goşulýanlygynda ýüze çykýar. Adalat jemgyýetinde sosial hadysalary aňly dolandyrmak mümkinçiliginiň artmagy bilen ylmyň gös-göni amalyýete “goşulmagy” aýratyn orun oýnaýar: amaly derňewleri amala aşyryan ýörite guramalar döräp, jemgyýetçilik gurluşyň dürli ugurlarynda ol ýa-da beýleki ylma wekilçilik edýän ýörite “gulluklar” ýüze çykýar. Amaly derňewleriň ornunyň şeýle artmagy bilimiň amaly ugry bilen

¹ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. A., 2001, 350 sah.

onuň nazaryýet böleginiň arasyndaky gatnaşygyň nähili guralmalydygy hakyndaky meseläni ýörite ara alyp maslahatlaşmaklygy talap edýär.

Amaly derňewler ylmyň dürli pudaklarynda birnäçe umumy sypatlary bilen tapawutlanýar. Bu sypatlary soňra sosial psihologiýanyň amaly derňewiniň özboluşlylygyny aýan etmek üçin ýüze çykarmak zerurdyr. Islendik amaly derňewiň maksady amaly ýumşy gös-göni çözmek, bu derňewiň netijesini jemgyýetiň maddy we ruhy işiniň haýsydyr bir tarapyny kämilleşdirmek üçin çalt ornaşdyrmakdan ybaratdyr. Amaly derňewiň aýratynlygy hut şunuň bilen döredilýär.

Birinjiden, amaly derňew gös-göni haýsydyr bir jemgyýetçilik institutynyň **sargydy** esasynda guralýar. Şunuň bilen baglanyşykda ylym bilen amalyýetiň gatnaşyklarynyň gurluşynda “sargyt ediji-yerine yetiriji” gatnaşygy döredýär. Gatnaşyklaryň bu ugry aýratyn kada tabynlygy talap edýänligi üçin sargyt boýunça her bir amaly derňewler ýerine yetirilende belli bir kadalar, hukuk düzgünleri hereket edip, soňa laýyklykda sargytçy we ýerine yetiriji degişli hukuklary we borçlary öz üstüne alýarlar.

Ikinjiden, amaly derňewleriň hünärmen ylmyň hünärmen däl gurşaw bilen aragatnaşyk ulgamy bolup durýanlygy sebäpli amaly derňewiň **dili** baradaky mesele ýüze çykýar. Beýle diýýildigi ylymlaryň birnäçesinde olaryň hünärmen diliniň amaly derňewiň netijelerini beýan etmäge ýaramsyzdygyny aňladýar. Netijeler diňe bir sargyt edijä düşnükli däl-de, olary “ulanmaga taýýar” häsiýetde beýan edilýän bolmaly. Bu hakykatyň ýönekeýdigine garamazdan bu mesele döwrümüziziň iň bir çylşyrymly meslesi bolup durýar. Sebäbi hünärmen we gündelik diliň aratapawudy kähalatlarda has düýpli bolýar. Ylmyň adalgasyny amalyýetiň diline “geçirmek” hemişe ýeňil däl: her bir takyk ýagdaýda ýörite adalganyň ulanyp bilinjekdigini seljerip, başga bir tarapdan bolsa ony ýönekeýleşdirmegiň ýerliklidigini kesgitlemeli bolýar.

Üçünjiden, amaly derňew **çaklamalaryň ýörite görnüşini** ulanýar. Çaklamany kemala getirmek bu ýerde hemişe degişli taglymata esaslanman, köplenç çaklama amaly pähimleriň esasynda döredilýär. Bu amaly pähimler mümkingadar çözlüşleriň toplumu bolup, olaryň bir görnüşü derňewde barlanýar. Bu ýerden wajyp netije gelip çykýar. Islendik ylmy derňewiň kadasy alnan netijäniň barlanýan çaklama gabat gelmegidir. Başgaça aýdanyňda, derňewiň netijesi hökmünde alynýan jemleme çaklamany tassyklamakdan ýa-da inkär etmekden başga zada daknyşyk edip bilmez. Derňewiň netijesi goýlan sowala takyk jogap bermelidir. Ýöne derňewiň gidişinde çaklamanyň çäginde daşa çykýan has gyzykly netijeleriň alynmagy mümkin. Bulary derňew geçirýän nazara alyp, ýerlikli ulanmalydyr. Ýöne amaly derňewiň gös-göni maksady amalyýetiň öňe süren çaklamasyny barlamakdyr.

Dördünjiden, amaly derňewde teklipleri aýdyň beýan etmek bilen bir hatarda olaryň haýsy ugurda ulanylýandygy, kähalatlarda bolsa olary amalyýete **ornaşdyrmaklygyň möhletleri, tapgyrlary** gorkezilmelidir. Şeýle talapkärlik

nazary derñewde hökman dälidir. Şu hili ornaşdyryş meýilnamasy bolmadyk amaly derñew sargyt edijide kanagatlanmazlyk döredýär.

Aýdylanlar amaly derñewiň alymdan ussat hünärmenligi, degişli endikleri, şonuň ýaly-da ahlak we sosial jogapkärçiligini talap edýär. Bu zatlaryň adamalaryň özara gatnaşyklary ulgamy dogrusyndaky amaly derñewlerde has-da ähmiýetlidigi tebigydyr.

**Amaly derñewleriň
sosial psihologiýadaky
özboluşlylygy.**

Sosial psihologik derñewiň soňky ýyllarda pajarlap ösmegi köp derejede amalyýetiň talaplary esasynda boldy. Bu ýagdaý ylmyň şu pudagyň kemala gelşine özboluşly öwüşgin berdi. Eger-de ylmyň beýleki ugurlarynyň ösüşinde nazary derñewleriň ösüşinde öňürtileýän düýpli derñew meselesini goýup, amaly derñewler ony amalyýetde barlaýan bolsa, onda sosial psihologiýada amaly derñewler nazary derñewlerden ozýar. Sosial psihologik bilimleriň köp sanly meseleleriniň jedelli, doly çözülmän galmaklygy amalyýete olaryň doly çözlüşine “garaşmaga” mümkinçilik bermeyär. Amaly sowallar diňe bir gaýra goýulmasyz bolman, olar özüniň çalt çözlüşini talap edýär. Şeýle ýagdaý sosial psihologiýanyň ösüşine oňyn we oňyn däl täsir edýär. Munuň oňyn **tarapy** halk hojalygynyň we medeniýetiň dürli ugurlary sosial psihologik derñewleri maliýeleşdirip, ylmyň ösmegine ýardam edýär; **oňyn däl** tarapy sosial psihologiýanyň entek amalyýetiň goýan köp sanly sowallaryna jogap berip bilmeýändigini, ýöne ýiti jemgyýetçilik islegleri şertlerinde ol bu jogaplary mejbury berip, kähalatlarda amaly derñewleriň hiliniň örän pesdigini görkezýär. Bu sosial psihologlaryň işine sowuksalalygy bilen däl-de, ylmyň ösüş derejesi elmydama amaly goýlan sowala hertaraplaýyn we çuňňur jogap bermeyändigini bilen düşündirilýär. Bu ýagdaýda derñew alyp baryjynyň sargyt edijä laýyklykda özüni alyp barşynyň iki ugruny göz önüne getirmek mümkin: öz mümkinçilikleriniň takyk anyklap, ylmyň şu derejesinde jogap berip bolmajak sowallardan ýüz öwürmek; teklipe edilen meseleleriň ählisi bilen ylalaşyp, olary sargyt hökmünde “kabul edip”, şol bir wagtda beriljek jogabyň, bilimleriň çäkliligine öňünden kaýyl bolmak. Birinji orunda galmak kyn; köpler sosial psihologiýanyň belli bir meseleleri çözmeklige ukypsyzdygyny “boýun almagy” ylmyň abraýyny gaçyrar diýip oýlaýar. Daşyndan ikinji orun diňe bir oňaly däl, eýsem “batyrgaý” görünýär. Ýöne ikinji ugur saýlananda alynjak netije sosial psihologiýa birinjä seredende kän zyýan ýetirer.

Elbetde, sosial psihologiýanyň jemgyýetdäki abraýy köp derejede onuň amaly goýumlarynyň netijeliligi bilen kesgitlenýär: ýöne şeýle abraýyň düýpli nazaryýet, “sap” ylmy barlaglar bolmasa uzak wagtlap saklanjagy şübhelidir. Amaly sosial psihologiýanyň ösüşiniň möhüm şerti bu ylmyň esasy meselelerine dahylly nazary derñewleri geçirmekdir. Häzirki döwürde iň amatly orunlaryň biri şu günki günde sosial psihologiýanyň nämäni başaryp, nämäni başarmaýandygyny takyk görkezmekdir. Sosial psihologiýanyň amaly derñewleriniň mümkin bolan ugurlarynda sosial psiholog uly jogapkärçilik

bilen çemeleşmelidir. Amaly derňewleriň özboluşly sypatlary doly derejede sosial psihologiýa hem degişlidir. Bu ýerde olar kähalatlarda özboluşly kynçylyklaryň giden bir toplумы bilen utgaşýar.

“Meýdanda” geçirilen islendik sosial psihologik derňewiň düzüminde özboluşly özara gatnaşyklary bolan, öz hususy pikirleriniň, duýgularynyň, gatnaşyklarynyň hakyky dünýäsi bolan, hakyky adamlar hereket edýän anyk toparyň durmuşyna derňew geçirijiniň **gatyşmagyny** aňladýar. Sosial psihologiýanyň adamyň iş-durmuşynyň bu anyk ýagdaýyna goşulmaklygy bu tebigy tutumy bozmaly däldir. Hut şu ýerde sosial psiholog birnäçe kynçylyklara uçraýar.

Bu kynçylyklar sosial psihologiýada ulanylýan **usulçalaryň** aýratynlyklary bilen baglanşyklydyr. Bilşimiz ýaly, bu aýratynlyklar maglumat alynýan çeşmäniň adam bolup durýandygyna esaslanýar. Amaly derňewiň ähli ugry derňew geçirijiniň hemişe anyk iş-durmuşa goşulan adamlar bilen özara täsirde bolýandygyndan ugur alyar. Anyk sosial ýagdaýdaky adam bu tejribehanada synag edilýän adam däldir. Haçanda ol tejribä gelende ol belli bir duýgy-pikire gulluk edip, belli bir derejede öz durmuşy meselelerinden “boşaýar”. Dürli soraglara jogap berip, tejribeçiniň “tolkunyna düzülýär”. Özüniň zähmet, okuw ýa-da sport işinde, sosial psihologyň önünde şeýle “synag edilýän” sözüň adaty manysynda synag edilýän adam bolmagyny bes edýär: ol ilkinji nobatda öz toparynyň agzasy, aýratyn hyzmatlary ýerine ýetiriji bolup, derňewiň esasy artykmaçlygy hem şu işi öwrenýänligindedir. Diýmek, sorag-jogap alýana jogap bermek, sosiometrik kartoçkany doldurmak we ş.m. bilen synag edilýän özüni gurşaýan gatnaşyklardan doly üzňe däldir. Bu meýdan sosial psihologik derňewine uly utuş berip, tejribehanada döreýän ýagdaýyň “saplygyndan” boşamaga kömek edýär. Ýöne hut şunuň özi-de göz önünde tutmasy örän kyn bolan “üýtgeýjileri” ýüze çykarmaga ünsi çekýär. Aýdaly, derňew geçirýän sehe gelip topardaky gatnaşyklaryň häsiýetini “wertikallaýyn” - işçi bilen ussanyň arasynda öwrenmek isleýär. Ol özüne hut ýap-ýaňy ussanyň käýinç beren we bu käýinji adalatsyz diýip hasaplaýan işçä ýüzlenip biler. Ýagdaýyň geçirilýän pursatdaky sap duýgy-emosional häsiýeti özara gatnaşyklaryň ähli keşbini üýtgedýän görnüşde alynýan maglumatlary paýhynlap biler. “Meýdanda” derňew geçýän sosial psiholog şeýle üýtgeýişleriň koeffisientini tapmalydyr. Ýöne bu ýeňil-ýelpaý iş däldir. Ikinji bir mesele amaly derňewiň geçirilýän **wagty** bilen baglanşyklydyr. Ähli sosial psihologik usulçalar örän cylşyrymly bolup, olaryň ulanylyşy ep-esli wagty talap edýär. Eger derňew iş wagtyndan soň geçirilse, onda bu wagta öz hususy meýilnamalaryny göz önünde tutan adamlary uzak wagtlaп saklamaly bolýar, “Döwtalaplary” galdyrmak seçgini belli bir derejede üýtgedip, birnäçe usulçalarda zerur bolan ähliumumy sorag edilişe bökdenç döredýär. Bu meseleleri çözmäge bir bütewi ülnülik ýetmezçilik edýär: her bir takyk ýagdaýda has amatly usullar barada netijä gelmeli bolýar. Ýöne bu kynçylyklary bilmeli we olary göz önünde tutmaly.

Şeýle edilse derňewiň oňyn däl täsirleriniň öňüni almaga we çözlüşiň maksadalaýyk görnüşini tapmaga mümkinçilik döreýär.

Birnäçe **ahlak kadalaryny** amal etmek hem möhümdir. Amaly derňew geçirýän sosial psiholog edaranyň ýolbaşçysynyň we ş.m. sargydyňy ýerine ýetirýär. Toparlaryň birnäçe häsiyetnamalaryny, olaryň jebisliligini, oňşuklylygy ýüze çykarmak köplenç aç-açan ýa-da gizlin häsiyetde belli bir tankydy bellikler döredýär. Bu bellik köplenç kemçilikleriň günäkärleri we şol bir wagtyň özünde derňewi dargyt edýänler bolup durýanlaryň salgysyna aýdylýar. Sosial psiholog özüniň gatyşmaklygy bilen hakyky toparda gatnaşyklaryň erbetleşmezligi üçin hüşgär bolmalydyr. Onuň ornuny has takyk anyklamagy örän möhümdir. Özünde ilkinji gezek sosial psihologik derňew geçirilýän hakyky toparlarda kähalatlarda derňew geçirilýän adamy haýsydyr bir barlag toparyň agzasy derňewçi we ş.m. hökmünde kabul edýärler. Soraglara jogaba derek haýyşlar şikaýatlar aýdylýar. Şeýle kesekiniň ornuny edinmek kähalatlarda usulçada zerur hem bolsa, ýöne oňa köplenç mätäçlik bolmaýar. Şeýle ýagdaýda derňewçiniň borjy öz gelşiniň maksadyny, öz hususy hyzmat-wezipelerini doly beýan etmektir. Bu zatlar beýan edilende ol derňewiň wezipesinde göz önünde tutulan düzgünleri berjaý etmelidir.

Ähli amaly derňewe mahsus bolan dil dogrusyndaky kynçylyk sosial psihologiýada has-da artýar. Tutuş psihologiýa ylmynda bolşy ýaly sosial psihologiýa üçin gündelik durmuşda giňden ýaýran, hem-de tötänleýin mazmunlar bilen utgaşýan düşüňjeleri ulanmak aýratyn çylşyrymlydyr. “Şahsyýet”, “Iş”, “Gymmatlyk” ýaly psihologik adalgalar gündelik durmuşda giňden ulanylýar. Eger-de synag edilýänler bu adalgalara olaryň öwrenişen manysynda we ýörite işewir mazmunda kesgitleme berilmese, usulça garaşylýanyndan ters netijäni bermegi mümkin. Diýmek, derňewiň diline bildirilýän talap dogrusynda sosial psihologyň önünde döreýän ilkinji mesele – bu dili derňew edilýäne, “uýgunlaşdyrmakdyr”. Bu düzgüni ýene-de bir sebäbe görä berjaý etmeli bolýar: aýry-aýry adalgalar düşnüksiz bolup, ýa-da ýagdaýalaýyk kabul edilmegi mümkindir /meselem, “Siz kino çalt-çaltdan gidýärsiňizmi? - diýen sowalda teklipl edilýän wagt aralagy sallah adam, garry adam we saglygy gurat bolmadyk aýal üçin örän dürli-dürli bolar/. Adalgalaryň diňe bir özi möhüm bolman, onuň adamlaryň öz hususy durmuş orny esasynda ulanylan ýerligi-de möhümdir.

Amaly derňewleriň dil meselesiniň ikinji bir tarapy birnäçe özboluşly sosial psihologik adalgalaryň ulanylyşy bilen baglanyşyklydyr: käbir adalgalar dürli sebäplere görä özüleriniň ylmy çäginde daşda ulanylyşynda asyl manysyndan oňyn däl mazmuna eýe bolýar. Kitabyň degişli bölümlerinde şeýle düşüňjeler ýatladylypdy: “konformist”, “awtoritar” “lider”, “resmi topar” we ş.m. Bu adalgalaryň ulanylyşy bilen baglanyşykly aýry-aýry alymlaryň terjimehalynda pajygaly pursatlar kändir. “Konformist” sözi gündelik durmuşda we syýasy ulgamda oňyn däl öwüşgünli bolup, ol derňewde synag edilýäne gönükdirilse ol ony göwnüne alýar. Uly zawodyň jemagatynda ýolbaşçylygyň iş

usuly dogrusynda derňewiň netijesi aýdylanda, öz usuly “awtoritar” diýip kesgitlenen ýolbaşçylar uly gopgun turuzdylar. Sosial psiholog adalgalaryň gündelik durmuşda ulanylýan kadalaryny göz önünde tutman bilmez.

Elbetde, amaly sosial psihologik derňewiň dil kynçylygy esasy zat dälidir. “Hakyky durmuşyň” şertlerinde we ahlak meselesinde ýüze çykýan sosial psihologik maglumatyň mümkingadar ýoýulmagy bilen baglanyşykly meseleler has ähmiýetlidir. Şonuň üçin amaly derňew geçirmek sosial psihologdan ýokary ahlak sypatlaryny we sosial jogapkärçilik duýgusyny talap edýär. Ýönekeý sypaýyçylyk, sözleşse ukyplylyk –bular islendik adam bilen iş salyşýana zerur sypatlardyr. Ýöne bu ýerde gürrüň öz geçirýän derňewiňi hakyky durmuşyň, jemgyýetiň anyk talaplarynyň, her bir adamyň derňewe goşulanda bu tutumyň oňa zyýan getirmejekdigine bolan mümkinçiliginiň ýerliginde düşünmek ýaly esasy zada tabyn etmek barada gidýär.

**Sosial psihologiýada
amaly derňewleriň
netijeliligi**

Sosial psihologyň ahlak we sosial jogapkärçiligi amaly derňewleriň netijeliligini çözmekligiň hökmany şertidir. Ýokarda aýdylanlardan görnüşi ýaly, anyk sargyt ediji tarapyndan

maliýeleşdirilýän amaly derňew belli bir netije bermese zerur serişdeleri alyp bilmeýär. Amaly derňewleriň amalyýetiniň has ösen ylmy pudaklarynda netijelilik meselesi uly kynçylyk döretmeýär. Bu aýratyn-da ykdysady amaly derňewlere degişlidir.

Psihologiýa ylmynda zähmet psihologiýasy we inženerçilik psihologiýasy ýaly ugurlarda özleriniň derňewleriniň netijeliligini kesgitlemegiň ähtibar görnüşleri bardyr. Bu ýagdaýda adaty ykdysady netijelilik, ýagny derňewiň netijesiniň ornaşdyrylyşyndan alynýan gös-göni ykdysady girdeji göz önünde tutulýar. Derňewiň netijeleri olaryň haýsy biriniň has öndürijilikli, haýsy biriniň bolsa ondan pesräk derejeligi nukdaýdan deňeşdirilip bilner.

Sosial psihologiýada netijelilik meselesi ýönekeý çözülmeyär. Onuň iki tarapy tapawutlandyrylmalydyr: **aýratyn** derňewiň netijeliligi nämeden ybarat bolup biler /degişlilikde onuň ölçelişi/ we sosial psihologiýanyň netijeliligi sözüň **giň manysynda** nämäni aňladýar /ýagny bu ylmyň öz netijelerini ornaşdyryp bilmek babatda mümkinçiligi/ ? Bu her bir tarapyň öz hususy meseleleri bar.

Her bir aýratyn amaly derňewiň netijeliligi sosial psihologlaryň teklipleriniň gös-göni ykdysady peýda getirmekliginde hem ýüze çykyp biler. Meselem, senagat kärhanasynyň psihologik klimatyny öwrenmek düýpli özgerişler döredip, zähmet tertibiniň we zähmet öndürüjiliginiň gowulanmagy netijesinde kärhananyň öz meýilnamasyny amal edişini, serişde tygşytlylygyny üzüň-kesil ýokarlandyrýar we ş.m. Bu ýagdaýda sosial psihologyň goşulmaklygy pul görnüşinde netije berýär. Ýöne şeýle hasap-hesip hiç wagt kepillendirilip bilinmez: senagat kärhanasyndaky üýtgeşmeleriň diňe psihologik täsiriň netijesinde ýüze çykandygyny bir agyzdan tassyklamak kyndyr. Bu ýerde şol bir wagtyň özünde düýpgöter başga hadysalar hereket edip, görkezilen üýtgeşmeleri

döredip biler /meselem, zähmet şartleriniň sosial psihologlaryň teklipleri esasynda däl-de, maddy üpjünçiliginiň üýtgemegi netijesinde özgermegi /. Bu sebäpleri aýyl-saýyl etmek hemişe başartmaýar.

Mesele munda hem däl. Aýdaly, biz sosial psihologik ornaşdyrmalaryň peýdasyny hasaplamany öwrendik. Ýöne bu biziň amaly derňewleriň netijeliliginiň ähli tarapyň göz önünde tutup bilýändigimizi aňladýarmy? Elbetde ýok. Sosial psihologik derňewiň netijeliligi diňe bir toparyň ykdysady netijeliligi bilen kesgitlenip bilinmez. Meseläniň ikinji bir tarapy - tutuş toparyň we onuň her bir agzasynyň **sosial ösüşi** - onuň ýene-de bir möhüm häsiýetnamasydyr. Amatly psihologik klimat diňe bir zähmet öndürijiliginiň, tertip düzgüniň ýokarlanmagyny, işde adamlaryň geldi-geçerliginiň ýoklugyny aňlatmaýar. Şol bir wagtyň özünde amatly psihologik klimat toparyň, her bir işgäriniň keypini gowulandyrýar, ony öz hususy medeniýetini ýokarlandyrmaga höweslendirýär, adamlarda işjeňligi, sözleşmeklige meýli, birek-birege duýgudaşlygy ösdürýär we ş.m. Şeýle ahlak, sap psihologik utuşyň ölçeg birligi ýokdur. Diýmek, sosial psihologiýada amaly derňewleriň netijeliligi bahalandyrylanda nähili hem bolsa /hiç bolmanda beýan etmek häsiýetde/ meseläniň bu tarapy-da bellenişlidir. Iki sany öwrenilen topary deňeşdirip, olaryň biri gowy, beýlekisi erbet diýip bolmaz. Ikinji toparda döran üýtgeşmeleriň birnäçe wagtdan soňra oňyn netijeleri bermegi mümkindir: şonuň üçin entek onda derňew geçirilenleriň işiniň netijesini tankytlanmak bolmaz. Sosial psihologiýada amaly derňewleriň netijeliligini kesgitlemegiň usullaryny gowulandyrmak wajyp meseledir.

Bu ýerde ýene-de bir möhüm mesele ýüze çykýar. Sosial psihologiýada **“ornaşdyrmak”** meselesi özboluşly çözülýär. Sosial psiholog hemişe öz teklibini özi ornaşdyryp bilmeýär. Ol, mysal üçin, haýsydyr bir kärhanadaky ýolbaşçylaryň işine düýpli seljerme berip, aýry-aýry toparlardaky gatnaşyklaryň erbetligi hut ýolbaşçynyň amatly iş ýagdaýyny döredilip bilmeýändigini bilen döredilýändigini subut edip biler. Psihologyň teklibi ol ýa-da beýleki ussa, topar ýolbaşçysy, müdiri özüni ödemeýändigini we ony çalşyrmalydygy görnüşinde beýan edilip biler. Ýöne olary sosial psiholog çalşyрмаýar. Her bir kärhanada, edarada hünärmenleri bellemegiň we çalşyrmagyň öz ulgamy bolup, bu mesele boýunça karar kabul etmek edaranyň, kárdeşler arkalaşygynyň we beýleki jemgyýetçilik guramalarynyň garamagynda bolýar. Şeýlelikde, kähalatlarda meseläni “bilmek” we ony “çözmegiň” arasynda aralyk döreýär: bilmeklik we çözüş subýektleri sosial hadysanyň dürli guramaçylyk derejeleri bolup durýarlar. Eger-de amaly derňewlerde sosial psihologyň orny diňe maslahat bermeklik bolup durýanlygy bilen ylalaşsaň, şeýle derňewleriň netijeliligi hakyndaky mesele barada ýene-de bir gezek oýlanmaga mejbur edýär. Bu meseläni çözmek üçin degişli tejribeler toplamak zerurdyr.

Sosial psiholog derňewleriň netijeliligi meselesiniň ikinji bir tarapy diňe bir amaly jähte degişli bolman, tutuş ylma degişlidir. Ýöne amaly derňewleriň amalyýeti bilen baglanyşyklykda bu mesele aýratyn ähmiýetlilige eýe bolýar.

Gürrüň sosial psihologiýadan jemgyýetdäki orny nukdaý nazardan nämä garaşmalydygy, oňat ýola goýlan derňewiň ahyr netijede nämä getirmelidigi barada baryar. Sosial psihologiýanyň ösüşiniň depgini güýçlendigiçe amaly derňewi guramagyň bölekleyin meseleleriniň üstünlikli çözüljekdigine bil baglamak bolýar. Şeýle ýagdaýda jemgyýet sosial psihologiýadan nämäni talap edip biler? Ol oňa nämä berip biler? Başgaça aýdanynda, köne sowal-sosial psiholog nämä berip, nämäni berip bilmeýär?” - indi has giň jähtde, tutuş psihologiýa ylmynyň mümkinçilikleriniň ýerliginde seredilmelidir.

Bu meseläniň günbatar sosial psihologiýasynda tekliplenen çözüşiniň biri - bu ylma şahsyýeti öz maksadyna tabyn etmeklige hukuk berilmegini ykrar etmekdir.

Bu pikir B.Skinneriň “Azatlygyň we mertebäniň beýleki tarapynda” diýen kitabynda has doly beýan edilip, onda **“pähimli özüni alyp barşyň tehnologiýasy”** diýip atlandyrylýan närsä işlenendir. Onuň mazmuny – jemgyýetde operatorlaryň aýratyň topary ýüze çykarylyp, olar pähimli özüni alyp baryş hakyndaky düşünje esasynda beýleki ähli adamlary öz maksadyna tabyn etmeklige mümkinçilik berýär. Şunuň bilen şeýle adamlara uly kömek edilýänligi, olaryň karara gelmek, üznüksiz saýlawlar etmek ýaly muşakgatlardan boşadylýanlygy nygtalýar. Operatorlar adamlary her bir ýagdaýda özüne tabyn dolandyryp, göwnējaý özüni alyp barşy döredýär. Şol sebäpli tutuş jemgyýet hem-de azatlykdan, derejeden we ş.m. "boşadylan" adamlar utuşda bolýar.

Bu işde öňe sürülen teklipler ynsanperwerlik şahsyýetiň azatlygy aňyýetine aç-açan çapraz gelyänligi üçin, amerikan psihologik edebiýatynda inkär ediji seslenme tapdy. B.Skinneriň köp sanly tankytçylary onuň öňe süren pikiriniň faşizme ýakynlaşýandygyny aýdýar. Logiki toýnugyň ahyryna ýetirilen şahsyýetiň tabyn edilmek aňyýeti psihologiýanyň hiç bir jähtden ýol berip bolmajak, adamyň mertebesini peseldýän, mukaddes zada “gatysmaklygyna” getirýär. Aňyýet we nazaryýet jähtde Skinnriň pikirleri bu kitabynda hem bihewiorizme esaslanýar. Sebäpler nukdaýdan bu işde tekliplenen psihologiýa ylmynyň mümkinçilikleri dogrusyndaky mesele kabul edilip bilinmez.

Häzirki döwürde psihologiýada ynsanperwerlik ugrukmasy uly ähmiýete eýe bolýan döwründe bu ugruň talaplaryny sosial–psihologik derňewiň netijeliligi meselesi gozgalaňda nazarda tutmak has möhümdir. Psihologiýanyň ynsanperwerçilik ugry (A. Maslou, K. Rojers we beýl) adamyň şahsyýetiniň öz-özünden işjeňleşmegini we öz-özünü amal etmegini, onuň ähli mümkinçilikleriniň ýüze çykarylmalygyny gözbaşy meselä öwürülýär. Bu maksat üçin degişli usullaryň we serişdeleriň toplumy, ilkinji nobatda, sosial–psihologik türgenleşik topary döredilýär. “Şahsyýetiň ösüşi” adamyň öz-özünden işjeňleşmeginiň esasy şertidir. Elbetde, bu ösüşi üpjün edýän şertler, şol sanda türgenleşik toparlary jemgyýetde bolup geýýän hadysalardan üzňe däldir.

Olardaky üýtgeşmeler, onuň häsiýeti, taryhyň ösüşi sosial syýasat arkaly döredilip, şahsýetiň orny, ösüşi bolsa bu şertlere baglydyr.

Jemgyýetçilik ylymlarynyň bütin toplumu hut sosial hadysalary dolandyrmagy kämilleşdirmäge gulluk etmelidir. Bu umumy wezipäni çözmekde sosial psihologiýa hem aýratyn orun eýelemelidir. Ol öz serişdeleri we usullary bilen netijeliligini ýokarlandyryp biljek sosial hadysalary tapmalydyr. Şeýlelikde, umumy görnüşde sosial psihologiýanyň mümkinçilikleri we çäkleri dogrusyndaky meseläniň çözüşi şeýle bolmalydyr: sosial psihologiýa her bir aýratyn şahsýeti tabyn etmekligi, derňew tejribä öwürmegi maksat edinip bilmez. Ol adamlaryň arasyndaky **gatnaşyklary gowulandyrmaga**, adamyň mazmuny güýçleriniň doly ýüze çykmagyna ýardam etmelidir. Sosial psihologiýa öz tekliplerini görkezme bermäge, her bir adama näme we nähili etmelidigini salgy bermäge däl-de, adamlaryň arasyndaky gatnasyklarda her bir adam özüniň erk-islegini amala aşyryp biler ýaly, bu erk-islegiň jemgyýetiň we aýratyn şahsýetiň isleg-nukdaýyndan netijeli bolar ýaly edip ösdürmäge gönükdirýär. Indi meseläniň şeýle umumy goýluşyndan amalyýetde işleýän sosial psihologiýaň ornuny beýan etmäge geçmek bolar.

Eger sosial psiholog öz derňewini senagat kärhanasynda geçirýän bolsa onuň ýagdaýyny, şertli ýagdaýda, dürli gatnaşyklaryň merkezinde durýan adam hökmünde görkezmek mümkin: administrasiýa bilen kärdeşler arkalyşygynyň, administrasiýa bilen işçileriň, kärdeşler arkalyşygy bilen işçileriň we ş.m. Sosial psihology bu gatnaşyklaryň ähli jähtleri gyzyklandyryp, ol öz tekliplerini bu gatnaşyklarynyň ähli taraplaryna deňşililikde döredýär. Ol kärdeşler guramasyna, işçilere, administrasiýa “täsir” etmän, olaryň arasyndaky gatnaşyklara “täsir edýär”, olary kadalaşdyrýar.

Bu ýerde ýene-de bir ýagdaýy göz önünde tutmalydyr. Amaly derňewleriň netijesinde alnan teklipler esasynda jemgyýetiň dürli ugurlarynda döreýän ähli meseleleri çalt çözüp bolar diýip oýlamak bolmaz. Amaly derňewleriň mümkinçiligine aşa baha bermek, edil oňa kembaha garamak ýaly nädogrydyr. Bu ýerde iki sany çäklendirmäni göz önünde tutmalydyr.

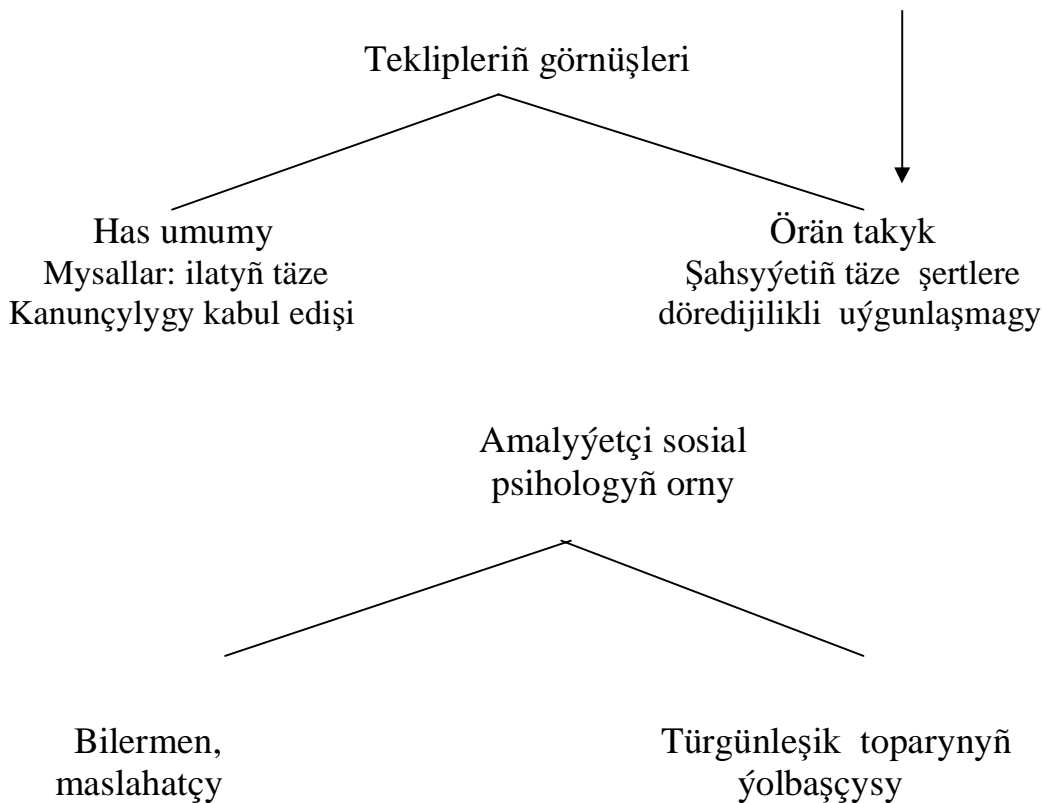
Ilkinji nobatda sosial psihologiýa jemgyýetçilik hadysalarynyň diňe bir tarapy - psihologik tarapy bilen iş salyşýar. Jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ösüşi özüniň hususy kanunlary bilen amala aşyrylýar: şonuň üçin psihologik tarapyň ähmiýetini ulaltmak nädogrydyr. Toparda şahsýetara gatnaşyklaryň islendik derňewi näçe göwnejaý geçirilenligine garamazdan, öwrenilýän toparyň agzalarynyň özüni alyp barşyny döredýän ähli şertleri öz içine almaýar. Toparyň hereket edişiniň göwnejaý nusgasy diňe jemgyýetçilik ylymlarynyň ähli toplumynyň gatnaşmagynda geçirilýän toplumlaýyn derňewiň netijesinde döredilip bilner.

Ikinjiden, amaly sosial psihologik derňew oňat teklipleri işläp düzmäge ukyply bolsa-da, oňa eýermek, ony ornaşdyrmak köp sanly amaly pähimler – ykdysady mümkinçilikler, meýilnamalaşdyrylan ýumuşlar we ş.m. bilen kesgitlenýär. Sosial psihologiýanyň netijeliliginiň çäginı takyk bellemek üçin

ilki bilen onun kömegi bilen çözüljek ýumuşlaryň görnüşleri jemgyýetiň her bir ugruna laýyklykda ýüze çykarylmalýdyr.

Amaly sosial psihologiýa Kähalatlarda “sosial psihologik gatyşmaklyk” adalgasy bilen çalşyrylýan "amaly sosial psihologiýasy" söz utgaşmasy bilermen psihologlaryň iş tutumynyň düýpgöter aýratyn ulgamydyr. Amaly sosial psihologiýany amalyýete ornaşdyryjy sosial psihologiýanyň görnüşi hasaplamak ýerlikli hem bolsa, olary gatyşdyrmak maksadalaýyk dälendir. Bularyň özara baglanyşygyny anyklamak üçin aşakdaky nusga ýüzlenmek peýdalydyr.

	Düýpli derňew	Amaly derňew
seljerme	Şahsyýetiň gurluşy. Köpçülikleýin aň. Dartgynlyklaryň nusgasy. Gymmatlyk ugrukmasy.	Özüni alyp barşyň nusgalary. Hakyky toparlardaky ýagdaýlar . Aragatnaşygyň kiçi we uly toparlardaky görnüşleri.
çaklaýyş	Köpçülikleýin özüni alyp baryş. Täzelikleriň kabul edilişi. Karara gelmekligiň uzak soňky netijeleri.	Ýüzünugra çaklamalar ("şu wagt we indi"-näme bolar) Jahyllyk jenaýatçylygy. Iş taşlaýyşlar.

Surat. Düýpli, amaly we amalyýetçi sosial psihologiýanyň özara gatnaşygy.

Nusgadan görnüşi ýaly, düýpli we amaly derňewler özara tapawudyna garamazdan iki meňzeş hyzmaty ýerine ýetirýärler: olaryň ikisi-de ol ýa-da beýleki ýagdaýa, hadysa **seljermä** berip, olaryň ösüşine **çaklama** bermelidirler. Seljermäniň we çaklamanyň derejeleri başga-başgadyr. Ýöne düýpli we amaly derňewleriň ikisiniň-de netijesiniň **teklip** bolýandygy örän möhümdir. Olaryň derejelerinde hem tapawut bardyr: düýpli derňewler has umumy, dowamly wagt ulgamyna niýetlenen teklipleri döredýän bolsa, amaly derňewleriň teklipleri takyk häsiýetdedir: olar has anyk bolup, göni “görkezmeler” ýa-da “maslahatlar” häsiýete eýedir. Ýöne şol bir wagtyň özünde bular amalyýetçä gönükdirilen diňe **teklip**lerdir.

Amalyýetçi sosial psihologyň iş ulgamy düýpgöter başgaçadyr: ol sargytçylara teklipl bermeýär, hiç hili derňew geçirmän, özi degişli sosial hadysa **goşulýar**, özi belli bir meseläni **çözüýär**. Onuň işi hat-da amaly derňew geçirýän adamyňkydan hem düýpli başgaçadyr. Bu babatda daşary ýurt sosial-psihologik edebiýatynda iki hili delil getirilýär.

Olaryň birinjisi ylym belli bir hakykaty **açyp**, soňra ony amalyýete **ornaşdyrýar** diýen düzgüni kabul edýän “ulanylyşyň aňyýetine” dahyllydyr. Bu aňyýeti tankytlaýjylyryň biri bolan J. Potteriň pikiriçe, ylmy derňewiň netijesiniň amalyýete endigan ornaşdyrylyşy barada gürrüň bolup bilmez, çünki, derňewiň öz gymmaty bolaýanda hem onuň ulanylyşyň sosial ýerligine laýyklykda netijeleriniň özgermesi ýüze çykýar. “Ulanylyşyň aňyýetiniň” garşysyna başga düzgün kabul edilmelidir: amalyýetiň özi mesele goýýar, onda diňe bir anyklaýyş bilen çäklenmän, eýsem onuň bejerilişi **usulyňy** teklipl edilmelidir. Şeýlelikde amalyýetçi psihologyň urukmasy ol ýa-da beýleki zady ulanmaklyk däl-de çözülmäge degişli ýumşy hususy aňlamakdyr.

M.Doýç tarapyndan aýdylan ikinji bir pikir amalyýetiň bu ugrukmasynyň has bölekleyin kemala gelşine dahyllydyr. Munuň üçin Doýç derňewçiniň we amalyýetçiniň takyk orunlarynyň tapawudyny beýan edýär. Derňewçi öz pikir jemlemesinde köp derejede seljermä gönükdirilip, amalyýetçi bolsa birleşdirmä-sinteze ugrukýar; derňewçi öz alýan netijelerine şübhelenmäge hukukly bolsa, amalyýetçi öz müşderisiniň önünde özüni has ynamly alyp barmalydyr; derňewçi nämäniň “gyzyklydygy” dogrusynda pikir etse, amalyýetçi nämäniň “peýdalydygy” hakynda oýanýar; derňewçi üçin özüniň sargytçy bilen aragatnaşygy biparh bolsa (eger kanuny edilmeleri nazara almasaň), amalyýetçi üçin müşderi bilen aragatnaşyk guramak onuň işiniň hökmany şert bolup durýar; muňa laýyklykda onuň üçin özi hem möhüm we gyzyklydyr.

Sosial psihologiýanyň tutuşlygyna raýatlyk orny dogrusyndaky has giň meseläniň bölegi hökmünde derňewçiniň we amalyýetçiniň raýatlyk ornuny deňeşdirmek hem möhümdir. Her bir alym tarapyndan kabul (ýa-da ret) edilýän jemgyýetiň gymmatlyklary onuň derňewiniň ugruny we netijeleri ulanmaklyga gyzyklanmasyny tebigy ýagdaýda kesgitleýär. Ýöne amalyýetçi anyk “ müşderi” bilen iş salyşýar. Eýsem ol müşderiniň işiniň ugry bilen, onuň jemgyýete bähbitli ýa-da jemgyýete garşy gönükdirilenligi bilen aladalanmalymy? Ýa-da

onuň üçin esasy zat "sargydyň barlygy" bolup, onuň ýerine ýetiriliş ýerligine aralaşmaly dälmi? Elbetde, bu sowallaryň çözüşi amalyýetçiniň şahsy saýlawy bolup, ýöne saýlawyň jogapkärçiligi derňewçi üçin has möhümdir. Sebäbi islendik derňew, şol sanda amaly derňew, belli bir sosial meselä goşulan bolýar. Elbetde, jemgyýetiň umumy sosial we syýasy ýagdaýy her bir amaly meseläni belli bir galypa salýar, ýöne onuň amalyýetçi tarapyndan çözüşi meseläni has takyk çygra ugrukdyrýar.

Umuman amaly sosial psihologiýanyň durmuşa goşulyş derejesi-de düýpli tapawutlydyr. “Sosial goşulyş” atly uly işiň eýeleri bu babatda mümkingadar baş ugurlary ýüze çykarýarlar:

1) **indiwiidual özgerdişiň** baş ugry (haçan-da üýtgedilişiň obýekti aýratyn adam bolup, onuň guramadaky hereketlenişiniň maksadalaýyklygy esasy maksada öwrülýär); 2) **tehnogurluş baş ugry** (haýsydyr bir guramanyň gurluşyny kämilleşdirmek maksady bilen oňa goşulyşmak ýa-da oňa taý geljek guramany agtarmak, ýa-da guramanyň daşky gurşawa laýyklygyny gazanmak); 3) **belli bir maglumatlara esaslanmagyň** baş ugry (bu amalyýetçiniň guramanyň içinde ýa-da onuň çäginde daşarda işleýändigine bagly bolýar); 4) **guramaçylykly ösüş**, ýa-da goşulyşmanyň baş ugry hökmünde medeni özgermeler (guramany kämilleşdirmek üçin dürli psihologik tehnikany ulanmagyň baş ugry, aýdaly, onda karara gelmeklik hadysalaryny, meýilnamalaşdyrmaklygy, işgärler bilen işlemekligi we ş.m.kämilleşdirmek)

Bu baş ugurlar amaly sosial psihologiýanyň ugry bilen gabatlaşman, diňe goşulyşmagyň derejeleri barada, hem-de amalyýetçi sosial psihologyň orny dogrusynda käbir düşüňjeleri berýär. Bu derejeleriň her birinde amalyýetçi sosial psihologyň işiniň gurluşy barada aýdylanda bolsa ol psihologyň iş salyşýan ýagdaýyna - sýužetine hem-de onuň anyk ornuna bagly bolýar. Bu işiň umumy sypatlaryny we nusgasyny ýüze çykarmak mümkin: meseläni ýüze çykarmak - anyklaýyş – seljerme - goşulyşmagyň meýilnamasy - goşulyşmak netijeleri bahalandyrmak. Soňra amalyýetçiniň ornuna baglylykda tapawutlar ýüze çykarylýar. Adatça olaryň üç ornuny görkezýärler: ekspert-emin, maslahatçy, öwrediji (käbir gollanmalarda “mugallym” diýip atlandyrylýar). Orunlaryň sanawynyň yzygiderligi goşulyşyň derejesini şöhlelendirip, şol bir wagtda derňewçi-amalyýetçiniň ornundan hakyky amalyýetçä çenli hereketini görkezýär.

Ekspert-emin müşderi tarapyndan haýsydyr bir ýagdaýy seljermek, hem-de ol ýa-da beýleki täze girizilmelere, ol ýa-da beýleki özüni alyp barşa baha bermek üçin çagyrylýar. Ekspert bilen müşderiň arasynda gelnen kararyň netijeligine jogapkärçiligiň paýlanylyşynyň iki nusgasy bardyr: bir ýagdaýda emin meseläniň çözüşiniň ilkinji ädimlerine ýokary derejede jogapkär bolup, müşderi bolsa onuň indiki döwürlerine jogapkär bolýar; ýa-da (haçanda müşderi has oňaýly bolanda), H.Hornsteýniň belleýşi ýaly, müşderi meseläniň çözüşiniň ähli döwürlerinde özüniň oňa deň goşulmagyna we ekspert bilen

deň jogapkärçilikde bolmagyna ymytlýar. Ähli ekspertizada bolşy ýaly ekspertiň işiniň netijesi karara gelmekdir.

Maslahatçy ekspertden tapawutlykda bir tapgyrlyýyn ekspertiza däl-de, müşderiniň haýsydyr bir işine ýa-da onuň öz içki meselelerini çözmekligine yzygider “gözegçilik” etmek üçin çagyrylyp bilinýär. Maslahatçynyň orny işiniň ugruna laýyklykda çäýe üýtgeýär: bir ýagdaýda ol adamlar bilen işleşmeli adama maslahatçy bolýan bolsa (meselem, ýolbaşçy, lukmana, kemalyýetçä), ikinji birinde şahsy meselelerini çözmekde kömege mätäç aýry-aýry raýatlara maslahatçy bolýar. Maslahatçy ekspert bilen deňeşdirilende, aýratynda ikinji ýagdaýda, müşderiň işine has içgin aralaşýandygy üçin ýörite endikler bilen bir hatarda özünde degişli şahsy aýratynlyklary-da jemlemeli bolýar. Şeýlelikde, ekspertiň we maslahatçynyň wezipeleri amal edilende iki mümkinçilik ýüze çykarylýar: **guramada** haýsydyr bir ýagdaýyň nusgasyny döretmek ýa-da **takyk adama** kömek bermek.

Öwrediji- adatça sosial-psihologik türgenleşigiň belli bir görnüşini amala aşyrýan adamdyr. Türgenleşik işjeň sosial-psihologik täsir hökmünde amaly psihologiýanyň iň bir çylşyrymly bölümidir. Sözüň giň manysynda islendik türgünleşik öwredişdir.

Türgünleşigiň haýsy maksat boýunça geçirilýändigine baglylykda onuň dürli görnüşleri ýüze çykarylýar. Mysal üçin **kabul ediş – perseptiw ugrukdyrylan** türgünleşik (maksady aragatnaşykdan baş çykarmaklygy ösdürmek), bilelikdäki işi guramaklyk endigini ösdürýän **işewür aragatnaşyk** türgünleşik we beýlekiler. Türgünleşik dürli usullary, şol sanda **orunly oýunlary** we **toparlaýyn çekişmeleri** ulanýar. Sosial-psihologik türgünleşigiň amalyýetiniň giň ösmegine garamazdan onuň köp sanly nazaryýet we usuly meseleleri henize çenli çözülmän galýar.

Amalyýetçi-psihologiýaň ähli agzalan orunlary onuň ýerine ýetirijilerini ýörite okatmagy talap edýär. Psihologlaryň adaty taýýarlanylş usullary bu ýerde ýeterlik däl. Şonuň üçin amaly sosial psihologiýanyň keşbi dogrusyndaky sowalyň çözüşi bilen baglanyşyklykda hünärmenleri okatmak ulgamyny-da düýpli üýtgetmek zerurdyr. Psihology gelejekde iki dürli işe taýýarlamaýdygy meselesi turuwbaşdan nygtalmalydyr. Bir ýagdaýda onuň geljekde derňew alyp barmalydygy nazarda tutulsa, ikinji birinde ony amaly iş boýunça hünärman hökmünde taýýarlamaýdyr. Ikinji ýagdaýda hem ylmy bilimleri we olary almagyň usullaryny özleşdirmek maksady aradan aýrylmaýar. Ýöne mundan başgada, bu ýerde uniwersitet biliminiň çäginde berilmeyän köp sanly bilim düşüňjeler göz önünde tutulmalydyr.

Amaly psihologiýanyň düzümi gurluşynda umumy, medisina, pedagogik psihologiýa, sosiologiýa, dolandyryş ýaly ugurlaryň meseleleri bir-birine ilik-düwme sepleşendir. Bu ulgamyň tutuşlygyna “amaly sosial psihologiýa” adyny almaklygy psihologik bilimleriň amaly ornaşdyrylyşynyň ahyr netijede sosial durmuşa gelip goşulýanlygy, şeýle hem bu ugurlarda sosial-psihologik hadysalar

bolan aragatnaşygyň we bilelikdäki işiň aýgytlaýjy bolýanlygy bilen baglanyşyklydyr.

Sosial psihologik gullugy guramak

Sosial psihologiýadaky amaly derňewleriň hünärmen jähtden oňat üpjün edilmegi üçin iki meseläni çözmelidir: Hünärmenleri taýýarlamagy guramak we

sosial psihologik gullugyň ulgamyny döretmek. Soňky döwürlerde psihologik gullugy döretmek, ýagny jemgyýetçilik durmuşyň dürli ugurlarynda birnäçe amaly derňewleri amala aşyran guramalaryň ulgamyny döretmek meselesi güýçli gozgalýar. Psihologik gullugyň ýerine ýetirmeli köp sanly wezipeleriniň arasynda sosial psihologik wezipeler uly orun tutýar.

Häzirki döwürde amaly derňewler uniwersitetleriň, institutlaryň ylmy toparlary tarapyndan jemgyýetçilik esaslarda, hojalyk ylalaşygy, kärhanalar bilen döredijilik dostlugyň we ş.m. esasynda alnyp barylýar. Mundan başga-da halk hojalyk we medeniýet ulgamynda ýörite guramalar döräp, olar şeýle derňewleri degişli edaralaryň “daşyndan” däl-de, olaryň “içinden” guraýar. Ýöne bu derňewler entek bir bütewi ulgama salynman, olar köplenç wagtal-wagtlaýyndyr. Bu mesele senagatda, sportda, jemgyýetçilik düzgünini goramakda has oňat guralandyr. Ýöne bu ýerde hem psihologik gullugy ulgamy belli bir keşbe, talaplara, ştat düzüjisine eýe däl. Şonuň üçin şol bir ugurda geçirilýän derňewleri netijeleri boýunça deňeşdirip bolmaýar. Senagatyň bir pudagynda sosial psihologik häsiýetnamasy boýunça ýüze çykarylan ýagdaý senagatyň başga bir pudagynda ýüze çykarylan ýagdaý bilen deňeşdirip bilinmeýär. Derňew geçirilýänleriň bir toparynda ulanylýan usulçalar beýleki topara mälim bolmaýar we ş.m. Üstesine-de bu bir-birinden üžňe derňew nokatlarynyň işgärlerine öňdebaryjy ylmy edaralar tarapyndan maslahat guramak kyndyr. Olar kähalatlarda degişli hünärmenler bilen hem üpjün bolmaýar.

Sosial psihologik gullugy döretmek bu näsazlyklary ýeňip geçmeklige niýetlenendir. Şeýle gullugy döretmegiň ilkinji şertleriniň biri derňewiň meselesini ýüze çykarmak, sosial psihologiýa jemgyýetçilik durmuşyň her bir özboluşly ugrundaky hyzmatlaryny kesgitlemekden /senagat önümçiligindäki, durmuş hyzmatyndaky/ ybaratdyr. Bu görkezilen ugurlarda amaly derňewleriň takyk meselesini göz önüne getirmek üçin amaly derejede alnyp barylmany mümkin bolan sosial psihologik derňewiň esasy ugurlaryna seretmek zerurdyr.

21-nji bab. SOSIAL PSIHOLOGIÝADA AMALY DERÑEWLERIŇ ESASY UGURLARY

Senagat önümçiliginiň sosial psihologik meseleleri

Senagat önümçiligi şu günde amaly sosial
psihologik derňemegiň esasy sargytçysydyr.

Senagat önümçiliginiň ähli sosial psihologik
meselelerini iki topluma syrykdymak mümkin:

1) önümçiligi dolandyrmagyň we zähmeti ylmy guramagyň meseleleri; 2) önümçilik toparlaryny kemala getirmek meseleleri. Sosial psihologyň senagat kärhanasynda işiniň aýratynlygy bu ýerde onuň agzalan iki topluma deňişli derňewe gatnaşmagynyň ýörite görnüşi işlenilip düzelenligi bilen düşündirilýär. Şeýle görnüş hökmünde kärhana toparynyň sosial ösüşiniň meýilnamasyny düzmek teklipe edilýär. Bu meýilnamany düzmek ýeke bir sosial psihologyň işi dädur. Ony düzmeklige tutuş topar, jemgyýetçilik guramalary, şeýle hem kärhananyň içinde bu iş bilen ýörite meşgul bolýan ýörite bölüm gatnaşýar. Ýöne psihologyň meşgul bolmaly bölümleri meýilnamada aýdyň görkezilendir: dolandyryş we şahsyyetara gatnaşyklary ulgamyny kämilleşdirmek bilen baglanyşykly bölümi we terbiýe bermekligiň görnüşlerini we ugurlaryny meýilnamalaşdyrmak we önünden çaklamak bilen baglanyşykly bölüm. Senagat kärhanalaryň sosial psihologiýanyň ýokarda görkezilen iki toplumynyň meseleleri sosial ösüşini meýilnamasyny şu iki bölümine deňişlilikde işlenilýär.

Bu umumy wezipeler dürli kärhanalarda dürli-dürli amala aşyrylýanda bolsa, olaryň birnäçe takyk ugurlarynyň umumylygyny **senagat kärhanasynyň psihologik gullugynyň** umumy nusgasyny döretmek meselesini goýmaga mümkinçilik berýär. Başgaça aýdanynda, psihologik gullugyň senagat önümçiliginiň ähli pudaklary, kärhanalaryň islendik görnüşi üçin umumy bolan birnäçe guramaçylyk düzgünleri teklipe edilip, onuň işiniň ähli ugurlaryna ýaramly bolar ýaly bu gullugyň gurluşy, wezipesi we usuly dogrusynda teklipler işlenilip düzülýär.¹ Has umumy temalar hökmünde toparyň psihologik klimatyny, zähmetden kanagatlanmagy, işçi güýjiniň geldi-geçerligini, hünärmenleriň **hünär synagyny**, täze işgärleriň uýgunlaşmagyny, ýaryşy görkezmek bolar. Esasan hem psihologik klimatyň meselelerini işlemeklige aýratyn üns berilýär. Psihologik klimat köplenç toparyň bütewi ýagdaýy, adaty we durnukly bolan emosional duýgusy hökmünde kesgitlenip, bu häsiýetnama bolsa öz gezeginde zähmet işiniň hakyky ýagdaýy, (zähmetiň guralaşynyň häsiýeti, şerti) we şahsyyetara gatnaşyklarynyň häsiýetini şöhlelendirýär.

Şeýle kesgitleme sözüň doly manysynda kesgitleme bolman, ol diňe hadysanyň beýan edilmegidir. Psihologik klimatyň giň gerimde derňelýändigine

¹ Seret: Andreýewa G.M., Gozman L.Ý., Dergačewa L.A. Aktualnyýe problemy deýatelnostej psihologičeskoj sluzby promyšlennogo predpriyatiya. //Westn.Mosk.un-ta ser.Psihologiya. 1987, N-1.

garamazdan, bu düşünjani derñew işiniñ maksadyna takyk laýyklykda kesgitlemek kyndyr: dürli ýazarlar psihologik klimat düşünjesine toparyň bütewi ýagdaýynyň dürli häsiýetnamalaryny goşýarlar. Toparyň agzalarynyň agdyklyk edýän duýgy-emosional ýagdaýy köplenç olaryň hut şu kärhanadaky, şu toparyň işlerinden kanagatlanmagynda ýüze çykýar. Diýmek, psihologik klimaty keminden üç dürli gatnaşyklary ýüze çykarmak arkaly häsiýetlendirmek mümkin:

- 1) toparyň agzalarynyň ýokarlaýyn-wertikal boýunça özara gatnaşyklary (ýolbaşçylyk, ýolbaşçynyň topar tarapyndan kabul edilişi we tersine , dolandyryşa gatnaşyk derejesi, bu gatnaşmadan kanagatlanmak);
- 2) toparyň agzalarynyň arasyndaky keseleýin-gorizental gatnaşyk (toparyň jebisililigi, şahsyýetara gatnaşyklaryň häsiýeti, dartgynlyklary çözmegiň görnüşleri we usullary);
- 3) zähmete bolan gatnaşyk (zähmetden kanagatlanma, toparyň işiniň netijeliligi we ş.m).¹

Psihologik klimatyň adamlaryň özüni alyp baryşyndaky we olaryň dürli gatnaşyklaryndaky ýüze çykyşy dürli-dürli bolansoň klimaty derñemegiň ýeke-täk usulçasy ýokdur. Bu ýagdaýda sosial psihologiýada mälum bolan ähli usulçalar ulanylýar. Sosial psiholog her bir takyk ýagdaýda usulçalaryň toplumyny düzmeklige döredijilikli çemeleşýär. Ol syn etme, interwýu, sosiometriýa, polýar profilleri usullaryny, topary **psihologik seljerme** (diagnostika) etmegiň dürli usullaryny ýüze çykarmagyň ýörite usullaryny we ş.m. utgaşdyryp biler.

Senagat kärhanalarynda işleýän psihologyň ýörite hünär taýýarlygy, ýörite taýýarlygy bolmadyk hünärmenden tapawudy onuň hut özüniň derñewe zerur bolan usuly serişdeleri saýlap bilýänligindedir.

Indi psihologik klimaty öwrenmegiň meselelerini sosial psihologiýanyň degişli meseleleri bilen baglanyşdyrmak mümkin. Ýokarlaýyn-wertikal boýunça gatnaşyklar ýolbaşçynyň işewür we şahsy sypatlaryny derñemegiň , onuň golastyndakylara gatnaşygyny, ýolbaşçy-golastyndakylar ulgamdaky döredýän dartgynlyklaryň häsiýeti we çaltlylygy öwrenmegi göz önünde tutýar. Bu hadysalar öwrenilende ýolbaşçy we onuň golastyndakylara bolan sosial gönükdirilmeleriň kemala gelşini, üstesine-de bu gönükdirilmeleriň akyl ýetiriş kognitiw we duýgy affektiw düzüjilerini derñemeli bolýar. Ýolbaşçynyň golastyndakylar tarapyndan kabul edilişiniň we tersine ýolbaşçynyň golastyndakylary kabul edişini öwrenmek şeýle kabul edişiň çägi we takyklyk derejesi aýratyn ähmiýete eýedir.

Keseleýin-gorizental gatnaşyklar ugrunda adatça toparyň agzalarynyň arasyndaky işewür gatnaşyklaryň /talap edililik, özara kömek, ýaryş, bilelikdäki işi guramagyň görnüşleri we usullary/, şeýle hem şahsyýetara gatnaşyklaryň /däp boýunça oňyn we oňyn däl duýgy-emosional baglanyşyklaryň ulgamy, toparyň her bir agzasynyň psihologik derejesi, toparyň agzalarynyň baha beriş

¹ Rusalina A.A. Wzaimootnoşeniye w proizvodstvennom kollektive. L., 1977.

we öz-özüne baha beriş ulgamy öwrenilýär/ häsiýetini derňemek maksat edinýärler.

Senagat kärhanasynyň psihologik kilmatyny öwrenmek jähtde zähmete bolan gatnaşyk iki derejede derňelýär: zähmetden umumy kanagatlanmak we toparyň agzalarynyň hut şu kärhanada işi dowam etdirmek niýetini anyklamak. Soňky ýagdaýda derňewe işgärleriň geldi-geçerlik meselesi-de goşulýar. Zähmete bolan gatnaşygyň derňewi haçan-da her bir işgäriň zähmet işiniň obýektiw görkezijileri bilen subýektiw görkezijisi - hususy “gatnaşyklar” bir-biri bilen baglanyşdyrylan ýagdaýynda üstünlikli amala aşyrylyp bilner. Birnäçe derňewlerde obýektiw görkezijileriň ulgamy göwnejaý ýüze çykarylandyr. Meselem, W.A.Ýadowyň¹ ýolbaşçylygynda ýerine ýetirilen “Adam we onuň işi” derňewinde zähmete gatnaşygyň obýektiw şertleri öndürililigiň, ugurtapyjylygyň, tertip-düzgünliginiň görkezijileri hökmünde düşündirilýär. Subýektiw şertler şu kärhanada işe bolan gatnaşygyň, hünäre gatnaşygyň, öz hususy hünärmenligiň derejesine gatnaşygyň görkezijisi hökmünde seredilipdir. Zähmete bolan gatnaşygyň zähmete bolan gönükdirilmäni aňladýanlygy üçin derňew usullary bu ýerde sosial gönükdirilmeleri derňemegiň usullaryny gaýtalaýar. Zähmete bolan gatnaşyk adamyň öz işinden kanagatlanýş derejesini aňladýanlygy üçin psihologik klimatyň möhüm häsiýetnamasy bolup durýar. Toparyň psihologik taglymaty nukdaýdan öwrenilýän toparda şahsyýetara gatnaşyklarynyň näderejede işe bolan gatnaşyk bilen, has takygy, zähmetden kanagatlanma bilen aralaşdyrylýandygy ýüze çykarylsa örän ähmiýetlidir.

Şeýlelikde, senagat kärhanasynda psihologik klimaty derňemek sosial psihologik meseleleriň bir giden toplumyny öz içine alýar.² Klimata umumy baha bermek üçin her bir toplum boýunça aýratynlykda alnan /ýokarlaýyn-wertikal gatnaşyklar, keseleýin-gorizantal gatnaşyklar, zähmete gatnaşyk/ maglumatlara mazmunlaýyn düşündiriş berilýär. Üç hatar boýunça maglumatlary birleşdirmek henize çenli belli bir kynçylyk döredýär. Aýry-äýry alymlar sosial psihologik klimatyň sypatlary düşunjesini girizip, onuň dört sany mümkingadar görnüşi ýüze çykarylýar: a) amatly, b) gapma-garşylykly; ç) ortaça amatly; d) amatsyz klimat. Üç toplum boýunça görkezijileriň haýsy toplumynyň “amatly” /ýa-da amatsyz/ klimaty berýändigini henize çenli takyk aýdyp bolanok. Diňe derňewiň dowam etdirilmegi bu meseläniň çözülmegine getirip biler.

Senagat kärhanasynda sosial psihologik derňewiň täze meseleleriniň biri zähmet toparynyň içindäki aragatnaşyk-kommunikasiýa meselesidir. Psihologik klimatyň köp sanly derňewlerinde uly senagat kärhanasynyň /brigada, seh, salkyn-smena /içindäki has kiçi toparlaryň/ agzalary bu kärhanada oňyn klimat bolan ýagdaýynda “öz” brigadasynyň, sehiniň, salkynyň we ş.m. has dar çäginde bolýarlar. Bu ýagdaýda olaryň öz tutuş

¹ Çelowek I ýego rabota. M.,1967

² Sosialno-psihologičeskiý klimat kollektiwa. Teoriýa I metody izučeniýa //Pod.red.E.W.Şorohowý, O.I.Zotowoy. M.,1979

kärhanasynyň görkezijileri, bu bölümçäniň tutuş kärhananyň içindäki ähmiýeti, onuň işiniň depgini, önüminiň hili dogrusynda habarlylyk derejesi pes bolýar. Şol bir wagtyň özünde tutuş kärhana dogrusynda habardarlygyň derejesi her bölümdäki umumy ýagdaýa oňyn täsir edýär. Nazaryýet jähtden bu anyk maglumat her bir toparyň has uly sosial gurluşa goşulmagynyň we bu goşulmaklygy aňlamagynyň işiň goşmaça motiwasiýasyny döredýänligi we onuň has umumy işiň düzüjisi bolup durýanlygy bilen düşündirilýär. Şonuň üçin soňky wagtlarda toparyň habarlylygy, başgaça aýdanynda kommuni-kasiýanyň ösüşi meselesi ýörite derňew tersine öwrüldi.

Jemgyýetiň osüşinde täze eýýämiň başlanmagy senagat kärhanalaryň psihologiýasy bilen baglanyşykly meseleleriň täze toplumyny döredýär. Ilkinji nobatda döwlet kärhanalary bilen bir hatarda kärhanalaryň täze görnüşleri – paýdarlar, bilelikdäki we hususy kärhanalar döräp, olarda özara gatnaşyklaryň sypatlary çykýar. Bular öz gezeginde sosial psihologiýadan täze usulyýet we usul döredilişleri talap edýär.

Dolandyryş. Senagatda derňewiň eriş-argaç mowzugy dolandyryşdyr. Bu dolandyryşyň bilimiň dürli pudaklaryna degişiligi, onuň derňew işine psihologlar bilen bir hatarda ykdsadçylaryň goşulýanlygy bilen düşündirilýär. Sosial psihologiýanyň bu meselesinde hut özüne degişli jähti bardyr.¹

Onuň esasy bölümüniň biri- **ýolbaşça zerur psihologik sypatlar** dogrusyndaky meselesidir. Köp sanly amaly derňewler şu meseläni anyklamaga gönükdirilendir. Munuň üçin dürli şahsyyet testleri ulanylýar, ýörite usulçalar döredilýär, köplenç ussat ýolbaşçynyň beýany häsiýetnamasy berilýär. Dogrudanam bu usulçalaryň kömegi bilen ýolbaşça zerur bolan häsiýetler ýüze çykarylyp, olaryň görnüşleri bolsa gündelik durmuşdan alynýar. Ýöne bu mesele dogrusynda amaly derňewler geçirilende muňa degişli köp sanly meseleleriň nazaryýet jähtde entek çözülmän galýandygyny unutmaly däldir.

Kähalatlarda örän geň ýagdaý döreýär: hünärmen-psihologlar meselem, liderçiligi düşündirýän "sypatlar" taglymatyna garşy ähli subutnamalary bilip, lideriň ylmy derejede esaslandyrylan "sypatlarynyň" toplumynyň döredip bolmajakdygyny aňsalar-da, amaly derejede ýolbaşçynyň haýsy sypatlary özünde jemlemelidigini anyklamaga çalyşýarlar. Bu geňirgenmeklige jogap hökmünde köplenç durmuş meseleleriniň "garaşmaýandygyny", olary çözmek üçin "nämede" bolsa bir zat etmelidigini nygtaýarlar. Subutnama hakykatdan daş bolmasa-da munuň bilen ylalaşmak bolmaz. Hakykatdan-da, durmuşy meseleler "garaşanok", ýöne bu meseläni ylmy jähtden ýapa ýaraşmaýan usullar bilen çözmelidigini aňlatmaýar. Ýolbaşçynyň "sypatlary" dogrusyndaky mesele, örän kyn başga bir meseläniň çözmelidigini görkezýär: derňewi sargyt edýäne ylmyň entek onuň talap edýän meselesini çözmäge ýagdaýynyň ýokdugyny mertlik bilen boýun almagy başarmaly. Şeýle orun zerur meseläniň çözgüdinden ýüz öwürmekligi aňlatman, ýok bolan mümkinçilikler dogrusynda salgyma kowalaşmagyň oňni alýar.

¹ Seret: Swaniskiý A.L. Sosialnaýa psihologiýa upravleniýa. L.,1986.

Dolandyrys meselesinde hut şu günki günde hem sosial psihologiýanyň çözüp bilmejek meselelerini tapmak bolar: bu ýolbaşçylygyň usuly we toparlaýyn işiň netijeliliginiň arabaglanyşygy meselesi, psihologik derejede dörän dartgynlyklary çözmek meselesi, toparlaýyn karara gelmek tutumyny işjeňleşdirmek meselesi we beýlekiler. Ýolbaşçylaryň sypatlary dogrusynda aýdylanda bolsa bu ýerde hem meseläniň nazaryýet derejede çözlüşi bilen çapraz gelmeýän käbir çemeleşişleri görkezmek mümkin: meselem: ýolbaşçynyň we topary gabat gelşini seljermek, “yza dolanýan baglanyşygyň” /ýolbaşçynyň agzalar tarapyndan özüniň nähili kabul edilýänligini bilmegi/ dolandyryşyň netijeligindäki orny we ş.m. Şeýle derňewlerde has giňden ýaýran usullarynyň biri ýolbaşçynyň täzelikleri kabul etmeklige ukybyny, onuň dürli usullary we gözegçiligi we ş.m. ulanmakdaky mümkinçiligini ýüze çykarýan başarnyklaryny özünde jemleýän psihologik keşbini ýüze çykarýan usullardyr¹. Mundan başga-da haçan-da amaly derejede dolandyryşyň we ýolbaşçylygyň käbir meselelerini derňemekde dolandyryşa diňe gytaklaýyn dahylly, emma onuň netijeliligi üçin örän ähmiýetli bolan araçäk meseleleriň öwrenilişine amaly zerurlyk döredýär.

Şeýle meselelere, meselem, ýolbaşçynyň dürli derejeleri üçin işewür aragatnaşygyň netijeliligini ýokarlandyrmak degişlidir. Bu ugur diňe amaly derňewleri özünde jemlemek bilen çäklenmän, ýolbaşçylar üçin özünde işewür aragatnaşygyň ugruny we tehnikasynyň we onuň düzgünlerini we kadalaryny işläp düzmekligi jemleýän amaly okuw sapaklaryny guramagy hem göz önünde tutýar. Amalyýetçi psiholog bu ýagdaýda diňe bir ekspert-emin we maslahatçy hökmünde bolman, eýsem amaly sapaklaryň ýolbaşçysy bolýar. Munda ýörite işewir oýunlary guramak aýratyn täsirlidir.

Bu täze öwrülmä ýüzlenmek esasy temadan daşlaşmak däl-de, derňewi häzirki zaman ylmyň ýagdaýynda mümkin bolan derejä çykarmakdyr. Meseläni diňe ýolbaşçynyň “sypatlaryny”, “häsiýetlerini” ýüze çykarmaklyga baglamak, bu sosial psihologiýany nalajedeýin ýagdaýa salmakdan başga hiç zat dälidir.

Bu aýdylanlar haçanda derňewe psihologiýadan hünärmen däl, meseläniň mazmunyndan we onuň derňew usulçasýndan baş çykarmaýan adamlar goşulan ýagdaýynda has-da howply ýagdaý döredýär. Bu ýagdaýda köplenç urtut testleri ulanmak amaly talap ýaly usuldan ýeke-täk haraý gözleýärler. Emma testleriň köplügi, olary diňe ulanyş tehnikasyndan suwara baş çykarylýan ýagdaýda oňalylyk döredýär. Test kähalatlarda göýä ylmylygyň girewine öwrülýär; olaryň şu takyk ýagdaýa laýyk dældigi magat görnüp duran-da bolsa olary ulanmagyň öňüni almak gaty kyn bolýar. Sosial psihologiýanyň sargytçylarynyň aňynda diňe test ulanýan hökmünde düşülmeginiň sebäbine düşünmek kyn. Amaly derňewleri, şol sanda dolandyryşyň psihologik meseleleriniň öwrenilişini şu nädogry pikiri, stereotipi puja çykarmaklykdan başlamalydyr.

¹ Кричевский Р. Л. Эсли вы – руководител. М., 1993

Dolandyryş ulgamynda işleýän psihologyň wezipesi diňe teklipl edilýän mowzuklar boýunça amaly derňew geçirmek bilen çäklenmän, öz meselesini aňlatmak üçin sosial psihologik düşüňjeleri wagyz etmek bilen utgaşmalydyr. Bu işiň maksady sargytça sosial psihologiýanyň hut ylmy esasyda nähili teklipl berip bilýändigini düşündirmekden ybaratdyr. Psihologyň hünärmen taýýarlygy ony dolandyryşyň hakyky meselelerine düşünmeklige we sosial psihologiýanyň mümkinçiliklerini göz önüne getirmeklige esaslanýan işjeň orun eýelemeklige borçly edýär.

Guramanyň ösüşi.

Dolandyryşyň psihologiýasy bilen baglanyşykly meseleleriň toplumy sosial psihologiýanyň täze ugruny düzýän **“guramanyň ösüşi”** ýa-da **“guramalaýyn ösüş”** atlandyrylýan ugurdyr. Bu mesele ilki sosial psihologiýanyň jümmüşinde döremän, onuň esaslandyrylyşyna görnükli sosiologlar we sosial psihologlar gatnaşdy: A.Maslou, F.Herzberg, K.Arjiris we beýlekiler. Guramalaýyn ösüş ugurdaky derňewler **dolandyryş işgärleriniň hünärini ýokarlandyrmakdan** başlandy. Bu işiň gidişinde işgärleriň ýokary hünärmenligini üpjün etmekliginiň beýleki meselelerden üzňelikde mümkin däldegi anyklandy. Daşky gurşaw iňňän çylşyrymly bolup, onda hereket edýän gurama onuň üznüksiz üýtgeýän şertlerine yzygider uýgunlaşmaly bolýar. Bu dolandyryş işgärleriniň taýýarlygynyň guramanyň şeýle üýtgeýjiligini nazarda tutmalydygyny aňladýar. İşgärleriň öz-özleriniň işjeňleşmegine laýyk şertler döredilmese guramanyň işiniň netijeliligini ýokarlandyryp bolmaýar. Hut şu esasyda guramalaýyn ösüşiň nazaryýeti ýüze çykdy.

Sözün giň manysynda guramalaýyn ösüş adamlaryň we toparlaryň guramadaky özüni alyp barşyny kämilleşdirmek üçin dürli tehnologiýalary ulanmagyň aýratyn medeniýetini döretmekdir. Bu aýratyn hem karara gelmeklige, dartgynlygy çözmeklige, kommunikasiýa ulgamynyň ösüşine degişlidir. Sözün has dar manysynda bolsa, guramalaýyn ösüş guramanyň öz-özüni täzeleýän, özüniň maksadynyň üýtgeýşine laýyklykda, özgerýän ulgama öwrülmecligini üpjün edýän şertleri döretmegi göz önünde tutýar. Şeýle özgeriş haçanda guramanyň ösüşiniň talabyna laýyklykda onuň gurluşyny üznüksiz kämilleşdirmek, netijeliligini ýokarlandyrmak döredijisi işlenilip düzülen ýagdaýynda mümkin bolýar.

Bular bilen bir hatarda guramalaýyn ösüşiň maksatnamasyna işgärler bilen alnyp barylmalý işleriň uly möçberi girýär. Ýnanjy ösdürmek, işgärleri guramanyň işi barada maglumatlar bilen ýokary derejede üpjün etmek, karara gelmekde her bir işgäriň gatnaşmak mümkinçiligini ýokarlandyrmak. Bularyň ählisi dolandyryş usullaryny bir ulgama birleşdirmeklige gönükdirilendir. Bu bolsa öz gezeginde guramanyň netijeliligini, şol sanda onuň daşky gurşawdaky özgerişler bilen maksadalaýyk öz işini üýtgedip gurmaklygyny üpjün etmelidir.

Agzalan toplumlaýyn ýumuşlar içki we daşky **“özgerdişiň döredijileriniň”** kömegi bilen çözlüp bilner. Şu ýerden hem psihologyň işi

başlanýar: hut psihologyň özi daşky we içki “özgerdişini döredijisiniň” hyzmatyny ýerine ýetirip biler. Onuň özünde özgerdişini üç görnüşini üpjün etmek ýumşy durýar: 1) guramadaky täze şertlere, adamlaryň hünär döredijisine, gymmatlyk ugrukmasyna we ş.m. laýyklykda adamlaryň özüni alyp barşynyň usullaryny üýtgetmek; 2) karara gelmek, topary kemala getirmek we beýleki usullary kämilleşdirmekligi göz önünde tutýan dolandyryş tehnologiýasyny üýtgetmek. 3) guramanyň daşky gurşawyň üýtgeşmelerine oňat uýgunlaşmagy, kommunikasiýa ulgamynyň kämilleşmegi üçin onuň maksadyny üýtgetmekligi göz önünde tutýan guramanyň hut öz gurluşyny üýtgetmek. Bu wezipeleriň deňeşdirilme bahalandyrylyşy dogrusynda dürli çemeleşişler bardyr. Ýazarlaryň bir topary psihologyň esasy wezipesini işgärleriň şahsy sypatlaryny üýtgetmek bilen baglanyşdyrsa, beýlekileri guramanyň hut özüni üýtgetmegiň baş ugurlaryny işläp düzmegi esasy hasaplanýar.

Ýöne meseläniň islendik toplumynda psiholog “üýtgeşmäniň döredijisi” hökmünde örän takyk maksatnamadan ugur almalydyr: ol guramanyň ýolbaşçylaryna takyk çözlüşleri teklipl etmeýär (sebäbi ol guramanyň işiniň mazmunyndan hünärmen häsiýetde baş çykarmaýar), ol ýolbaşçylara we işgärlere özbaşdak karara gelmekligi üçin şert döredýär. Psihologyň guramanyň ösüşiniň maslahatçysy we işgärleri okatmaklyga gös-göni gatnaşygy hökmünde wezipesi hut şundan ybaratdyr. Ähli iş birnäçe tapgyrlara bölünýär. Guramanyň ýagdaýy, onuň gurluşy, ondaky kommunikasiýanyň görnüşi dogrusynda maglumatlary toplamak; maglumatlary seljermek esasynda anyklaýyş–diagnoz döredip, onda meseläni çözmekde döreýän kynçylyklar aýratyn ýüze çykarylýar, we onuň esasynda mundan beýläkki hereketleriň meýilnamasyny döretmek; galyberse-de “goşulyşmak”, ýagny ilkinji nobatda ýolbaşçylary we işgärleri okatmak boýunça iş (şol sanda ýörite işlenilip düzülen türgünleşik maksatnamasy boýunça).

Okadylyş maksatnamasy amala aşyrylýan toparlar öz düzümi boýunça dürlidir: bu guramanyň tutuş bölümi (bölümçe, komanda), şeýle hem dürli bölümleriň işgärlerinden jemlenen, ýöne birmeňzeş işi ýerine ýetirýän ýörite döredilen topar hem bolup biler. Daşary ýurt psihologik edebiýatynda guramany üýtgetmegiň giňden ýaýran serişdeleriniň biri **ýolbaşlygyň tärini we gymmatlyk ugrukmasyny üýtgetmek** usuly hasaplanýar. **“Dolandyryş matrisasy”** giňden ulnylyp, ol sosial psihologiýada giňden ýaýran ýolbaşçynyň ýumşuny ýa-da şahsyýetara gatnaşyklaryny ileri tutmak dogrusynda iki mümkingadar ugrukmasyna esaslanýar. Ýöne bular ýolbaşçynyň diňe nusga görnüşleridir. Hakykatda bolsa her bir ýolbaşçyda ol ýa-da beýleki ugrukmanyň utgaşmalary bolýar. Dolandyryş matrisasynyň kömegi bilen her bir ýolbaşça deňişlikde onuň usuly hasaplanýlýar, soňra bolsa munuň esasynda ony has kämilligi üçin mundan beýläkki okadylyş guralýar.

Köpçülikleýin habar beriş we mahabat.

Köpçülikleýin habar beriş ulgamy we wagyz-nesihat ylmy derňewlere, şol sanda sosial psihologlaryň derňewine esaslanman ösüp bilmeýär. Şonuň üçin sosial-psihologik derňewleriň meseleleri bu ugurda örän işjeň alnyp barylýar.

Kommunikatiw tutumynyň gurluşyny açyp görkezýän ýokarda seredilen baş düzüjili nusganyň ählisi amaly derňewiň obýekti bolup durýar: kommunikator-habar beriji, habar, diňleýjiler-auditoriýa, kanal, netijelilik. Bu derňew toparlarynyň her birinde has möhüm meseleler we **mowzuklar** ýüze çykýar. Munuň sebäbi köpçülikleýin habar beriş, ýagny wagyz-nesihat täsir ulgamynyň adamlaryň köpçülikleýin aragatnaşygynyň görnüşi bolup durýanlygy bilen, bu ulgamda maglumatyň esasan tehniki serişdeleriň kömegi bilen (çap ediliş, telewideniýe, radio) baglanyşyklydyr. Bu tutum belli bir sosial institutlar tarapyndan guralýar we ugrukdyrylýar. Köpçülikleýin habar beriş ýokary sosial ugrukmasy we onda aragatnaşygyň tehniki serişdeler bilen aralaşdyrylanlygy kommunikasiw tutumyň düzüm böleklerine we aýry-aýry taraplaryna belli bir täsirini ýetirýär.

Kommunikator köpçülikleýin habar berişde “toparlaýyn” häsiýete eýe bolýar, çünki onuň ornunda bu ýerde aýratyn indiuid däl-de, belli bir sosial topar hereket edýär. Habaryň taýýarlanylşyna, onuň düzedilişine, taslamasyna köp sanly adamlar gatnaşýar. Şonuň üçin aragatnaşygyň bu ugrunda kommunikatoryň aşakdaky hyzmatlary tapawutlandyrylýar: a) habary döretmek we b) ýaýratmak.

Diňe kesekiniň pikirlerini geçirijiler ornunda çykyş edýän kommunikatorlar (meselem, radionyň we telewideniýäniň diktory) hem adamlara täsir ediş tutumynda uly ähmiýete eýedir. Köpçülikleýin habar berişde **auditoriýa** hem özboluşlydyr. Ony dürli möçberdäki we guramaçylykly toparlar düzýär: maşgala ýaly kiçi topardan başlap, köpçülikleýin mitinge gatnaşyjylara we ş.m. çenli. Ähli şertlerde diýen ýaly (lektorlaryň uly bolmadyk auditoriýada umumy beýanyýet okazyşyny hasap etmeseň) köpçülikleýin habar berişde auditoriýa ady näbelli - anonim bolup galýar, munuň sebäbi kommunikator hiç wagt özüniň teklipeýän habaryny kimiň kabul etjekdigini bilmeýänligi bilen düşündirilýär. Bu ýerde “yza dolanýan baglanyşyk-da” özboluşly çözülýär. Bu halatlarda onuň şol bada gelip gowuşmaýanlygy, kommunikasiw hereketiň ähli tutumyny güýçli üýtgedýär. Şeýle özboluşly aýratynlyklary köpçülikleýin habar beriş tutumyň gurluşynyň beýleki düzüjilerine degişlilikde hem ýüze çykarmak bolar.

Amaly derňewleri guramakda mundan başga-da, **kanalyň-ýaýlymyň** özboluşlylygyny göz önünde tutmaly bolýar: eger kommunikator telewideniýäniň diktory bolsa, onda onuň kabul edişini öwrenmekde bir dürli meseleler ýüze çykyp, eger-de, ol radio diktory bolsa, onda düýpgöter başga meseleler ýüze çykýar. Edil şonuň ýaly-da ýazuw üsti we sesli habaryň psihologik döredijileri düýpgöter aýry başgadyr we ş.m. Şonuň üçin

köpçülikleýin habar beriş we wagyz-nesihat ugrundaky amaly derňewler her bir ýörite kanala degişlilikde geçirilmelidir: psihologik gulluk bu ýerde radio, telewideniýä, çap edilişe, sesli çykyşlara (beýanýet wagyz-nesihat ugry) laýyklykda tapawutly guralmalydyr. Bu babatda sosiologik derňewlerde amala aşyrylýan işler has üstünliklidir.

Sosial psihologiýa barada aýdylanda, onuň bu ugurdaky derňewleri entek bir bitewilige eýe däldir: aýry-aýry, bölekleýin hem-de “çäkli” derňewler bu ýerde alymlaryň öz höwesleri, kähalatlarda aýry-aýry telestudiýalaryň sargytlary boýunça geçirilýär. Möhüm mesele bolan kommunikatory kabul etmek dogrusyndaky derňew gyzykly netijeleri berdi. Umuman kommunikatory kabul etmegiň, şol sanda ony köpçülikleýin habar beriş şertlerinde kabul etmegiň aýratynlygy - kabul ediji-resepiýentiň kommunikatorlardan gowuşýan habary hem-de kommunikatoryň şahsyýetini birbada kabul edýänligindedir. Obýekti telewideniýäniň meşhur diktorlary bolup durýan derňewler täsiriň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin bu şertleriň ikisini-de göz önünde tutmalydygyny görkezdi. Kommunikatoryň sosial psihologiýada adaty ýüze çykarylýan “ynam” we “ýakymlylyk” ýaly häsiýetnamalary amaly derňewlerde aýratyn ähmiýete eýedir.

Derňewleriň bir toplumu aragatnaşygyň dürli görnüşlerini ulanmagyň hasabyna kommunikatoryň auditoriýa bilen arabaglanyşygynyň netijeliligini ýokarlandyrmaga bagyşlanandyr. Bu ýerde aragatnaşygyň “monologik” we “dialogik” atlandyrylýan görnüşleri göz önünde tutulýar. Bu ýerde öwrenilýän meseleleriň esasy toplumu aşakdakylardyr: beýanýet, wagzyň netijeliligi, auditoriýanyň özşboluşlylygy we onuň beýanýeti kabul edişi, dilewarlyk – oratorlyk sungaty we umuman beýançynyň ussatlygy we onuň auditoriýa netijeli täsir etmegiň şerti hökmündäki ähmiýeti, beýanýet auditoriýasy bilen psihologik baglanyşygy guramagyň meseleleri we ş.m. Bu derňewleriň esasan sesli köpçülikleýin çykyş ediş auditoriýasyna gönükdirilen teklipleri belli bir derejede köpçülikleýin habar berişni beýleki görnüşlerinde hem ulanyp bilner.

Tutuşlygyna köpçülikleýin habar beriş we wagyz-nesihat pudagyndaky amaly derňewlerde dörän ýagdaýy kanagatlanarly diýip hasaplamak bolmaz: şeýle derňewleriň möhümligi häzirki zaman şertlerinde köpçülikleýin habar beriş ýokary ähmiýeti wagtynda doly hünärmenler we sargytçylar tarapyndan aňlanylýar. Köpçülikleýin habar berişni sosial – psihologik derňewine mahabat-reklamany derňemeklik meseleleri hem gelip goşulýar. Bu soňky döwürde has-da işjeňleşýär. Bu derňew dünýä tejribesinde kadaly ýola goýlan däplere eýerýär.

Mekdep

Däp boýunça kemalyýetiň we kemalyýet psihologiýasynyň çäklerinde geçirilýän mekdebiň meseleleriniň derňewine sosial psihologiýa hem işjeň goşulýar. Bu ylmy meseleleriň ähli toplumu bilim beriş ulgamynda berlendir: aragatnaşyk, toparyň hereketlenişi, toparara gatnaşyklar, sosiallaşmagyň meseleleri. Hut şonuň üçin jemgyýetde düýpli

özgerişler bilen baglanyşyklykda mekdep ulgamynda döredilen ýörite psihologik gullugyň özenini sosial psihologik amaly derňewler düzýär.

Köp sanly beýleki ýurtlarda bolşy ýaly mekdepde psihologik gullugyň esasy wezipelelerine sagdyn şahsyýeti kemala getirmeklige kömek bermek, onuň ösüşindäki dürli kynçylyklara düzediş, hünäre ugrukdyrmak we beýleki köp sanly meseleler degişlidir. Elbetde, bu meseleleriň çözlüşine mekdep işgärleriniň özi, ata-eneler we dürli hünär ugrukmasy bolan psihologlar (ilkinji nobatda ýaş aýratynlygy we kemalyýet psihologiýadan) hem gatnaşýar.

Şol bir wagtyň özünde mekdebiň psihologik gullugynyň çözüň köp sanly meseleleriniň arasynda hususy sosial psihologik meseleler ýüze çykýar: psihologik okadylyş, psihologik önüni alyş (profilaktika), psihologik maslahat, psihologik anyklaýyş, psihologik düzediş. Mugallymlara, ata-enelere psihologik bilim berişde sosial psiholog esasy unsi aragatnaşygyň meselelerine, adamlaryň bir-birini kabul edişine, jahyllyk we maşgala içindäki dartgynlyklara, dürli jynsa degişli çagalaryň sosiallaşmak meselesine berýär. Aslynda psiholog-amalyýetçiniň işi hökmünde **psihologik okadylyşyň** zerurlygy hut mekdepde has aýdyň duýulýar. Bu ýerde öz häsiýeti boýunça dürli-dürli bolan keminden üç hili topar bolýar: mugallymlar, okuwçylar we ata-eneler. Olaryň özara gatnaşygy örän çylşyrymly bolup, olaryň birinde psihologik bilim-düşünjeleriň ýetmezçiligi ähli özara gatnaşygy kadadan çykarmagy mümkin.

Önüni alyş - profilaktika ugurda sosial psihologiýa näsaz özüni alyp barşyň maşgala gurşawyndaky, deň-duşlar arasyndaky ýa-da okuwçynyň synpdaşlary bilen aragatnaşyk guramakdaky kynçylygy bilen baglanyşykly sebäplerini ýüze çykarmalydyr. Bu ýagdaýda maslahat işiniň önüsyrasynda sosial psihologik usullary ulanmak arkaly dörän ýagdaýy öwrenmek zerurdyr. Derňewde sosiallaşmanyň öwrümli pursatlaryny (agtaryşlar we öz-özüni ykrar etmegiň krizisleri), mekdepdäki toparara özara täsiriň özboluşlylygyny (mugallymyň we okuwçynyň keşbi, olaryň kemala gelşi; mekdebiň mugallymlar toparynyň we synp toparlarynyň özara täsiriniň nusgalary we ş.m.) ýüze çykarmak ýerliklidir.

Sap amaly işe degişlilikde aýdylanda bolsa, psihologik jemgyýetçilik durmuşynyň beýleki ugurlaryndaky ýaly mekdepde hem maslahatçynyň wezipesini, şeýle hem psihologik işiň birnäçe görnüşleriniň gös-göni gatnaşyjysy hökmünde iş alyp barýar. Onuň iş salyşmaly iki “obýekti” bolup, olaryň biri gurama hökmünde **tutus mekdebiň** özüdür. Şeýle ýagdaýda psihologa guramada işleýän hökmünde bildirilýän ähli talaplar degişlidir: psiholog mekdebiň öz wezipelerini maksadalaýyk ýerine ýetirmekligini üpjün etmek üçin mekdepdäki ýagdaýy nusgalaşdyrýar (proýektirleýär). Bu ýagdaýda onuň önünde bir bütewi ulgama birleşdirmeli çylşyrymly we köptaraply gatnaşyklar durýar. Maslahatyň durky hut şu ulgama gönükdirilip, yöne ol aýratyn bir adama – müdire, okuw bölüminiň müdirine, ders-mugallymyna, synp ýolbaşçysyna gönükdirilip hem bilner.

Başga bir tarapdan maslahat işi düýpgöter başga hili hem bolup biler: bu ýagdaýda ol **aýratyn bir adama ýekebara kömek bermeklige** gönükdirilýär: okuwça, mugallyma, käbir ata-enelere. Şeýle ýagdaýda psiholog maşgala maslahatynyň ornundaky ýaly çykyş edýär: ol aýratyn bir ýagdaýy derňäp, adama ondan baş alyp çykmanyň ýoluny salgy berýär. Psihologyň maslahat berýän köp sanly “durmuş” kynçylyklarynyň arasynda hünäre ugrukmak bilen baglanyşykly kynçylyklar hem bardyr. Häzirki inňän çalt özgerýän dünýäde hünäre ugrukmak meselesi aýratyn möhümdir. Birinjiden, hünäriň ösýän şahsyýet üçin ýakymlylygy entek onda bu hünäre laýyk ukyp-başarnyklaryň, çuňňur höwesleriň bardygyny aňlatmaýar. Şahsyýetiň bu aýratynlyklarynyň degişli hünäre laýyklygyny ýalňyşsyz kesgitlemek diňe psihologyň ýardamy bilen amala aşyrylyp bilinýär. Ikinjiden, bilim berşiň görnüşleri dürli –dürli bolup, onda öz gelejek ykbalyňy kesgitlemek ýaş ösdürimiň önünde ýeňil bolmadyk meseläni goýýar: mundan beýläkki bilim üçin adaty mekdebiň yokary synplaryny saýlamalymy, liseýe geçmeli ýa-da hünär taýýarlygynyň başga görnüşlerini saýlamalymy ? Bu sowallara jogabyň takygyny saýlamak ýene-de köp derejede psihologyň kömegi bilen gazanylyar.

**Hukugy bozuş özüni
alyp barşa garşy göreş.**

Bu ugur “sap” sosial psihologik işiň ulgamy bolman, döp boýunça hukuk ylymlaryň garamagyna degişli bolan pudakdyr. Muňa garamazdan soňky ýyllarda bu ýyrde sosial psihologik çemeleşiş has aýdyň ýüze çykdy. Hukuk ylymlar bilen sosial psihologiýanyň arasyndaky zähmetiň bölünişi bu ugurda, şertli ýagdaýda şeýleräk bolýar: jemgyýetçilik düzgünini goramak, jenaýatçylyk bilen göreşmek, kazyýet işiniň ýöredilişiniň kadalaryny işläp düzmek, jenaýat üçin temmi çärelerini kesgitlemek, bularyň ählisi ýörite jemgyýetçilik guramalarynyň we hukuk ylymlarynyň degişli bölümleriniň paýyna düşýär. Emma hukugy bozýan özüni alyp barşyň önüni alyş çäreleri meselem, kämillik ýaşyna ýetmedik hukuk bozujylar bilen önüni alyş işi, hukugy bozýan hereketleri eden adamlary gaýtadan terbiýelemek /meselem, bu ýagdaýlarda ulanylýan täsir ediş usullary/ -bular sosial psihologiýanyň önünde goýulýan meselelerdir.

Bu ugurda dörän meseleleriň toplumy psihologyň we hukukçynyň bilelikdäki işini talap edýär. Sosial psihologyň bu bilelikdäki işe goşup biljek goşandy özünde nazaryýet we tejribe derejede derňelen, onuň özboluşly wezipesine degişli bolan meseleler bilen baglanyşyklydyr. Meseleleriň giden bir toplumy şahsyýetiň hukuga garşy özüni alyp barşynyň kemala geliş şertlerine degişlidir. Şunuň bilen baglanyşykda geçirilýän amaly derňewler esasan kämillage ýetmedik hukuk bozujylaryň hukuk bozuýy özüni alyp barşynyň seljermesinde jemlenendir. Bu ýagdaýda şahsyýetiň kemala gelýän kiçi gurşawynyň ilkinjileriniň ähmiýetini anyklamak aýratyn ähmiýete eýedir: maşgala we mekdep synpy. Sosial psihologiýanyň nukdaýnazaryndan bu babatda şu aşakdaky sowallara jogap bermek has möhümdir: Yetginjege

agzalyk toparynyň we referent –nusga alarlyk toparyň täsir ediş aýratynlygy nämeden ybarat /we onuň referent topar hökmünde belli bir topary saýlaýşynyň sebäbi/? Şahsyýetiň ahlak psihologik sypatyny kemala getirmekde onuň topardaky derejesiniň /at-abraýynyň / orny nähili? Sosial gözegçilige we sosial kadalary özleşdirmeklige individual gatnaşygyň kemala geliş döredijisi nähili? Galyberse-de, entek hukuga garşy hereket etmedik, ýöne özüniň “kyn” ýaşynda ýa-da özüniň ösüşiniň “kyn” döwründe bolan ýetginjege täsir etmegiň netijeli usullary nämeden ybarat?

Çap edilen işlerdäki salgylanmalardan ugur alynsa, bu ugurdaky derňewler has ösendir. Şahsyýetiň hukuga garşy özüni alyp barşynyň kemala gelişiniň şertleri dogrusyndaky mesele derňelende maşgala bilen mekdep synpynyň ähmiýetiniň seljermesinden başga-da, has giň jähtde şahsyýetiň sosiallaşmagynyň, onuň sosial gönükdirilmesiniň we gymmatlyk ugrukmasynyň kemala gelişiniň ähli meseleleri seljermelidir.

Psihologik edebiýatda “jenaýatçynyň şahsyýeti” adalgasynyň ulanylmagynyň yerliklidigi barada çekişme gidýän-de bolsa, amaly derňewlerde hem bu mesele belli bir derejede işlenendir. Awtorlaryň köpüsi aýratyn “jenaýatçynyň şahsyýetiniň gurluşy” hakynda gürrüň etmegiň gelişsizdigini aýtsalar-da, hukuga garşy özüni alyp barşyň her bir ýagdaýynda özüni alyp barşyň görnüşini saýlap almak subýektiň şahsy häsiýetleriniň ulgamyna daýanýar: şeýle häsiýetlere W.N.Kudrýawsew “dünýägaraýşy, tejribäni, gönükdirilmeleri, gymmatlyk ugrukmasyny, şeýly hem ahlak we sosial gözegçiligiň içki ulgamynyň aýratynlyklaryny, şol sanda hukuk anlamaklygy”¹ goşýar. Diýmek, sosial psihologiýa wezipesi özüni alyp barşyň kadalaryny berjaý edýän şahsyýetiň häsiýetlerinden tapawutlykda her bir hukuk bozujyda ýüze çykýan gyşarmalary anyklamakdan ybaratdyr. Şeýle seljeriş, tebigy ýagdaýda, temmi bermek howpy näderejede netijeli bolýandygy, ilkinji hukugy bozuş hereketlerinde ulanylýan “çäklendirmeleriň” netijeli utgaşmasynyň nähili bolýandygy we ş.m. dogrusyndaky meseleleri anyklamaklygy talap edýär. Munuň bilen baglanyşyklykda hukuk bozujylaryň tabynlygynyň - konformlygynyň dürli görnüşdäki toparlara degişlilikdäki ornuna bagyşlanan derňewler aýratyn gyzyklanma döredýär. Ulularyň ýetginjeginiň “garaşsyzlygyny” gulak asmazlyk hökmünde kabul edip, oňa garşy çykmaklygy, köplenç, konformizme özüni alyp barşyň nusgasy hökmünde garalmagyna getirýär. Şol bir wagtyň özünde toparyň diňe daşky tarapdan kabul edilmekligi durnuksyz adamda hukuk bozmaklyga sebäp bolýar. Ýetginjek ýagşy hukuk bozujylaryň arasynda geçirilen derňewler bu pikirini dogrudygyny tassyklaýar: bu derňewler özüni alyp barşynda konformlygyň orny baradaky sowalyň bir mazmunly çözüşiniň ýoklugyny görkezýär.

Şeýlelikde, “jenaýatçynyň şahsyýetiniň” seljerilişi bilen baglanyşykly ähli derňewler göni ýa-da gytaklaýyn topar hakyndaky meseläniň töwereginde jemlenýär. Bu babatda **referent - nusga alarlyk toparlary** derňemek örän

¹ Kudrýawsew W.W. Prawo I powedeniýe. M., 1978, c. 23

möhümdir. Hukugy bozuýy özüni alyp barşyň döredijisi seljerilende kiçi gurşawyň görnüşleri bolan maşgala , mekdep synpy , ýaşlar otrýady ýaly toparlaryň haýsy şertlerde ýetginjek üçin öz ähmiýetini ýitirip, tersine “resmi däl” toparlar, kâhalatlarda arakhorlar, neşekeşler ýaly “referent –nusga toparlaryň” ähmiýetli bolýandygyny anyklamak zerurdyr. Hut şu toparlaryň referent-nusga topar hökmünde saýlanmagy wagtyň geçmegi bilen olaryň şahsyýet üçin agzalyk toparyna öwrülmegine getirip biler.

Jenaýatçylygyň önüni almaklyga gatnaşmak, hukuk bozuýy özüni alyp barşyň döredijilerini düşündirmek ýaly şeýle wezipeler bilen bir hatarda sosial psihologiýa jenaýatçylygyň üstüni açmakda hem belli bir orun eýeläp biler. Meseleleriň ýene-de bir toplumy ön hukuk bozanlygy üçin jogapkärçilige çekilen adamlara täsir etmegiň netijeli serişdelerini agtarmakdyr. Hukuk psihologiýa bilen bir hatarda sosial psihologiýanyň azatlykdan mahrum edileniň önki ýaşan ýurduna gaýdyp gelenden soň şahsyýeti “gaýtadan uýgunlaşdyrmagy” gurmagyň görnüşlerini we usullaryny işläp düzmekde hem uly mümkinçilikleri bardyr.

Ylym Sosial psihologiýanyň ulanylýan täze ugurlarynyň biri ylmy işiň ulgamydyr. Häzirki zaman ylmyň çylşyrymly ulgamynda derňew geçirmek we ony dolandyrmak hemişe bu ulgamyň psihologik döredijileri we kanunalaýyklary bilen baglanyşykly meseleleriň çözülmegini talap edýär. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy ylmyň jemgyýetdäki orny dogrusynda şeýle belleýär: "Ylym ýurdumyzda umumyň halk gyzyklanmasyna, ykbalyna öwrülmelidir. Çünki XXI Altyn asyr – ylmy asyrydyr. Çünki türkmeniň Altyn asyrynyň, altyn ruhly ýaşayşynyň gapysy - ylymdyr"¹.

Ylmy işi alyp barmagyň toparlaýyn görnüşleriniň ähmiýetiniň artmagy köp derejede ylmy döredijilige aýry-aýry ajaýyp şahsyýetleriň döredijiligi hökmündäki garaýşyň üýtgemegine getirýär. Munuň sebäbi bilimleri döretmek derňew “ussahanalaryndaky” köp sanly adamlaryň işiniň netijesi bolup durýanlygy bilen baglanyşyklydyr.

Muňa laýyklykda ylmy düşüňjeleri döretmek boýunça ilkinji sosial öýjügiň görnüşi üýtgeýär: egerde önler şeýle öýjük hökmünde “ylmy mekdep” hereket eden bolsa, indi “derňew topary” çykyş edýär. Şeýle toparda onuň agzalarynyň iňňän ýokary jebisiligi ýüze çýkyp, köplenç ylmy döredijiligiň hususy toparlaýyn önümi döredilýär: toparlaýyn ekspertizalar we ş.m. Derňew işiniň subýekti kiçi topar bolýar.

Bu sosial psihologiýanyň önünde birnäçe täze amaly wezipeleri goýýar: ilkinji nobatda ylmy toparyň zähmet toparynyň beýleki görnüşleri bilen deňeşdirilendäki aýratynlygy ýüze çykarmak, ondaky sosial psihologik ýagdaýy, klimaty, dolandyryş usullary kämilleşdirmek, onuň işiniň netijeliligini ýokarlandyrmak we ş.m.

¹ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. A., 2001, 350 sah.

Bu ugurda döreyän şeýle meseleleriň biri **“toparlaýyn ylmy iş”** diýen işiň özboluşlylygyny ýüze çykarmakdyr. Adaty psihologiýa üçin işiň şeýle görnüşi gapma-garşylykly häsiýetnamany özünde jemleýär: bu iş şol bir wagtyň özünde hem “bilelikde”, hem-de “döredijilikli” bolup, adaty psihologiýada döredijilik işi mydama indiividual, ýekelikdäki iş hökmünde seredilýär. Ylmy öwreniş indi köp wagtdan bári häzirki zaman şertlerinde diňe bir alymyň şahsyýetini däl-de, ylmy birleşmedäki aragatnaşygyň häsiýetini seljermelidigini talap edýän-de bolsa, adaty çemeleşiş henize çenli ýeňip geçilmän galýar: döredijiligiň subýekti edil öňkileri ýaly şahsyýet hasaplanylýar / bu ýerde alymyň şahsyýeti/, kiçi gurşaw, şol sanda aragatnaşyk bolsa, döredijilik işiniň diňe şerti hökmünde seredilýär. Sosial psihologiýanyň wezipesi - döredijilik işiniň tebigatyna düşünp, onuň psihologik beýanyny bermekden ybaratdyr.

Bu sowallaryň özboluşly çözüşi M.G.Ýaroşewskiý tarapyndan döredilen “ylmy derňemekligiň maksatnamalaýyn–orunly çemeleşişinde” berilýär.¹ Bu nazaryýetiň esasy pikirleriniň biri her bir ylmy toparda esasy “ylmy orunlaryň” ýüze çykarylmagydyr: “dörediji- generator”, “tankytçy”, “bilgir” we ş.m. Her bir işgäriň “orun kesimi” beýan edilip, onuň umumy işe goşýan goşandy beýlekiniňkiden özboluşlydyr. Bu tapawutlylyk birmeňzeş diýen ýaly hyzmatlary ýerine ýetirýän önümçilik toparynyň işgärleriniň “goşandynyň” tapawudyndan has aýrybaşgadyr. Aýratyn kyn sowallaryň biri-islendik ylmy ornuň hakyky döredijilik işine “goşant” bolup durýandygy ýa-da dældigini anyklamak bolup durýar. Eger “döredijiniň - generatornyň” işini gürrüňsiz döredijilik işi hasaplap bolýan bolsa, “tankytçynyň” ýa-da “okumyşyň” işini şeýle häsiýetlendirmek kyndyr. Munuň üçin her bir ylmy orny endigan psihologik beýan etmek bilen bir hatarda her bir alymyň motiwasiýasyny dolulaýyn seljermek, zerurdyr, çünki-ylmy orunlaryň netijeli utgaşmagy ylmy toparyň her bir agzasynyň ýokary derejede meýillenmekligini göz önünde tutýar. Galyberse-de, alymlaryň arasyndaky aragatnaşyk kommunikasiýa tutumynyň özboluşlylygyny derňemek, aýdaly, her bir alymyň dürli maglumaty kabul edip, gaýtadan işläp we saklap bilmeklige psihologik taýýarlygyny seljermek hem möhümdir.

Ylmy topardaky görkezilen sosial psihologik hadysalaryň özboluşlylygy aýdyňlaşdyryldy: şeýle topara ýolbaşçylyk etmekde birnäçe kynçylyklar döredýär. Meselem, dürli işgärleriň “goşandynyň” näтактыklygy olaryň netijeliligini bahalandyrmagyň şertiniň aç - açanlygyny peseldýär: bu bolsa

işgärleriň öz netijeliligi dogrusyndaky düşüňjeleriniň näтактыklygyny döredip, bu esasyda özboluşly dartgynlyklaryň döremegine getirýär. Şeýle dartgynlyklarda köplenç onuň hususy işewür we şahsyýetara tarapyny tapawutlandyrmak kyn bolýar. Öz ýolbaşçylyk edýän bölüminiň işiniň ýokary netijeliligini üpjün etmek üçin ýolbaşçy şeýle dartgynlyklary çözmegi başarmalydyr. Şol bir wagtyň

¹ Ýaroşewskiý M. Problemy rukowodstvo naučnym kollektiwom/ M.,1982

özünde ýolbaşçynyň hut özüniň hem topardaky orny özboluşlydyr: ylmy toparyň ýolbaşçysy bir wagtyň özünde administratorlyk we pikirleri dörediji hyzmatlary özünde jemlemelimi ýa-da bu hyzmatlar dürli adamlaryň arasynda paýlanmalymy? Bu sowal hem amaly sosial psihologiýanyň öňünde durýar.

Maksatnamalaýyn – orunly çemeleşişň pikirleri gös-göni ylmy edaralarda geçirilýän amaly derňewlerde giňden peýdalanylýar: institutlarda, tejribehanalarda, ýokary okuw mekdeplerinde. Şeýle derňewleriň esasynda sosial psiholog üç görnüşli iş alyp baryp bilýär. Işiň birinji görnüşi her bir topardaky takyk ýagdaýy anyklamak esasynda **teklipler işläp düzmek** /meselem, ylmy toparyň agzalary üçin aýdyň bolar ýaly derňew maksatnamasynyň amala aşyrylyşynyň netijeli döwürlerini nähili ýüze çykarmak, topardaky ylmy orunlaryň ulgamyny guramak we her bir işgäriň orunly kesimini döretmek, şahsyýetara gatnaşyklaryny, şol sanda şahsyýetara dartgynlyklary nahili kadalaşdyrmaly we ş.m./ Bu teklipler esasan ylmy toparyň ýolbaşçylaryna gönükdirilendir.

Sosial psihologiýa işiniň ikinji görnüşi - **maslahat işidir**. Bu ýerde maslahat toparyň ýolbaşçylaryna we adaty agzalaryna berlip, agzalara deňişlilikde şeýle maslahat topardaky ýagdaýy, ondaky öz ornuny aňlamaklyga, şonuň netijesinde hem öz işinden kanagatlanmak duýgusynyň ýokarlanmagyna ýardam edýär.

Galyberse-de, işiň üçünji görnüşi - ylmy toparyň **ýolbaşçylaryny** aragatnaşygyň we özara täsiriň sosial psihologik döredijilerini bilmek bilen baglanyşykly bölegi boýunça dolandyryşyň gös-göni usullary boýunça **okatmakdyr**.

Şeýle okadylyş adaty beýanetlerden başlap sosial psihologik türgünleşik ýaly dürli görnüşlerde guralýar.

Bu ugurdaky derňewler entek başlangyç döwürlerde bolýan hem bolsa ylmy toparlaryň sosial psihologik kömege mätäçligi şeýle ýokary bolup, bu ýörite psihologik gullugy guramaklygy talap edýär.

Maşgala gullugy

Sosial psihologiýa maşgala turuw başdan uly üns bermek bilen kiçi sosial toparyň tebigy görnüşiniň mysaly hasaplaýar. Şeýle toparyň ähli aýratynlyklary maşgalada belli bir özboluşlylygy eýe bolsa-da, kiçi toparlaryň hereket ediş we ösüş kanunlaryny bilmek, jemgyýetiň bu kiçi öýjügendäki özara gatnaşyklaryň maksadalaýyk görnüşleriniň ösüşine belli bir goşant goşup biler. Bu ugurda sosial psihologiýanyň çözüp biljek we kähalatlarda eýýäm çözüän meseleleriniň birnäçesini ýüze çykarmak mümkin.

Şeýle meseleleriň birinji bölegi **ýaşlary maşgala gurmaklyga taýýarlamak** bilen baglanyşyklydyr. Soňky ýyllarda bu ugurda mekdebiň ýerine ýetirmeli wezipeleri dogrusyndaky meseleler ýygy-ýygydan goýulsa-da, ýöne köplenç gürrüň diňe jyns terbiýesine syrykdyrylýar. Bu meseläniň möhümligi şübhesizdir. Ýöne nika we maşgala gurmaklyga bolan taýýarlyk psihologik taýýarlygyň meselerini-de öz içine alýar. Bu ýaşlaryň maşgala

gatnaşyklary, şol sanda olaryň psihologik mazmuny dogrusyndaky maglumatlary tötänleýin, adaty durmuşyň pikir ýöretmelerinden almaly däl-de, olary ylmy esasy guralan çeşmelerden almalydygyny aňladýar. Meselem, maşgala orunlary, bu orunlaryň mazmunyndaky täze jemgyýetde bolup geýýän üýtgeşmeler, olaryň bu täze mazmuna “uýgunlaşmagy” ýaly sowallar şol bir wagtyň özünde sosial psihologiýanyň dersine degişli soraglardyr. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy türkmen maşgalasynyň özboluşlylygyny nygtap: "Türkmeniň iki gudasy birleşip, üçünji sagdyn maşgalany döredýär!... Emma türkmen maşgalasy, adatça, köp çagaly bolýar. Maşgala her näçe uly bolsa-da, bir gapydan girip çykmak, bir saçakdan çörek iýmek gadymdan gelýän kadadyr"¹. Maşgalanyň çaganyň sosiallaşma instituty hökmündäki aýratynlyklary dogrusyndaky ýönekeýje maglumatlar diňe bir ýaş çatynjalara däl-de, nika taýýarlanýan adamlara hem peýdalydyr. Başgaça aýdanyňda, sosial psihologiýanyň bu ugurda ornaşdyrylyşynyň birinji görnüşi magaryfçylyk, bilim beriş, ýaşlary maşgala durmuşyna taýýarlaýan düşündiriji hyzmaty bolup durýar.

Şeýle ornaşdyrylyşyň ikinji bir görnüşi **“tanyşmaklyk gullugyny”** üpjün etmekdir. Köp sanly ylmy çykyşlarda, döwlet, jemgyýetçilik guramalary tarapyndan guralýan ara alyp maslahatlaşmalarda häzirki zaman durmuşynyň belli bir şertlerde adamlaryň belli bir bölegi üçin ýan ýoldaşy tapmaklykda kynçylyk döredýär. Bu kynçylyklar ýaşlaryň esasy köpçüliginiň okuw, zähmet işi bilen gümra bolýanlygy esasynda döräp, olaryň aragatnaşyk ulgamynyň örän çäkli bolýanlygynda ýüze çykýar: diňe erkegiň ýa-da diňe aýalyň zähmeti agdyklyk edýän önümçilikde tebigy aragatnaşyk gurşawy garşylykly jyns bilen özara gatnaşygy kynlaşdyrýar. Iş we boş wagtyň önümçilik düzgüni boýunça guralmagy ýekebara, maşgalasyz / öýlenmedik/ we ş.m. adamlaryň belli bir ýaşdaky adamlar bilen aragatnaşykda bolmagyny kynlaşdyrýar. Bu ýagdaýda “kömek” sosial psihologiýa tarapyndan däl-de, dürli döwlet we jemgyýetçilik çäreleriniň /meselem, klublary/ kärhanalaryň dostlugynyň dürli görnüşlerini döretmek, toparyň agzalarynyň agşamlara özara çakylyklaryny, bilelikdäki sport ýaryşlaryny guramak we ş.m. / ulgamynyň üsti bilen berilýär.

Ýöne meseläniň ýene-de bir tarapy bardyr: ýaş adamlarda dürli sebäplere görä beýleki jynsyň wekili bilen özara gatnaşygy guramaklyga päsgel berýän belli bir psihologik päsgelçilikleriň ýüze çykarmagy. Bu ýerde psihologiýa kömegi her bir jähtden zerurdyr. Sosial psihologiýa degişlilikde aýdylanda bolsa, ol bu kynçylyklaryň haýsy biri dörän ýagdaýynda hem “tanyşmaklyk gullugyny” guramaklygy öz üstüne alyp biler. Bu ugurda döredýän biynjalyklyk adamyň durmuşynyň şeýle inçe tarapyň guralyşy kelle göçgün, geldi-geçer, hususy gazanç başlangyjynda “işleýän” howatyrllygy bilen baglanyşyklydyr. Şonuň üçin her bir “duşuşyklar kluby”, her bir maslahat hökmany ýagdaýda aragatnaşyk alyp barmaklyga ýörite öwredilişe, okadylyşa daýanmalydyr. “Elektron sawçynyň” hyzmatyndan peýdalanylýan ýagdaýynda hem ol meseläni doly çözüp bilmeýär: gelejekki çatynjalaryň öz durmuş ýoldaşyny saýlamaklygy

¹ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. II kitap. 67, 216 sah.

olaryň özara gatnaşyklarynyň psihologik guralyşyndan aýrybaşga bolup bilmez. Häzirki döwre çenli geçirilen birnäçe tejribeler “tanyşmaklykdaky” üstünligiň şeýle gullugy guraýanlaryň sosial psihologik sowatlylygynyň derejesine baglydygyny görkezdi. Maşgala gullugy ulgamyndaky meseläniň ikinji bölegi eýýäm gurlan, ýaşap ýören maşgalalara degişlidir. Bu ýerde esasy mesele maşgalanyň durnuklylygyny ýokarlandyrmaga ýardam edýän **maşgala gatnaşyklaryny kadalaşdyrmakdyr**. Soňky ýyllarda jemgyýeti aladalandyryýan esasy meseleleriň biri nika bozulmaklygynyň artmagydyr. Munuň ýörite demografiki edebiýatda seljerilen möhüm sebäpleriniň biri är-aýalyň öz gündelik özara gatnaşyklaryny gurap bilmezligidir. Bu amaly sosial psihologik derňewleriň möhüm görnüşleriniň biriniň maşgala dartgynlyklarynyň görnüşini we gurluşyny, olary çözmekligiň usullary bolmadygyny aňladýar.

Şol bir wagtyň özünde bularyň ählisi diňe bir derňew “temasy” bolmaly däl: amaly sosial psiholog maşgalada kadaly aragatnaşyk saklamagy okatmalydyr.

Şeýle okadylyşyň serişdesi sosial psihologik türgenleşikdir. Ýöne islendik türgünleşik okuwy diňe bir kynçylykly däl, eýsem uzak wagtlaýyn işdir. Maşgala agzalary üçin ol haýsy-da bolsa bir ýerde guralmalydyr. Meseläniň ýeke-täk çözüşi ýörite **maşgala maslahatlaryny** guramak bolup, bu ugurda iş eýýäm geçirilýär.

Oňa sosial psihologyň ştat işgär hökmünde goşulmagy öz-özünden düşnüklidir.

Syýasat

Sosial psihologyň syýasat ulgamyndaky amaly derňewi we amaly işi biziň ýurdumyza degişlilikde täzeräk ugurdyr. Ýöne şeýle tejribe dünýä sosial psihologiýasynda bireýýäm toplanandyr. Bu ugurdaky ilkinji işler G.Lassuelle degişli bolup, XX asyryň 30-njy ýyllarynda geçirilendir. Psihologiýa ylmynyň ýörite **“syýasy psihologiýa”** şahsy döredilip, onuň düýpli işlerinde amaly ornaşdyrmalaryň giň toplumy ýüze çykarylandyr (M.German, N.Janns, W.Stoun, P. Şaffner). Syýasatyň öz seljermesinde sosial psihologiýanyň gatnaşýan meseleleri aýandyr: syýasy karara gelinmeleriň psihologik şertleri, olaryň kabul edilişiniň psihologik şertleri; syýasy işgäriň şahsy häsiýetnamalarynyň we keşbiniň ähmiýeti; syýasy sosiallaşma we beýlekiler. Ýöne bu meseleler köp derejede diňe nazaryýet häsiýetde işlenilendir. Bu ulgama sosial psihologiýanyň amaly ornaşdyrmalary barada aýdylanda bolsa mesele entek önjeýli işlenen däl.

Uly syýasy işgäriň ýanynda maslahatçy bolup işleýän psihologyň özboluşly kynçylyklary ýörite üns bererlikdir. Birinjiden, syýasatçyda iki häsiýetiň utgaşmaklygy: onuň psihology çagyrmak **mümkinçiligi** (aýdaly, maliýe tarapdan) we muny etmäge **höwesi** (şeýle işiň möhümdigine düşünmegi). Ikinjiden, bu derňew geçirmäge we maslahat bermäge ýagty we maglumatlar almaga oňa rugsat edilmeli: syýasy çözüşler köplenç gysga möhletlerde kabul edilip, olaryň bir bölegi bolsa gizlin bolýar. Üçünjiden, syýasy işgäre şahsy maslahatlar berýän psiholog belli bir derejede onuň nazaryýetini, garaýşyny

paýlaşmalydyr. Başgaça aýdanynda psihologyň hünärmen we raýatlyk orunlarynyň utgaşmasy meselesi ýüze çykýar. Dördünjiden, käbir halatlarda ýüze çykýan syýasatda psihologik gulluga, psihologik şübheli gatnaşygy ýeňip geçmek (“syýasatçy kesekiniň pikiri bilen ýaşamaly däl” we ş.m.).

Şeýle-de bolsa psihologik goldawyň zerurlygyny aňlamaklyk kem-kemden syýasy işgärleriň ulgamyna aralaşýar. Psihologyň bu ugurdaky meseleleri we iş usullary kem-kemden aýdýnlaşýar. Bu babatda psihologyň işiniň aşakdaky ugurlaryny ýüze çykarmak mümkin.

1. **Karara gelmekligiň döredilişine we çözlüşine gatnaşmak.** Köp sanly syýasy çözgütleriň birtaraplaýynlygy olaryň işlenilip düzülişinde ony raýatlaryň, nähili kabul etjekdigi ýaly şertiň nazara alynmazlygy bilen baglanyşyklydyr. Başgaça aýdanyň-da kabul edilýän çözlüşleriň psihologik netijeleri göz önünde tutulmandyr. Düzedişi psiholog girizmelidir: raýatlaryň garaşmalaryny göz önünde tutmak, ilatyň dürli gatlaklarynyň resminamalary nähili kabul etjekdigini çaklamak. Şeýle çaklamanyň esaslandyrylandygyny gazanmak üçin köpçülikleýin aňyň ýagdaýyny önünden kesgitlemeli bolýar. Muny psihologlaryň we sosiologlaryň, ykdysady syýasatda bolsa ykdsatçylaryň bilelikdäki tagallasy bilen amala aşyryp bolar. Eger karara gelniş köpçüligiň isleg-höwesinden sowa bolsa psiholog syýasy çözlüşiň mümkingadar döräýjek gartgynlygyny önünden görüp, ony ýeňip geçmegiň ýollaryny ýüze çykarmalydyr.

2. Psihologyň (şol bir wagtyň özünde sosiologyň hem) amaly işiniň ikinji ugry- **jemgyýetçilik pikiriniň ýagdaýyny üznüksiz seljermekdir.** Gürrüň takyk aýry-aýry çözlüşe däl-de, köpçülikleýin aňda ol ýa-da beýleki syýasy, ykdysady we sosial hakykatlar dogrusyndaky umumy düşüňjeler barada barýar. Jemgyýetçilik pikiri öwrenmegiň sosiologiýada kabul edilen adaty usullarynyň üsti doldurylmasy hökmünde sosial psiholog çuňňur pikir soralmalary geçirip, aýry-aýry toparlaryň aýry-aýry sowallar boýunça pikirleriniň özboluşly “kesimlerini” alyp bilýär. Şeýle derňewde sargytçynyň aýratyn syýasatçy ýa-da haýsydyr syýasy gurluş bolup durýanlygy üçin alnan netijäniň ony kanagatlandyrmazlygyna psiholog önünden taýýar bolmalydyr. Aslynda her bir syýasatçynyň özi hem jemgyýetçilik pikiriniň mazmuny dogrusynda belli bir garaýyş döredip bilýär. Onuň pikir jemlemesiniň derňew geçireniň pikir ýöretmesi bilen gabat gelmezligi mümkindir. Syýasatçylaryň arasynda giňden ýaýran ýoňlaryň biri - öz islegiňi hakykat hökmünde kabul etmek bolýanlygyny nazarda tutup, psiholog-amalyýetçi öz seljermesiniň hakykata laýyklygyny sargytça düşündirmäge taýýar bolmalydyr. Amalyýetçi-psihologyň bu ugurdaky işiniň özboluşly görnüşi syýasatça onuň saýlawçylar ýa-da ilatyň başga toparlary bilen duşuşanynda ýüze çykjak mümkingadar ýagdaý barada teklipler bermekdir. Bu ýerde syýasatçy bilen bilim beriş aragatnaşyk guramak, ikitaraplaýyn sözleşiň ähmiýeti we beýlekiler barada düşündiriş, öwrediş işi göz önünde tutulýar.

3. Üçünji ugur-syýasy işgärlere olaryň köpçülik önündäki çykyşynyň önüsyrasy gös-göni **maslahat** bermekdir. Bu ýerde ýerine ýetirilýän iş mahabat-reklamadaky işe meňzeşdir: ol işgäriň şahsyýeti barada belli bir ýakymly keşbi-imeji döretmekdir. Syýasatçynyň keşbi-imeji –bu ýönekeý goşundy däl-de, onuň at-abraýlylygynyň möhüm şertidir. Keşp-imej telewideniýede, mitingde, duşuşykda has möhümdir. Bu ýerde ol gös-göni ýüze çykýar. Şonuň bilen bir hatarda keşbiň-imejiň syýasatçynyň adamlaryň önünde çykyş edişini, metbugatda, halkyň ol barada aýdylmalaryny özünde jemleýän durnukly görnüşi-de döredilýär. Maslahatçynyň syýasatçy barada keşp-imej döretmek boýunça alyp barýan işi örän çäkli we yrgadyr. Ol adamy öz bolşundan üýtgedip, düýpgöter “başga” öwürüp, sözüň takyk manysynda “keşp-dörediji” bolup bilmez. Onuň işi sargytçynyň, aýdaly çykyş edýäniň, daşky görnüşiniň, ýüz muskullarynyň, al hereketleriniň, sözleşi guraýşynyň we ş.m. nähili kabul edilýändigini dogrusynda yza dolanýan maglumat bermekdir. Şeýle häsiýetli maslahat paýdarlar jemgyýetleriniň, firmalaryň, şereketleriň ýolbaşçylaryna, mugallyma, islendik beýanetçä teklipl edilýän bilen meňzeşdir. Ýöne syýasatçynyň işiniň aýratynlygyny, onuň täsiriniň möçberini nazarda tutup, maslahat bermeklik bu ýerde has jogapkärçilikli bolýar.

4. Işiň dördünji ugry-**garşydaşlaryň psihologik keşp-portretlerini döretmek, söziň has giň manysynda dürli gepleşikleri psihologik jähtden üpjün etmekdir.** Syýasy durmuşyň demokratik mazmuna eýe bolmaklygy goýlan sowallary has ýitileşdirýär. Amalyýetçi psihologyň syýasat ugrundaky işiniň mysalynda hünärmeniň örän sowatly we başarjaň bolmalydygy, özünde ekspertizanyň, maslahatyň takyk tehnologiýasynyň düşüňjelerini däl, eýsem jemgyýetçilik durmuşynyň düýpli meselelerinden baş çykarmak başarnygyny jemlemelidigini äşgär görkezýär.

EDEBIÝAT

1. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. Aşgabat, 2001.
2. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama II kitap. Aşgabat, 2004.
3. Saparmyrat Türkmenbaşy. Türkmeniň baş eýýamynyň ruhy. Aşgabat, 2003.
4. Saparmyrat Türkmenbaşy. Türkmen ilim aman bolsun. Aşgabat, 2002.
5. Saparmyrat Türkmenbaşy. Meniň ruhybelentlik baharym. Aşgabat, 2004.
6. Saparmyrat Türkmenbaşy. Mähribanlarym. Aşgabat, 2005.
7. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие. Социально-психологические проблемы. М.: МГУ, 1990. 240 с.
8. Алешина О.Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. М., 1994. 170 с.
9. Андреева Г.М. Социальная психология. Изд. 3. М.: Наука, 1994. 325 с.
10. Андреева Г.М. Актуальные проблемы социальной психологии. М.: МГУ, 1988. 109 с.
11. Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. Современная социальная психология на Западе. Теоретические ориентации. М.: МГУ, 1978. с.
12. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. М.: МГУ, 1984. 103 с.
13. Басаров Б.Б. Гысга психологик созлук. Ашгабат, 1993.
14. Басаров Б.Б. ве бейл. Gözellik terbiýesi. Aşgabat, 2002., 144s.
15. Басаров Б.Б. Проблемы психологии устойчивости личности. Ашгабат, Ылым. 1981.
16. Басаров Б.Б. Психология деятельности и ценностной опосредованности жизнедеятельности коллектива. Ашгабат, 1990. с.243
17. Беккер Г., Босков А. Современная социологическая теория в ее преемственности и развитии / Пер. с англ. М.: Изд-во ин. лит., 1961. 893 с.
18. Беличева С.А. Основы превентивной психологии. М., 1993. 196 с.
19. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. М.: Прогресс / Пер. с англ. 1988. 398 с.
20. Бехтерев В.М. Коллективная рефлексология // Избранные работы по социальной психологии. М., 1994.
21. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляции поведения. М.: Наука, 1978.
22. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. М.: Наука, 1973. 272 с.
23. Бронфенбреннер У. Два мира детства. Дети в США и СССР / Пер. с англ. М., 1976. 165 с.
24. Введение в практическую социальную психологию. Под ред. Ю.М. Жукова и др. М., Наука, 1994. 255 с.
25. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса. Т. 1. М.: Педагогика, 1982.
26. Выготский Л.С. История развития высших психических функций. Т. 3. М.: Педагогика, 1983.
27. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. М.: МГУ, 1987. 166с.
28. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология. М.: Наука, 1994. 304 с.

29. Донцов А.И. Психология коллектива. М.: МГУ, 1984. 207 с.
30. Зимбардо Ф. Застенчивость / Пер. с англ. М., 1992.
31. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. М.: Просвещение, 1991. 220 с.
32. Кон И.С. Психология ранней юности. М.: Просвещение, 1989. 254 с.
33. Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М. Психология малой группы. М.: МГУ, 1991. 194 с.
34. Лабунская В.А. Невербальное поведение. Ростов-на-Дону: РГУ, 134 с.
35. Лебон Г. Психология народов и масс. СПб., 1896.
36. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1975. 302 с.
37. Методологические проблемы социальной психологии. Под ред. Е.В. Шороховой. М.: Наука, 1975. 294 с.
38. Методология и методы социальной психологии. Под ред. Е.В. Шороховой. М.: Наука, 1977. 228 с.
39. Морено Дж. Социметрия / Пер. с англ. М.: Инлит, 1958. 285 с.
40. Немов Р.С. Социально-психологический анализ эффективной деятельности коллектива. М.: Педагогика, 1984. 285 с.
41. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. М.: Мысль, 1971. 350 с.
42. Петровская Л.А. Теоретические и методические проблемы социально психологического тренинга. М.: МГУ, 1982. 167 с.
43. Проблемы руководства научным коллективом. Под ред. М.Г. Ярошевского. М.: Наука, 1982. 315 с.
44. Поршев Б.Ф. Социальная психология и история. М.: Наука, 1966. 211 с.
45. Психологическая теория коллектива. Под ред. А.В. Петровского. М.: Педагогика, 1979. 238 с.
46. Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук / Пер. с фр. М., 1972.
47. Свенцицкий А.Л. Социальная психология управления. Л.: ЛГУ, 1986. 255 с.
48. Социальная психология личности. Под ред. М.И. Бобневой и Е.В. Шороховой. М.: Наука, 1979. 341 с.
49. Тард Г. Законы подражания. СПб, 1892.
50. Уманский Л.И. Психология организаторской деятельности школьников. М.: Просвещение, 1980. 152 с.
51. Шибутани Т. Социальная психология / Пер. с англ. М.: Прогресс, 1968. 535 с.
52. Шихирев П.Н. Современная социальная психология в Западной Европе. М.: Наука, 1985. 174 с.
53. Ярошевский М.Г. История психологии. М.: Мысль, 1985. 572 с.

M A Z M U N Y

Sözbaşy.....	3
--------------	---

I BÖLÜM GİRİŞ

1-nji bap. Sosial psihologiýanyň ylmy düşüňjeler ulgamyndaky orny.....	4
2-nji bap. Sosial psihologik pikirleriň kemala gelşiniň taryhyndan.....	18
3-nji bap. Sosial psihologik derňewiň usulyýet meseleleri.....	33

II BÖLÜM ADAMLARYŇ ARAGATNAŞYGynyň we ÖZARA TÄSIRINIŇ KANUNALAÝYKLYGY.

4-nji bap. Jemgyýetçilik gatnaşyklary we şahsyýetara gatnaşyklary.....	47
5-nji bap. Aragatnaşyk maglumat alyşmak hökmünde.....	54
6-njy bap. Aragatnaşyk özara täsir hökmünde.....	64
7-nji bap. Aragatnaşyk adamlaryň bir-birini kabul edişi hökmünde.....	78
8-nji bap. Aragatnaşyk tutumynda täsir etmekligiň psihologik usullary.....	92

III BÖLÜM TOPARLARYŇ SOSIAL PSIHOLOGIÝASY.

9-njy bap. Sosial psihologiýada topar meselesi.....	102
10-njy bap. Uly sosial toparlaryň psihologik häsiýetnamalary.....	112
11-nji bap. Tötänleýin toparlar we köpçülikleýin hereketler.....	131
12-nji bap. Kiçi toparyň sosial psihologiýadaky umumy meseleleri.....	137
13-nji bap. Kiçi topardaky dinamiki hadysalar.....	150
14-nji bap. Toparyň ösüşiniň sosial-psihologik jähti.....	175
15-nji bap. Toparara gatnaşyklaryň psihologiýasy.....	186

IV BÖLÜM ŞAHSYÝETI DERŇEMEGIŇ SOSIAL PSIHOLOGIK MESELELERI

16-njy bap. Şahsyýet meselesi sosial psihologiýada.....	197
17-nji bap. Sosiallaşmak.....	207
18-nji bap. Sosial gönükdirme.....	217
19-njy bap. Şahsyýet toparda.....	231

V BÖLÜM SOSIAL PSIHOLOGIÝANYŇ AMALY ULANYLYŞY

20-nji bap. Sosial psihologiýada amaly derňewleriň aýratynlyklary.....	244
21-nji bap. Sosial psihologiýada amaly derňewleriň esasy ugurlary.....	258

EDEBIÝAT.....	277
---------------	-----
